

Ф Е Д І Р Т У Р Ч Е Н К О

ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ЕПОХИ

СПОГАДИ ІСТОРИКА

Запоріжжя
2023

УДК 821.161.2;82-04

Турченко Ф. Г. Перед викликами епохи. Спогади історика. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2023. 400 с.

ISBN 978-617-554-106-7

Автор книги – відомий український історик. Спогади охоплюють тривалий проміжок часу – від кінця 1940-х років до сьогодення. На підставі спогадів і документів вони відтворюють картини дитинства в слобожанській глибинці на Сумщині, навчання у сільській школі, активного життя студента історичного факультету Харківського університету і формування світогляду. Описується коротке вчительство, робота в апараті райкому комсомолу, аспірантура, становлення науковця, викладача Запорізького державного педагогічного інституту і Запорізького національного університету. Автобіографічні сюжети висвітлено на тлі складних і драматичних соціально-політичних процесів, очевидцем і активним учасником яких був автор. Подані портретні характеристики друзів, колег, знайомих, керівників різних рівнів. Життєвий шлях автора пройшов через дві суспільні епохи, дві різні держави – Радянський Союз і незалежну Україну, у будівництві якої він брав активну участь.

УДК 821.161.2;82-04

ISBN 978-617-554-106-7

© Ф. Г. Турченко, 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.	5
Розділ 1 НА МАЛІЙ БАТЬКІВЩИНІ	
Рід.	7
Дитинство	17
Школа.	22
Розділ 2 У ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ	
Студент.	43
Конфлікт із «Системою».	69
Розділ 3 ТРАНЗИТ: ХАРКІВ–СУМЩИНА–ХАРКІВ	
Учитель.	85
Секретар райкому	99
Аспірант	116
Розділ 4 У ЗАПОРІЗЬКОМУ ПЕДІНСТИТУТІ	
Історичний факультет і його люди	133
«Методологічний вплив марксизму»	149

Розділ 5	СТАНОВЛЕННЯ УНІВЕРСИТЕТУ	
	Від педінституту до класичного університету	161
	Докторська дисертація.	169
Розділ 6	ПЕРЕБУДОВА І ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ	
	Участь у Демплатформі КПРС	179
	Початок духовного розкріпачення	184
	Незавершена серпнева революція 1991 року	193
Розділ 7	НА ЧОЛІ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ	
	Декан vs ректор	199
	Переваги інтелектуальної свободи	209
Розділ 8	МОЇ ШКІЛЬНІ ПІДРУЧНИКИ З ІСТОРІЇ	
	Історія появи	227
	Боротьба за підручники	236
Розділ 9	МІЖ НАУКОЮ І ПОЛІТИКОЮ (2001-2010)	
	Нові монографії	263
	Моя революція	274
	З новим ректором	293
Розділ 10	В УМОВАХ ПРОРОСІЙСЬКОГО РЕВАНШУ І ЙОГО ПРОВАЛУ (2010-2014)	
	В опозиції.	307
	Революція Гідності.	323
Розділ 11	ТИЛОВЕ ЖИТТЯ В УМОВАХ НОВІТНЬОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ	
	Політична повсякденність у постреволюційному Запоріжжі.	339
	Наука	349
	Історія у школі і в університеті	365
	ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ	381
	ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.	389

ПЕРЕДМОВА

Намір написати спогади виник у мене на початку 2022 р. Наближалось моє 75-річчя, а разом із ним – природне бажання оглянути пройдене. Попередньо ознайомився зі спогадами колег-істориків із Харківського, Одеського, Дніпровського та інших університетів. Дізнався багато цікавого і несподіваного. Знаючи декого особисто, довідався про мотиви тих чи інших їхніх вчинків, яких раніше не міг пояснити. Зрозумів, що в моїй біографії також є чимало такого, що могло б зацікавити інших.

У своєму житті я виділяю два великі періоди. Перший пов'язаний з українською Слобожанщиною, де я народився, навчався, де минуло моє дитинство і юність, де формувався характер і світогляд. Цей період охоплює перші тридцять років мого життя.

Я виховувався в сільському середовищі, серед пересічних людей, які працювали різноробами у колгоспі. У їхніх розмовах і взаєминах не було ідеології і політики, а лише фізична праця і боротьба за існування. Мої дошкільні роки (1947-1953) в історичній літературі тепер характеризуються як «пізній сталінізм». Цих слів я, звичайно, не знав, хоча вперше тоді почув ім'я Сталіна. Тоді ж я дізнався, що недавно закінчилася війна і мій батько був її учасником. Ми часто «гралися у війну», причому всі хотіли бути «нашими» і ніхто – «німцями», тобто ворогами. Роки «хрущовської відлиги» я, вже підліток, осмислював більш-менш самостійно. Потім був історичний факультет Харківського державного університету, нетривале вчителювання, робота

Передмова

в райкомі комсомолу й аспірантура в ХДУ. Вважаю, що саме в ці роки сформувався мій світогляд.

Другий період – запорізький, який розпочався в 1977 р. і тривав до закінчення моєї трудової діяльності. Це роки брежнєвського «застою», горбачовської «перебудови» і останніх років перебування України в складі СРСР. Потім був розпад Радянського Союзу і проголошення незалежності України, Помаранчева революція, Революція Гідності і новітня російсько-українська війна. Увесь цей час я працював у Запорізькому університеті, який у мої роки пройшов еволюцію від Запорізького державного педагогічного інституту до Запорізького національного університету. Разом із моїм вишем «еволюціонував» і я – як науковець (кандидат історичних наук, доцент, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України), і як адміністратор (заступник декана, завідувач кафедри, декан факультету, перший проректор ЗНУ).

Спогади побудовані за хронологічним принципом. Епізоди власної біографії подані на тлі тогочасних подій і суспільних процесів на моїй малій Батьківщині і в Україні загалом. Як професійного історика мене цікавили не лише дати і події, а епоха і моє її бачення. У широкому сенсі – це доля покоління через призму індивідуального сприйняття.

Основним джерелом інформації для спогадів була власна пам'ять. У роки юності я вів щоденник, але обставини життя склалися так, що я змушений був його спалити. Цю втрату, до певної міри, компенсували яскраві враження, що закарбувалися в пам'яті. Дещо про корені мого роду, про життєвий шлях батьків і родичів, а також родичів дружини допомогли відтворити мої сестри, дружина і її родичі. Збереглися світлини і деякі документи.

Мій архів університетських років зберігся лише частково. Переважно це вирізки з газет, конспекти наукових і публіцистичних праць, студентських робіт, які я подавав на наукові конкурси, а також тексти курсових і дипломної робіт. Цікаві матеріали залишилися з часів мого учителювання, роботи в райкомі комсомолу і навчання в аспірантурі. Про мої студентські й аспірантські роки писали завідувач кафедри історії України Харківського державного університету, мій учитель – професор Іван Климентійович Рибалка і мої однокурсники, а тепер професори – Олександр Костянтинович Чаплигін і Руслан Якович Пиріг.

Запорізький період життя в моєму архіві і в матеріалах, доступних широкому загалу, висвітлений значно повніше. У спогадах я досить часто посилаюся на них. Водночас я пам'ятаю елементарну вимогу до роботи з історичними джерелами – їх критичний аналіз. Ця вимога особливо актуальна, коли йдеться про політичні процеси і міжособистісні стосунки.

...Коли я став дорослим, довго тішив себе надією, що моє покоління закінчить свій земний шлях в умовах миру, і що мої рідні, близькі та друзі житимуть у незалежній, мирній і заможній європейській Україні. Після 24 лютого 2022 р. і початку «гарячої фази» російсько-української війни цей оптимізм змінився тривогою. Але, попри все, моя точка зору залишається незмінною: Україна була, Україна є і Україна буде. Твердо переконаний у цьому, я писав свої спогади.

НА МАЛІЙ БАТЬКІВЩИНІ

Розділ 1

Рід

Я Турченко Федір Григорович, представник покоління українців, які народилися відразу після Другої світової війни. Моя мала Батьківщина – невелике село Тимофіївка на південному сході Сумської області, у Краснопільському районі, за 25 км від нинішнього кордону з Росією. Це – Слобідська Україна, де постійне населення з'явилося лише в середині XVII ст.

Цей край довго вважався «нічиїм» і нарекли його Диким Полем. На родючих ґрунтах, серед густих лісів, біля зариблених рік не було людей. Правда, час від часу в цих землях з'являлися татари, здійснюючи традиційні рейди на московські землі. Для бажаючих оселитися тут це створювало небезпеку, але, ігноруючи її, з охопленого антипольськими повстаннями Правобережжя сюди вирушали поодинокі втікачі, а потім – організовані групи переселенців. Формувався козацький устрій, утворювалися хутори, села, містечка.

Появу села Тимофіївка пов'язують із козаком Тимофієм Загорулькою, який у 1662 р. заснував тут хутір. Тимофіївка відносилася до Краснопільської, а пізніше – Краснопільсько-Самотоївської сотні Сумського козачого полку. Тоді ж поряд з'явився хутір Осоївка, названий іменем козака Осоя. Але два сусідні села, насе-

Розділ 1

лені українцями, належали до різних адміністративно-територіальних одиниць. На початку XX століття Тимофіївка входила до складу Сумського повіту Харківської губернії (тепер – Сумська область), а Осоївка – до Суджанського повіту Курської губернії. Між Тимофіївкою і Осоївкою протікав струмок, через який був перекинутий місток. Наша хата стояла на вулиці Границя, якраз біля цього містка. По суті, це була колишня адміністративна межа між Україною і Росією. На початку 1918 року після укладення Брестського миру між радянською Росією і державами німецько-австрійського блоку Суджанський повіт перейшов до складу Української Держави П. Скоропадського. Коли ж до влади прийшли більшовики, колишню межу відновили. Український поет Михайло Ларін (1924-1986), родом з Осоївки, створив ідеалізовану версію щасливого життя двох сіл, що символізували співіснування двох «братніх радянських народів»:

*Тимофіївка і Осоївка – два села,
Поміж ними бистра річечка протекла.
Сонця світлих променів плє потік,
Російська федерація по той бік.
А по цей бік України шир ясна,
Тут і там життя небачене, мов весна...
...Тимофіївка і Осоївка – два села.
Наче сокола сміливого два крила.*

У цій пасторальній замальовці багато лірики і мало житейської прози. Хоча в обох селах мешкали українці – нащадки слобідських козаків – до революції 1917 року існувала помітна відмінність між селами: Тимофіївка була модернізованіша і багатша, ніж Осоївка. Поряд з Тимофіївкою в невеликому селищі Стрілки працював цукровий завод з розвиненою соціально-побутовою інфраструктурою – бруківкою, електрикою, телефоном, лікарнею, залізницею. На заводі працювали кваліфіковані робітники і спеціалісти, які тут і жили. На різних виробничих операціях були зайняті селяни з довколишніх сіл. Деякі тимофіївці ходили на роботу і на інший цукровий завод у сусідніх Угроїдах, за кілька кілометрів від південної окраїни Тимофіївки. Поряд зі Стрілками було курортне урочище під назвою *Дача*, куди влітку приїжджали відпочивати із сусіднього повітового міста Суми. Село Тимофіївка сполучалося бруківкою із залізничною станцією Золотницька. Щоправда, добудувати цю дорогу не вдалося: почалася Перша світова війна, а потім і революція. Зате до 1917 р. на повну потужність працював цегельний завод місцевого поміщика Полошкіна. У 1903 р. у Тимофіївці побудували двоповерхову земську школу, яку з часом планували перетворити на прогімназію. У селі жила група освічених людей, які передплачували столичні газети, читали книжки і обговорювали події в Російській імперії і за рубежем. Тут у своїй тітці провела дитячі роки Ольга Хоружинська – дружина Івана Франка. Тимофіївку називали «куточком Москви».

Сусідня Осоївка також поступово модернізувалася. Село було переважно сільськогосподарським, але розвивалося і ремесло, функціонував паровий млин, який обслуговував усю округу. Працювала початкова школа, земська лікарня.

Відмінності між сусідніми селами після 1917 року почали нівелюватися. Стрілківський цукровий завод був спалений, господарські приміщення в поміщицьких маєтках у Тимофіївці та Осоївці – розграбовані, їхні власники розбіглися і емігрували, цегляний завод Полошкіна був знищений.

У кінці 1920-х років адміністративна межа між Українською РСР і радянською Росією була на кілька десятків кілометрів перенесена на схід, і Осоївка увійшла до складу України. Нарешті було юридично закріплене очевидне: обидва сусідні села були визнані українськими.

У роки більшовицької влади з її боротьбою з «ворогами народу», колективізацією, розкуркулюванням, голодоморами і «культурною революцією» відбувалася уніфікація економіки і повсякденного життя двох сусідніх поселень. І тут, і там були закриті, а потім знищені церкви, побудовані сільські клуби, облаштовані невеличкі бібліотеки і медичні пункти. У 60-ті роки з'явилася електрика і шосейна дорога, яка поєднала обидва села з райцентром у Краснополлі. Але кількість жителів постійно зменшувалася. Урешті-решт, у 1970 році Тимофіївку приєднали до Осоївки, але в народній пам'яті, як і раніше, річка продовжує роз'єднувати, а місточок – об'єднувати тимофіївців і осоївців. Залишилося також те, що не підвладне часу. Поет М. Ларін з цього приводу писав:

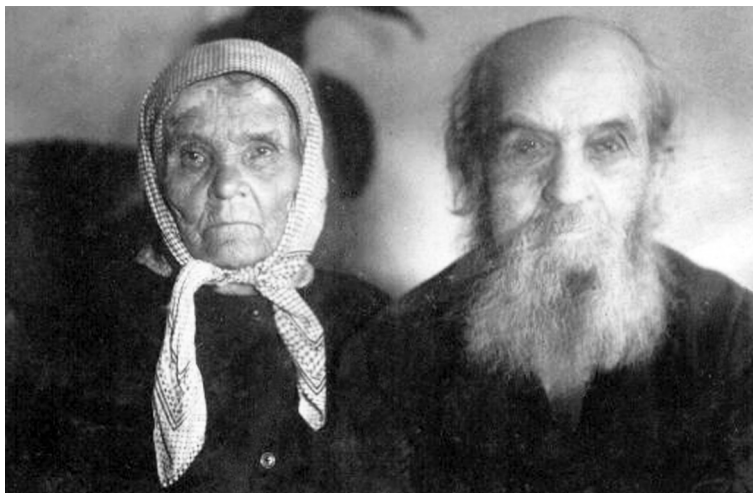
Добрі хлопці у Осоївці – На весь світ.

А дівчата в Тимоївці – Немов маків цвіт.

Моя мати – Турченко (Білодід) Ганна Федорівна (1909-1991) – народилася в с. Тимофіївка, де прожила майже все життя. У сім'ї було семеро дітей – син Василь і шість дочок – Мокрина, Марія, Настя, Надія, Марфа і Ганна. Моя мати була наймолодшою. Її батьки – Білодіди Федір Мусійович та Варвара Яківна.

Господарство не було бідним, але й заможним не вважалося. Землі не вистачало. Додатковий наділ від громади одержували лише на сина. Доводилося орендувати землю в сусідніх поміщиків, за що відробляли в їхніх господарствах. Федір Мусійович був вправним господарем, а його дружина – Варвара Яківна, виховувала дітей, виконувала хатню роботу і нерідко, разом зі всією сім'єю, працювала в полі. На вулиці Границя було близько півсотні господарств, і тільки дві хати мали дах, покритий залізною бляхою. Одна з них якраз належала Федору Білодіду, в іншій жив Антон Дрожинець. За нього вийшла дочка Білодідів Настя.

Крита бляхою хата вважалася ознакою заможності. Як було тоді прийнято, син зостався біля батька і створив власну сім'ю, а сестри по черзі виходили заміж і залишали батьківський дім. Склалося так, що мати з батьком і дочкою Ганною, Василь з дружиною і дітьми, а також Мокрина, Настя і Надія зі своїми сім'ями жили на одній вулиці – отій таки Границі.

Бабуся Варвара Яківна і дідусь Федір Мусійович Білодіди

Під час Голодомору 1932-1933 рр. при батьку й матері залишався тільки старший син Василь з дружиною Євдокією, їхні діти і наймолодша дочка Ганна, моя мама. Вона здобула початкову освіту; як і всі в родині, з дитинства працювала. Коли настав час – вийшла заміж за земляка, але життя не склалося, і перший шлюб розпався. Причина класична: невістка не сподобалася сварливій свекрусі, а чоловік не захистив дружину. Як правило, у таких умовах невістка була приречена на приниження і терпіння, чекаючи, коли свекруха постаріє. Цього разу склалося інакше, нетипово для тих часів. Свекор сам приїхав до свата Федора Мусійовича і відверто сказав, що спільного життя в дітей не буде і для обох краще, якщо вони розійдуться. Батько запряг коня і привіз дочку з посагом додому. Дітей не було, і це полегшило розлучення. Залишатися в селі після цього скандалу не хотілося, і Ганна поїхала до своєї сестри Насті Дрожинець у с. Пироговка Шосткинського району. Туди Настя ще в 1930 р. виїхала зі своєю сім'єю.

Цікаві обставини цього від'їзду, який, по суті, був утечею. Настя потрапила в заможну, за мірками того часу, сім'ю. Чоловік – Антон Дрожинець – виявився хазайно-витою, розумною людиною. У них було міцне господарство, роботяща, дружна сім'я. За тодішніми радянськими уявленнями вони були куркулями. На початку 1930-го року, коли розгорнулося «розкуркулення», вони потрапили до списків кандидатів на виселення з конфіскацією майна. Чоловіку повідомили про це «добрі люди», і він із сім'єю, забравши найнеобхідніше, таємно залишив село. Деякий час перебивався в Сумах, а потім за допомогою знайомих влаштувався на роботу в лісництві у Пироговці біля Шостки. Це за 150 км від рідного села. Невідомо, як Антон Дрожинець із сім'єю «легалізувався», але через кілька років став лісничим і авторитетною в селі людиною. У нього було чотири сини. Усі чемні, виховані хлопці, здобули вищу освіту і побудували успішну кар'єру.

Саме в цю сім'ю потрапила моя мати. Її прийняли, влаштували на роботу в їдальню на місцевих сільськогосподарських курсах. Там навчався Турчин Григорій, який невдовзі став її чоловіком, а потім моїм батьком.

Турчин Григорій Антонович (1910-1986) – народився у с. Клишки Кролевецького повіту Чернігівської губернії (тепер – Сумська область). Як він став *Турченком*, про це далі. Пошуки батьківських генеалогічних коренів виявили, що прізвище Турчин походить від предка з Османської імперії. Лівобережні гетьмани у XVIII ст. тримали при собі охоронні яничарські сотні, які вербувалися на територіях, підконтрольних Туреччині. Відслуживши при гетьмані, хлопці одружувалися з місцевими дівчатами, українізувалися, і від такого шлюбу залишалося прізвисько Турчини, яке з часом закріпилося як прізвище.

У метричній книзі записано, що Григорій Турчин народився 7 серпня 1910 р. в с. Клишки в родині селянина Турчина Антона Петровича. Мати – Турчина Фекла Микитівна, селянка. Подружжя мало одного сина, Григорія, і чотирьох дочок – Настю, Олену (Сню), Проню і Галину. Сім'я була бідна. З осені, після сільгоспробіт, глава сім'ї займався підсобним промислом – шив кожухи. Це давало приробіток, але не завжди він йшов у сім'ю: батько був схильний до оковитої. До кравецької справи привчалися й діти, зокрема син Григорій. Він непогано вчився, але навчання в неповній середній школі закінчилося на 5 класі. У 1932-1935 рр. служив у 1-му колгоспному полку (так написано у військовому квитку) на Далекому Сході і про трагедію Голодомору дізнавався лише з листів з дому. Після демобілізації повернувся до рідного села і спершу

працював у колгоспі. Тоді, після Голодомору, влада прагнула «організаційно-політично» зміцнити колгоспи надійними кадрами, а демобілізовані з армії якраз і належали до категорії «надійних». І хоча у 25 років він не був ні комсомольцем, ні комуністом, його послали на районні курси полеводів, де давали елементарні знання з агротехніки і організації сільськогосподарського виробництва на колгоспних засадах. Саме там він зустрівся з Ганною Білодід, яка працювала в їдальні при цих курсах. Невдовзі вона стала його дружиною.

Деякий час подружжя жило в невеликій батьківській хаті в Клишках, яку згодом розділили навпіл. Виникало багато незручностей, до того ж, не склалися відносини з неурівноваженим і сварливим

Фекла Микитівна Турчина

Розділ 1

свекром, який любив хильнути зайвого. Народився син, але невдовзі помер. Закінчилося все тим, що батько і мати переїхали до Тимофіївки, де за допомогою родичів дружини купили хату і почали цілком самостійне життя. Батько працював у колгоспі «Хвиля революції» за спеціальністю, полеводом, а мати – «по наряду», тобто, куди пошлють. Здавалося, усе складалося добре. У сім'ї з'явився син, якого назвали Анатолієм. Дитина розвивалася цілком нормально, але коли дітям робили щеплення проти віспи, припустилися помилки – дали подвійну дозу вакцини. Організм зреагував гострим запаленням. Допомогти було нікому. Батько був у відрядженні. Ні машини, ні підводи у колгоспі не дали. Мати з малюком на руках побігла шукати порятунку в Сумах. Коли дійшла до Сум (понад 30 км), малюк вже був мертвий. Про цю трагедію зі сльозами в очах мати розповідала неодноразово.

Але життя тривало. У серпні 1940 р. в Тимофіївці народилася Люба, моя старша сестра. Батьку тоді було 29, а матері – 30 років. У метричному свідоцтві, яке збереглося, по прізвищу батька записано: Турчина Любов Григорівна.

Турчини Ганна і Григорій

Повернемося до того, як Григорій Турчин став Турченком. Цим питанням я зацікавився, коли дізнався, що дівоче прізвище однієї з моїх тіток по батьківській лінії – Турчина. Відповіді батька були неконкретними: переплутав писар, який звик, що прізвища закінчуються на «-енко», і відповідно до цієї звички ми стали Турченками. Де і коли це було зроблено, і хто цей писар, батько не уточнював. І хоча це пояснення мене не задовольнило, більше я не питав. Відповідь я почав шукати, коли батька вже не стало. Перечитав папери, які залишилися після його смерті. Єдиний документ, що проливає світло на це питання, але не дає остаточної відповіді, – військовий квиток, виданий на ім'я Григорія Антоновича Турченка в Краснопілському райвійськкоматі в

1947 р. Отже, зміна прізвища відбулася в роки війни і була спричинена обставинами воєнного часу.

Але все по черзі. На початку війни, у червні 1941 р., Григорій був мобілізований з Тимофіївки до діючої армії. Воював недовго: на початку осені 1941 р. під Києвом потрапив у полон. Тоді в німецькому полоні опинилися 600 тисяч радянських військово-вслужбовців. На перших порах охорона полонених не була налагоджена. У кінці вересня 1941 р. Григорій втік із концтабору і з пригодами пробрався додому, в Клишки. Туди від німецького полону було ближче, ніж до Тимофіївки, де перебувала дружина з дочкою. У рідному селі він «легалізувався»: знайомий староста виклопотав для нього відповідні папери. Це коштувало батьку пари нових яловичих чобіт. Незрозуміло, як мати дізналася, що батько в Клишках, але взяла документи, які засвідчили, що вони з Григорієм Турчиним – подружжя, і вирушила в далеку дорогу. Говорила, що найскладніше було переходити в Сумах міст через р. Псьол, який охороняли німці. Урешті-решт, дісталася до чоловікових Клишок, а потім з Григорієм благополучно повернулася до Тимофіївки, де їх чекала однорічна дочка Люба і родичі.

Перебування батька на окупованій території – особлива історія, на жаль, як слід не досліджена. Як щирий радянський патріот я запитав, чому батько не пішов у партизани. Одержав відповідь, що їх у нас не було. Зі спогадів матері – мої батьки працювали у колгоспі, який німці, виявляється, не розігнали. У селі були облави, що їх влаштовували німці й місцева поліція на працездатних чоловіків і жінок, яких відправляли на роботу до Німеччини (в «остарбайтери»). Одного разу під облаву потрапив і батько. Він втік, і по ньому стріляли. Усе це сталося на очах у матері. Коли облава закінчилася, він повернувся. Підозрюю, що батька «кришував» місцевий староста Іван Терентійович Козир – чоловік матеріної сестри Надії, моєї тітки. Багато односельчан називали його «добрим», але після повернення радянської влади він був заарештований і як колаборант відбув 10 років таборів на Півночі. Таких у селі було небагато. Наскільки я пам'ятаю, після їх повернення з місць відбування покарання ставлення до них з боку більшості односельчан не відзначалося чимось особливим.

Ставлення нашої сім'ї до Івана Терентійовича було особливо приязним. Із дружиною – тіткою Надією – часто гостював у нас. В ув'язненні він працював теслею. Удома мені зробив хорошу етажерку для книжок. Із цього почалося моє особисте книгозбирання. Інколи ми з ним грали в шахи. Вигравав і я, і він. Із батьком вони розмовляли на різні теми, зокрема, і про внутрішню, і про зовнішню політику. До чоловіків я уважно прислухався. У цих розмовах батько був більш критичний до влади; гість не висловлював жодної критики, давав оптимістичну оцінку черговій п'ятирічці і перспективам розвитку СРСР загалом. Мені здавалося, що говорив він щиро. А може, лише здавалося: десятирічне перебування в радянських таборах виховувало звичку ретельно приховувати свої думки.

Після відступу німців і відновлення в лютому 1943 р. радянського контролю над селом батько був мобілізований польовим військоматом – командою в складі

офіцера і кількох автоматників. Ці команди, підпорядковані фронтовим військовим частинам, після вигнання німців з того чи іншого населеного пункту проводили тотальну перевірку населення і оголошували мобілізованими всіх чоловіків, яких вважали військовозобов'язаними. Таких у кожному селі виявляли десятки. Зазвичай їх негайно кидали в бій, навіть не обмундирувавши, як слід не озброївши і документально не оформивши. Це так звані «сірі піджаки». Але на той час бойових дій поблизу не було: фронт тимчасово стабілізувався за десятків кілометрів від села. На цьому секторі Курської дуги із ранньої весни було затишшя. Активні воєнні дії на цій ділянці фронту відновилися лише в кінці липня 1943 р. Доти проводилися оборонні заходи. Цивільне населення, забравши худобу, евакуювалося з прифронтової зони в найближчий тил. В евакуації, за кілька десятків кілометрів від рідного села, опинилася і мати з дочкою Любою.

У таких умовах батько потрапив не на передову, а в ремонтний підрозділ (посучасному, «стройбат»). Війська готувалися до наступу противника, рили окопи, обладнували траншеї і протитанкові рови. Підтягувалася військова техніка, і для цього відновлювалися зруйновані мости, будувалися нові, наводилися переправи. Будівельної техніки не було. Важка робота вимагала багато сильних і вправних рук. Водночас реєстрували мобілізованих: вписували в документи їхні військові і цивільні посадові кваліфікації. Часто це робилося «з голосу» – мало в кого залишилися документи. Батько назвав військову і цивільну спеціальності: «стрелок-автоматчик» і «портной». Кравці не були потрібні і батька записали: «плотник». Він не заперечував. Відтак його відправили на будівництво мосту. Мабуть тоді він на вимогу назвати прізвище, уперше сказав: «Турченко».

За цей час «особісти» могли розібратися з прізвищами та попередньою історією мобілізованих. А могли й не робити цього: кількість «сірих піджаків», набраних на звільнених від німців територіях, обчислювалася десятками тисяч. За невеликими винятками, це були рядові, яких під дулами «заградотрядів» кидали в самісіньке пекло війни. Але, хай там як – зі старим, чи новим прізвищем – батькові «поталанило»: 8 серпня 1943 р. під час жстоких боїв на Курській дузі він одержав поранення і в такий спосіб, користуючись термінологією того часу, «змив кров'ю ганьбу перебування на окупованій території».

У військовому квитку, де йдеться про участь у Вітчизняній війні, жодного слова про 1941 рік, про участь батька в обороні Києва і короткочасний полон. Чому ця трагічна сторінка біографії не відображена в офіційному документі військового відомства, виданого в 1947 р., і чи причетний був до цього батько, я не знаю. Перебування в полоні Сталін і його поплічники оцінювали як зраду. Якщо було можливо, факт полону тоді приховували, і це могло стати ще однією причиною для зміни прізвища. А от перебування півтора року на окупованій території приховати було неможливо, тому у квитку і вказано, що Г. А. Турченко з жовтня 1941 по лютий 1943 р. проживав в окупації в с. Тимофіївка.

Це не зовсім точно: початок перебування батька на окупованій території – його рідне село Клишки. Цього у квитку не зафіксовано. Може, це дрібниця, не варта уваги? Але у квитку про Клишки не згадується й тоді, коли необхідно було зазначити місце народження. У квитку написано: народився в «с. Тимофеевка, Краснопольский р-н, Сумская обл.». Це груба помилка або свідомо фальсифікація. А ось на запитання про освіту у квитку така дивна відповідь: «Окончил 5 классов неполной средней школы с. Клышки, Краснопольский район, Сумская обл.». Такого села в Краснопольському районі ніколи не було. Складається враження, що робилося все, щоб у документі не згадувався населений пункт, де знали про полон і втечу з полону Григорія Турчина.

І ще одне питання, на яке немає відповіді. У воєнному квитку записано, що воєнну присягу Г. А. Турченко склав 15 квітня 1932 р. Саме тоді батько служив в армії на Далекому Сході. Але цей запис перекреслено і зверху написано іншу дату: 1944 р., тобто з лютого 1943 р. до 1944 р. батько воював, не склавши присяги?

Занадто багато неточностей, щоб їх вважати випадковими. Повторюємо наше припущення: батько зазнав гіркої долі «сірих піджаків» і, прагнучи приховати короткочасний полон і перебування на окупованій території, змінив прізвище.

Далі у квитку все правильно: з лютого 1943 р. по лютий 1944 р. він воював «в составе 17 гвардейского стрелкового полка – стрелок», у серпні 1943 р. був поранений, а з лютого 1944 р. по травень 1945 р. – «в составе 48 стрелкового полка – стрелок». Отже, офіційно гвардії рядовий Г. А. Турченко був на фронті понад два роки – із лютого 1943 р. по травень 1945 р. Він брав участь у бойових діях на території України, Словаччини, Чехії. Нагороджений медаллю «За відвагу». Війну закінчив у травні 1945 р. у Празі.

У школі про звільнення Праги я читав у «Златій Празі» (із трилогії Олеся Гончара «Прапорonoсці»). Але те, що розповідав батько, очевидець і учасник подій, не зовсім збігалося з версією Гончара. Лише пізніше, коли я дізнався, що Прага в останні дні війни опинилася під короткочасним контролем власівців, – і лише потім у місто увійшла Радянська армія, – розповідь батька я почав сприймати з довір'ям.

У військовому квитку є ще одна важлива інформація. Там, де говориться про військову спеціальність і посадові кваліфікації, зазначено, що «стрелок» Г. А. Турченко з лютого 1944 р. по жовтень 1945 р. був ще й «портным», тобто кравцем. Виявилося, на війні потрібні й кравці. І тут стала в нагоді батьківська наука. 34-літній рядовий Турченко Григорій виявився вправним спеціалістом, послуги якого в умовах завершення війни і переходу до мирного часу були особливо затребуваними. До речі, напевне тому його й не демобілізували до жовтня 1945 р.

Батьку запропонували залишитися на службі і навіть обіцяли пристойне житло для сім'ї в центрі Львова, куди після війни перевели його полк. Почалося листування з матір'ю, але вона відмовилася переїжджати. Пізньої осені 1945 р. батько повернувся до Тимофіївки, тепер уже як гвардії рядовий запасу Григорій Антонович Турченко.

Розділ 1

Прийшов з новим прізвищем, але на це не звернули уваги. Повірили, що все це наплутали під час війни писарі. У селі це був непоодиноким випадок.

Як і багато демобілізованих, після закінчення війни Григорій Антонович повернувся додому з трофеями, зокрема, з німецькою швейною машинкою «Зінгер». Але держава вважала, що потреби у кваліфікованих кравцях у післявоєнному селі не було: кожен давав собі раду сам. Улаштувався полеводом у колгоспі «Хвиля революції», тобто на посаду, з якої пішов на війну в 1941 р. і на яку повернувся восени 1945 р. Діяв довоєнний закон, який забороняв займати робочі місця, особливо в селі, без спеціального дозволу.

Сподівалися на швидке відновлення нормального життя. Але наступні два роки – 1946 і 1947 – виявилися голодними. Мати згадувала, що вдалося вижити тільки тому, що чоловік був відносно молодим, працював у колгоспі, а в господарстві вони тримали корову. У селі були випадки голодної смерті, правда – менше, ніж у 1932-1933 рр.

Працюючи в колгоспі, батько не забував родинного кравецького ремесла: обшивав сім'ю і родичів. Правда, після війни нова одежа в людей з'являлася рідко. Як правило, «перелицьовували» старе. Лише наприкінці 40-х років у селі відкрилася швейна майстерня, де працювало кілька кравців. На початку 50-х років батька запросили сюди майстром-закрійником. Він погодився, але для цього необхідно було одержати згоду керівників колгоспу. Його не хотіли відпускати і, виявляється, колгосп мав на це право. Ця неприємна історія закінчилася тим, що він все-таки одержав від правління колгоспу письмовий дозвіл, але з такою резолюцією: *«Тимчасово відпущений з колгоспу для роботи у швейній майстерні»*.

Відносини з головою колгоспу, який разом з головою сільради керував у селі, погіршилися, хоча зміна статусу трохи покращила матеріальне становище сім'ї. Батько щомісячно одержував зарплатню, – хоча й мізерну, але «живими» грошима, а на колгоспні трудовні видавали один-два рази на рік зерном, і лише інколи якусь суму в рублях. Правда, нерідко замість рублів люди одержували облігації державної позики – теоретично добровільної, а фактично – примусової. Але, все ж, ми перейшли до розряду *«заможніших»*, тобто стали «вищими», ніж основна маса колгоспників,

Гвардії рядовий Г. А. Турченко

але, без сумніву, «нижчими» від сільської верхівки. Крім того, батько, який до цього часто страждав запаленням легенів і підозрою на туберкульоз, почав менше хворіти. Мати розповідала, що лікувала (і врешті-решт, вилікувала!) батька народними засобами – смальцем і травами. Важливо також, що після закінчення 7-літньої школи влаштувалася у швейній майстерні, де працював батько, і дочка Люба – спочатку ученицею, а потім – майстринею.

ДИТИНСТВО

Розповідь про своє дитинство я почну з посилання на слова французького письменника Віктора Гюго, яким зачитувався в шкільні роки: «Засади, закладені в дитинстві, схожі на вирізані на корі молодого дерева букви, що ростуть разом з ним, становлячи невід'ємну його суть».

У сім'ї я з'явився 19 лютого голодного 1947 р. Коли став дорослим, батьки розповіли цікаві обставини мого народження. Було холодно, і медсестра з сільського фельдшерського пункту приймала пологи у нас удома, на теплій печі. Так тоді було заведено в багатьох селах. Батько чекав сина. Справа затягувалася. Батько хвилювався, і коли все доходило до благополучного закінчення, голосно запитав: «*Чи буде там з ким дрова пиляти?*». Заклопотана медсестра відповіла: «*Почекайте трохи, я зараз допоможу*». Присутні в сусідній кімнаті засміялися. Засміялася і медсестра, зрозумівши делікатну суть запитання стурбованого батька. А коли всі почули крик новонародженого, голосно повідомила: «*Син!*». Першими поздоровили сусіди – обидва діди Федори. Федором був і мій дід по матері – Федір Мусійович Білодід. Так і я став Федором. Так мене і записали: Федір Григорович Турченко, народжений 19 лютого 1947 р. У школі говорили, що в цей день в Російській імперії скасували кріпацтво, але потім я дізнався, що це не зовсім так: в книгах датування подій давалося за старим стилем.

Через півтора року, у вересні 1948 р., народилася і моя молодша сестра Ніна. Більше дітей в сім'ї не було, хоча, коли мені було років сім, мама запитала мене, чи не хотів би я, щоб у нас з'явився ще і молодший братик. Я не пам'ятаю, що я їй відповів.

Свої сімейні обов'язки мама і батько виконували добре. Мама була суворішою, а батько – добрішим, не дозволяв по відношенню до нас жодних проявів строгості, навіть коли ми на це заслуговували. Коли я навчився читати, часто просив пояснювати незнайомі слова. Одного разу натрапив на слово «*тиранити*». Він пояснив мені, що це, коли б він не дозволяв мені гуляти, ходити в кіно, не давав грошей на цукерки, примушував занадто багато працювати по господарству. Ще до школи, коли ми взимку з молодшою сестрою сиділи вдома і дивилися на засніжену вулицю, нам дуже хотілося, щоб у хаті поряд з нами були синиці і щиглики, які пурхали і цвірінькали за вікном. Батько виготовив «сильце» — пристрій для ловління птахів, і незабаром хата заповнилася галасливим птаством. Через деякий час птахів ми випускали, але одного разу поранений дикий голуб залишився у нас після одужання на всю зиму.

Розділ 1

Ми просили батька розказувати казки й цікаві історії. Робив він це особливо, з якимось неперевершеним гумором. Ось, відому історію з «двома веселими гусенятами» він розповідав нам так:

*Жили у бабусі два веселі гусі,
Один сірий, другий білий,
Третій – волохатий.*

Ми уважно слухали, а потім довго думали, звідки взялося третє гусеня і чому воно було волохатим. Відповіді не знаходили.

Розповідей про війну він уникав. Коли ми йому надокучали, брав у руки палку, імітуючи гвинтівку і постріли. Нас це, звичайно, не задовольняло, але бажання слухати «про війну» на певний час зникало.

У сім'ї виділяли Ніну, молодшу сестру, яка росла хворобливою. Коли я ще не ходив до школи, вона тяжко захворіла. Лежала в районній, а потім – три місяці – в обласній лікарні. Із нею була Люба. Жодного прогресу не спостерігалось. Дома готувалися до найгіршого. Ніна дуже хотіла додому, і в лікарні погодилися виписати її під відповідальність батьків. Я також готувався до приїзду сестри. Вручну виточив їй якісь іграшки з цегли. Після приїзду сталося диво: на домашніх харчах і в теплом у родинному колі вона почала одужувати.

Мама була справжньою берегинею роду. Нам здавалося, що вона занадто турбувалася, щоб ми були нагодовані. Їжа не була різноманітною, уранці на столі для кожного стояв кухоль молока. Був суп, борщ, сало, у релігійні свята – м'ясо, дуже рідко домашня ковбаса. Пшоняна каша також вважалася делікатесом. Гречаної не пам'ятаю. На свята мати пекла дуже смачні пиріжки з маком, сиром і пшоняною кашею. Незважаючи на те, що в Краснопільському районі було три цукрові заводи, цукор ми бачили рідко. Частіше готувалися «солодушки» – проварені цукрові буряки. Одного разу ми з Ніною натрапили в лісі на галявину із суницею, назбирали її відерце, принесли додому і попросили зварити варення. Мама зварила, але ми були розчаровані – без цукру варення було гірке.

Згодом ми зрозуміли, що мама не могла забути голодоморних 1932-1933 і 1946-1947 років і залишала все «про запас». Вона інколи розповідала про голод, але нам здавалося, що вона занадто драматизує події. Та одного разу, коли ми вже ходили до школи, до нашої хати зайшов інтелігентний, ще не літній чоловік і довго про щось говорив з матір'ю. Коли він пішов, мама розповіла його історію. У 1932-1933 роках він, маленький хлопчик, поневірявся з матір'ю по селах, рятуючись від голоду. Урешті-решт, мати померла, а сина забрали до дитячого будинку. Йому вдалося вижити, і вже дорослим він інколи приїжджав до нашого і сусідніх сіл, шукаючи інформацію про матір. Це був поет Михайло Ларін, уривок з його вірша цитувався на початку нашої розповіді. Я довго не міг зрозуміти, звідки в нього таке дивне, нетипове для нашого краю прізвище. Уже в Запоріжжі, розбираючи формуляри дітей місцевого дитбудинку, у якому за

півтора року Голодомору 1932-1933 рр. померла майже тисяча хлопчиків і дівчаток, я натрапив на дивні прізвища, які їм давали після смерті. Серед них були, наприклад, Максим Горький, Клара Цеткін, Дем'ян Бедний, Леся Українка і навіть Бернард Шоу. Нашому земляку Михайлу Ларіну вдалося в дитбудинку вижити і одержане там прізвище пронести через все життя. Про свою матір він так нічого й не дізнався.

Якщо наша мати була берегинею роду, то батько – його матеріальною і, до певної міри, інтелектуально-психологічною основою. Правда, він інколи дозволяв собі зайвого випити, і це ставало предметом постійних сварок між ним і матір'ю. У ці розбори інколи втягували й нас, хоча нам важко було вибирати одну зі сторін. Мати особливо боялася, щоб схильність до оковитої, яка була властива родині Турчинів і від якої загинув її свекор, наш дідусь по батьківській лінії Турчин Антон Петрович, не виявилася в кого-небудь із нас, дітей.

Із Любою, старшою сестрою, у мене йшла боротьба за «домінування». Вона була старшою і на цій підставі вважала себе «головною». Я неохоче визнавав її авторитет і за будь-якої зручної нагоди ставив його під сумнів. У міру її дорослішання відносини ставали рівнішими, а згодом і теплими, як і має бути в дружній сім'ї. А коли вона в

Люба, Ніна, Федір Турченки

1961 р. вийшла заміж в Осоївку за Миколу Олександровича Ігнатушу, то він часто допомагав мені і, по суті, став старшим товаришем. Працював у колгоспі механіком, потім – заступником голови колгоспу – парторгом і, нарешті, тривалий час – головою сільради. Люба також намагалася не відставати від чоловіка: із швейної майстерні перейшла у ВУС (*военно-учетный стол*) сільради, а потім – зав. Осоївською сільською бібліотекою. Закінчила вечірню середню школу і культпросвітне училище за спеціальністю «бібліотекар».

Мені важко характеризувати наше матеріальне становище. У перші післявоєнні роки в селі всі жили дуже бідно. Порівнювати не було з ким. Правда, трохи виділялося місцеве колгоспне керівництво і вчителі. Але ми явно «не дотягували» до них. Багато сил і ресурсів забирали ремонтно-будівельні роботи. Стара хата, яку батьки купили ще до війни, вимагала перебудови. Насамперед, необхідно було її утеплити. Усі, хто приходив до нас узимку, говорили, що в нашій хаті «церковне повітря». На зиму одну з кімнат «консервували» – наглухо закривали, щоб не опалювати. Сім'я з п'яти осіб змушена була тулитися у двох невеликих кімнатках. Перебудову постійно відкладали. Але одного разу після великого дощу ми прокинулися від того, що в хаті стояла вода, і зволікання припинилися. Навесні почали капітальний ремонт. Ми змушені були півроку жити в хліві, поряд з худобою і птицею. За цей час домкратами підняли несучі стіни хати, викинули з-під них залишки фундаменту, якими виявилася згнила деревина, підклали кам'яні брили. Їх привезли з руїн цукрового заводу в сусідньому хуторі Стрілки. За це сплатити і в колгоспну касу, і місцевому наглядачу за цими руїнами. Зсередини хату також довелося перепланувати. Нам допомагали родичі і сусіди. Під час цих робіт батько зазнав травми. Кілька днів не рухався. Коли почав одужувати, я йому читав «Пригоди Мюнхаузена», він сміявся, весело було й мені з сестрами. В оновлену хату заселилися лише пізно восени. Але взимку виявилось, що треба перекривати дах. Як і всі в селі, для цього використовували снопи соломи. Того літа на нашому городі добре вродили дині, і я охоче частував ними всіх.

Після ремонту хати настала черга перебудовувати корівник. Його навіть покрили гофрованим листовим залізом. Новосілля «святкувала» корова Марта, свиня, кури й каченята. Потім зробили прибудову до хати і перекрили її оцинкованими листами заліза. Збудували погріб і над ним клуню для сіна. У цих роботах активну участь брав і я, хоча, звичайно, старша сестра Люба допомагала більше.

Усе це відбувалося в умовах гострого дефіциту будівельних матеріалів: доводилося «домовлятися», переплачувати за все. Допомогала нова робота. Батько виявився вправним кравцем, і до нього приїздили навіть із сусідніх сіл. У людей з'явилися гроші й бажання оновити свій простенький «гардероб». Але найпоширенішим замовленням, яке виконував батько та інші співробітники сільської швейної майстерні, був ватник – «куфайка», а для чоловіків ще й брюки галіфе з грубого, дешевого сукна. У таких «куфайках» ходив я й мої товариші аж до одинадцятого класу.

Є вислів – «босоноге дитинство». Це й про мене: аж до першого класу з травня по вересень бігав босоніж. Пам'ятаю, що дехто приходив босим і на перший дзвоник. Постійно шукали щось їстівне – на луках, у чагарниках, у лісах і на болоті. Добре знали, що можна їсти, а що – ні; пам'ятали, коли, де і що визріває (*щавель, суниця, полуниця, «попуцьки», «калачики», цвіт білої акації, глід тощо*). Збирали і приносили додому різні їстівні гриби. Особливо цінувалися білі гриби та осінні опеньки. Тепер говорять, що все це було екологічно чисте і вітамінізоване.

Постійно здійснювали рейди на колгоспні поля, де визрівав горох, огірки, молода кукурудза, помідори, кавуни. Зазвичай їх охороняли, але це нас не зупиняло. Особливо приваблювали колгоспні сади. Там росли яблука, груші, сливи, вишні. Біля села цих садів було щось близько десятка – більшість посаджена ще до революції, а два – їх називали «молоді сади», уже після війни. Деякі охороняли з собаками, але на них ми не дуже зважали. Батьки з цього приводу не докоряли нам, адже, до певної міри, за рахунок цього відбувалася заготовка на зиму сушки. Зовсім інша річ, коли об'єктом набігів ставали сусідські городи. Таке в нашому селі гостро засуджували. Порушники цього неписаного правила зазнавали громадського ostracizmu.

Набігавшись, купалися в невеличкій річці Рибиці і в колгоспних ставках. «Купальний сезон» тривав майже п'ять місяців – починався в травні і закінчувався у вересні. Інколи ловили рибу й раків. Від бруду і постійної вологості на ногах у декого з нас заводилися «ципки», по-нашому, вуличному, «пискляти». Зазвичай їх «клікували» гасом. Наша мама це ретельно контролювала, і нам вдавалося уникати цих «писклятів».

Небезпечним заняттям у нашому підлітковому віці були походи на «передову», тобто в місця, де колись проходила лінія фронту. Мене рідко брали в ці походи, хоча я завжди цікавився наслідками воєнних дій. У другій половині 50-х років все вже було копане-перекопане, більш-менш цінне вилучено, але інколи в розкопках траплялися вибухонебезпечні речі. Одного разу знайшли снаряд. Вирішили розпалити багаття, заховатися подалі і чекати, коли він вибухне. Власне, частина з нас заради таких «гострих відчуттів» і йшла на «передову». Але цього разу вибуху не відбулося. Тол у снаряді вигорів, і багаття згасло. Виявляється, мінери розрядили снаряд ще в роки війни. Звичайно, про ці походи батьки не знали. Вони добре розуміли, що добром це не закінчується і попереджали нас. У їхній пам'яті ще не вивітрилися гіркі спомини про трагедії в перші післявоєнні роки в нашому і сусідніх селах.

Зими не занадто знижували нашу активність, хоча, здається, тоді було холодніше і сніжніше. Каталися на санчатах, лижах і ковзанах, грали у свій, сільський, хокей – вулиця на вулицю, клас на клас. Серед нас були і «екстремали», які любили долати на лижах невеликі – дво- чи триметрові, трампліни. Кілька разів намагався пристати до них і я. Але вчасно зупинився, коли набив гулі і дізнався, що один з односельчан став після такого захоплення інвалідом. Траплялися й менші неприємності. Як правило, на лід ми починали виходити, коли він ще був тонкий. Провалювалися, інколи по пояс. Бігти додому було не прийнято. Старші розкладали багаття і біля нього невдахи роздягалися, сушили одягу, взуття, шкарпетки й онучі, а заодно грілися й самі. У таку ситуацію я потрапляв кілька разів, але жодного разу не захворів.

Серед перших, умовно кажучи, політизованих спогадів про дитинство – фрагмент подій, пов'язаних зі смертю Сталіна. Було мені тоді 6 років. До школи ще не ходив. Це сталося, як відомо, на початку березня 1953 р. Як завжди в цей час – діти на вулиці, сніжки, санчата. Але цього разу звичайні дитячі пустощі перервали підлітки. Вони по черзі прикладали вуха до телеграфного стовпа і щось напружено слухали. Дозволили

Розділ 1

це зробити і нам. Мене запитали: «*Чуєш?*». Я відповів: «*Чую, гуде*». Справді, під впливом вітру вібрували телеграфні дроти, і це відбивалося на сухих стовпах. Але нам пояснили старші хлопці, що не просто гудуть стовпи, а «*помер Сталін, і це Москва плаче за Сталіним*». Мене здивувало, що Москва плаче, а в нас усі мовчать. Прийшов додому і запитав батьків: «*Чому у нас не плачуть за Сталіним? Москва ж плаче*». Відповіді не одержав. Пізніше я дізнався, що в стані політичного психозу деякий час перебували ті, кому й належало: голова і секретар сільради, директор школи, голова колгоспу і деякі вчителі. Решта зустріла звістку про смерть Сталіна байдуже, може й з прихованою радістю.

Тоді я ще не знав, хто такий Сталін. Коли запитав про нього сусідського хлопця, який уже ходив до школи, прямої відповіді не отримав: «*Коли б не було Сталіна, не було б і тебе*». Я неодноразово чув це стандартне висловлювання, і воно закарбувалося в моїй пам'яті. Але одночасно мені доводилися чути й інше, наприклад, з народної творчості: «*Спасибі Сталіну-грузину, який взув нас в кирзу і резину*» (малися на увазі кирзові й гумові чоботи – найбільш поширене взуття того часу). А ще після смерті Сталіна ходили чутки, що по країні на легкових автомобілях їздять грузини, які заманюють дітей і «викачують» з них кров. Про все це я запитував удома, але роз'яснень не одержував: батьки уникали прямої відповіді на подібні запитання. Принаймні тоді жодних просталінських чи відверто антисталінських висловів з їхнього боку мені не запам'яталося. Звичайно, нерідко вони висловлювали незадоволення, але щодо місцевих – на рівні колгоспу чи села – проблем. Політичних розмов у моїй присутності і тоді, і пізніше уникали. Якщо якась інформація інколи і проривалася, то у вигляді особливого батьківського гумору, після якого залишалося ще більше запитань. Зокрема, коли одного разу хтось завів мову про якесь особливе значення Сталіна в історії, то батько вдав, що погоджується, і на підтвердження, сказав: «*Ось я третій рік роблю козирки для картузів з портрета Сталіна. Хороший картон*». Тільки пізніше ми зрозуміли зміст батьківського гумору. При Сталіні за такі слова можна було отримати 10 років таборів.

Школа

У 1954 р. я пішов до школи. У селі їх було дві: «низенька», одноповерхова, де ми навчалися в 1-4 класах, і «висока», двоповерхова – для учнів 5-8 класів. За наказом учительки Галини Степанівни Підпригори ми записалися до шкільної бібліотеки. Коли я трохи навчився читати, мені дали книжку дитячих віршів української поетеси Наталі Забіли під назвою «Під дубом зеленим». Я інколи згадую той перший вірш, який я прочитав і запам'ятав назавжди:

*Під дубом зеленим
трава-мурава.
На дубі зеленим
пташина співа.*

*У листі лапатору
грає вітрець.
Хто книжку читатиме –
той молодець.*

Відтоді я став постійним читачем шкільної бібліотеки.

До навчання вдома мене ніхто особливо не заохочував, але з перших класів я навчався добре, хоча й не відмінно. Після закінчення четвертого класу отримав похвальну грамоту. Постійно читав книжки і ходив у кіно. Клуб був старий з обшарпаними стінами і рідко ремонтувався. Але радянський характер установи підкреслювався. Пам'ятаю, на боковинах сцени на вицвілому кумачі, по-російськи, якимись сірими буквами були виведені цитати з іменами Карла Маркса і Фрідріха Енгельса: *«Труд – вот основа жизни»*, а зліва – *«Процесс труда есть вечное, естественное условие человеческой жизни»*. Мої земляки не знали, де і з якого приводу класики написали ці слова. Вони не були схильні до абстрактного мислення і розуміли це як спонування до щоденної праці в колгоспі.

Щоб урізноманітнити пропаганду і «йти в ногу з часом», ініціативний завклубом виготовив і на даху розмістив гасло: *«Да здравствует КПСС»*. Гасло підсвічувалося електрикою, і його було видно здалеку. Але сільська електрика була ненадійна, і через деякий час дві лампочки погасли. Як наслідок, ключова абревіатура актуального гасла втратила букви «К» і «П». Залишилися – *«Да здравствует ... СС»*. Неймовірно, але досить довго на це ніхто не звертав уваги, хоча не помічати не могли – поряд була сільрада і правління колгоспу. Усі були зайняті своїми справами. Урешті-решт, знайшовся «пильний» односельчанин, який повідомив «куди треба». Закінчилося тим, що завклубом звільнили, а гасло демонтували.

Стаціонарної кіноустановки в клубі не було. Кіно «привозили» рідко, і я намагався не пропускати жодного сеансу. Гроші на це батьки давали не завжди. Доводилося збирати пляшки, ганчір'я, металобрухт і т. ін. і здавати заготівельникам (так званим «ганчірникам»). Серед перших пам'ятаю фільми про розвідників – «Звезда», «Подвиг разведчика» і «Дым в лесу», а також стрічки, які я вважав історичними – «Иван Грозный» (чомусь лише перша серія) і «Дон Кихот». Кіноапарат зазвичай привозили один, і фільм демонструвався окремими частинами. Після кожної частини – кількахвилинна зупинка для перезаряджання апарата. І так – за один сеанс майже десять перезарядок.

Крім перегляду фільмів, у клубі вечорами грали в доміно і шахи – підлітки і дорослі. Пограти в шахи туди приходив і я. Організовували шахові турніри. Ініціатори обіцяли, що переможцям присвоять спортивні розряди. Я займав високі, хоча й не завжди перші місця. Але жодних розрядів ні я, ні інші учасники не одержували: щось не «зросталося» в районі.

Під радіолу вечорами в клубі влаштовувалися танці. Але мене це ще не дуже цікавило.

Розділ 1

У клубі діяла місцева самодіяльність, і шкільна, і сільська, доросла. Із районного і обласного центрів інколи приїжджали агіткультбригади. Це були визначні події. Як правило, невеликий кінозал клубу заповнювався задовго до початку заходу. Не пам'ятаю репертуару, але згадую курйоз, який стався під час одного з виступів «артистів» із Сум. Кожен номер супроводжувався бурхливим оплесками. І ось вийшов середніх років чоловік і під гармошку дзвінким голосом почав співати частівки. Запам'яталися слова:

Во дворе стоит аптека – задавила человека.

Скоро помощь тут спешила – еще восемь задавила.

На закінченні цього куплету раптом від стелі відвалилися півтора-два квадратні метри відвологлої штукатурки. Усе це впало біля виконавця. Актор злякався, але швидко оговтався і сказав, що частівка виявилася занадто актуальною. Після оплесків сміття прибрали і концерт продовжився. Наслідком цього був косметичний ремонт клубу. Справжній клуб – своєрідний мінібудинок культури – з'явився в нашому селі в 70-ті роки, коли мене там уже не було.

Коли я вчився в другому класі, у лютому 1956 р. відбувся XX з'їзд КПРС, на якому Хрущов виступив зі своєю званою промовою про культ особи Сталіна. Промова не була опублікована, але, наскільки тепер я розумію, чутки про неї поширювалися, зокрема й серед учительства нашої школи. Пригадую розмову моєї вчительки молодших класів Галини Степанівни з її колежанкою Катериною Іванівною, уже літньою жінкою – ветеранкою педагогічної праці з довоєнним стажем – з приводу розвінчання Сталіна. Тоді запам'яталася роздратована реакція цієї вчительки: «*А таке..., було два вожді, а тепер що...?*». Для неї світ, у якому вона жила (а іншого світу вона не знала), розколовся, і вона не могла дати цьому ради.

Улітку 1956 р. інформація про злочини Сталіна стала загальновідомою: 30 червня була опублікована постанова ЦК КПРС. Суспільство було сповнене надій на нову, світлу епоху в історії тоді ще єдиної держави. Ці надії підживлялися деякими реальними змінами в суспільстві, а ще більше – обіцянками швидкого досягнення «комуністичного раю». Щодо цього цікавий момент, який зберігся в пам'яті. Ітиметься про 1960 р., коли я вчився в 6 класі. Роком раніше відбувся XXI з'їзд КПРС, на якому, серед іншого, Хрущов пообіцяв «наздогнати і перегнати» США в економічному відношенні. Учитель розповів нам про цей з'їзд, і в його розповіді мене вразила інформація, що нам доведеться «наздоганяти США». Я цілком щиро запитав: «*А коли це вони встигли нас перегнати?*».

Моя наївність тоді не знала меж. Я був упевнений, що нам – громадянам СРСР, страшенно поталанило, бо не доводилося «гнути спину» на поміщиків і капіталістів. Ні про яке критичне сприйняття радянської дійсності не йшлося, хоча з перших класів я багато читав. У нашому селі, де я закінчив 8 класів, крім шкільної, були дві невеличкі бібліотеки – сільрадівська і колгоспна. Існувало негласне правило: учні 1-4 класів

були читачами шкільної бібліотеки. Але, здається, у третьому класі я записався в сільрадівську і колгоспну бібліотеки. Колгоспний бібліотекар помітив, що я беру нові книжки занадто часто. Він запідозрив мене, що я їх не читаю і лише розглядаю ілюстрації. На цій підставі було вирішено виключити мене з кола читачів і повідомити про це вчительці. Закінчилася ця історія екзаменом на знання змісту книжки «Подорож у завтра», у якому брали участь моя вчителька Галина Степанівна і бібліотекар. Це були популярні історії про перспективи розвитку науки і, зокрема, про майбутні космічні польоти. Я розказав, про що йдеться в книжці, і, здається, екзаменатори були задоволені.

Мабуть, я прочитав усі книжки, які були в бібліотеках нашого села. Читав, якщо була можливість, зранку і до пізньої ночі. Читав удома, читав на вулиці, інколи навіть на перервах у школі. Коли ще не було електричного освітлення – читав при гасовій лампі і навіть при каганці, коли всі вже спали. Від такого читання у мене розвинулася передчасна короткозорість. Уже з дев'ятого класу я носив окуляри – спочатку епізодично, а згодом постійно. У моїх батьків і численних родичів по батьківській і материнській лінії такої вади не було. Звичайно, жодної системи у стихійному поглинанні інформації не було: найбільше захоплювали воєнно-історичні і пригодницькі твори, наукова фантастика. Вони формували суто радянський світогляд, адже всі війни в цих книжках були переможними «для нас», а фантастика – оптимістичною. Що таке антиутопія – тоді я ще не знав. Твори цього жанру у нас не публікувалися. Отже, у книжках все закінчувалося перемогою добра над злом, а *добро* втілювалося в Радянському Союзі, чи – ширше, у соціалізмі і комунізмі.

Пізніше, коли я прочитав уривок «Страсть к чтению» із автобіографічної трилогії М. Горького, я почав розуміти природу цієї жаги до нового.

Ще в молодших класах я зацікавився радіо. Мій дядько Василь Федорович мав двох синів – моїх старших двоюрідних братів – Петра і Василя. За допомогою вчителя із сусідньої Осоївки вони змайстрували детекторний приймач. Інколи слухати його дозволяли й мені. Пам'ятаю, як диктор неприродно повільно, але розбірливо починав передачу: «Говорить Київ-РАТАУ». Так передавалися офіційні матеріали, які записувалися, а потім і друкувалися в районних партійно-радянських газетах України. Увечері диктори говорили «нормальною» мовою і, коли мені дозволяли, я слухав все поспіль.

Я помітив, що цей детекторний приймач досить простий, і почав шукати деталі, щоб виготовити його самостійно. Так, уже в 6-7 класах у мене з'явилося стійке захоплення радіоконструюванням, по-теперішньому – «хобі». Я став радіоаматором, і це надало моєму вільному часу певного сенсу. Через цей етап пройшло кілька моїх сільських ровесників. У кожного були свої мотиви. У мене загострювалася «незадоволена потреба» в інформації: хотілося знати більше про зарубіжжя. Газет, поки я не пішов до 6 класу, сім'я не передплачувала. Інколи потрапляла в руки газета, яку приносила до школи однокласниця Хомовська Валя. Я не пам'ятаю назви цієї

Розділ 1

газети, але закарбувалася рубрика: «Слово має Василь Ткач – міжнародний оглядач». Хотілося справжнього радіоприймача, бажано – із короткими хвилями, на яких працюють «ворожі голоси», про які згадували в газеті. Я вже чув про них і від старших. Але сім'я не могла придбати навіть таку елементарну сьогодні річ. Стандартна «радіоточка», проведена державою до кожної оселі, мене не задовольняла. Реалії колгоспного життя різко контрастували з тим, що лунало з динаміка. Його вже тоді в народі почали називати «брехунцем». Я шукав нові джерела інформації – у селі умови для їх одержання були обмежені, тому я поринув у радіоконструювання.

Із початками цієї справи мене ознайомив молодий учитель фізики Іван Антонович Денисенко, земляк, тоді – недавній випускник Сумського педінституту. Він охоче займався з нами в шкільному гуртку, – здається, більше, ніж цього вимагали службові обов'язки. У кабінеті фізики було кілька журналів з простими радіосхемами, елементарні радіодеталі і цілі блоки, з яких ми «ліпили» найпростіші детекторні радіоприймачі і одно-, дволампові приймачі з динаміком, що працювали на великих батареях. У селі ще не було електропостачання.

Те, що ми робили в школі, я копіював удома. Складений самостійно детекторний приймач розширив моє світобачення. Коли почалися літні канікули і я влаштувався помічником сторожа в колгоспному саду, то переніс свої радіопристрої в курінь, натягнув між яблунями антену і годинами слухав радіо. Слухав усе, і навіть зарубіжні «радіоголоси», які транслювалися вранці на середніх хвилях. На початку 60-х років, коли в селі з'явилася електрика, «ворожі голоси» слухали багато односельчан. Одного разу, коли я завітав до однокласниці, батько якої працював учителем, то побачив на тумбочці біля радіоли розклад передач «Голосу Америки», «Свободи» і «Бі-Бі-Сі».

Альтернативну інформацію постійно «підкидали» й тогочасні життєві реалії. Колгоспна система була неефективною і для її підтримки використовували дитячу працю. Відома історикня, професорка Г. К. Швидько, дитинство якої минуло в селі, найпершою ознакою «шкільного життя» 50–60-х років, називає «наше перетворення в трудармію»¹. У мою пам'ять назавжди закарбувалися картинки з колгоспного життя, коли ми, школярі, змушені були цілими класами збирати на колгоспних полях довгоносики, допомагати матерям «на ланці» збирати і вивозити цукрові буряки, навесні полоти, а восени «ламати» кукурудзу, копати картоплю, вивозити на поля перегній, допомагати заготовляти сіно, збирати в лісі жолуді для колгоспних свиноферм тощо.

Як правило, на трудові акції нас вивозили на вантажних автомобілях, а додому, часто за сім кілометрів, змушені були йти пішки. Після сьомого класу нас уже залучали до заготівлі силосу, очищення зерна на колгоспному току і вивезення його на державні заготівельні пункти. Якось улітку на канікулах мені довелося возити в дерев'яній діжці воду для бригади, яка будувала колгоспну ферму. Вранці я сам

¹ Швидько Г. Минуле в променях пам'яті. Київ: Генеза, 2004. С 27.

запрягав коня у водовозку, а після роботи відводив його на конюшню. За літо я заробив на фотоапарат «Смєна-2». Трохи навчився фотографії.

Про техніку безпеки для неповнолітніх і необхідність її дотримання ми не мали уявлення. Не пам'ятаю, щоб хтось з нами говорив про це. Як наслідок, один із моїх однокласників, працюючи на колгоспному току з віялкою, зламав руку. Дивуюся, чому це не закінчилося для когось ще гіршим, хоча одного разу я сам був близький до трагедії.

Було це в шостому класі, коли моя мати працювала на птахофермі за селом. Інколи вона залишала мене замість себе, щоб я наглядав за птаством. Треба було відганяти від курей і гусей хижих рябців і лисиць, якщо вони з'являться біля ферми. Моїм знаряддям була довга палиця, хоча в арсеналі ферми була й рушниця, яка висіла на стіні і за моєї пам'яті ніколи не стріляла. Одного разу я взяв цю рушницю і почав гратися: маніпулював нею, імітував постріл, кудись цілився, щораз заглядав у дуло і при цьому натискав на курок. Під час цих небезпечних пустощів рушниця вистрілила. Виявляється, вона була заряджена, а капсуль від патрона відволочився, а потім раптом спрацював. Я впав і деякий час лежав нерухомо, поступово усвідомлюючи, що міг поцілити в око. Це була наука на все життя. Про цю подію я, звичайно, батькам не розповів.

Безоплатна робота школярів у колгоспі, фактично експлуатація дитячої праці, тоді оцінювалася позитивно – як трудове виховання – органічна складова формування радянської людини. Пам'ятаю виступ мого однокласника на концерті шкільної самодіяльності:

Двісті гусочок оце, здав я для країни.

Буде гусяче м'ясце, подушки й перини!

Абсурдність інформації про «двісті гусочок» посилила комедійність особи виконавця, мого однокласника – Віктора Золотарьова з циганської сім'ї, однієї з тих, яких М. Хрущов в 50-ті роки вирішив відлучити від кочового життя. Вони жили на окраїні села, неохоче вели власне господарство і їх підозрювали в тому, що промишляли дрібними крадіжками свійської птиці в сусідів.

Одним із важливих джерел існування сільських жителів були присадибні ділянки, свійська птиця, корови, свині. Усе це вимагало ретельного догляду, і батьки, які постійно працювали у колгоспі, змушені були залучати до цього своїх дітей. Я пам'ятаю імена і характер майже усіх корів, які в роки мого дитинства і ранньої юності були в нашому господарстві: Лиска, Люта, Марта, Майка, Берізка. Здавалося б, що може бути приємніше, ніж влітку пасти за селом на свіжому повітрі і на мальовничій слобожанській природі громадську худобу. Наш край не випадково називають «Сумською Швейцарією», але коли ти, як пастух, без відпочинку, зрання і до пізнього вечора на ногах, перебуваєш у стані постійної напруги, час від часу перераховуєш корів, слідуєш, щоб якась із них не відбилася від череди, бігаєш за

Розділ 1

ними, – твоє сприйняття природи втрачає естетичне забарвлення. Я не пам'ятаю жодного випадку, коли мої шкільні друзі висловлювали з цього приводу захоплення. Деякі заводили собак, яких привчали до сторожової роботи. Собаки дуже допомагали пастухам. Звичайна ситуація: корова відбилася від череди. За командою сторожа пес біг до корови, раз чи два гавкав, і корова спокійно поверталася до череди, а пес – до сторожа. Завів собаку і я. Але мій досвід виявився невдалим. Мій пес, якого я назвав Марсом, накази виконував занадто прямолінійно. За моєю командою підбігав до корови, заганяв її до череди і продовжував бігати за нею, збуджуючи усіх тварин. Вони всі стояли і дрижали від страху. Мені нічого не залишалося, як хапати палку, бігти і відганяти свого Марса від корів.

Дитинство у с. Тимофіївка Краснопільського р-ну Сумської обл., 1954 р.

Перебуваючи пізніше на керівних посадах, такий тип поведінки я нерідко бачив у світі людей.

Вічною проблемою для селян було забезпечення себе паливом на зиму. Для цього використовували солому, очерет, лозу, бадилля кукурудзи і соняшників тощо. Олександр Чаплигін – мій однокурсник і друг, дитинство якого минуло на Харківщині, у своїх споминах пише, що для обігріву в них використовували кізяки. У нас до цього не доходило. Із дозволу лісників у лісі, за 5-6 км від села, чоловіки заготовляли дрова. Дозволялося зрізати лише сухе гілля. Для цього необхідно було лізти по стовбуру, використовуючи так звані «кігті», і вгорі, інколи на висоті 5-10 метрів, орудувати сокирою чи ручною пилкою. Складно було і довести дрова до двору. Коня пересічному колгоспнику в колгоспі було важко допроситися. Ще в 50-ті роки багато

селян змушені були впрягати в підводи своїх, призвичаєних для такої роботи корів, щоб привезти дрова з лісу, чи сіно з луків. У пам'яті залишився випадок, коли батько до цього залучив і мене. Дрова з лісу ми везли на корові Лютій. Інколи доводилося допомагати їй, підштовхуючи воза. Тільки наприкінці 60-х – на початку 70-х років, коли мене вже не було в селі, держава почала забезпечувати селян низькоякісним вугіллям у невеликих об'ємах.

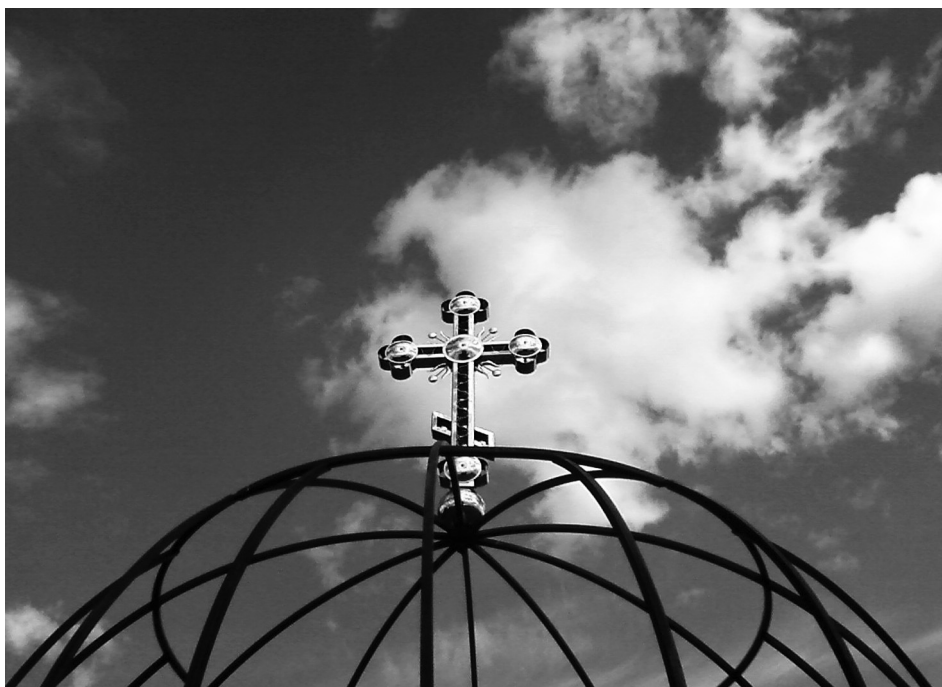
Коли я подорослішав, мене почали залучати і до заготівель кормів для корови на зиму. Корова вважалася годувальницею, особливо в сім'ях, де були малі діти. Мати нам розказувала, що в роки Голодомору 1932-1933 рр. найперше помирали там, де в господарстві не було корови. Для заготівлі кормів члени колгоспу зазвичай одержували ділянки на колгоспних луках, у садках і урочищах. Там косили траву, сушили сіно і привозили додому. Хоча мати була колгоспницею, на нас цей привілей поширювався лише інколи, адже батько в колгоспі не працював. Нас рятувало сусіднє болото. Батько косив там молодий очерет, сушив його, зв'язував у снопи. Усе це він робив сам, по коліна у воді. А коли треба було виносити очерет з болота – «мобілізувалася» вся родина. Найменшу – Ніну навантажували одним чи двома снопами, мені давали чотири повноцінні снопи, Любі – ще більше. А найважче брали батьки. Скільки вони переносили усього на своїх плечах протягом життя – важко навіть уявити! Батько розповідав, як одного разу ніс на ринок з Тимофіївки до Краснопілля лантух з яблуками. Це за 12 км від Тимофіївки.

У мене ніколи не було особливого ентузіазму щодо хатньої роботи. Батьки це бачили і вважали мене лінивим. До певної міри, так воно і було, якщо порівнювати моє дитинство з повсякденням сусідських однокласників і однокласниць, особливо тих, які жили в неповних сім'ях, мали хворих матерів чи батьків-інвалідів, або взагалі виховувалися літніми бабусями. Їх у нашому класі була половина. У такому сімейному оточенні їм було особливо важко і жити, і вчитися. Із трійок і двійок вони не вилазили. Іншій частині класу, до якої належав і я, було легше. Батьки давали нам більше можливостей бути звичайними дітьми: пустувати, грати в цікаві ігри, читати книжки, інколи навіть не поспішати виконувати елементарні прохання. Одного разу я, зачитавшись фантастикою (здається, повістю Миколи Дашкієва «Володар Всесвіту»), не заніс вчасно дров до хати. Мама нагадала мені один раз, на що я відповів: «Почекайте». Потім мене попросили ще раз. Я відповів, «йду», і нікуди не пішов. Коли мене роздратовано запитали втретє: «Коли ж?!», я припустився відвертого хамства: «Не заважайте, я думаю». Відповідь я запам'ятав на все життя: *«Так ти ще й думаєш? Чорт у болоті також думає, так хто радий його думкам!»*. Цю фразу я нерідко повторюю, зустрівшись з недбалим ставленням до дорученої справи, проте обов'язково посилаюся на свою маму.

Моя мати була релігійною людиною. Вона нас вчила, що дітей знаходять у капусті, Домовик живе на горищі, а Бог – на небі. Як і всіх наших ровесників, мене і моїх сестер хрестили в церкві. Мати відвідувала церкву постійно, але її не можна

Розділ 1

назвати фанатичною вірянкою. У дні християнських свят, коли заборонялася фізична праця, а хатні чи господарські проблеми вимагали негайних дій, ця заборона інколи порушувалася. На стінах висіли ікони, одну з яких батьки подарували нашій сім'ї, коли ми з дружиною одержали постійне житло. У 50-60-ті роки в СРСР розгорнувся черговий етап «іконоборства». Батьки нічого зі стін не знімали і не викидали, але в цій історії «крайнім» виявлявся я. Головним «іконоборцем» у селі була моя вчителька історії Зоя Сергіївна Бочарнікова. Вона заохочувала мене до поглибленого вивчення історії (за що я їй вдячний) і намагалася зробити активістом-антирелігійником. Удома цього не схвалювали, і я не виявляв жодної активності. Ситуація урівноважувалася моєю сестрою Любою, яка, працюючи у швейній майстерні, стала вправною кравчиною, популярною серед жіноцтва. Зоя Сергіївна ретельно стежила за собою і була її постійною клієнткою.

Тимофіївка. Пам'ятник на місці зруйнованої церкви

Батько зовні був байдужим до церкви, але коли в початкових класах я інколи приходив зі школи з черговим «відкриттям», наприклад, що «Бога немає, а дощ відбувається тому, що вода випаровується в небо, а потім випадає», батько спокійно відповідав контрзапитанням: «З нашого болота вода випаровується вже цілий місяць, а дощу все немає й немає». Така відповідь, звичайно, не вирішувала вічного питання про існування Бога, але змушувала задумуватися.

Завершуючи цю історію, не можу не згадати про подальшу долю моєї першої вчительки історії Зої Сергіївни. У селі вона залишила по собі недобру пам'ять. Кажуть, що після закриття церкви в Тимофіївці вона «топталася по іконах», а згодом, у сорокарічному віці, її розбив параліч і невдовзі вона передчасно померла. Віруючі сприйняли це як відплату за гріхи. На її могилі не поставили хреста. Напевне, такою була її воля. Чи, може, її чоловіка Олексія Бочарнікова – спочатку сільського бібліотекаря, потім – секретаря парторганізації колгоспу «Хвиля революції», а згодом – голови Осоївської сільської ради, невдовзі похованого біля дружини.

Після смерті Сталіна в селі чекали настання ери «загального благоденства», яке обіцяла партія. Замість цього з початку 1960-х років знову виникли «продовольчі труднощі», наростали дефіцити, і хліб почали закуповувати за кордоном. Не раз довелося стояти в сільському продмазі в довгій черзі за хлібом, який пекли, змішуючи пшеничну муку з погано переробленою кукурудзою.

З особливим інтересом я вслуховувався в розмови колишніх фронтовиків, які під час застілля згадували про війну. Це сусіди, які вижили під час війни і після її закінчення працювали на рядових посадах у колгоспі. Відбувалися ці застілля нечасто, але після них у моїй свідомості виникала паралельна реальність, яка суперечила побаченому у фільмах, прочитаному в книжках і почутому в школі. Жодних героїчних мотивів у цих розмовах я не помічав, хоча у всіх сусідів-фронтовиків були медалі й ордени, яких вони ніколи не носили. Зазвичай ми, діти фронтовиків, бавилися ними.

Згадую випадок, коли нам (у 7 чи 8 класі) дали завдання вивчити напам'ять вірш про форсування в 1943 р. Дніпра. Там були слова:

*Первым Днепр переплыл молодой старшина,
И героем его называет страна.
Вот он, славный герой, подойди, взгляди!
Золотая Звезда у него на груди!*

Я сприйняв ці слова як загальновідому істину, про яку я чомусь не знаю, і запитав батька, хто цей герой і як його прізвище. У відповідь він коротко, кількома словами змалював жахливу картину форсування Дніпра. Після цього я ще довго не запитував його про війну. Мій рідний батько був живим свідком тих подій, і я змушений був йому вірити.

Несподівано багато розповідали ветерани про закордон. Я мав своє бачення походу Радянської армії в Європу, навіяне трилогією «Прапорonosці» Олеся Гончара. Але ветерани нічого не говорили про «визволення від фашизму поневолених народів» і військові операції, якими це супроводжувалося, а здебільшого – про тамтешній побут, повсякденне життя в містах і селах Польщі, Чехословаччини, Австрії, Німеччини. Складалася картина, яка різко відрізнялася від нашого післявоєнного повсякдення. Ці розмови супроводжувалися порівнянням «їхнього» і «нашого»

Розділ 1

життя. Починали з розповідей про побутові умови і доходили висновків, які інакше, як крамольними, у тих умовах назвати не можна. Так, під чарку самогону один із сусідів-ветеранів, акцентуючи увагу на неефективності колгоспного виробництва, сказав, що, *«коли б не було у нас колгоспів, то ми засипали б хлібом увесь світ»*. Ніхто йому не заперечував.

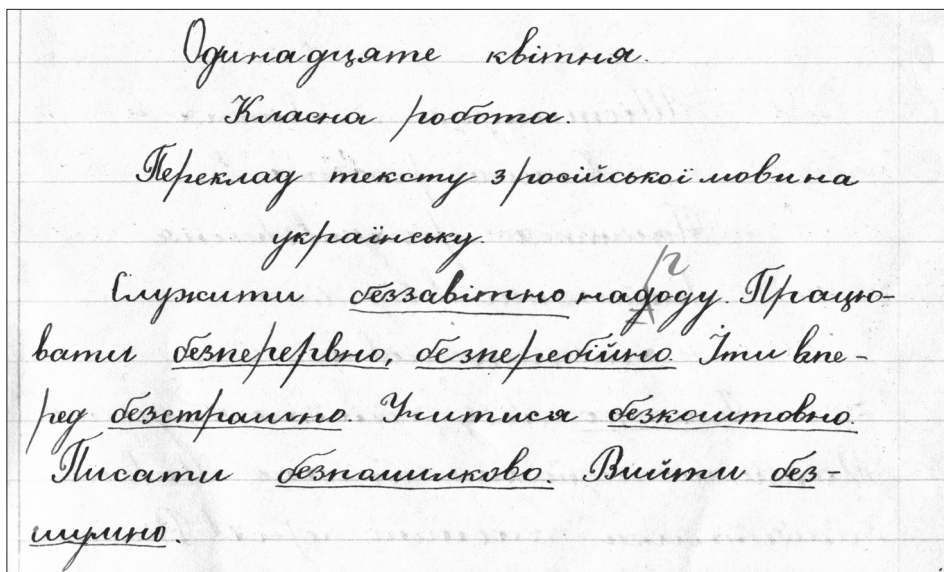
Серед фронтовиків, із якими спілкувався батько, був і офіцер – майор у відставці Дмитро Матвійович Найдовський. У середині 50-х рр. він оселився в сусідній хаті, господарі якої виїхали до Сум. Його – відставника і комуніста, прислали з райцентру керувати колективом невеликого механічного млина, який працював у сусідньому селі. І Дмитро Матвійович, і його дружина Марія Матвіївна не цуралися сусідів. Вони мали трьох дорослих дітей – двох дочок і сина. Обидві дочки хворіли якоюсь хворобою, яка привела їх вже в дорослому віці до паралічу і смерті. Сусіди щиро співчували сім'ї. Моя мама говорила з сусідкою на різні теми, зокрема й про причини нещастя з дочками. Поза сумнівом, ці причини можна було пояснити медичними термінами, і сусідка, безперечно, пам'ятала, що їй говорили лікарі з приводу хвороби дочок. Але вона не оперувала мовою медичних діагнозів: як одну з можливих причин змучена горем Марія Матвіївна назвала відплату за невинну кров, яку її чоловік пролив у роки війни, відбуваючи службу в *«заградотряді»*. Про це мама проговорила в нашій сім'ї. Тоді я достеменно не знав, що таке *«заградотряди»* і кого підбирали для служби в них. Влада приховувала цю інформацію, але про неї добре знали ветерани і, безумовно, мій батько. Напевне, про це вони говорили між собою, але в моїй пам'яті не залишилося інформації, як це відбулося на ставленні сусідів-фронтовиків до Д. М. Найдовського. Ніхто тепер не дізнається, чи відчував відставний майор провину і каяття з приводу свого *«заградотрядівського»* минулого. Щодо дружини Дмитра Матвійовича, то вона пояснювала все стандартною фразою: *«його примушували»*...

Щоб завершити «воєнну тему», згадаю історію батька моєї однокласниці Валентини. Він, етнічний росіянин, який з'явився в нашому селі після війни, одружився з місцевою дівчиною, працював трактористом, а потім – завгоспом сільської лікарні. Коли в другій половині 60-х років мене вже не було в селі, я дізнався, що він повісився. Говорили, що в нього була неприємна історія воєнного часу, яку він приховував. Коли «компетентні органи» попросили його дати пояснення з приводу цієї історії, то, побоюючись суду, він наклав на себе руки. Подейкували, що він брав участь у каральних акціях німців на окупованій території.

Звичайно, про сказане вище (і про багато інших «незручних» фактів воєнного часу), не писали в книжках про війну, не показували в кінофільмах і не говорили по радянському радіо), тому вся ця інформація сприймалася особливо гостро, хворобливо. Уже в зрілому віці я довідався про заборону тодішньої влади об'єктивніше описувати події Другої світової війни. Тодішній начальник головного політуправління Радянської Армії і Військово-Морського Флоту СРСР генерал армії О. Спішев

відповів стурбованим дослідникам, які домагалися історичної правди: «Кому нужна ваша правда, если она мешает нам жить»². Такого цинізму комуністичної влади я тоді не міг уявити.

Неповну середню школу я закінчив у рідній Тимофіївці. У мене залишився зошит з української мови, який я вів в останній четверті шостого року. Я був «хорошистом». За мою роботу вчителька Тетяна Петрівна Левченко поставила «чотири». Дивно, але вже в шостому класі програма з української мови передбачала формування навичок перекладу на російську. Українськомовних дітей готували для життя в російськомовному середовищі, не звичному для них. Привертають увагу тексти з підручника, які пропонувала для перекладу вчителька: «Служити беззавітно народу; Працювати безперервно, безперебійно; Іти вперед безстрашно». Це означало, що учні-українці повинні були гранично точно сприймати ці спонукальні слова-накази, які лунатимуть російською мовою.

1960 р. Шостий клас. Переклад з російської

Крім української мови, була, звичайно, і російська, яку викладав директор школи Петро Якович Заїка. Російська мова виносилася на випускний екзамен у восьмому класі. Українська – ні. Уже тоді відчувався курс на виокремлення російської мови і російської літератури як пріоритетних предметів.

2 История войны еще не написана. (Интервью генерал-лейтенанта Н. Г. Павленко, доктора исторических наук, бывшего редактора «Военно-исторического журнала»). Огонек.1989. № 25. С. 5.

Розділ 1

У неповній середній школі був також предмет «Музика і співи». Пам'ятаю, як ми вчили і співали пісню про російського полководця Суворова:

Суворов, братцы, пример для нас.

Он не терялся в тяжелый час,

В дыму походов, в огне боев,

Ковал победу, громил врагов...

Запам'яталися й слова з пісні про радянського комдива Щорса з України, також російською мовою: *«Шел отряд по берегу, шел издалека. Шел под красным знаменем командир полка...»*.

Але чомусь не залишилося в пам'яті жодної пісні, яку б ми співали в класі українською мовою, хоча добре пам'ятаю, що випускний іспит у восьмому класі був з російської мови, і я на ньому одержав «чотири».

Радянська школа в Україні була покликана формувати особливе, шанобливе ставлення до російського народу як до «старшого брата». У вірші «Російському брату», який ми повинні були вивчити напам'ять, були слова:

Хвала тобі!

Ти вивів нас до сонця із темряви віків...

Ти вчителем нам був і оборонцем у дні суворі,

Мій російський брат!

А той, хто мріяв знищити нас з тобою,

Загинув сам від сталі громової...

У нашому селі мешкало кілька заїжджих росіян, але вони ніяк не асоціювалися з цим пафосним художнім образом. Коли я зустрічав їх, то згадував не цей вірш, а промовку, яку інколи чув від земляків: *«Хай живе кацап на Україні, тільки шкоди не робить»*.

У пам'яті залишилися також зразки творчості Павла Тичини («Чуття єдиної родини» і «Партія веде») і Максима Рильського («Україна і Росія – нерозлучні дві сестри») – обов'язкові для вивчення в школі вірші радянських поетів. Жодного естетичного задоволення від заучування і декламування цих поезій ми не одержували. Навпаки, формувалася стійка відраза до них і їхніх авторів. Ми, школярі, охоче повторювали:

...А Тичина пише вірші,

Та все гірші, та все гірші,

Що не день.

Лише пізніше я довідався про складні і драматичні сторінки біографії П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри та інших талановитих українських поетів, чий свідомість і творчий талант були спотворені сталінським тоталітарним режимом.

У 1962 р. я закінчив Тимофіївську 8-річну школу. Збереглася світлина нашого класу з учителями. Згадую наставників. Перша зліва – Галина Степанівна Підпригора, учителька молодших класів, яка навчила читати, писати, помітила і підтримала мою любов до книги. Далі подружжя – Ніна Павлівна та Іван Антонович Денисенки. Ніна Павлівна – учителька біології і хімії, під її впливом я у 8 класі передплатив журнал «Юний натураліст». Іван Антонович – учитель фізики, талановитий педагог. Таких у житті мені вдавалося зустрічати рідко. Далі – Петро Якович Заїка – директор школи і вчитель російської мови. Поряд із ним – Тетяна Петрівна Левченко – учителька української мови. Строга, вимоглива. П'ятірки від неї я одержував рідко. Далі – Наталя Григорівна Мірошніченко – моя класна керівниця в 5-8 класах, і вчителька математики. Вона вперто прагнула вивести мене у відмінники. Їй це так і не вдалося. Тепер я розумію, чому: у нашій сільській школі не було прийнято завищувати оцінки. Біля Наталі Григорівни – вчителька географії Катерина Сергіївна Заїка. І сьогодні пам'ятаю її урок про проголошення в 1960-61 роках незалежності африканських країн. На жаль, на фотографії немає вчительки історії Зої Сергіївни Бочарнікової. Її я завдячую тим, що помітила у мені схильність до вивчення і розуміння історії. Вона також хотіла бачити мене відмінником. Напевне, прагнучи викликати в

Наш клас. 1962 р.

Розділ 1

мені прагнення «самоствердитися» в ролі справжнього відмінника, вона інколи називала мене «липовим» відмінником.

По-різному, – у когось благополучно, у декого трагічно, – склалася доля моїх тимофіївських учителів. Сьогодні усіх об'єднав невблаганний час: вони пішли у засвіти. Я довіку з вдячністю їх згадуватиму.

У моїй пам'яті залишаються і однокласники – супутники мого безтурботного тимофіївського дитинства. На світлині нашого випускного класу з перев'язаною головою автор цих споминів (це результат порушення мною правил безпеки на уроці ручної праці). Закінчили 8-річку і продовжили навчання в середній школі лише деякі з них. Шкода, що серед них не було жодної з наших дівчат. Принаймні, одна з них – Галина Денисенко (друга справа) була дуже здібною. Вищу освіту здобув лише я. Двоє здобули агрономічну освіту в Сумському сільгосптехнікумі, кілька пішли навчатися до профтехучилищ. Решта працювали в колгоспах, на будівництві, торгівлі тощо. Сміється Мишко Марченко, який міг стати актором, але не реалізувався. Другий зліва в нижньому ряду – Боря Марченко, мій товариш по радіоаматорству. Перший у верхньому ряду – Ілля Носар, старший брат якого був вчителем, а він став активістом общини ЄХБ. З однокласниками я намагався підтримувати зв'язки. На жаль, сьогодні з більшістю з них мене пов'язує лише пам'ять.

У 9-й клас я пішов до повної середньої школи, що була у сусідньому селі Осоївка. Ходити було мені порівняно недалеко – близько 3 км. Деякі мої однокласники діставалися до школи з сусідніх сіл за 5-7 км.

Почався новий етап мого життя: нова школа, інші вчителі та однокласники... Я досить швидко і органічно влився в колектив. Більшість учителів були кваліфікованими спеціалістами, майстрами своєї справи. Остільки я виділявся знаннями з історії, особливо теплі стосунки склалися в мене з учителем історії Іваном Григоровичем Бібіковим. Не пощастило лише з учителями фізики, які постійно змінювалися. Як і раніше, учився майже відмінно, дуже багато читав, зокрема, наукову фантастику і книги «про війну».

У ті роки з'явилися і літературні твори, викликані політичною «відлигою» в СРСР. У старших класах я та деякі мої шкільні друзі зачитувалися «Тронкою» О. Гончара, «Одним днем Івана Денисовича» О. Солженіцина, «Братською ГЕС» Є. Євтушенка, «Іду на грозу» Д. Граніна та творами інших шестидесятників. Ці твори руйнували офіційну модель світосприймання, яка нав'язувалася нам ортодоксальною компартійною ідеологією.

Із кінофільмів того часу пам'ятаю «Каина XVIII», «Добро пожаловать, или Посторонним вход воспрещен», «Королевство кривых зеркал», «Когда деревья были большими».

Суперечність між офіційною версією нашого життя і буденністю, на яку натрапляв на кожному кроці, посилювала у моїй свідомості внутрішній психологічний конфлікт. Але, попри все, я був переконаний, що в нас живеться краще, ніж за кор-

доном, що *наш соціалізм* досконаліший і гуманніший, ніж *їхній капіталізм*, і що заважають жити нам «окремі недоліки». Мені здавалося, що ці недоліки – ніщо порівняно з нашими успіхами. Почуттям радості переповнювала нас інформація про перші радянські успіхи в космосі і карикатури, якими в наших газетах супроводжували невдачі американців. А коли 12 квітня 1961 р. (я вчився ще у восьмому класі) світ облетіла звістка про політ Ю. Гагаріна, наш учитель фізики Іван Антонович замість уроку урочисто кілька разів повторив повідомлення ТАРС, а потім почав розповідати про перспективи освоєння космосу. Я сприйняв як істину вислів Хрущова, що «социализм – это и есть та надежная стартовая площадка, с которой Советский Союз запускает свои космические корабли». Після польоту Ю. Гагаріна ми з сестрою Ніною почали збирати поштові марки про космос. У мене досі зберігається товстий клясер з цими марками. Але інша моя ініціатива, нав'язана космосом, не мала продовження. Спроба змайструвати діючу модель ракети з парашутом виявилася невдалою. Замість феєричного старту стався вибух, який знищив мою кількамісячну роботу.

Тоді я намагався листуватися з ровесниками країн соціалізму. Це серед школярів було популярним. Але після одного-двох листів воно припинялося. Зокрема, на мій перший лист китайцю одержав відповідь, де йшлося, що «у нас с каждым годом все больше и больше одежд и рисов». Коли у відповіді я чомусь запитав, як справи з Тайванем і чи перекладалися і публікувалися в Китаї «Тронка» та інші популярні в Україні твори О. Гончара, нового листа, звичайно, не одержав.

Після закінчення 10 класу я був відзначений похвальною грамотою і отримав путівку до Криму, у Ялту. Це була незабутня поїздка. Наша група в складі п'яти учнів різних шкіл району і двох вихователів була в захваті. Більшість із нас ніколи не бачили моря, гір і субтропічної природи. Багато купалися в морі. Здійснювали екскурсії по історичних місцях, музеях півострова, похід на Ай-Петрі і поїздку на катері у сусідні з Ялтою курортні поселення. Чомусь особливо запам'ятався дім-музей А. Чехова.

На згадку про цю екскурсію до Криму залишилося кілька світлин, які на мою «Смєну-2» зробили керівники групи. Одна з них, на мій погляд найбільш вдала, наводиться вище.

На відпочинку в Криму, 1964 р.

Продовжував займатися радіоаматорством, але вже на вищому рівні. У мене з'явився новий консультант – викладач виробничого навчання школи Петро Іванович Лазня, який давав мені поради, приносив літературу і деякі радіодеталі. Деякі мої однокласники також захопилися цією справою. Серед них – Микола Нестеренко, мій найближчий шкільний товариш. Але вже на етапі конструювання детекторних радіоприймачів він зупинився. Далі йти йому було нецікаво. Миколина фантазія повела його в бік осмислення можливості штучного інтелекту. Ми дискутували, і я прагнув довести принципову неможливість перевершити людину. Він же – тепер я розумію, досить логічно, – доводив протилежне. Із цих дискусій я запам'ятав його образ майбутнього, де людину, яка житиме серед розумних машин, будуть називати *«Тугодумом псевдомислячим»*. Так і не запитав, витворив він цей образ самостійно, чи запозичив з якоїсь книги. Я ж пішов у своєму радіоаматорстві далі і почав складати досить примітивні малогабаритні транзисторні приймачі прямого підсилення. Існували проблеми з радіодеталлями. Знайома москвичка, яка приїздила влітку до своїх рідних – наших сусідів, інколи присилала на моє замовлення радіодефіцити, які в столиці були доступні. Але не вистачало транзисторів з високим коефіцієнтом підсилення. Був щасливий, коли в руки потрапила схема приймача, розрахована на транзистори з низьким підсиленням, яких у мене було вдосталь. З іншим моїм приятелем Василем Денисенком – «золоті руки» – призвичаїлися робити малогабаритні трансформатори, вирізаючи сердечники з трансформаторів звичайних домашніх динаміків. У його батька вдома було все необхідне для цього. Один із «кишенькових» приймачів я подарував однокласниці – Гузь Лідії, до якої в мене була щира симпатія. Коли в селі з'явилося стабільне електропостачання, склав з радіомотлоху короткохвильовий радіоприймач. Серед цього «мотлоху» був заводський приймач, у якому згорів силовий трансформатор, і залишки німецької танкової радіостанції. Я вперше побачив німецьку технологію 30-40-х років і мав змогу порівняти її з радянською 60-х. Поступово почав виходити на новий рівень радіоаматорства, який зазвичай називали «радіохуліганством», тобто несанкціонований вихід в ефір з досить примітивного радіопередавального пристрою – «приставки» до радіоприймача.

Мій докторант Юрій Каганов у своїй монографії *«Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія»* за моєю порадою досліджував на архівних джерелах проблему «радіохуліганства» і виявив, що ця форма самодіяльності молоді в Україні була масовою і перебувала під особливим контролем влади, яка вважала це каналом поширення антирадянщини. Підрозділ монографії про це називається *«Радіохулігани та «ворожі голоси»: ідеологічне протистояння»*³.

³ Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія. Запоріжжя, 2019. С. 186-209.

Я був одним із таких «хуліганів», але відверто антирадянських настроїв не відчував і утримувався від відкритої пропаганди їх в ефірі.

Найгучніший мій вихід в ефір відбувся у квітні 1964 р., коли святкувалася чергова роковина польоту в космос Юрія Гагаріна. У селі жив дивакуватий дідок, якого всі називали просто, без прізвища – «Карп Ілліч». Так він і рекомендувався: «Моє почитеніє, Карп Ільїч». Час від часу він потрапляв у кумедні історії, слава про які швидко розходилася по всьому селу. Увечері 12 квітня я тричі видав в ефір на середніх хвилях коротку інформацію, яку назвав «Сообщение ТАСС» (урочисто, російською мовою): *«Сегодня, в день четвертой годовщины полета Юрия Гагарина, состоялся очередной советский космический полет. На борту космического корабля находился гражданин СССР, житель села Тимофеевка Краснопольского района Сумской области Заика Карп Ильич. Космонавт выполнил программу научных исследований и успешно приземлился»*. Авторство цього жартівливого повідомлення, про яке наступного ранку заговорило село, приписали мені. Я заперечував, хоча й не дуже переконливо.

Ще раз наголошую: я вважав, що тодішній радянський соціалізм – це вершина людської цивілізації, але в нас він реалізується «не зовсім правильно», що слід демократизувати суспільне життя і все буде якнайкраще. Про необхідність радикальної зміни національно-державних відносин і місця України в СРСР на думку тоді ще не спадало, хоча виникали деякі питання, на які я не одержував відповіді. Наприклад, під час поїздки до Криму я звернув увагу не лише на всуціль зрусіфіковане життя, а й на ту обставину, що назви населених пунктів написані українською і російською мовами, при чому в деяких випадках український варіант був перекреслений чи замальований фарбою.

Хрущова оцінював позитивно, хоча в кінці його правління ставлення до нього почалося змінюватися. Але коли його несподівано в незрозумілий спосіб усунули від влади, у мене спалахнув протест. Я був у дев'ятому класі і відчував, що це несправедливо. Хотів уночі проникнути в школу і знову вивісити на стіні портрет Микити Сергійовича, який напередодні зняли, але в останню хвилину злякався. Особливо я поважав Хрущова за розвінчування «культу особи» Сталіна і вважав видатним борцем за мир. Про все це я написав у щоденнику, який почав вести.

Що стосується тодішніх керівників УРСР, то їхніх прізвищ я не знав, і всі вони для мене були однаково нецікаві.

Середню школу закінчив зі срібною медаллю, і постало питання вибору майбутньої професії. Дуже хотілося працювати там, де конструюють і виготовляють радіоелектроніку. Радіоаматорство в ті роки було не просто захопленням, це був спосіб життя багатьох. Але я вчасно зупинився і обрав інший шлях. Це було вимушене, важке, але продумане, прагматичне рішення. Я й сьогодні не можу пояснити, як мені це вдалося. Може тому, що я добре знав, що з викладанням

Розділ 1

фізики в нашій школі була велика проблема і моя «п'ятірка» на вступних іспитах в університеті буде «декласована». Але радіоаматорство залишилося на все життя як хобі.

Тоді й згадав про історію, яка мені подобалася і давалася легко. Але приваблювало не лише прагнення очікуваного «легкого» (так здавалося) життя на історичному факультеті: сподівався знайти відповіді на питання суспільно-політичного життя, яких у мене накопичилося багато. Не давало спокою відчуття несправедливості і впертість.

Ці відчуття особливо загострилися, коли я почав збирати документи для одержання паспорта. Виявилося, що між іншим, треба мати довідку з колгоспу. Мені сказали, що це вирішує секретар парторганізації. Секретар добре знав нашу сім'ю, і я був впевнений, що минеться без зайвої тяганини. Але я помилився.

Старшокласник Осоївської середньої школи

Напевне, була якась вказівка з райкому, яку він не міг проігнорувати. Отже, коли я звернувся до нього, то несподівано почув запитання: «А хто буде працювати в колгоспі?». Почалася дискусія, під час якої я неспішно нагадав секретарю, що в нас не кріпацтво і я маю право на паспорт і вільний вибір роботи і місця проживання. У відповідь він запитав, чи знаю я про «патріотичну ініціативу» випускників передових шкіл «Усім класом – у колгосп». Я знав про цей «патріотичний почин» і дуже боявся, що нас примусять йти в колгосп. Мої побоювання

мали підставу. Виявляється, відома історикиня Г. К. Швидько пішла назустріч цій «патріотичній ініціативі» і, закінчивши майже відмінно середню школу, пішла працювати в колгосп⁴.

Я вже не пам'ятаю своєї відповіді секретарю парткому. Але його вердикт закарбувався чітко: «*Вступиш до інституту – одержиш паспорт*». Секретар добре знав, що нас, сільських школярів, цілеспрямовано готували до роботи в колгоспах. На це була спрямована профорієнтаційна робота в школах. У старших класах викладали предмет «виробниче навчання» за спеціальністю «полевод-механізатор», і я в 11-му класі навіть одержав свідоцтво про присвоєння кваліфікації «тракторист третього класу». Але, наскільки я пам'ятаю, трактористом з нашого класу не став ніхто.

Урешті-решт сталося, як і говорив парторг колгоспу: вступати до університету поїхав з довідкою із сільради. З нею я мав сеанс *публічного приниження*. Коли з цією довідкою, написаною до того ж від руки, прийшов влаштовуватися в готель «Харків» (на площі Свободи біля пам'ятника Леніна – тепер площа Незалежності, біля Національного університету), мені відмовили і порадили їхати на колгоспний ринок. У черзі стояли і абітурієнти з паспортами. Їх поселили, а я поїхав шукати місце для ночівлі на Благовіщенському ринку («Благбазі»). Паспорт одержав вже після зарахування до університету. Я тоді не знав, що це не примха нашого парторга: рішення про видачу паспортів сільським жителям у СРСР було ухвалене лише в 1974 р. До цього вони мали право на повноправне громадянство (одержання паспорта) лише організовано вирушивши (завербувавшись) «на будови комунізму». У такий спосіб – через вербування – село залишали десятки моїх односельчан.

Коли я готував документи для вступу до університету і заповнював анкету, то зробив ще одне неприємне відкриття: необхідно було відповідати на запитання, чи був я і мої рідні на окупованій території, і чи є в мене родичі за кордоном. Батько сказав: пиши «не був» і «не маєш». Але я добре знав, що і мати, і батько були в окупації. Була за рубежем, у Канаді, і далека родичка – тітка мого батька з дивним прізвищем – Невдаха. Її сім'я емігрувала до Америки ще у 20-ті роки, і їхнє прізвище там трансформувалося в Неудофф. Із цим прізвищем вона і приїжджала до Києва, де зустрічалася з моїми тітками. У рідне село Клишки її не пускали. Після однієї з цих зустрічей я навіть отримав від неї подарунок – картату сорочку, виготовлену на Тайвані. Ця річ змінила моє уявлення про цей китайський острів і виявилася предметом заздрощів товаришів. Але в анкеті, як і порадив батько, я написав неправду, і це залишило неприємний осад.

Це відчуття ще більше загострилося, коли виявилось, що я не зовсім правильно визначив своє соціальне походження. Я написав: «*із робітників*». Батько

⁴ Швидько Г. Минуле у променях пам'яті. С. 38.

Розділ 1

тоді справді працював поза колгоспом, у промкооперації. Запитав, чи правильно я написав, і одержав дивне роз'яснення, зміст якого я вже виклав: виявляється, спочатку він працював у колгоспі полеводом, а коли вирішив переходити на роботу в швейну майстерню, то в правлінні колгоспу не погоджувалися розраховувати, а коли все-таки дозволили, то з довідкою – *«тимчасово відпущений з колгоспу»*. Не напишеш же в заяві, що ти з родини *«тимчасово відпущеного з колгоспу»*?

Усі ці, здавалося б дрібниці, справили на мене глибоке враження і закріпили моє бажання будь-що залишити колгосп (який уже тоді уявлявся як новітнє кріпацтво), а якщо поталанить, то і вступити на історичний факультет, де, був переконаний, знайду відповіді на питання, чому в нас все так несправедливо влаштоване.

Сьогодні я розумію, що ці «дрібниці» були частиною загального соціально-політичного явища, про існування якого я тоді навіть не здогадувався і яке пізніше одержало наукове узагальнення в концепції «комуністичного тоталітаризму».

Укотре я згадав про ці свої прикросі юності порівняно недавно, коли прочитав книжку Френсіса Фукуями *«Ідентичність. Потреба в гідності і політика скривдженості»*. Там йшлося про *«скривджену гідність»* як одну з причин «кольорових революцій» і масових соціальних рухів початку XXI століття. Роблю висновок, що мій травмований підлітковий досвід не минув безслідно. Урешті-решт, він привів мене на історичний факультет, де я сподівався дізнатися, «що не так» у нашому суспільстві.

У ХАРКІВСЬКОМУ РОЗДІЛ 2 УНІВЕРСИТЕТІ

Студент

Коли настав час обирати професію, п'ятеро з дев'ятнадцяти випускників Осоївської середньої школи поїхали до Харкова. Мій найкращий шкільний товариш Микола Нестеренко став студентом Харківського політехнічного інституту, Анатолій Василенко і Олександр Бондар – вступили до Харківського інституту механізації і електрифікації сільського господарства (ХІМЕСГ). Я став студентом ХДУ. Зазнала невдачі – і це я сприйняв як власну невдачу – Лідія Гузь, моя шкільна любов. Ми сподівалися, що будемо навчатися в одному місті. Але для вступу до Харківського фармацевтичного інституту їй не вистачило одного бала, причому профільний предмет – хімію, вона склала на «відмінно». Тут довелося згадати, що до срібної медалі в школі, яка могла забезпечити позаконкурсний вступ до інституту, їй не вистачало однієї п'ятірки. Цю п'ятірку з виробничого навчання (водіння трактора) міг би поставити родич, що приймав екзамен. Лідина мати вчителювала, викладала німецьку мову, до того ж, була нашою класною керівницею. Батько – також учитель цієї школи, ветеран війни, орденоносець. Сьогодні в це важко повірити, що ніхто не просив підвищити оцінку з другорядного предмета на один бал. Потім цей родич докоряв батькам Ліди за їхню невинуватену принциповість.

Отже, історичну освіту я здобував у Харківському державному університеті імені О. М. Горького. Тоді це був найближчий до нашого села вищий навчальний заклад, у якому існував історичний факультет. Ось чому я вирішив їхати саме до Харкова, за 200 км від Тимофіївки.

Був 1965 р., закінчувалася «хрущовська відлига», починався «брежньовський застій» з елементами неосталінізму. Але про це я дізнався пізніше. Тоді ж я був сповнений бажання навчатися в університеті, щоб розібратися, чому в нашому житті все ще трапляються «окремі недоліки». Із цим і вирушив до Харкова – уперше в житті до такого великого міста.

На історичний факультет набирали дві академічні групи – усього 50 осіб. Конкурс був величезний: 12 осіб на одне місце. Серед абітурієнтів було багато комуністів з виробничим стажем і демобілізованих, які йшли поза конкурсом. Історичний факультет тоді був перепусткою на роботу в партійний і радянський апарат, профспілки, комсомол, КДБ, МВС тощо. Як медаліст я міг стати студентом, склавши на «відмінно» лише один екзаме́н – історію СРСР. Шансів було мало. Драматичний перебіг іспиту пам'ятаю і сьогодні. Я відповідав українською мовою. Ставили багато додаткових запитань. Як мені потім говорили, «уточнюючих». Згадую одне, яке здалося мені особливо підступним: *«Хто командував російськими військами в битві при Нарві в 1700 році?»*. Я сказав, що командувати армією Петро I призначив іноземця. На уточнююче питання, хто цей іноземець, я не відповів. Мені повідомили, що це був австрійський генерал-фельдмаршал, герцог Карл-Євгеній де-Круа. Після такого уточнення промайнула думка, що «валять». За долі секунди в мене в голові склався план: вступати на історичний факультет і наступного року, але підготуватися значно краще. Однак поставили п'ятірку, і я став студентом. Серед двох екзаменаторів був аспірант Роман Лях. Він після екзамену підійшов до мене, відрекомендувався і пояснив, що під час іспиту хотіли «виявити в мене загальну ерудицію». На запитання: *«Ну, і як?»*, відповіді не одержав, але дізнався, що кафедрою історії України, де він пише дисертацію, керує професор Іван Климентійович Рибалка – на його переконання – найкращий знавець історії України в Радянському Союзі.

Із Романом Даниловичем Ляхом, який пізніше став доктором історичних наук, професором і працював у Донецькому університеті, я підтримував дружні стосунки до його передчасної смерті. Так само Р. Д. Лях до кінця життя приятелював з І. К. Рибалкою.

Для мене – недавнього випускника сільської школи, який не мав у Харкові ні близьких, ні знайомих, – виявилось складно знайти житло, та ще й недалеко від університету. Про гуртожиток на першому курсі годі було й мріяти – про це мені сказали в деканаті відразу ж після зарахування. Сільські сусіди порадили звернутися до їхніх родичів, які жили в багатосімейному гуртожитку-бараці в приміському селищі Померки – за годину від університету. Я залишив там речі і кілька тижнів приїздив ночувати. Потім зі шкільним товаришем Анатолієм Васильцем, студентом ХІМЕСГ, оселилися

в Лопанському провулку, біля Благовіщенського собору – недалеко від центру міста. Але, як не дивно, це були справжні трущоби – однокімнатні квартири без зручностей. В одній із них оселилися і ми.

У нашому помешканні жила сім'я з трьох осіб, а нам відвели старезний диван і розкладачку за шторкою. Неподалік був готель, і коли там не було вільних місць, до нас приходили постояльці. Для цього в запасі була ще одна розкладачка. Одного разу до нас прийшов грузин з двома валізами мандаринів. Із ним була супутниця. Яку він відрекомендував як дружину. Була щедра вечеря з горілкою і мандаринами. Їм відвели диван, а нам – розкладачки. Тієї ночі я не спав до другої години, а товариш – усю ніч. Постійно ворушилися й господарі. Я зрозумів, що ці гості – зовсім не ті, за кого себе видавали, а господарі про це знали.

Через деякий час сталася подія, яка змусила нас залишити цю квартиру: хазяїн вкрав у мене плащ-«болоню» (подарунок старшої сестри, куплений у Тбілісі), продав його на ринку, а гроші пропичив. Потім плакав і просив мене зарахувати це як борг, який він обов'язково компенсує за три місяці. Інакше – йому загрожує ув'язнення, адже за ним було вже дві «ходки в зону». Я погодився, але мій «абстрактний гуманізм» мене підвів: я одержав лише двадцять карбованців, перш ніж хазяїн зник. Сусіди нам потім говорили, що хазяйка «ще й та фіфа» – була повією під час німецької окупації Харкова. Так я вже на першому курсі дізнався, що таке харківське «дно».

Ми переїхали на іншу квартиру – на вулиці Кацарській поблизу центрального вокзалу. Умови були не кращі, ніж у Лопанському провулку, але вибирати не доводилося. Там жили до канікул, а потім мій товариш отримав місце в гуртожитку, а я змушений був шукати нове житло. Знайшов аж у районі харківських заводів. Це була маленька кімнатка в бараці, без централізованого опалення, з грубкою, туалет – на вулиці, а колонка з водою – ще далі. Інколи воду, щоб вмитися чи щось випрати, брав з рівчака, який протікав поряд. Але потім помітив у воді масні плями. Почав шукати нове житло. До того ж, вдарили морози, а обіцяне вугілля для грубки хазяїн так і не привозив (хоча й за грошима не приїжджав). На деякий час мене прихистив мій однокласник Микола Нестеренко, студент Харківської політехніки, який жив у «Гіганті» – гуртожитку цього інституту. Кімната була на чотири особи, я був п'ятим і спав на розкладачці. Розумів, що все це тимчасово. Урешті-решт, пішов до заступника декана Ю. Г. Литвиненка і розповів про всі свої проблеми. На факультеті мене вже знали як хорошого старосту групи і відмінника. Юрій Григорович зателефонував у студентський профком, когось довго переконував і, як наслідок, мені дали дозвіл на вселення в гуртожиток у провулку Отакара Яроша, 13.

Незважаючи на всі складнощі з пошуками житла, я був переконаний, що мені з університетом все ж пощастило. Тоді історичний факультет ХДУ був одним з найкращих в Україні. Невеликий – із заочним відділенням – близько 500 студентів. Окрім доцентів, викладачів і асистентів, з нами працювало спочатку вісім, а потім одинадцять докторів наук. Говорили: справжня футбольна команда. Усі вони були яскравими

особистостями з довоєнними біографіями. Професор Андрій Петрович Ковалівський, наприклад, розповідав нам, як з батьками у 1913 р. подорожував Італією, і яке враження справила на нього Сікстинська капела. До речі, він, представник славетного роду Ковалівських, був відомим арабістом і читав в оригіналі середньовічні тексти. Свого часу був репресований, реабілітований і до кінця життя працював в університеті. Декан – професор Степан Іванович Сидельников – інвалід війни, сувора, але справедлива людина. На факультеті панувала специфічна академічна аура. До одного з професорів кафедри історії СРСР зверталися особливо шанобливо, з повагою, але якось дивно – Кір Карлович. Але це не викликало жодних пересудів ні серед студентів, ні серед колег-викладачів. Я був упевнений, що він за походженням іноземець, або дворянського походження і вивчає історію феодалізму. Але на третьому курсі я дізнався, що насправді він чистокровний українець Кирило Карпович Шиян, а тема його докторської дисертації – «Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості України в 1921-1925 рр.». Та від цього моє ставлення до цього викладача, який у 30-ті роки був репресований, потім реабілітований, захистив кандидатську і докторську дисертації, гідно тримав статус академічного вченого і проводив прекрасні семінари і лекції, не змінилося.

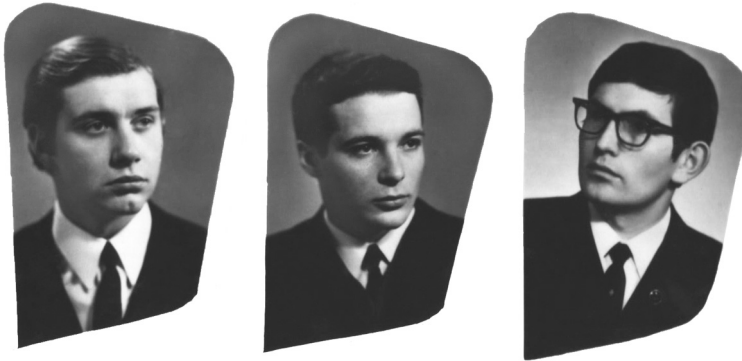
Загалом Харків справив на мене суперечливе враження. Допікала побутова невлаштованість. Але позитивом став ширший доступ до інформації, який у моєму селі був дуже обмеженим. Я почав постійно читати газети, зокрема, «За рубежом» і «Литературную газету». Із першої я хотів дізнатися, як *«просувається»* по планеті справа соціалізму і національно-визвольного руху, а з «Літературки» – які «недоліки» ще залишилися в СРСР і як відбувається боротьба з ними. В обласній бібліотеці ім. В. Короленка читав «товсті» журнали, зокрема, «Новый мир», «Юность» і «Иностранную литературу», «Вітчизну». Інколи руки «доходили» до «Літературної України», але щось цікаве для себе знаходив там рідко. У невеликому залі періодичних видань збиралася постійна «тусівка» зацікавлених. Були там мої ровесники, і старші від мене. Їх я бачив і в «курилці» бібліотеки, де було багато диму, але йшли цікаві дискусії на межі дозволеного. Я прислухався й інколи вставляв у розмову свій «п'ятак». Аби «щільніше» інтегруватися в це товариство, я також почав палити. Коли керівництво бібліотеки проводило зустрічі з відвідувачами залу періодики, то один учасник «тусівки» дорікнув бібліотекарям, що в залі, де, наприклад, викладений журнал «Азия и Африка сегодня», немає цікавого журналу «Америка». Нагадую, що «Азию и Африку сегодня» видавав московський академічний інститут, а «Америку» – посольство США в Радянському Союзі. Спочатку я вважав цього студента наївним «ботаніком», але, розговорившись, зрозумів, що він добре розуміє суть інформаційної політики, яка реалізується в СРСР.

Незважаючи на те, що я закінчив сільську українську школу, помітного дискомфорту в російськомовному середовищі факультету не відчував. Правда, відчувалася відмінність між моїми міськими (російськомовними) і сільськими (переважно, україн-

ськомовними) однокурсниками. Вона поступово зникала, хоча й не до кінця. Як і всі вихідці з села, я поступово русифікувався, але залишалася проблема міжособистістних стосунків. Курс виявився фрагментованим: старші (як правило, комуністи-стажники і демобілізовані з армії, що пройшли, по суті, поза конкурсом), і недавні випускники, які поділилися на кілька груп. Як я пізніше довідався, частина з них чесно витримала конкурс, а інші потрапили в університет за протекцією.

Цей поділ на групи сформувався ще у вересні 1965 року, коли курс перебував на сільгоспроботах у Буринському районі Сумської області. Серед нас були «старші» – стажники з життєвим досвідом, переважно партійні. Вони домінували на курсі, використовуючи вплив партгрупи, комсомольської і профспілкової організацій, які й очолювали. «Молодші» були аморфним конгломератом невеликих груп із різними інтересами – учорашні випускники міських і сільських середніх шкіл. Цю обставину описав у своїх спогадах однокурсник Руслан Пиріг⁵. Я доповню його своїм баченням ситуації.

Серед «молодших» виділялася «група Олександра Сидельникова» – сина декана історичного факультету. У цій групі, крім самого Олександра, вирізнялися і два Валерії – Мещеряков і Головка. Група позиціонувала себе як конструктивна альтернатива «старшим». Цим вона мене і приваблювала. Я контактував із цією групою, хоча занадто тісно і не був пов'язаний з нею: вони здавалися мені театральньо-аристократичними, дещо зверхніми по відношенню до решти курсу.

В. Мещеряков, О. Сидельников, В. Головка

Вважаючи диференціацію курсу природним явищем, я не сприймав прагнення «старших» до домінування, а молодших – до відособлення, і намагався якось їх «склеїти». Помітного впливу на курсі я не мав – був, як тепер кажуть, «непублічним», тому для налагодження відносин у колективі спробував використати курсову стінгазету, яку, здається, редагував Валерій Мещеряков. Його я вважав ідеологом

5 Пиріг Р. Життя у лоні двох епох. Спогади. Київ-Переяслав, 2021. С. 110-113.

«групи О. Сидельникова». Йому я й запропонував статтю. У ній я, не вказуючи прізвищ, мовою алегорій змалював становище на курсі і запропонував провести культурологічні диспути, які б об'єднали всіх. Мещерякову стаття сподобалася, він охоче розмістив її і просив писати ще. На курсі статтю жваво обговорювали.

Відбувся і диспут, присвячений творчості самодіяльних піснярів-бардів, популярних серед молоді. Правда, серед його організаторів мене не було, хоча не думаю, що стаття не відіграла своєї ролі. Як кажуть у таких випадках, «таким був суспільний запит». Захід, який планувався як суто курсовий, перетворився на загальнофакультетський. Старша частина курсу оцінювала бардівську творчість як низькопробну, хуліганську і «блатну», яка не заслуговує на те, щоб ставити її поряд з офіційною пісенною творчістю, яка щоденно лунала з екранів телевізорів і в ефірах державного радіо. Підозрюю, що перед диспутом питання обговорювалося на партгрупі курсу, частина складу якої була показушно-, а інша – щиро «ідейною». У відповідь на оцінку «старших» один із молодших учасників диспуту (до речі, не з нашого курсу), нагадав, що таке насправді «блатна» пісенна творчість, виконавши голосно, по-блатному, з надривом, майже фальцетом, приспів зі знаменитої «Таганки»:

Таганка! – Все ночи полные огня.

Таганка! – Зачем сгубила ты меня?

Таганка! – Я твой бессменный арестант,

Погибли юность и талант в твоих стенах...

Із залу жартома запропонували виконати ще й «Гол, со смычком...».

Після цього «молоді» порівняли ці зразки справді блатного шансону з піснями Булата Окуджави, Олександра Галича і молодого Володимира Висоцького. Це був апогей і, як наслідок, замість об'єднання, диспут остаточно розколов курс, причому цього разу розлом набув ще й ідеологічного характеру: старші (переважно, комуністи) – виступили як консерватори; а активна група молодих, прихильники бардівського руху, яких підтримала більшість студентів, – як «прогресисти». Насправді, це був ситуативний поділ. Життя розпорядилося так, що частина умовних «прогресистів» в майбутньому стали запеклими «консерваторами, і навпаки, деякі «консерватори» – «прогресистами».

Л. Решетников

Пригадую одного з таких «прогресистів», якого на перших двох курсах я вважав товаришем, – Леоніда Решетникова. Син відставного полковника, росіянина, він був одним із найактивніших прихильників «пробардівської» частини курсу і свої переконання відстоював досить упевнено. Саме цим він і привернув мою увагу. Здавалося, наші погляди і життєві позиції збігаються.

Я навіть убачав у ньому лідера курсу і був готовий по змозі допомагати йому визначитися в цій ролі.

Себе ж я на перших ролях ніколи не уявляв, не відчував за собою організаторських здібностей, не мав необхідної для цього харизми і тому не дуже «висувався». Один однокурсник незлобливо назвав мене «непомітним», тобто таким, що не виділяється. Але, як потім з'ясувалося, харизматичний і зовні інтелігентний Леонід Решетников виявився ідейним сталіністом і всерйоз нав'язував мені офіційну версію 1930-х років про шпигунів і ворогів народу у радянській державній верхівці і генералітеті, яких справедливо розстріляли. Але говорив він про це тихо, не наважуючись на відкриту дискусію. Леонід бачив, що на курсі існує сильна опозиція таким поглядам.

Одним із найпоспідовніших антисталіністів на курсі, як мені здається, був Василь Василенко, один із найстарших студентів курсу, 1937 р. народження, родом з Белгородської області. Відстань між нашими селами, через кордон між областями, – тридцять кілометрів, тому ми вважали себе майже земляками. Гадаю, що так воно й було. Південні райони Белгородщини були населені українцями. Правда, згодом вони русифікувалися. Зокрема, Василь вважав себе росіянином. Але ми обидва «вболівали» за футбольну команду «Динамо – Київ». Від нього я почув «кричалку» динамівських фанатів, яку Вася декларував чистою українською мовою: *«Дорогі москвичі! Не бачити вам кубка (мається на увазі Кубок СРСР з футболу. – Авт.) ні вдень, ні вночі!»*. Для мене це було певним проявом української ідентичності.

Дитинство Василя минуло в бідній колгоспній сім'ї. Вдалося закінчити місцеву семирічку, деякий час пропрацювати в колгоспі, а потім босоніж втекти до Харкова, де на будівництві, за його словами, «дали гумові чоботи, велику совкову лопату і місце в гуртожитку». Потім відслужив в армії у «стройбаті» і був у 1960 р. свідком катастрофи на космодромі і смерті маршала М. Неделіна. Після армії закінчив вечірню середню школу, став членом партії, поза конкурсом вступив на історичний факультет ХДУ. Був дивакуватим і навіть ексцентричним, невивагливим у побуті, «сипав» примовками і кумедними житейськими історіями, які деякі вважали вигаданими і тому не сприймали всерйоз. Водночас багато читав відомих і невідомих у нас авторів, зокрема зарубіжних. Від нього я дізнався про американського письменника Скотта Фітцджеральда і прочитав «Великого Гетсбі». Василь пробував себе в прозі, але невдало. Здається, він копіював деяких літературних героїв, зокрема з «втраченого покоління», описаного у 20-ті роки. Інколи кудись зникав на тиждень-два, а потім з'являвся. На моє запитання як старости і «майже земляка», – «де був», відповідав, *«вивчав життя»*. Коло його спілкування було таємницею, але інколи ділився з нами ціл-

В. Василенко

ком несподіванкою інформацією. Одного разу він розповів про талановиту студентку Харківського театрального інституту з дивним іменем – Гізела Ципола. Про неї говорили, що вона майбутня «Мадам Батерфляй». Згодом про неї дізнався увесь світ.

На заняттях Василь ставив питання з того самого *«життя»*, яке вивчав. Так, коли на семінарі з наукового комунізму зайшла мова про *«стирання в умовах комуністичного будівництва граней між робітниками, колгоспниками та інтелігенцією»*, він запитав викладача: *«Как будут «стирать» грани те «ночные бабочки», которые десятками «порхают» на вокзалах, в электричках и ресторанах Харькова?»*. Відповідь була прямолінійно-казенна, у яку ніхто не повірив. Коли ж починалися розмови про Сталіна, то мені, як українцю, він нагадував, що *«цей вусатий»* (Леніна він називав *«лисим»*) був готовий виселити до Сибіру всю Україну, і не зробив це тільки тому, що не було технічних можливостей.

Василь Василенко належав до тієї групи, яка сміливо дискутувала навіть з офіцерами військової кафедри, де військовозобов'язані студенти здобували офіцерські звання. Одного разу між нами і полковником Івановим спалахнула дискусія про радянські жертви у Другій світовій війні. Особливо активними були Василенко і я. Коли ми назвали цифру – 20 млн осіб, полковник спалахнув і навіть пообіцяв нас *«сдать особистам»* і притягнути до воєнного трибуналу. Але ніякого продовження ця історія не мала.

Щодо Л. Решетнікова, то він без пропусків відвідував заняття, усе *«правильно»* говорив на семінарах, навчався майже відмінно, писав студентські наукові роботи з історії КПРС і подавав їх на конкурси, поступово просувався по комсомольській лінії, і врешті-решт став членом комітету комсомолу ХДУ. Дехто з колег розповідав, що його *«куратором»* є якийсь генерал зі штабу Харківського військового округу. Але в чому це *«кураторство»* виявлялося, я не помічав. Відчував лише, що *«він готується (чи його готують) до особливої місії»*. Про його контакти з КДБ, без яких така місія була б неможлива, у мене не було жодної інформації.

У 1968 р., після диспуту про бардів-піснярів була ще одна спроба консолідувати однокурсників, до якої я був причетний безпосередньо. Із моїм новим товаришем Олександром Чаплигінін (який, я помітив, цікавиться художньою літературою, переважно російською і зарубіжною), спробували продовжити традицію диспутів, організувати на курсі щось на зразок постійного дискусійного клубу і почати з обговорення книги Олеся Гончара *«Собор»* (тоді – майже забороненої). Я хотів запропонувати організацію акції Валерію Мещерякову, з яким у нас до того була розмова про естетичні погляди В. Белінського. Валерій хотів продовжити цю розмову про російського критика, а український письменник Олесь Гончар його не цікавив. Мені ж був байдужий Белінський, чиї естетичні погляди описані в шкільному підручнику з російської літератури. Белінський був відвертим українофобом і останніми словами обзивав Тараса Шевченка. Коли я сказав про це Валерію, то він здивовано відповів: *«Так ты, братец, оказывается, националист»*.

Пізніше дискусія з ним продовжилася. Ми мали спільне бачення внутрішнього становища в СРСР, зокрема ставлення влади до інакомислення. Однак про «українське питання», яке втілювалося у творчості О. Гончара, він уперто відмовлявся говорити. Узагалі, коли починалася розмова про якісь конфлікти між владою і суспільством у соцтаборі і державах-сателітах СРСР «третього світу», то від нього я інколи чув: *«Давить танками!»*. Такі епатажні вислови не завжди відповідали його настроям, але слухати їх мені було неприємно.

Отже, вирішили діяти удвох з Олександром Чаплигінім. Розуміючи, що самодіяльна творчість студентів в університеті контрольована, звернулися до секретаря парткому. Здається, на той час ним був доцент нашого факультету Василь Булах. Він попросив день для роздумів (може, для консультації з кимось), і наступного дня відповів, що цього робити не варто, бо *«тут і так все ясно»*.

Однак історія з Олесем Гончаром на цьому не закінчилася. У лютому 1969 р. у Києві відбувся Всеукраїнський з'їзд студентів-активістів, де в складі харківської делегації брав участь О. Чаплигін, на той час комсорг четвертого курсу історичного факультету. Йому запам'яталася зустріч делегатів з О. Гончаром, який, між іншим, з гіркотою заговорив і про роман «Собор» як про заборонену владою книгу. Далі слова О. Чаплигіна: *«В общем, после приезда из Киева я занялся проведением диспута по теме, поднятой в романе. Его таки провели, несмотря на рекомендации парткома «не дразнить гусей»*⁶.

Згодом антагонізм на курсі послабшав. «Старша» група помітно зменшилася: деякі пішли на заочне відділення, інші не витримали конкуренції на екзаменах і припинили. Однак протягом п'яти років колектив так і не згуртувався, і коли після закінчення університету одержали дипломи, то «елітна» частина однокурсників не прийшла на бенкет.

Безумовним лідером на курсі став Руслан Пиріг. Колишній ведешник, відмінник навчання, він на першому курсі був профгрупоргом, потім став секретарем комітету комсомолу, а далі – заступником секретаря парткому університету. У своїх спогадах Руслан Якович, описуючи свою позаакадемічну діяльність в університеті, зосередив увагу на офіційних заходах, якими супроводжувалося його швидке кар'єрне просування, і на людях, що були поряд з ним на цьому шляху. Це, звичайно, накладало відбиток на його світогляд і характер. Мене ж у спілкуванні з ним приваблював неофіційний («позаслужбовий»), суто людський вимір його особистості. У ньому було достатньо

О. Чаплигін

⁶ Чаплыгин А. Дом, семья, род. Философско-биографические очерки. Харьков, 2010. С. 233.

Р. Пиріг

відкритості, відвертості, невтраченої здатності співчувати і навіть допомагати, що дозволяло мені виділяти його серед інших.

Я знаю, що за його активної участі в університеті відбулася низка цікавих культурно-освітніх заходів: зустрічі з відомими кінорежисерами і кіноакторами, що супроводжувалися демонстрацією цікавих фільмів, які ще не вийшли на екран, із письменниками, поетами, ученими тощо. Пам'ятаю зустріч в актовій залі ХДУ з надзвичайно популярним тоді поетом Едуардом Асадовим, орденоносцем, інвалідом війни. Для молодіжної аудиторії домінувала любовна лірика, яка сприймалася із захопленням. На завершення зустрічі, яка супроводжувалася бурхливими оплесками, на сцену раптом

вийшов Руслан і прочитав невеликий вірш (мені тоді здалося, що це його експромт), з якого мені запам'яталися лише останні, особливо проникливі слова:

*...и смотрит мне в душу Асадов
– незрячий поэт!*

І зал дружно зааплодував. І Едуарду Асадову, і Русланові Пирогу.

А як склалися в мене справи з навчанням? Особливих проблем не було. Слухав і ретельно конспектував лекції. Після лекцій зазвичай сидів у читальному залі університету. На першому і другому курсах для кожної дисципліни заводив окрему «Общую тетрадь». Із третього курсу зошит був один: «Всеобщая тетрадь». Лекції і семінари намагався не пропускати. До цього зобов'язував не лише статус старости академгрупи, але й щирий інтерес до матеріалу.

Ми дізнавалися багато принципово нового. Викладачі, у межах «припустимого», спонукали нас до дискусій. Так, на лекціях з історії Стародавнього Сходу, які читала доцент Валентина Шиловцева, ми дізналися, що існував не лише класичний рабовласницький, але й «азіатський спосіб виробництва». Це руйнувало засвоєну нами, як азбуку, схему, згідно з якою людство у своєму розвитку переходить від первісно-общинного до рабовласницького, потім до феодального, а далі – до капіталістичного ладу, за яким настає соціалізм і комунізм.

Від доцента Володимира Івановича Кадєєва, який проводив практичні заняття з праці давньогрецького мислителя Аристотеля «Афінська політія», ми дізналися, що ще кілька тисяч років тому в Стародавній Греції існували різні політичні системи, зокрема тиранія, демократія і охлократія. Він повідомив, від Греції беруть початок усі політичні системи сучасності, і щоб у цьому переконатися, слід вивчати працю Аристотеля і порівнювати її з сучасністю. Але він, звичайно, не говорив нам, як співвідноситься «Афінська політія» з радянською дійсністю. Доводилося домислювати.

Професор Кір Карлович Шиян говорив, що Москва і Новгород – різні варіанти розвитку Росії, і що врешті-решт переміг московський, який він обережно називав деспотичним. Правда, для цього Івану IV (Грозному) довелося розгромити Новгород і знищити значну частину його населення. Багато «родзинок», матеріалів для роздумів дарували нам й інші викладачі.

Усе це було цікаво і пізнавально, хоча й не завжди давалося легко. Пам'ятаю, готуючись на першому курсі до семінару з етнографії, я довго не міг розібратися в сімейних стосунках двох родів американських індіанців – *крокі і куміте*. Усе це матеріал з класичної монографії американського етнографа XIX ст. Л. Моргана «Древнее общество», на підставі якої Ф. Енгельс написав свою працю «Происхождение семьи, частной собственности и государства». Я довго мучився, розбираючись в особливостях сімейних стосунків цих родів одного племені, і навіть упав у відчай. Урешті-решт, витративши невиправдано багато часу, я таки все з'ясував, але цей випадок запам'ятав на все життя. Я відчував від цього задоволення, але абсолютна більшість курсу проігнорувала цей матеріал, а деякі з моїх одногрупників (до речі, відмінників) по-доброму з мене кепкували.

Історики Харківського університету біля Запорізького дуба

...Коли я працював над цією частиною спогадів, із моєї пам'яті виринали поодинокі образи моїх однокурсників. Я почав шукати світлину, яка б зафіксувала, де ми всі разом. І ось однокурсниця Надя Левадна прислала мені знімок нашого перебування на екскурсійно-ознайомчій практиці влітку 1967 року після другого курсу. Маршрут цієї практики проходив через Запоріжжя, де ми на кілька днів зупинилися. Відвідали визначні пам'ятки міста. Залишилася світлина нашого курсу біля знаменитого Запорізького дуба. Світлина неякісна, минуло 55 років і не всіх я впізнав. У верхній частині, справа від центру – схилила голову до свого лівого плеча Люда Роговенко. Біля неї – я (без окулярів). Зліва біля Люди в темних окулярах – Олександр Чаплигін.

Крайній справа – Руслан Пиріг. На світлині є і Валера Мещеряков – сидить напочіпки біля Руслана, також у темних окулярах. Про решту писати не буду: краще це зробив у своїх споминах Р. Пиріг⁷.

Я навчався на відмінно, але цього мені було мало. Хотілося одержати відповіді на актуальні питання сучасності, які мене бентежили зі школи. І не одержував. Опрацювання різних монографій про давнє минуле не задовольняли цієї жаги. Були навіть наміри порвати з університетом і перейти з нового навчального року до Харківського технікуму радіоелектроніки і зайнятися радіосправою, де, як мені здавалося, «все ясно». Як медаліст міг і без вступних екзаменів. Але вчасно утримався від цієї авантюри.

Продовжував шукати «правду» в університеті. З'явилися подруги на українському відділенні філологічного факультету. На жаль, жодної світлини від них у мене не залишилося. Від філологинь я одержував (як правило, на одну ніч, «під чесне слово» і обіцянку за будь-яких умов мовчати) зразки дисидентської літератури з Києва, Львова, а інколи і з Москви. Деякі тексти, які справляли на мене особливе враження, я переписував. Один із них – виступ Г. Померанца в Інституті народів Азії і Африки, який відбувся 3 грудня 1965 р. Це доповідь про мораль і аморальність в історії. Починалася вона з оцінки російським поетом Наумом Коржавіним «основателя могучей державы» московського князя Івана Калити, якому «мы сегодня поем... славу, и... поем неспроста». І все це, всупереч тому, пише автор, що –

*Был ты видом – довольно противен,
Сердцем – подл, но не в этом суть:
Исторически прогрессивен
Оказался твой жизненный путь.*

Григорій Померанц на кількох історичних прикладах піддає нищівній критиці «модель Коржавіна» і закінчує оцінкою особистості Сталіна: «*Сталин, оказавшийся деспотом и убийцей, не может снова оказаться достойным уважения. Восстановить уважение к Сталину, зная, что он делал, значит установит около нашего знамени нравственное чудовище*».

Цей текст справив на мене глибоке враження. Я за одну ніч його переписав і кілька разів перечитував. Попри всі перипетії мого життя, я зберігаю його у своєму архіві понад 50 років.

За допомогою невеличкого транзисторного приймача «Селга» «ловив» на середніх хвилях ранкові передачі «Голосу Америки» і «Свободи». Продовжувалося накопичення різноманітної інформації. Але жодної системи в цьому не було, хоча відчував наростання неосталіністських тенденцій у суспільстві. Про це висловлювався, правда, не прямо, а опосередковано, дещо жартівливо, у студентському середовищі. Ставив питання і викладачам. Деякі охоче і відверто відповідали, тим більше, що я досить

⁷ Пиріг Р. Життя у лоні двох епох. Спогади. С. 122-123.

вміло демонстрував «святую наївність» неофіта, який сприймає марксизм у його пер-
вісній чистоті, і тому не розуміє, чому «сьогодні щось не так».

«Розкусив» мене молодий викладач В. Кабачок. У відповідь на одне з таких
«наївних» запитань він відповів: *«Ти ж усе розумієш...»*

До певної міри, розширенню уявлень студентів мого покоління про світ сприяло
спілкування з іноземцями. У гуртожитках нашого університету жило багато громадян
інших країн, переважно в'єтнамців, африканців, арабів, латиноамериканців. Керівни-
цтво селило їх з нашими студентами, сподіваючись, що додому вони поїдуть сим-
патиками СРСР і переконаними прибічниками комуністичних ідей. Насправді, це не
завжди було так, і вплив був взаємний.

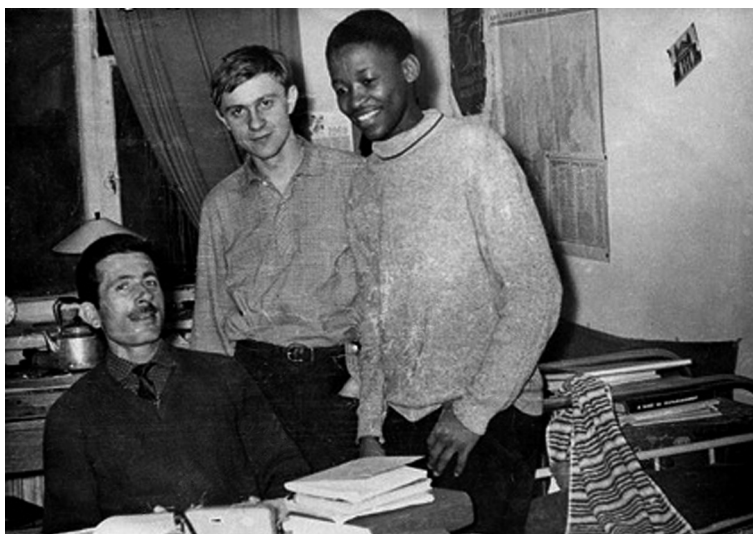
Одержавши ордер на поселення в гуртожиток, я потрапив у кімнату, де жив мій
однокурсник Анатолій Коваль і два іноземці – араб із Палестини Ібрагім Фархунд і афри-
канець з Південно-Африканської Республіки Месо Летеле. Обидва навчалися на під-
готовчому відділенні ХДУ, щоб потім здобути професію в одному з вишів Харкова. Так,
Ібрагім після підготовчого відділення навчався в ХПІ, вивчав трактори, а Месо Летеле
вчився лікувати людей у медичному інституті. Із ними у нас склалися дружні стосунки,
хоча не до кінця щирі. Так, Ібрагім був керівником місцевої палестинської групи, яка
постійно про щось дискутувала. Коли я запитував про їхні політичні погляди, то він
говорив, що всі вони комуністи, хоча насправді, комуністів, у нашому розумінні, серед
палестинців не було. Месо Метеле був молодшим і політичними питаннями, схоже, не
дуже цікавився. Я намагався від нього дізнатися про апартеїд в ПАР і як він відбився на
долі його рідних, але конкретних відповідей не одержував. Моє сприйняття расистського
режиму в Південній Африці, навіяного радянською пропагандою, і образ вихованого і
розумного жителя цієї країни, який вільно виїхав навчатися в СРСР, не збігалися.

Чи були серед нас прояви нетолерантності по відношенню до іноземців? Мені
здається, що в побутовому розумінні цього слова, так. Інколи в гуртожитку можна було
почути узагальнюючу назву африканців – *«лангобарди»*. Як відомо, *лангобарди* – це
одне з племен середньовічних германців, що руйнували Римську імперію. Можливо
тому, деякі африканці, почувши це, підозрювали нас усіх у расизмі. До прикладу – я
кілька разів запитував знайомих африканців, як вони склали черговий екзамен. Вони
відповідали однаково: «двійка». Я дізнавався, що це не так і запитував, чому вони
говорять мені неправду. Один із них відповів: *«Вам відповідають те, що ви хочете
почути»*. Мені довелося переконувати, що вони помиляються, але не впевнений, що
мені це вдалося. Мій однокурсник, до речі, комуніст, якому довелося деякий час жити
в гуртожитку серед африканців, склав віршик, у якому були слова:

...Один серед чорного люду

Поволі я сходжу з ума...

Серед африканців я натрапляв на прихильне (чи щире, не знаю), і неприхильне
ставлення до політичних порядків у СРСР. Так, коли в Гані в 1966 р. стався державний

Студентські роки – серед друзів у гуртожитку ХДУ. 1968 р.

переворот, після якого прорадянський режим Кваме Нкруми був ліквідований, я чекав проявів незадоволення студентів із Гани, які жили в гуртожитку. Але вони прочитали (за допомогою словника) мені лекцію про те, що агітуючи їхати до СРСР, їм розповідали, що там «молочні ріки і киселеві береги», а побачили вони зовсім інше. Мені нічого було відповісти.

Були також дискусії на філософські й естетичні теми. Пам'ятаю дискусії з інтелігентним франко-арабом щодо модного тоді в Західній Європі екзистенціалізму і зокрема про те, як він відбивається в художній літературі. Дещо про це я знав з московського журналу «Иностранная литература» і колективної радянської монографії «Современный экзистенциализм» (М., 1966). Але дискусії затихали одразу після початку: ті самі терміни розуміли по-різному і не вистачало словникового запасу. З іншим арабом, здається, з Марокко, ми говорили про Роже Гароді – французького комуніста, який висунув ідею «реалізму без берегів», що різко контрастувала з офіційним у СРСР «соціалістичним реалізмом».

Та в кожного з нас своя історія спілкування з іноземцями. Деякі з них наполегливо шукали контактів з нашими дівчатами, дехто з них відповідав взаємністю. Наша однокурсниця Людмила Роговенко вийшла заміж за латиноамериканця Луїса Рохаса і поїхала з ним до Венесуели.

І ось про що варто згадати. У багатьох кімнатах, де жили іноземці, на тумбочках стояли програвачі і часто звучала музика. Вони привозили з собою багато платівок, зокрема із записами легендарних «Бітлзів». Спочатку для нас це було щось незрозуміле і навіть вороже. Лише поступово ми почали вловлювати в цих мелодіях ритми власних сердець.

Але повернімося до науки.

При кафедрах історичного факультету працювали наукові гуртки. Обійшов усі і я, та на деякий час зупинився лише на гуртку з поглибленого вивчення історії КПРС, яким керував Георгій Миколайович Попов, професор, доктор історичних наук. Але мене цікавила не стільки історія компартії, скільки особистість професора, його «експресивні» форми спілкування з аудиторією. Наприклад, розповідаючи про якісь нецікаві аспекти чергового ленінського плану, він раптом шокував аудиторію несподіваним запитанням (звичайно, російською мовою): «А пил ли Ленин?». Далі йшла детальна відповідь, яка починалася словами: «Да, пил! Но что, и с кем пил». Або в лекції про програму КПРС 1961 р. (про це мені, першокурснику, розповідали старшокурсники): «Некоторые представляют себе коммунизм так: “Вот проснулся утром, наелся галушек и снова на бок в колючки до 12 часов”». Після цього викладач детально розповідав, що дійсно в теорії є комунізм. Звичайно, такі експромти міг собі дозволити не кожний в університеті: Георгій Миколайович був учасником війни, відомим дослідником-болгаристом, і це йому миналося. З огляду на особливості викладача я думав, що мені запропонують якусь нестандартну тему. Але коли виявилось, що я повинен писати щось на кшталт «Актуальні завдання інтернаціонального виховання молоді в умовах комуністичного будівництва», припинив ходити на цю кафедру.

В університеті на громадських засадах працював факультет громадських професій (ФГП), який складався з низки відділень. Ця структура формально діяла під контролем комітету комсомолу, а реально – була повністю автономною. Її поява стала можливою в умовах атмосфери лібералізації, яку принесла хрущовська «відлига». На відділення ФГП йшли небайдужі студенти, які не могли реалізувати себе в межах навчального процесу і заформалізованої комсомольської роботи, зорієнтованої на майбутню кар'єру. На цей факультет зрештою я й звернув увагу. Спочатку зацікавився відділенням журналістики і навіть опублікував у газеті «Харківський університет» дві невеликі статті. Увійшов до «активу» газети і раз на тиждень за дорученням редакторки Л. Межової приносив з типографії в університет черговий номер. Газета друкувалася українською мовою. Дехто вважав це проявом особистої позиції редакторки. Насправді (про це я дізнався пізніше), такою була «установка зверху»: українською мовою друкувалися всі багатотиражки вишів, підпорядкованих Києву.

Досить швидко інтерес до «Харківського університету» згас – газета здалася мені нецікавою і занадто, по-радянськи, заполітизованою. Тож пошук тривав, і, нарешті, припинився, коли на другому курсі від Олександра Чаплигіна я дізнався, що на кафедрі філософії збирається гурток студентів різних факультетів, які цікавляться філософією і соціологією. Він також діяв у системі ФГП, як його відділення.

Із філософією на факультеті ми познайомилися на другому курсі, коли «діалектичний матеріалізм» у нас викладав доцент Г. М. Садовський, а «історичний матеріалізм» – доцент І. Д. Ковальова. Олександр Чаплигін, визнаючи вплив на нього Георгія Миколайовича, і, вважаючи себе учнем Іди Дмитрівни, пише про них так:

Інтерв'ю з випускником 1950 року

«Если первый предпочитал массовое воздействие на молодежь через свои лекции, которые он читал, не оглядываясь ни на какие идеологические или иные ограничения, которые представители соответствующих органов терпели с трудом, то Ида Дмитриевна была сторонницей индивидуальной шлифовки нашего сознания»⁸.

На мене і на деяких моїх однокурсників Г. М. Садовський справив глибоке враження. У 1966 р. на екранах демонструвалися два надзвичайно популярні серед глядачів СРСР фільми – французький «Фантомас» та індійський (уже не пам'ятаю назви). Про них заговорили на семінарі Георгія Миколайовича. Підсумок підбив сам викладач, який назвав «Фантомас» стрічкою, розрахованою на психологію дітей і підлітків, а індійський фільм – картиною для глядачів з нерозвинутим рівнем естетичного сприйняття. Особливо спантеличеним був наш однокурсник Анатолій Котляр («Моряк»), який вважав, що цей індійський фільм може не сподобатися лише людині, яка «не має серця».

До лекцій Г. М. Садовського моє бачення світу було чітким: все у світі змінюється за однією лінійною схемою – від простого до складного, людство впевнено прямує до комунізму, у житті добро завжди перемагає зло, прогресивне долає реакційне, правда перемагає неправду, знання витісняє незнання і все може бути пізнаним. Я був упевнений, що таке моє бачення підтверджується філософією, літературою, мистецтвом, яким органічно притаманне оптимістичне начало. Як пізніше лунало з усіх телеекранів – «Завтра будет лучше, чем вчера». Майбутнє всього

⁸ Чаплыгин А. К. Дом, семья, род. Философско-биографические очерки. С. 211.

суцього уявлялося в ідеальних формах. Кілька разів я намагався виступати під цим кутом зору на семінарах, які вів Г. М. Садовський. Спочатку він не звертав на мої ремарки уваги, а одного разу, під час «перекуру» за ліфтом (так називалися короткі перерви між напівпарами, коли викладачі були особливо відвертими) я від нього почув таку фразу: *«Вообще-то, в мировой литературе, искусстве и философии доминирует принцип противостояния с непредсказуемым результатом. Это, скорее, пессимизм, чем оптимизм»*. Я не знаю, як ця думка відповідає сучасним філософським уявленням, але тоді однією цією фразою Георгій Миколайович зруйнував основи цього утопічного світобачення і посіяв зерна сумніву. Правда, ці зерна впали на багатий ґрунт. Те, що в мене визрівало стихійно, як здогадки, почало набувати теоретичного обґрунтування. Як один з особистісних побічних наслідків – я почав втрачати риси своєї колишньої прямолінійності (і наївності) і став гнучкішим, прагматичніше пристосовувався до реального життя з його *«непредсказуемыми результатами»*.

В умовах цієї еволюції власного світобачення я прийшов у соціологічний гурток.

Модне слово «соціологія» приваблювало не лише мене. У гурток приходили студенти різних факультетів, зокрема механіко-математичного. Були й студенти з інших інститутів міста. Отже, почав з Олександром відвідувати цей гурток і читати відповідну літературу. Керувала гуртком кандидат філософських наук, доцент І. Д. Ковальова. Вона й почала «шліфувати» мою розбурхану свідомість після лекцій Г. М. Садовського.

«Шліфовка» Ідою Дмитрівною моєї свідомості почалася з короткої розмови: вона запитала, чому я прийшов у гурток і що я хотів би тут дізнатися. Я розповів їй про моє «ходіння по гуртках» і «пошуки себе». Зокрема, нагадав про статтю щодо проблеми відчуження (російською – *отчуждения*), яка була в списку рекомендованих публікацій для одного з семінарів, що вона вела. Без довгих роздумів Іда Дмитрівна порекомендувала мені відкрити книжку «Из ранних произведений» К. Маркса і Ф. Енгельса, опубліковану в Москві 1956 р. Ці твори не відносилися до канонізованих: вважалося, що під час роботи над ними Маркс перебував у стадії переходу *«від ідеалізму до матеріалізму і стояв на загальнодемократичних, гуманістичних, а не класових позиціях»*. Про це мене попередила Іда Дмитрівна, але мене це не зупинило, а, навпаки, надихнуло. Інтуїтивно відчув, що це «моє».

Інтуїція мене не підвела, хоча я тоді ще не знав, що в Радянському Союзі «просто так» нічого не публікують. Пізніше я довідався, що на Заході ранні твори Маркса були загальнодоступні, але ними, як писав у своїй монографії «Свое и чужое» офіційний філософ з ГДР Альфред Курелла, «завладели западные буржуазные критики марксизма, чтобы противопоставить «молодого Маркса» позднему закоростелому догматизму». З'явилася багато праць щодо цього. Як наслідок, пише цей автор, виникла необхідність використати ранні твори Маркса насамперед для полемічної боротьби з цими спотвореннями. Для цього, власне, їх і опублікували в СРСР. Але,

ремствував гедеєрівський філософ, дискусія розгорнулася у площині, вигідній буржуазним фальсифікаторам марксизму. Значною мірою, становище залишається таким і сьогодні⁹, – зробив у 1968 році висновок А. Курелла. Його книжку в російському перекладі я придбав улітку 1970 року.

Коли я відкрив том «Из ранних произведений» К. Маркса, книжки А. Курелли ще не бачив і про його застереження не чув. Не думаю, що вони якось би вплинули на мене. Логіка К. Маркса була переконливішою. Особливо уважно я прочитав серцевину ранніх творів – «Экономико-философские рукописи 1844 г.». Це було в кінці другого курсу, і пам'ятаю, давалося нелегко. «Вникнути» в досить складний текст (як і у загальний контекст думок Маркса, у численні підтексти його творів) мені допомогла керівниця. Це був перший «майстер-клас», який, вважаю, допоміг мені проникнути в суть марксового розуміння проблеми відчуження.

Маркс у «Рукописах 1844 р.» критикував капіталістичний спосіб виробництва. У його розумінні суспільство, у якому панує приватна власність, створює умови, коли *«продукт труда противостоит труду как некое чуждое существо, как сила, не зависящая от производителя. Отчуждение труда проявляется в том, что продукт труда противостоит труду»* (Маркс К. Из ранних произведений. С. 594). Із відчуження праці виникали інші форми відчуження і, зокрема, управління від суспільства, владної більшості від меншості. Маркс писав, що ліквідація приватної власності і комунізм ліквідують відчуження праці: *«Коммунизмом можно назвать только такой общественный порядок, который производит богатого и всестороннего, глубокого во всех его чувствах и восприятиях человека»*. Після прийняття в 1961 р. третьої програми КПРС про побудову комунізму говорили на кожному кроці. Ідеалом комуністичного суспільства вважали всебічно розвинуту особистість, а необхідною передумовою (за Марксом) – ліквідацію приватної власності, а з нею – відчуження праці. Правда, говорилося, що комунізм настане не раніше 1980 р., а поки що триває його будівництво і *ліквідація пережитків капіталізму*.

Від «Экономико-философских рукописей 1844 г.» я перейшов до марксового аналізу проблем бюрократії, свободи друку і цензури. Надовго запам'ятав висловлювання Тацита, яке цитував Маркс: *«На редкость счастлирое время, когда можно чувствовать, что хочешь и говорить, что чувствуешь»*.

Ці нехитрі розмірковування надихнули мене досліджувати феномен відчуження не в тому розумінні, як про це писав критик капіталізму, а як привід для аналізу радянської дійсності. І в цьому мені допоміг «класик наукового комунізму».

Моє захоплення проблемою відчуження – незрозумілою для більшості студентів, які звикли орієнтуватися на конкретно-історичні теми, стало об'єктом пересудів на курсі. Дехто це сприймав як прояв мого прагнення виділитися, самоствердитися,

⁹ Курелла А. Свое и чужое. Новое к проблеме социалистического гуманизма. (Aufbau-Verlag, 1968). Москва, 1970. С. 30.

інші – «оригінальничання» чи навіть дивакуватість. Леонід Решетников, наприклад, на титульній сторінці купленої мною в 1967 р. в Ленінграді книжки «Отчуждение и гуманизм», авторами якої були наукові співробітники кафедри філософії Інституту суспільних наук при ЦК СЄПН, написав: *«Камраду Турченко от немецких друзей-единомышленников»*. До речі, ці «друзі», компартійні ортодокси з ГДР, стверджували, що при соціалізмі *«государство не является больше формой проявления отчуждения, а раскрывает свою сущность только благодаря тому, что оно устраняет отчуждение в политической сфере общественной жизни»*¹⁰.

Аналізуючи радянську дійсність, я натрапляв на безліч фактів, які суперечили цій позиції. Тоді в СРСР, навіть у відкритому друці, можна було знайти щодо цього альтернативні точки зору. Перебираючи свої конспекти, зроблені в студентські роки, я знайшов кілька цитат. Наведу лише три, які суперечать гедеєрівському офіційному філософу. Перша точка зору належить Морісу Корнфорту, яка викладена в його монографії «Марксизм и лингвистическая философия». Вона сформульована чітко, майже афористично: *«Ее величество, «организация» – средство отчуждения»*. Корнфорт стверджував, що поки соціальні зв'язки між людьми будуть плануватися (координуватися чи контролюватися) певною суспільною структурою, відчуження залишатиметься фактом життя. Вирішити цю суперечність зможе лише безособистісна машина. Його висновок: *«Машины, беря на себя функции планирования, делают связи безличными»*.

Друга – уривок зі статті Жоржа Гурвіча «Будущее современных социальных структур». У статті розвиток науки і техніки, навпаки, оцінюється як чинник посилення відчуження: *«Мы стоим перед лицом нового отчуждения, которого не предусмотрел даже Маркс, хотя он выявил множество форм отчуждения. Речь идет об отчуждении всех продуктов цивилизации и целых социальных структур от быстро растущей техники, с которой уже не в состоянии совладать ни социальный строй, ни достижения цивилизации»*¹¹.

І третя точка зору, яку сформулював відомий російський філософ І. С. Кон. Для нього питання про ставлення робітника до своєї праці не є критерієм відчуження: *«... Ни глобальная (объясняющая отчуждением любое опредмечивание), ни психологическая (объясняющая отчуждением отношение к труду) не дают ответы на наши вопросы. В первом случае любая социальная действительность оказывается одинаково неудовлетворительной, во втором – одинаково приемлемой»*¹².

¹⁰ Отчуждение и гуманность. Марксизм и его клерикальные критики. Перевод с немецкого. Москва, 1967. С. 189.

¹¹ Гурвич Ж. Будущее современных социальных структур. *Какое будущее ожидает человечество*. Прага, 1964. С. 216.

¹² Кон И. Социология личности. Москва, 1966. С. 263.

Цей перелік можна продовжити. Цитований А. Курелла підрахував, що станом на середину 1960-х років на Заході було написано кілька сотень статей і монографій, у яких розглядається проблема відчуження і можливості її подолання¹³.

Отже, філософський феномен відчуження в моїй уяві перетворювався на всюдишнє явище, ліквідувати яке не в змозі ні держава, ні машина, ні соціальний лад, ані будь-які інші досягнення цивілізації.

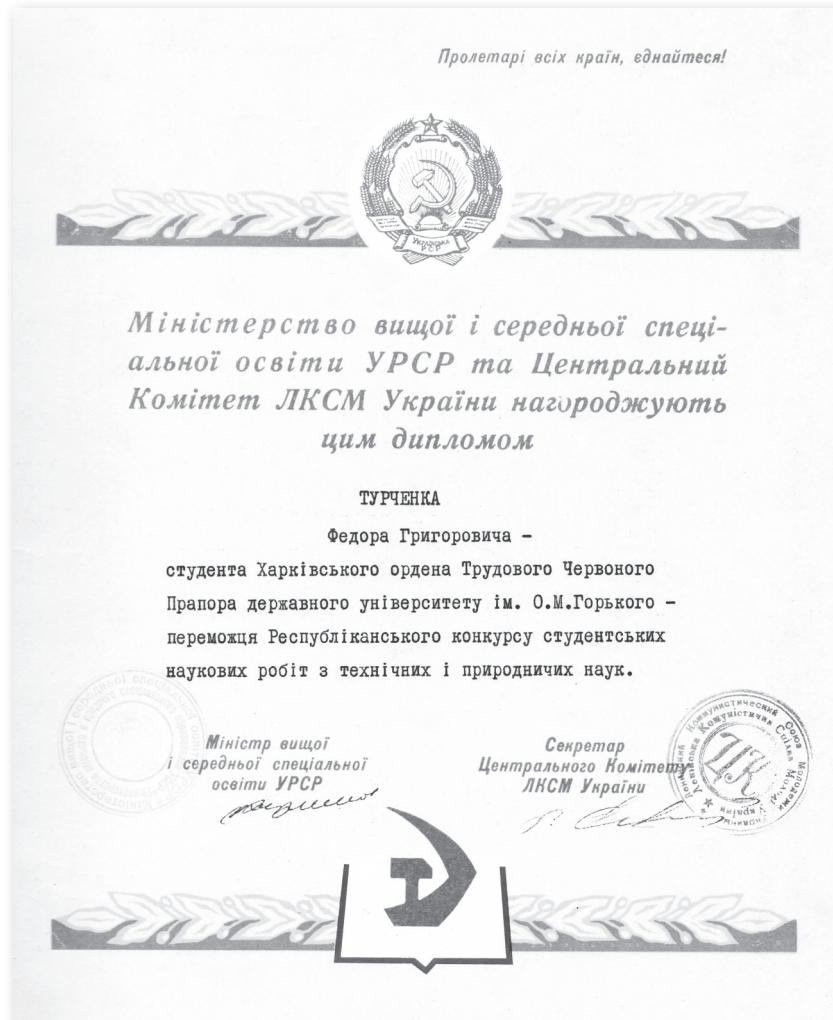
Поки я ретельно конспектував такі тексти і розмірковував над їхнім змістом, Льоша Решетніков під керівництвом професора Г. Попова збирав конкретно-історичні факти про те, як СРСР за допомогою болгарських емігрантів і «п'ятої колони» готував проросійський комуністичний переворот у Болгарії. Інформація про все це стала йому в нагоді, коли він почав працювати в підрозділі Служби зовнішньої розвідки РФ, зорієнтованому на Балкани, що стрімко виходили з-під російського впливу. Це традиційний напрям експансії, який Росія під гаслами слов'янофільства здійснювала в царські, радянські і в новітні часи. До речі, Болгарія, де Л. Решетніков навчався в аспірантурі, заборонила йому на десять років в'їзд до країни.

Але мене цікавило не минуле, а сучасне становище Радянського Союзу, і під цим кутом зору я працював над своєю темою. Як наслідок, з'явилася студентська наукова робота «Соціалізм і проблема відчуження». Ключовим розділом був третій – *«Преодоление элементов отчуждения в условиях коммунистического строительства как основное содержание процесса социального развития личности»*. Ця робота була виконана в межах студентського наукового товариства ХДУ і представлена на Республіканський конкурс студентських наукових робіт із суспільних наук. Мій ентузіазм одержав визнання: я отримав скріплений печатками диплом переможця Республіканського конкурсу студентських наукових робіт за підписами заступника міністра вищої і середньої освіти УРСР (сумнозвісного В. Маланчука) і секретаря ЦК ЛКСМУ Л. Бисова. У моїй роботі було багато критики, а відчуження розглядалося не як «пережиток» капіталізму (такою була офіційна точка зору), а як «нажиток» тодішнього соціалізму. Напевне, члени журі як слід не вчиталися в текст (кожна його сторінка рясніла посиланнями на Маркса, Леніна і нову програму партії), або в його складі були достатньо зважені і незадоктриновані люди.

На третьому курсі необхідно було визначитися зі спеціалізацією. Я обрав кафедру історії України, якою керував професор Іван Рибалка.

Про Івана Климентійовича я до третього курсу знав небагато. Він викладав нам історію України 1917-1961 рр. Запам'ятався академічний стиль, який поєднувався з людяністю, простотою в спілкуванні. Лекції читав українською мовою (як і решта викладачів цієї кафедри). На факультеті це був виняток. Здається, лише професор Степан Мефодійович Королівський (кафедра історії СРСР) читав спецкурс з історії революції 1917 р. в Україні українською мовою. Решта кафедр були «русифіковані»

¹³ Див.: Курелла А. Свое и чужое. С. 185.

ми». Позиція професора І. Рибалки викликала подив у деяких студентів, які не знали української мови. Коли хтось запитав професора «чому?», він відповів так: «Ви хочете, щоб я почав читати російською мовою і завтра «Голос Америки» повідомить, що на Україні, в Харкові, на кафедрі історії України історію України викладають російською мовою?». Для мене це було більше, ніж формальна відповідь.

Не скажу, що залік у І. К. Рибалки мені вдався легко. Але після ґрунтовної бесіди з професором відчув задоволення. У нього був зошит, де були прізвища студентів за багато років, а також інформація про їхню успішність. Для нього навчальний процес був альфою і омеґою університетського життя. Пам'ятаю дискусію на зборах студентського активу факультету, де йшлося про те, що студенти повинні, крім успішного

навчання, активно займатися громадською роботою. Його виступ прозвучав як дисонанс: «Якщо пісня (мається на увазі громадська робота. – Авт.) заважає навчанню, киньмо пісню!». Це не всім сподобалося, але відповідало моїм уявленням про завдання студента: я навчався відмінно, був старостою академгрупи і на більше не претендував. Виступ професора Рибалки не сподобався секретарю партбюро і багатьом студентам-комуністам, які вже уявляли себе майбутніми партійними діячами, офіцерами КДБ чи МВС.

Але на третьому курсі я ще не планував пов'язувати свою долю ні з історією взагалі, ні з історією України зокрема. Моєю мрією була філософія, соціологія, конкретно-соціологічні дослідження. Окрім яскравих фрагментів козацького минулого і перебування Петра І на наших слобожанських землях під час Північної війни, історія України мене нічим особливим не приваблювала. Школа (та й радянська наука, художня література і мистецтво) зробили все, щоб знівелювати її, поставити на рівень історії одного з регіонів Росії. Але я записався на кафедру історії України, бо здавалося, що тоді в мене буде більше вільного часу для занять філософією і соціологією.

Наше з О. Чаплигіним захоплення соціологією привело до того, що виник навіть план перейти для постійної роботи на один із великих харківських заводів, де організовувалася соціологічна служба. Ініціатором був студент-математик, який входив у наш гурток. Він підтримував контакти з керівництвом одного з великих підприємств Харкова, де організовувалася соціологічна служба. Крім себе, для роботи на заводі він запропонував і нас. Нас познайомили із заступником гендиректора, і ми почали думати про свої нові соціальні ролі. Але все завершилося несподівано. Виявляється, існував наказ Міністра оборони СРСР, яким до служби в армії призивалися футболісти першої ліги, яких раніше під різними приводами звільняли від армії. Під цей наказ потрапляло багато категорій молоді, зокрема й ми, відразу після переходу на заочне відділення. Броні завод нам не міг запропонувати.

Моя зацікавленість перспективою переходу на заочне навчання була викликана не лише інтересом до соціології. Я відчував фінансові труднощі: стипендії, навіть підвищеної, не вистачало. І хоча батьки від допомоги не відмовлялися, мені ставало соромно зловживати «їхнім розумінням» моїх проблем. Почав шукати роботу. Запропонували нічним сторожем на будівництві дитсадка, неподалік від нашого гуртожитку. Попрацював кілька місяців, перш ніж написати заяву на звільнення. Була причина, про яку мені довго не хотілося нікому говорити. Зазвичай вночі на будівництво привозили цеглу. Я мав відкрити ворота, поставити штамп на путівці водія, після вивантаження закрити за самокидом ворота. Це я робив щовечора. І цього разу я зробив усе, як завжди, але чомусь затримався в сторожці, перебираючи свої конспекти. Коли я вийшов, то побачив, що водій, не вивантаживши цеглу, виїхав за ворота, я вибіг, але він уже повернув за ріг. Зайшовши до сторожки, я побачив на столі 15 карбованців і зрозумів, що сталося. Цілу ніч я не спав, роздумуючи, що робити. Уранці майстер на роботу спізнився. Я подивився на купу цегли і зрозумів, що вистачить не на один

день, і пішов в університет. Вирішив доповісти про «ЧП» ввечері. Але ввечері майстра також не було. Зрозумів, що ніхто нічого не помітив. Промучившись ще кілька днів, звільнився. Але цей випадок не давав мені спокою. Два місяці я думав йти «здаватися з визнанням провини», але так і не наважився. А потім заспокоївся, дійшовши висновку, що цей випадок на будівництві непоодиноким.

Так що я залишився на кафедрі історії України. Ставлення до навчання на ній змінилося після того, як І. К. Рибалка почав читати нам спецкурс «Історіографія історії України». Курс охоплював період з кінця XVIII ст. до 1960-х років. Особливо яскраве враження справили на мене лекції, присвячені козацьким літописам, творчості українських істориків другої половини XIX – поч. XX ст. Цей курс кардинально змінив моє уявлення про минуле українського народу. Я зрозумів, що Україна має повноцінну історичну науку, тісно пов'язану з українською і світовою літературою, філософією, і віддзеркалює складні перипетії боротьби за національне самозбереження, і що цей процес органічно вписується в загальноєвропейський історичний, а не є віддзеркаленням розвитку російської історіографії, як мені здавалося раніше.

На третьому курсі, у 1968 р., мене включили до авторського колективу, якому доручили написати книгу про історію комсомольської організації Харківського університету. Це була присвята 50-річчю ВЛКСМ. Із цього приводу було рішення ректорату, парткому і комітету комсомолу. Мені і моєму однокурснику Володимирові Чуркіну довелося працювати над історією університетського комсомолу 1930-х років. Над іншими розділами працювали Валерій Головка і Олександр Сидельников, Валентина Нешко і Лариса Неруш (усі – наші однокурсники), а також четвертокурсник Дмитро Бабіч. Останній період історії комсомолу університету взявся описувати аспірант-філософ Олексій Плахотний, свого часу студент історичного факультету, секретар комітету комсомолу ХДУ. І хоча ми працювали в межах тодішньої ідеологічної парадигми, яка передбачала створення сфальсифікованої версії подій, нам вдалося зробити крок до правди. Так, ми в завуальованій формі розповіли про факти Голодомору 1932–1933 р. на Харківщині (офіційно: «тимчасові продовольчі труднощі»). У книжці зазначалося: *«Много в ту пору было детей-сирот, которые гибли от голода. Для их спасения из студентов университетов был сформирован отряд в 1500 человек. В Доме культуры строителей в конце Плехановской улицы был оборудован перевалочный пункт, куда студенты свозили найденных ими голодающих людей и отправляли их в детские дома Днепропетровска, Донбасса, Харьковщины»*¹⁴. Для вдумливого читача розкривалися справжні масштаби катастрофи, яку тоді переживала Україна.

Писали і про сталінські репресії проти викладачів і студентів університету, і про абсурдність політики «шефства над селом», яку змушений був здійснювати університет, і про інші обставини тодішнього життя. Прагнучи істини, ми текстально відтворю-

¹⁴ Очерки комсомольской организации Харьковского университета. Харьков: Изд-во ХГУ, 1969. С. 41.

вали деякі документи. Не завжди це відбувалося вдало. Наприклад, характеризуючи шефську допомогу студентів одному з колгоспів, ми навели лист вдячності від колгоспників з нагоди одержання посилки з ХДУ, де, серед іншого, було кілька наборів доміно. У листі, надрукованому в університетській багатотиражці «За більшовицькі кадри», було написано: *«Спасибо за домино, оно нам очень и очень нужно»*. Редактор відкорегував лист так: *«Спасибо за книги. Они нам очень и очень нужны»*.

Робота над історією комсомолу поклала початок моєї наукової діяльності, але не припинила захоплення філософією і соціологією.

В університеті при кафедрі філософії працював теоретичний семінар. Іда Дмитрівна залучила нас до його роботи (як пасивних слухачів). Там відбувалися справді цікаві дискусії про актуальні питання сучасного життя і пов'язані з ними філософські проблеми. Виступали місцеві і московські спеціалісти-філософи і соціологи. Від москвичів ми дізнавалися про новітні ідеологічні тенденції в столиці, звідки насувався неосталіністський реванш. Один із московських емісарів, розповідаючи про стан філософської науки в СРСР, зосередив увагу на *«коварном Западе, который время от времени подбрасывает нам сомнительные темы, на которые мы охотно ведемся»*. Серед цих тем була названа і проблема відчуження. Я, звичайно, був деморалізований і звернувся до Іди Дмитрівни. Вона мене заспокоїла дивними словами і щирою посмішкою: *«Считай, что это свидетельство актуальности твоей темы»*.

Згодом я зрозумів, «звідки ноги ростуть». У журналі «Социологические исследования» (М., 1968. Вип. 11) я прочитав настановну статтю академіка П. Федосєєва «Социологические исследования в СССР», у якій попереджали: *«В последние годы ведется много общих и отвлеченных споров по вопросам отчуждения и человеческих ценностей... Проблему человека мы ставим иначе, чем в буржуазном обществе... Там разговор о человеке имеет абстрактный характер – человек вне классов, вне социальных групп, вне классовой борьбы»*. Таке розуміння проблеми відчуження (і цінностей), фактично, закривало перспективу їх дослідження в радянських умовах. Але в мене було багато аргументів, щоб не погодитися з цим «придворним» академіком.

Згадується ще один випадок, пов'язаний із перебігом гострої дискусії над проблемою, суть якої я точно не пригадую. У пам'яті залишився лише високий градус диспуту, тон у якому задавали молоді філософи. Один із них, звертаючись до колеги з приводу «вільного», на його погляд, трактування ним вчення Маркса, заявив: *«Я тебе могу простить все, но не могу простить отступления от марксизма»*. Аудиторією прокотився легкий шумок. Я потім довго роздумував над цією, може, випадковою фразою, пильного ревнителя чистоти марксизму, прагнучи протестувати її на відповідність здоровому глузду, не говорячи про норми загальнолюдської моралі і так званий «абстрактний гуманізм», яким я «хворів». Щоб «звести кінці з кінцями», я згадав більшовицький «класовий» принцип, який ми чітко засвоїли: *«Нравственно все, что служит делу коммунизма»*. Але постало нове питання: де ж істина? Для

4 курс. У руках — підручник з новітньої історії, а на тумбочці — книжка Ганса Мюнга «Беспредметное искусство – ошибка против логики»

мене все було зрозуміло, але коли попросили прокоментувати дискусію, я не вигадав нічого кращого, ніж відсторонитися від диспутантів, обмежившись ремаркою: «Запитайте Маркса».

Своє захоплення процесом трансформації явища відчуження в умовах радянської дійсності я спробував реалізувати в курсовій і дипломній роботах, які виконував на кафедрі історії України. На третьому курсі я запропонував своєму науковому керівнику І. К. Рибалці тему курсової роботи «Ленін про суперечності соціалізму і сучасність». Професор погодився. Тоді наближалось 100-річчя від дня народження В. Леніна, і всі суспільствознавці і гуманітарії були націлені на вивчення «ленінської спадщини». Я скористався цією обставиною. Через всю роботу проходила проблема бюрократії при соціалізмі. Ще Маркс бюрократію оцінював як одну з форм відчуження особистості від суспільства. У своїй курсовій я прагнув довести, що бюрократизм не є «пережитком капіталізму», що «його слід шукати у внутрішньому укладі нашого життя». Ця ідея пройшла «червоною ниткою» через курсову роботу.

Потім я оформив цю курсову як конкурсну роботу, яку студентське наукове товариство ХДУ представило на міський і обласний конкурси студентських наукових праць. У моєму архіві студентських років збереглися розгорнуті тези цієї роботи. Міське журі відзначило мене дипломом Другого ступеня, а в обкомі комсомолу вручили почесну грамоту.

Поеднати історію з соціологією я спробував і у своїй дипломній роботі.

На великих харківських заводах університетські соціологи проводили дослідження про ставлення робітників до своєї роботи. У мене був задум: якщо не зумію

зупинитися на конкретній соціології, то спробую поєднати новітню історію України з підсумками статистичних обстежень і конкретно-соціологічних досліджень. Тоді в «Українському історичному журналі» з'явилися статті про використання статистики і соціології в історичних дослідженнях. Мене приваблювала математична точність висновків соціологів, якої я не бачив в роботах істориків. Дратувала поширена серед істориків, які досліджували радянський період, практика робити широкі висновки на підставі кількох суб'єктивно дібраних фактів. Я вибрав тему дипломної роботи, пов'язану з участю профспілок та інших громадських організацій у виробничому житті підприємств Харкова на різних етапах радянської історії. Кафедра порадила пов'язати тему з ленінською теоретичною спадщиною. Як наслідок, остаточна назва роботи

виявилася такою: «В. І. Ленін про участь мас в управлінні виробництвом і сучасність. (На матеріалах міста Харкова)». Керівником було визначено професора В. Довгопола, але завідувач кафедри професор І. Рибалка постійно цікавився, як просувається робота над дипломом.

Планував використати матеріали статистики і конкретно-соціологічних досліджень 1920-х і 1960-х рр. Були готові і напрацювання: курсова робота про радянський бюрократизм і суперечності соціалізму. Цей матеріал я планував включити в дипломну. У мене були ілюзії, що я зумію виявити елементи справжнього робітничого самоуправління, так званої «виробничої демократії», які можна було б розвинути, щоб «покращити» радянський соціалізм (за прикладом югославського, який у СРСР називався ревізійоністським), і виробити перспективи подолання відчуження при соціалізмі.

Коли мій керівник професор В. Довгопол прочитав перший розділ дипломної, який мав назву «В. І. Ленін про участь мас в управлінні економікою в період соціалістичного будівництва», то в кінці олівцем написав резюме, яке звелося до двох тез: «Мало Леніна і багато соціології».

Конфлікт із «Системою»

Робота над дипломним проектом просувалася швидко. Наближався 1970 рік. Іван Климентійович, який всіляко підтримував мої «новації», у приватній бесіді повідомив, що буде рекомендувати мене до вступу в аспірантуру. Я з піднесенням поїхав додому на зимові канікули, захопивши матеріали для роботи. Але після повернення до Харкова все круто змінилось. Саме тоді я вперше віч-на-віч зіткнувся з гнівом політичної «Системи», у «непорочності» якої посмів засумніватися.

Виявилось, що поки я перебував на канікулах, у гуртожитку в моїх паперах хтось провів обшук і вилучив щоденникові записи. Там я коментував події Празької весни 1968 р., які оцінював у вищій мірі позитивно, як надію і зразок для нас. Особливо глибоке враження на мене справив вчинок чеського студента Яна Палаха – його самоспалення на знак протесту проти окупації радянськими військами Чехословаччини. Я про це інколи відкрито говорив у гуртожитку і в студентських аудиторіях. Зокрема, велися дискусії і з Русланом Пирогом. До певної міри, вони мали схоластичний характер. Я стверджував, що «головна небезпека» в Чехословаччині – «ліві ортодокси» в компартії ЧСР, які прийшли до влади після появи там військ СРСР, а Руслан вважав, що більш небезпечні «праві», яких відсторонили від влади. До речі, у мене були дві чеські листівки – звернення до радянських солдатів згадати 1945 рік і «не бути окупантами». Їх зуміли привезти в Україну демобілізовані солдати. Вони розповідали, як зустрічали чехи радянських. Про це я також говорив. Загалом, на курсі знали про мої настрої і ставлення до подій у Чехословаччині. Але так думав не лише я. Напевне, я більше і різкіше говорив. До того ж, я вів щоденник, і в ньому відверто висловлював свої думки. У радянських умовах це було небезпечно. Упевнений, що

за мною слідували понад рік і скористалися відсутністю в гуртожитку, щоб обшукати і знайти докази нелояльності. Могли відрахувати, як перед цим виключили з університету «за антирадянщину» групу математиків, переважно євреїв, про яких говорили як про членів якогось «дискусійного клубу».

Для розуміння контексту подій коротко про цей «клуб». Про його існування мені було дещо відомо ще до «викриття» клубу органами КДБ. Із деякими студентами, які потім фігурували як члени цього «дискусійного клубу», я і Олександр Чаплигін «перетиналися» на засіданні соціологічного гуртка, який вела І. Д. Ковальова. У своїх спогадах О. Чаплигін писав: *«Среди членов кружка были не только представители гуманитарных факультетов, но и мехмата, физико-технического факультета. Из них помню Ю. Бархаева, Ю. Гаева. Эти ребята были настроены более решительно и непримиримо, и не раз ставили в тупик руководство кафедры философии и своих факультетов неудобными вопросами и действиями»*¹⁵. Доповню, що на засідання гуртка з подібними настроями приходили й з інших вишів міста. Зокрема на одному із засідань студент Харківської політехніки Олександр Ситницький висловив пропозицію створювати дискусійні клуби, де б обговорювалися актуальні політичні питання в країні. Присутні – а це були студенти ХДУ (серед них – я з О. Чаплигіним) і Харківського інституту радіоелектроніки (ХІРЕ) – цю пропозицію зустріли схвально, хоча Іда Дмитрівна поставилася до неї прохолодно: може, підозрювала провокацію, а може, зрозуміла, що перетинають «червону лінію» і стануть об'єктом уваги КДБ. Більше О. Ситницького і його товаришів з ХІРЕ на засіданні соціологічного гуртка я не бачив. Пізніше я зрозумів, що разом з однодумцями з ХДУ вони «пішли своїм шляхом». А через деякий час в університеті почала циркулювати інформація про якусь групу математиків-«антирадянщиків», діяльність якої ми пов'язали з ідеєю «дискусійних клубів».

Що було насправді, я дізнався порівняно недавно, у 2017 р., коли мій докторант Ю. Каганов натрапив в архіві СБУ в Києві на інформаційне повідомлення КДБ України по Харківській області від 5 жовтня 1967 р., адресоване ЦК КП України. Того ж дня інформація лягла на стіл першого секретаря ЦК КП України П. Ю. Шелеста. У ній говорилося про спробу створити в Харкові на нелегальній основі *«т. н. «дискуссионный клуб» для обсуждения различных социологических и политических вопросов»*. Під час дискусій розглядалися такі питання (цитую мовою оригіналу): *«идеальное общество будущего, общественное сознание, однопартийная и многопартийная системы государственного управления, роль в этой системе «бюрократии» и «технократии»*¹⁶. У кадебістській інформації називалися дев'ять членів цього клубу, серед яких були і згадані О. Чаплигіним Ю. Бархаєв і Ю. Гаєв. Нічого незвичайного

¹⁵ Чаплыгин А. Дом, семья, род. Философско-биографические очерки. С. 262.

¹⁶ Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія. Запоріжжя, 2019. С. 133.

в цьому переліку не було: саме такі питання були в центрі наших дискусій у цілком легальному соціологічному гуртку.

За допомогою звичних методів прослуховування і роботи агентів органи КДБ взяли за цю справу. Слідство тривало кілька місяців. Існує версія, що шляхом допитів студентів слідчі КДБ прагнули вийти на реальних дисидентів, зокрема, на оточення Б. Чичибабіна. Він був пов'язаний з Г. Алтуняном, Ю. Данієлем і Є. Євтушенком. Насправді, ні чітко структурованої організації, ні намірів скинути радянську владу слідчі не виявили. Про це ще живі учасники так званого «дискуссионного клубу», яких доля розкидала по всьому світу, в один голос говорили моєму докторанту. Слідчим довелося застосовувати звичні методи фабрування. Їх наслідком було викриття «организованной группы» з її «организатором и вдохновителем», яким називали Олександра Ситницького. Усі, притягнуті до відповідальності, визнали свою провину і покалися, принаймні, так говориться в інформації КДБ. Насправді, розслідування тривало і після жовтня 1967 р., і в справі з'явилися нові фігуранти. Останньою крапкою у цій історії було ув'язнення одного студента і виключення з комсомолу і відрахування з ХДУ трьох студентів¹⁷.

Коли я готував ці спогади, мені до рук потрапила літературно-художня версія цієї історії – повість Аркадія Лапшина «Дискуссионный клуб. (Повесть о потерянной молодости)». Схоже, автор свого часу був близький до основних учасників «клубу» – його ядра і загалом достовірно описує події. Нас він серед учасників клубу не називає¹⁸. Нагадую, що ми з О. Чаплигіним зустрілися з учасниками цього клубу на засіданні соціологічного гуртка в стінах ХДУ під керівництвом І. Д. Ковальової. Але на інші зустрічі, які відбувалися поза межами університету, у помешканнях студентів-харків'ян нас не запрошували.

У цій нервовій психологічній ситуації розглядалася і моя «справа».

Але в ній був і загальнополітичний аспект, пов'язаний із підготовкою до святкування 100-річчя від дня народження В. Леніна. Були опубліковані тези ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна», у яких говорилося про необхідність «*підвищення революційної пильності, послідовної боротьби проти аполітизму, приватновласницьких поглядів і міщанських настроїв, нігілістичного ставлення до завоювань соціалізму, проти проникнення буржуазних і ревізіоністських поглядів*». Серед студентів особливого натхнення підготовка до 100-ліття не викликала, хоча розгорнулася широка кампанія комуністичної активізації молоді під назвою «Ленінський залік». Треба було вивчати якісь статті Леніна і діяти відповідно до його настанов. Молодь продовжувала жити своїм життям і на цю подію відреагувала серією анекдотів, один із яких, суто жіночий, розповіла мені добра знайома студентка-філо-

17 Там само. С.133-137.

18 Лапшин А. «Дискуссионный клуб». (Повесть о потерянной молодости). <https://proza.ru/2018/03/03/1299>

Розділ 2

логиня, відмінниця і активістка. Він був короткий: *«Найкращий подарунок до ювілею В. Леніна для коханої – парфуми “Запахи Ильича”»*.

Узагалі, анекдоти, які можна було кваліфікувати як антирадянські, однокурсники розповідали часто. Згадую одну примовку, яку відтворюю у точній версії мого товариша:

*Вот он молот, вот он серп.
Это наш советский герб.
Хочешь режь, а хочешь куй,
Все равно получишь *уй.*

Але моя особа зацікавила «відповідні структури» не прихильністю до анекдотів, яка в мене, до речі, не дуже виявлялася. Напевне, я потрапив до їхнього поля зору як зразок *«проявів нігілістичного ставлення до завоювань соціалізму, проникнення буржуазних і ревізійністських поглядів»* в середовище молоді, з якими належало боротися. Саме так можна було трактувати мої записки в щоденнику. Щодо анекдотів, то їх я також любив, але при їх відтворенні в мене не проявлялося того артистичного хисту, яким природа наділила мого однокурсника¹⁹.

На відміну від учасників «дискусійного клубу», яких по кілька разів допитували, КДБ зі мною жодних слідчих дій не вів. На статтю в кримінальному кодексі справа «не витягувала», а це означало, вона не була варта того, щоб нею займалися на рівні органів держбезпеки. Напевне тому, що мене сприйняли як одинака, який випадково потрапив у поле зору *«контори глибокого буріння»* (так зазвичай називали КГБ) і з яким можуть розібратися «ідеологічно витримані» товариші з університету.

Спочатку зі мною говорив заступник декана Ю. Г. Литвиненко. Йому належало бути *«ідеологічно витриманим»* за посадою. Як староста я спілкувався з Юрієм Григоровичем часто. Він мені допоміг влаштуватися в гуртожиток. Інколи відвідував наш гуртожиток, цікавився нашими побутовими умовами, а разом і політичними

¹⁹ До речі, у цього мого однокурсника, здається, не було жодних проблем з КДБ. Рано втративши батьків, він прийшов на факультет із сирітського інтернату. Відслуживши в армії, він сам став співробітником КДБ («контора» любила людей з такою біографією), а потім – СБУ. А що стосується схильності до імпровізацій з народною творчістю, то це не стало перепорою для його кар'єри. Узагалі, з точки зору КДБ, анекдоти не були точними індикаторами антирадянськості. За них студентів просто «журили». Без інших, обтяжливих обставин, розповіді анекдотів оцінювалися як «йорнічаніє». Закону про переслідування за анекдоти не було, хоча питання про його необхідність в 1970-1980-ті роки порушувалося. Як зауважував у своєму інтерв'ю правозахисник Євген Захаров, «кагебісти самі любили розповідати анекдоти. Циніки були закінчені». (Див.: Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія. С. 260).

настроями. Одного разу він заговорив з нами і про політику. Я чомусь почав критикувати академіка П. Поспелова, секретаря ЦК КПРС, який перед різними «високими» аудиторіями виступав з тим самим текстом, але з різними заголовками. Про це я дізнався на кафедрі філософії. Не пам'ятаю, що тоді відповів Ю Ге (так між собою називали студенти заступника декана), але я згадав про ту розмову в гуртожитку, коли Юрій Григорович повідомив, що зміст мого щоденника, у якому політично хибно оцінюються чехословацькі події, тепер відомий, *«кому треба»*. Від нього я вперше почув, що хтось читав мій щоденник і скопіював його. Я зрозумів, що Ю Ге перед цим мав розмову з представником КДБ, якому відомий текст моїх записів. Він подивився на якісь папірці (може, *«об'єктивка»* на мене) і зауважив, що я не дуже активно займаюся громадською роботою. Це було сказано як докір. Я погодився, що не входжу до комсомольського активу, але брав участь у написанні історії комсомольської організації ХДУ, нагадав, що з першого курсу – староста академічної групи, жодного разу не помилявся із стипендіями і ретельно виконував доручення деканату. Останнє не зовсім так: доводилося лавірувати між деканатом, який вимагав ретельно фіксувати пропуски кожного, і студентами, які постійно порушували цю вимогу. До дрібниць мого життя заступник декана не *«докопувався»*, відверту антирадянщину моїм діям не приписував, говорив про помилки, *«від яких ніхто не застрахований»*.

Я змушений був відповідати і почав з того, що неетично копіюватися в чужих речах і на підставі записів у щоденнику (записів глибоко особистих, *«майже інтимних»*, до того ж – річної давності) робити висновки про погляди людини сьогодні. Він перекрутив цей мій гнівний спіх на свій, *«патерналістський»* лад, сказавши, що я повинен бути вдячним ситуації, бо в *«іншому разі моя справа»* вийшла б *«на ще вищий рівень»*. Потім зайшла мова про мої плани, і Ю Ге сказав, що факультет *«зацікавлений»* у моїй особі і бачить мене в недалекому майбутньому аспірантом. Напруга розмови знизилася і почалася розмова *«по душах»*. Пам'ятаю, я сказав йому, що встиг прочитати книгу історика Олександра Некрича²⁰, перш ніж її вилучили з обігу. Почувши це, він майже радісно вигукнув *«Ага!»*, що, напевне, означало, що йому все ясно. На цьому й розійшлися. Я не знаю, кому він доповів про нашу розмову і що сказав.

Далі мене викликали до члена парткому університету, доцента кафедри наукового комунізму В. Чугуєнка. Його як тлумача *«єдино правильного вчення»* слід було сприймати як *«особливо ідеологічно витриманого»*. Розмова відбувалася в парткомі і почалася як теоретична бесіда. Схоже, він підготувався до розмови, поцікавившись

²⁰ Йдеться про монографію А. Некрича «1941 год, 22 июня». (М., 1965), у якій описуються масштаби катастрофи в армії, спричинені передвоєнними репресіями Й. Сталіна. Тираж книжки був знищений, а автора, який відмовився визнати свої *«помилки»*, виключили з КПРС. Пізніше О. Некрич емігрував до США.

у читальному залі із змістом книжок, які я читав. У цих книжках було багато з «критики буржуазних фальсифікацій» радянської дійсності і теоретичних положень з філософії і соціології. Одна з останніх книжок, яку я тоді прочитав – «Грани свободи» В. Давидовича. Вона була опублікована у 1969 році по «свіжих слідах» подій у Чехословаччині у московському видавництві «Молодая гвардія». Здається, В. Чугуєнко також читав цю книжку і в контексті її змісту почав допитуватися про моє розуміння принципу свободи особистості. Я відповів «по Марксу» – *«пізнана необхідність»*. Але коли заговорили про конкретне наповнення поняття *«необхідність»*, почалася дискусія. Я вказував на *«суперечності між словом і ділом»*, які зустрічаються на кожному кроці і що слід враховувати, що *«в дискусіях народжується істина»*. Він погодився з тим, що суперечності *«інколи у нас ще трапляються»* і що важливо виділяти *«магістральні тенденції розвитку і не плутати їх з випадковостями, які заважають цьому розвитку»*. Це був прямий випад у мій бік, хоча теза правильна і я з нею погодився, не вдаючись у контекст розмови. Після цього В. Чугуєнко з «теоретичних висот» раптом «спустився» на грішну землю: почав характеризувати броунівський рух як приклад безсистемності та анархії. Із цим його пасажом також довелося погодитися, хоча я не утримався від коментаря: *«Хоча ми не механісти, але в цьому щось є від реального життя»*. Свою ремарку я спробував обґрунтувати посиланням на авторитети, пропонуючи своєму візаві перейти на вищий рівень узагальнень. Не знаю, чи зрозумів він іронію, але чомусь сказав, що навчання в університеті – прекрасна пора, коли всі 24 години можна займатися улюбленою справою – читанням книжок. На цьому наша бесіда зайшла в глухий кут, тоді я набрався нахабства і запитав, чи морально читати без дозволу чужий щоденник і потім ще когось знайомити з його змістом. У відповідь пролунало контрзапитання: чи морально паплюжити інтернаціональну політику СРСР? Я не відповів, подумавши, що *«броня крепка, не проб'єш...»*

Через кілька днів мені (конфіденційно) повідомили, що на кафедрі філософії відбулася розмова за участю В. Чугуєнка і доцента кафедри філософії О. Плахотного – заступника секретаря парткому з ідеології, тобто особи за своїм становищем найбільш *«ідеологічно витриманої»* у всьому університеті. У бесіді йшлося про мене. Нагадаю, що О. Плахотний був моїм співавтором в «Очерках истории комсомольской организации Харьковского университета» і, очевидно, не хотів *«вести виховну бесіду»* зі мною особисто, доручивши її члену парткому В. Чугуєнку. Під час розмови О. Плахотний висловив думку, що через кілька років я прийду на кафедру філософії писати дисертацію про свободу і необхідність. Напевне, вони були впевнені, що свою частину «профілактичної роботи» по наверненню мене на «шлях істини» зробили. Мені особисто ні В. Чугуєнко, ні О. Плахотний з цього приводу, звичайно, нічого не говорили, і я з ними більше ніколи не зустрічався.

Потім мене «розбирали» на курсових комсомольських зборах. Олександр Чаплигін у своїх філософсько-біографічних нарисах так змалював ситуацію (цитую дослівно, мовою оригіналу): *«После августа 1968 года, когда войска стран Варшавского*

договора оккупировали мятежную Чехословакию, среди нас, студентов, царили удивление, растерянность и уныние. Развелись надежды на построение социализма с «человеческим лицом», «гуманного, демократического», о котором говорили не только чехи и словаки. Во всяком случае, руководство СССР проявило себя по отношению к союзнику в роли жандарма. Конечно, было немало тех, кто поддерживал военную акцию. О происходящих событиях до хрипоты спорили в комнатах студенческого общежития, в расширителе, на кухнях. Но Ф. Турченко на свою беду изложил свою негативную реакцию в личном дневнике, который опрометчиво оставил в комнате общежития, уезжая домой. Дневник был выкраден и доставлен, «куда надо». Было решено осудить мысли чересчур самостоятельного студента на комсомольском собрании. Но показательного избиения не получилось. На защиту встали не только ближайшие друзья Феди, среди которых был и я – комсорг курса, но и многие из тех, кто не разделял подобных взглядов или до поры до времени помалкивал, когда дело касалось политических вопросов»²¹.

Отже, на рідному курсі не вистачило достатньої кількості «ідеологічно витриманих», щоб рекомендувати відрахувати мене з університету.

Наступний етап – засідання комітету комсомолу ХДУ. Теоретично, «ідеологічно витриманими» тут були всі. Люди молоді, активні, кожен мріяв про успішну кар'єру. Вів засідання Р. Пиріг. Прийшов і завідувач кафедри професор І. Рибалка. Коли я побачив це високе представництво, то з гірким гумором подумав: чи не занадто урочисто для «похорону» простого студента? Уже потім я довідався, що перед цим Іван Климентійович ходив до першого проректора В. Астахова (доктора історичних наук, який досить кваліфіковано викладав нам курс історіографії і джерелознавства) і до Р. Пирога з проханням не допустити мого виключення. Зокрема він говорив про плани залишити мене для навчання в аспірантурі. Пізніше, через кілька років, І. Рибалка сказав мені, що проректор нічого конкретно не обіцяв, а Руслан пообіцяв «у межах своїх можливостей». Перед засіданням я цього не знав (а якби і знав, це ніяк не змінювало ситуацію!), тому зайняв позицію: вижити за принципом – «один проти всіх».

На засіданні багато говорилося про загострення ідеологічної боротьби у світі, про прагнення класових ворогів «вбити клин» між партією і радянською молоддю, «проникнути в душі молодих і отруїти їх зневірою в наші ідеали». Деякі члени комітету з найвищим градусом «ідеологічної витримки» запитували, як я, випускник ідеологічного історичного факультету, не можу зрозуміти цієї елементарної істини. Я «викручувався», як міг, зокрема наголосив, що розглядаються мої погляди, зафіксовані в щоденникових записах 1968 року, а засідання комітету відбувається в лютому 1970 року. За рік, у «світлі нових, невідомих раніше фактів», я переосмислив свою точку зору. Поцікавилися, на чому ж я «схибив». Відповів, що начитався польських,

²¹ Чаплыгин А. Дом, семья, род. Философско-биографические очерки. С. 231.

Розділ 2

чеських і югославських газет, які вільно продавалися в Харкові, і повірив їм. Запитали, а що ж мене примусило переосмислити свою хибну точку зору. Моя відповідь ґрунтувалася на античеському офіціозі, яким були переповнені після інтервенції радянські ЗМІ. Коли б я сидів на місці членів комітету, я не повірив би собі.

Я потім цікавився, як поводитися на таких засіданнях інші, звинувачувані в «подібних гріхах». Мені говорили, що обирали схожу модель поведінки. Це була *брехня заради самозбереження*.

Згадую діалог із членом комітету комсомолу ХНУ, секретарем комсомольського бюро фізичного факультету О. Песіним – людиною «*унікальної ідеологічної витримки*». Ще недавно він голосував за виключення групи студентів з комсомолу. Алік (так його називали в комітеті) запитав мене: «*Чому ти все про Чехословаччину і про події дворічної давності і уникаєш основного – ти був не згоден з радянською дійсністю*». Я відповів, що нашу дійсність я розглядав через призму подій в Чехословаччині, і вважав, що її можна покращити, якщо використати досвід братньої соціалістичної країни. Після цього нове запитання, «в лоб»: «А як ти думаєш тепер?». Я знову змушений був повторитися, що у світлі нових фактів передумав. Його висновок пролунав приблизно так: «*Чи можна довіряти людині, яка оцінює нашу Батьківщину через події в іншій країні? А якщо десь в Південно-Східній Азії завтра відбудеться щось надзвичайне, то ти знову будеш лити бруд на нашу країну?*». Останні слова лунали, як вирок: «*У нього немає «хребта і він ненадійна людина*».

Я чекав, що мене виключать, і це означатиме відрахування з університету. Але несподівано справа закінчилася тим, що мені оголосили сувору догану із занесенням в облікову картку. Я наївно думав, що від відрахування мене врятувало «робітничо-селянське походження», відсутність «претензій» до графі про національність і активна участь у написанні згаданих «Очерков истории комсомольской организации Харьковского университета». Ця книжка, надрукована в 1969 р. в університетському видавництві, одержала схвальні відгуки в обласній пресі і на телебаченні. Але мене серед авторів цієї книжки рецензенти вже не вказували. Добре, що я зберіг авторський екземпляр.

Про цю історію через 50 років у своїх спогадах згадав Руслан Пиріг²². Він описав те, чого я пів століття не знав. Почалося з того, що Р. Пирога запросив до себе ректор В. Г. Хоткевич. У ректорському кабінеті сиділи також куратор університету з облуправління КДБ і секретар парткому О. А. Рубан. «Старші товариші» повідомили Р. Пирогу, що (далі цитую Р. Пирога) «*студент істфаку Ф. Турченко у своєму щоденнику різко засудив придушення «Празької весни*». Стандартне рішення в таких випадках – виключення з університету. Так було в університеті не раз, а востаннє – зовсім недавно, у випадку зі студентами, причетними до роботи так званого «дискусійного клубу». Вважалося, що так повинно статися і цього разу. При цьому «*чорну роботу*»

²² Пиріг Р. Життя у лоні двох епох. Спогади. С. 150-151.

відводили комсомолу. Звичайне явище: комітету комсомолу, парткому ХДУ і самому ректору відводилася роль виконавців волі КДБ.

Ректор ХНУ – син прославленого батька, письменника Гната Хоткевича, репресованого у 1938 р., сказав: *«Якщо Руслан виключить з комсомолу, я тут же підпишу наказ про відрахування»*. Я вірю, що саме так і говорив ректор. Вірю і словам Руслана: *«Попередньо я домовився з членами комітету комсомолу – хто буде різко критикувати і пропонувати виключення, а хто запропонує сувору догану з занесенням (менше не можна було аж ніяк)»*. Вірю і в те, що Руслан мав розмову з секретарем парткому, який порадив, по можливості, *«тягнути з цією справою»*. З іншого боку, вражений ідеальною досконалістю, якої досягла «Система», маніпулюючи людьми. Коли б «зверху», тобто в КДБ, наполягали на виключенні – відрахували б без вагань. Руслан писав, що боявся витоку інформації про домовленість з членами комітету. Його заключні слова: *«У підсумку мені не вдалося» провести рішення про виключення Федора з комсомолу. З невеликою перевагою проголосували за сувору догану з занесенням в облікову картку члена ВЛКСМ з таким формулюванням: «За аполитизм, проявлений при оцінці подій в Чехословаччині»*.

Отже, я відбувся «легким переляком». Упевнений, коли б обшук зробили ретельніше, за всіма правилами, то виявили б кілька дуже критичних антирадянських самвидавських текстів, зокрема з українського самвидаву, які я одержував у подруг-філологинь, що мали відповідні контакти в Києві і Москві. Українське національне питання було на особливому контролі в КДБ. Ці рукописи були сховані окремо, у шухляді з різним господарським мотлохом. Коли б їх виявили, без сумніву, рішення про мою долю було б іншим. Адже там йшлося не про події майже дворічної давності в Празі, а про політичні репресії в СРСР у 1969 р. Було там і про переслідування дисидентів у Києві і Львові, про національне питання в СРСР. Зробив висновок, що обшук робив дилетант, інформатор КДБ з числа студентів, напевне, однокурсник. Упевнений, що після закінчення історичного факультету ХНУ він зробив кар'єру в КДБ. Таких на нашому курсі було кілька. Пізніше, коли ситуація змінилася, усі вони переконували мене, що це не їхніх рук справа. Я взяв ці пояснення до відома, але, як то кажуть, «гіркий осад залишився».

Руслан Якович у своїх споминах 2021 р. вказує на нашого однокурсника, з яким я деякий час жив у гуртожитку. Він перевівся з факультету іноземних мов на історичний факультет і після його закінчення служив у КДБ, дослужився до полковника. Цікаво, що в нього – одного з небагатьох однокурсників, які жили в гуртожитку, була старенька «Спідола» першого випуску з короткохвильовими діапазонами, яку я йому кілька разів ремонтував. На одній із зустрічей випускників, коли зайшла мова про розстріляних під Харковом польських офіцерів, він сказав, що, як історик, переглядав їхні слідчі справи і що вони розстріляні «по закону». На питання, наскільки справедливий *той закон і хто його писав*, відповіді не дав.

Інший однокурсник, який також зробив кар'єру в КДБ, невдовзі після цих подій переконував, що до моєї історії причетний Валерій Головка. Нагадую, що Валерій належав до еліти курсу разом із Олександром Сидельниковим і Валерієм Мещеряковим. Деякий час В. Головка був секретарем комсомольського бюро історичного факультету. Підставою для такого припущення слугував той факт, що В. Головка 1970 року став аспірантом, і його взяли на те місце, яке планувалося для мене («перекинули» місце з кафедри історії України на кафедру новітньої історії зарубіжних країн). Деякий час ця інформація циркулювала серед однокурсників, але з самого початку я ставився до неї скептично.

Не знаю, чи на рішення комітету комсомолу якось вплинув завідувач кафедри І. Рибалка. Але його присутність на засіданні не залишилася непоміченою. Іван Климентійович в університеті вважався впливовою особою. Свого часу він був головним редактором обласної партійно-радянської газети і членом бюро Харківського обкому компартії. Хоча на засіданні, де мене «розпинали», він промовчав, але після сказав конфіденційно, що чекає мене в аспірантуру через 2-3 роки, але за умови, що я стану на цей час членом КПРС. *«Інакше там, – показав пальцем вгору, – не пропустять».*

Руслан пише, що після засідання комітету комсомолу *«колеги з Дзержинського райкому комсомолу (м. Харків – Авт.) порадили подати апеляцію. Федора не знайшли і заяву за нього написав член комітету комсомолу Вітя Рябовол. Доки йшло оскарження, запис про догану до картки не вносився. Трохи повезло: змінився куратор КДБ, прийшов випускник університету. Не без труднощів, вдалося протягти ситуацію до закінчення вузу. Природно, що про вступ до аспірантури не йшлося»*²³.

І ще одна дуже важлива обставина. Коли настав час зніматися з комсомольсько-го обліку, секретар комітету комсомолу Р. Пиріг особисто вручив мені облікову картку без запису догани, сказавши, що, може, *колись я це оціню*. Це було не в приміщенні комітету, здається, у пустій залі університетського кафе. Тоді я був роздратований, наговорив зайвого. Послався на якесь «ЧП» в одній з комсомольських організацій десь у Середній Азії і спробував зробити на підставі цього факту широкі узагальнення. Вийшло не зовсім переконливо, і Руслан цілком резонно запитав: «Ну і що?». Не знаю, чи пам'ятає це Руслан Якович, але наприкінці розмови я з надриком запитав його, не чекаючи відповіді: *«Так що, все це був театр?»*. Відповіді, звичайно, не одержав. Не побачив і змін у виразі його обличчя. Але, попри все, за цей крок я вдячний Руслану: ця «чиста» картка у мене й сьогодні. Усі мої подальші стосунки з ним визначаються цією подією.

Звичайно, я не міг і уявити, що все, що відбулося, могло бути добре зрежисованою виставою, хоча у моїх відносинах з Русланом з першого курсу не було жодного конфлікту. Ще раз повторюю: у нас була взаємна симпатія. Він добре знав про мої політичні погляди. Це точно. Одного разу, задовго до моєї «персональної справи»,

²³ Пиріг Р. Я. Життя у лоні двох епох. Спогади. С. 153.

у вузькому колі однокурсників він, розкривши у загальних словах зміст якогось «право-ревізійоністського» документа однієї з компартій Західної Європи, без будь-якого осуду сказав: *«Розумію, що трапилося б, коли б цей маніфест попав на розбурхану свідомість Феді»*. Я не заперечував, і моє мовчання було сприйняте як знак згоди. Але засідання комітету комсомолу я сприймав як сувору реальність, інспіровану КДБ, яка ніким не може бути скорегована, тобто через призму апаратної дисципліни, яку Руслан повинен був продемонструвати, щоб не поставити під загрозу свою кар'єру. У цьому читач зможе перекоонатися, прочитавши моє інтерв'ю, яке я дав «Україні модерній» 2017 р.²⁴, коли ще не були надруковані спогади Р. Пирога.

Тоді ж, у 1970 році, уся ця історія стала для мене підставою для висновку, що не все так однозначно у свідомості представників «Системи» («гвинтиком» якої я вважав Руслана), і що зовні *демонструвати себе «ідеологічно витриманим» і «внутрішньо» бути таким* – не те саме. Пізніше я знайшов і теоретичне обґрунтування цього феномену в соціології – «подвійна», або навіть «множинна» полярність. Виявляється, можна одночасно перебували в кількох політичних реальностях. Багато, надзвичайно багато радянських людей, зокрема й керівників, на роботі й партзборах говорили одне, а вдома і у вузькому колі друзів – інше, хоча тоталітарна «Система», в принципі, не визнавала такого «двоємислія». Тоді часто нагадували лєнінський вислів: *«Всяке применшення соціалістичної ідеології, всяке відсторонення від неї означає тим самим посилення ідеології буржуазної»*. Але у випадку з моєю картою обліку йшлося не про тривіальне «двоємисліє», а про індивідуальний *вчинок*, – а це (я так думав) якісно інше, ніж «каяття» на кухні після голосування за виключення товариша. На терезах були, з одного боку, імператив міжособистісних стосунків, побудованих на взаємній симпатії і твердих засадах загальнолюдської моралі (так званий «абстрактний гуманізм»), а з іншого боку – приписи каральної структури з її спекуляцією на загальнодержавних інтересах.

Не знаю, як оцінював свій вчинок Руслан, а я не знаходив для нього іншого пояснення.

Але повернімося до 1970 року знову. Через деякий час після догани мені передали, що зі мною хоче зустрітися О. Пєсін, який на засіданні комітету комсомолу назвав мене «безхребетним». Від цієї зустрічі я відмовився. Тепер вважаю, що даремно. Може, він справді був утаємничений у сценарій, який розіграв Руслан, і йому була доручена роль *«злого поліцейського»*? Коли мені хоча б натякнули, я б знайшов спосіб, щоб подякувати йому за блискуче зіграну роль. А може, це і не роль? Інколи лицедійство важко відділити від людської сутності. Адже в театрі при розподілі ролей враховують індивідуальні риси актора. Але не можу судити: О. Пєсіна я особисто не

²⁴ Турченко Федір. Перемога проросійських сил під час Майданів означала би кінець української історіографії. За нас би знову писали у Москві <https://uamoderna.com/jittepis-istory/turchenko>.

знав. Хай про нього скажуть інші. Із розповіді Руслана знаю, що розвинуте почуття «ідеологічної витримки» Песіна в університеті оцінили. Його залишили для роботи в ХДУ. На той час це була велика честь. Але він відійшов, не прощений мною. Шкодную, що тоді не пішов на останню зустріч.

Узагалі я ще довго перебував під впливом краху своїх планів і уникав будь-яких нових контактів. Я знищив більшість самвидавських документів і матеріалів, які б могли скомпрометувати мене. (Перебираючи тодішні папери, я знайшов лише листа О. Солженіцина до з'їзду письменників СРСР і згаданий виступ Г. Померанця в Інституті народів Азії і Африки). Спалив і свій щоденник, який я вів з десятого класу. Тепер я дуже шкодную про це. Але мені здавалося, що мене всі покинули, уникають зі мною спілкуватися, зрештою, що за мною пильно слідкує КДБ з усіма його університетськими сексотами.

Звичайно, я занадто драматизував ситуацію. Я багато чого не знав і почувався так, як писав про стан своїх однодумців під час репресій проти шестидесятників Євген Свєрстюк:

*Такий був час. Кругом шакали.
У колі жменька нас жива,
А ми феномена шукали
І спотикались об слова.*

Виявляється, у цій історії були й наслідки, про які я дізнався порівняно недавно, читаючи нариси мого друга О. Чаплигіна: «...Потом, при государственном распределении самые строптивые были наказаны тем, что были отправлены на работу в школы, откуда они были родом, так сказать, под надзор родителей. Масла в огонь подлило то, что мы зарекомендовали себя как активно интересующиеся философией и социологией. И когда председатель профкома Я. А. Лимар пошел в один высокий проректорский кабинет просить, чтобы, в частности, меня оставить работать в социологической лаборатории университета, хозяин кабинета, очень уважаемый нами профессор произнес такую тираду: «Социолог? Вот где у меня сидят эти социологи» – и выразительно показал на шею. – «Пусть едет работать в сельскую школу»²⁵.

Розшифровую текст О. Чаплигіна: цим проректором був професор В. Астахов. Про нього Р. Пиріг писав як про «неординарну особистість, людину широкого мислення і рішучої дії, авторитетної в області і міністерстві, широкої і щедрої душі, загалом, харизматичної особистості»²⁶. У нас з Олександром про нього склалося інше враження: усі чесноти, зокрема «широта і рішучість» першого проректора і колишнього секретаря Харківському обкому партії спіткнулися ... об соціологію.

²⁵ Чаплыгин А. Дом, семья, род. Философско-биографические очерки. С. 231-232.

²⁶ Пиріг Р. Я. Життя у лоні двох епох. Спогади. С.170.

Іда Дмитрівна Ковальова із соціологами ХДУ. 1986 р.

Кількома роками пізніше «своє» від «Системи» отримала й Іда Дмитрівна. Одного разу на лекції їй поставили запитання (не виключено, що провокативне): *«Чи вважаєте ви, що в країні відбувається відродження сталінізму?»*. Вона, не вагаючись, відповіла: *«Так»*. Про це, звичайно, стало відомо в парткомі (а може, й у КДБ). Посилився тиск і на неї, зокрема на кафедрі філософії. Врятувала вагітність, яку пильні ревнителі *«ідеологічної чистоти»* охарактеризували як *«спробу доцента І. Ковальнової ухилитися від політичної відповідальності»*. За кілька тижнів перед народженням сина я відвідав її вдома, Поговорили про перспективи на майбутнє і можливість мого повернення до філософії. Але в її словах було більше песимізму, ніж оптимізму. Напевне, вона глибше розуміла тодішню ситуацію. Через кілька років після народження сина вона знову завагітніла і пішла в декрет. Їй тоді було майже сорок п'ять років!

Мої контакти з Ідою Дмитрівною тривали і далі, хоча, звичайно, стали менш інтенсивними. Згодом її статус в університеті поновився. Вона стала професором кафедри соціології, а я відійшов від філософії і соціології. Але в цілком нових обставинах свого життя я відчував той вплив, який у студентські роки справила на формування мого світогляду Іда Дмитрівна. Я це відчуваю і сьогодні, коли її вже немає серед нас.

Та повернімося до весни 1970 р. – останніх місяців мого перебування в ХДУ.

Державні экзамени і захист дипломної роботи відбулися стандартно, я одержував відмінні оцінки. Запам'ятався лише экзамен з історії КПРС. Я відповів на всі основні і додаткові запитання і чекав на оцінку. І тут один з экзаменаторів, доцент кафедри історії КПРС Ю. В. Шиловцев, раптом відсунув экзаменаційну картку і мою заліковку вбік і сказав: *«Теперь давайте поговорим по душам»*.

Юрій Володимирович на четвертому курсі читав нам короткий спецкурс «Історія Комуністичної партії України». Його лекції охоплювали час створення КП (б) України

в 1917-1918 рр. Тоді вирішувалося питання, чи буде Компартія України самостійною, відокремленою від Російської КП (більшовиків) партією, чи стане «невід'ємною» її частиною. Серед більшовиків розгорнулася дискусія з цього приводу, яка, до певної міри, трансьлювалася на сучасність з її жорсткою централізацією в КРПС і СРСР. Розповідаючи про цю дискусію, Ю. Шиловцев відстоював московську лінію і різко критикував прибічників незалежності (і навіть автономії!) більшовицьких організацій України, і України взагалі. Його погляди різко контрастували з точкою зору професора Степана Мефодійовича Королівського, який ці події розкривав у помірковано проукраїнському контексті. Уже тоді в моїй свідомості Ю. Шиловцев сформувався як комуністичний ортодокс, майже сталініст.

Бесіда «по душах» тривала 45 хвилин. Про історію КРПС не йшлося. По суті, це був допит. Питання стосувалися моїх політичних поглядів і повторювалися в різному вигляді кілька разів. Я відповідав чітко, логічно. Запам'ятав три питання. Перше стосувалося моєї оцінки статусу України в складі СРСР, і моєї думки про необхідність його зміни. Я відповів сухо, у дусі Конституції УРСР і статуту КП України. Говорив спокійно, намагаючись, щоб у моєму голосі не було іронії і зайвої самовпевненості. Друге питання стосувалося статутних вимог до члена партії: *«Что ты будешь делать, если твои взгляды на место и роль партии не будут совпадать с ее программой и уставом?»*. Він уточнив, що йдеться про партію взагалі, а не про КРПС. Я відповів у тому сенсі, що шукатиму партію, у якій статут і програма збігатимуться з моїми поглядами. Його уточнювальне питання пролунало як спроба загнати мене в «глухий кут»: *«А если кроме Коммунистической партии, других нет?»*. Я відповів ризиковано: *«На нет — и суда нет!»*. Як не дивно, він посміхнувся і несподівано сказав: *«Молодец!»*. А от останнє питання відправило мене в «ступор»: *«А не припоминаешь ли ты случая из жизни вашей семьи, когда вы были обижены колхозным бригадиром, или председателем колхоза?»*. Вразив примітивний характер запитання. Мені вартувало зусиль, щоб без зміни тональності в голосі відповісти, що такого випадку не пам'ятаю, хоча, насправді, це було не так. Після цієї розмови я остаточно переконався, що студенти не випадково називають Юрія Володимировича *«Вшиловцевим»*.

Уперше я почув це прізвище після політінформації, яку він провів на нашому курсі восени 1969 р. По-перше, курс чекав його близько години, по-друге, відверта брехня про тяжке життя на Заході і солоденько-приторна риторика про «політичну стабільність» в СРСР і «впевненість радянських людей у світлому майбутньому» спричинила напад «політичної печії» навіть у найневибagliвiшiй частини студентів курсу.

Слід нагадати, що Ю. Шиловцев не користувався повагою і серед викладачів, причому деякі з них, наприклад, професор О. Кучер, висловлювалися про нього надзвичайно різко. Майже відверто його лаяв доцент В. Журавський, який після смерті С. Сидельникова став деканом. Не склалися у Ю. Шиловцева стосунки з І. Рибалкою. У спогадах Івана Климентійовича залишилася така характеристика Ю. Шилов-

цева: *«Він недостатньо обачливий, до певної міри, схильний до екстремізму»*. Р. Пиріг вважає таку оцінку *«досить туманною»*²⁷. Я б назвав її, враховуючи характер Ю. Шиловцева, *досить лояльною*.

Урешті-решт я одержав «відмінно» і з історії КПРС, що в загальному підсумку, означало «диплом з відзнакою». Направлення на роботу одержав на Сумщину, у Тернівську середню школу. У цій ситуації лише батьки були задоволені: син буде ближче до рідного дому.

Після державних екзаменів і одержання диплома я почав поступово «приходити до тями», прагнучи осмислити, що сталося зі мною. Звичка до соціологічного теоретизування штовхала на пошуки книжної відповіді на причини своєї катастрофи. Я згадав уривок з перекладеної з англійської мови праці С. Нірінга «Свобода: обещание и угроза» (М., 1966), законспектований на початку 1970 року, ще до засідання комітету комсомолу:

«Сложившиеся в течение длительного времени нормы общественного поведения с устойчивыми, выдержавшими испытание временем привычками, насколько глубоко поникли в сознание людей, что они просто неспособны к переменам, они не хотят перемен и оказывают сопротивление этим переменам, если их навязывают силой».

Более того, человек, вырвавшийся из привычной сферы общественного уклада, тем самым стал заметной фигурой, примером для подражания. Иными словами, он бросает вызов своим вчерашним единомышленникам, он зовет их на новый, неизведанный ими путь. Они же бросают ему ответный вызов – вернуться на проторенные известные дороги. Напряжение возрастает. Возникает столкновение. Коллектив распадается на радикалов и консерваторов».

Конспектуючи у своєму записнику цей текст, я сприймав його як абстрактну наукову модель. Я не міг собі уявити, що вже через кілька тижнів читатиму його як точно виписаний сценарій власного життя. Я не знав і не знаю до пуття сьогодні, хто такий С. Нірінг, і мені невідомо, чи це його слова, чи він у когось їх тоді запозичив. Добре розумію, що сьогодні, на початку 2020-х років, цей висновок декому може здатися тривіальною істиною. Але тоді він став для мене одкровенням і допоміг усвідомити, що, власне, зі мною сталося і чому я опинився в центрі уваги людей, більшість з яких про мене взагалі ніколи не чули.

Хто в нашій історії «радикал», а хто «консерватор», сьогодні визначити легко. Тоді для відповіді на це питання я шукав авторитетної підказки. Дав її С. Нірінг. В умовах, коли мене публічно принизили і «обнулили», я шукав внутрішні сили для самозбереження як особистість. Не хочу видатися занадто пафосним, але після цієї книжки я раптом відчув себе (на своєму мікроскопічному рівні) суб'єктом історичної дії, а не об'єктом політичних маніпуляцій «Системи», від імені якої виступав комітет

²⁷ Пиріг Р. Життя у лоні двох епох. Спогади. С. 176.

Випускник істфаку 1970 р.

комсомолу. Усвідомлення цього для мене тоді було вкрай важливим.

Саме в таких умовах я задав собі «установку» не замикатися, переосмислити свою перспективу на майбутнє. На кілька днів поїхав до батьків у Тимофіївку, на свою малу Батьківщину. Було літо 1970 року. Пам'ятаю розмову зі своїм земляком Олександром Козирем, який тоді працював заступником редактора краснопільської районної газети «Перемога». Він знав про мої справи в Харкові. Ми дружили з дитинства, і розмова була щирою. Я розповів йому про книжку російського дисидента Андрія Амальрика «*Продолжается ли Советский Союз до 1984 года?*», надруковану в США. Про неї я почув із зарубіжних радіоголосів. Обговорюючи майбутнє, я висловив припущення, що насправді тодішній режим в

СРСР збережеться не більше 15 років. Я помилився на п'ять років. Але хочу наголосити, що я мав на увазі тодішній режим в СРСР. Про те, що Радянський Союз як державне утворення розпадеться, я не міг собі уявити. Я вважав, що відбуватиметься більш-менш тривалий процес демократизації, який охопить усі сфери суспільства і, насамперед, політику, економіку, мораль, культуру, міжнаціональні відносини.

Я інколи згадую ту зустріч на березі сільського ставка. Від пропозиції Олександра Козиря спробувати себе на роботі в газеті (спочатку коректором – було вільне місце) я відмовився. Твердо вирішив йти працювати в школу, але філософію не залишати. Разом з Олександром Чаплигінім планували вступити на заочне відділення філософського факультету Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. Приїхали до столиці, звернулися до приймальної комісії, але нам пояснили, що ідея хороша, але існуюча нормативна база не передбачає такої форми здобуття другої вищої освіти випускниками історичного факультету.

У Києві наші шляхи з Олександром розійшлися: кожен пішов своєю стежкою. Закінчилася і моя «перша академічна любов» – філософія. Від неї залишилася розбурхана свідомість, розбиті ілюзії і впевненість, що головне – і в мене особисто, і в долі України – ще попереду.

Із цим я і пішов далі в життя. Було мені 23 роки...

ТРАНЗИТ:

Розділ 3 ХАРКІВ–СУМЩИНА–ХАРКІВ

Учитель

Отже, я одержав направлення на роботу вчителем історії середньої школи № 1 у селищі міського типу Терни Недригайлівського району Сумської області. У Тернах я ніколи не був, хоча, звичайно, знав про існування цього селища. Щоб одержати детальніше уявлення, негайно взявся до географічної карти і довідкової літератури. Виявилось, що це Слобожанщина, близько 100 км від мого рідного села. Коли я вчитувався в його історію, мене не залишало відчуття, що Терни – збільшена і покращена копія моєї Тимофіївки. Датою заснування вважається 1652 р. Назва походить від річки Терни, на берегах якої поставили свої житла перші поселенці. У 1660-ті роки царський уряд, зацікавлений у заселенні краю лояльним населенням, надав тернівчанам козацьких привілеїв. Містечко швидко розвивалося. Напередодні Першої світової війни тут працював цукровий завод, чотири невеликі цегельні заводи, дві парові машини, телеграф, телефон. Була лікарня, два початкові народні училища, на базі одного з них і була розміщена школа, де мені довелося вчителювати.

У роки радянської влади містечко перетворилося на село, хоча від сусідніх населених пунктів відрізнялося розвинутою техніко-економічною і соціально-побутовою структурою. У 1920-ті роки деякий час Терни були районним центром. У 1957 р. селу

присвоєно статус селища міського типу. Мені розповіли, що в Тернах народився і виріс відомий співак Анатолій Мокренко. Інколи він приїздив у село і виступав у заводському Будинку культури. Уже пізніше я дізнався, що в Тернах минули дитячі роки генерала Д. Лебеда, який із батьками виїхав до Російської федерації, де став відомим військовим і політичним діячем.

Мене поселили в сільській хаті, недалеко від школи. Усі «зручності» – на вулиці. Господарі на прізвище Швидкі – літнє подружжя. Дружина вела нехитре господарство – кілька курок, чоловік був напівпаралізований і ледве-ледве обслуговував себе. Вони пережили сімейну трагедію – смерть єдиного сина, який служив у повітряно-десантних військах. При десантуванні він заплутався у стропах парашута. Мати постійно заводила мову про покійного сина, а я їй щиро співчував. А потім закривався у своїй маленькій кімнаті. У моєму розпорядженні був стіл, стілець, ліжко, невелика шафа для одєжі і люстро. Не було ні холодильника, ні кухні. Харчуватися доводилося в місцевому кафе, або всухом'ятку. Не було телевізора і навіть стандартної радіотрансляційної точки. Моя малогабаритна «Селга», яка працювала на довгих і середніх хвилях, не рятувала становище. Довелося терміново доробляти її, щоб приймати короткі хвили. Налаштувався на 19-метровий діапазон, на якому не працювали радянські «глушилки». Там «ворожі голоси» розбірливо говорили про різноманітні події в СРСР, про які в радянських ЗМІ не повідомлялося. Що ж стосується «забугорних подій», то особливо цікаво було в режимі реального часу дізнаватися про деталі запуску чергового американського космічного корабля з людиною на борту. У СРСР ми дізнавалися про космічні польоти вже після їх успішного завершення.

До «спартанських» умов мені було не звикати, але пізніше я зрозумів, що могли б влаштувати і краще. У селищі були невеликі гуртожитки при цукровому заводі та при інших закладах. Деякі мої колеги мешкали там. Єдина соціальна пільга – за моє проживання розраховувалася селищна рада.

Працював у старших класах. Специфіку роботи з ними я загалом зрозумів ще в Харкові, коли проходив у одній з елітних шкіл міста педагогічну практику. Але лише «взагалі». На перших порах у Тернах підводив притаманний мені лібералізм і, почасти, самовпевненість: був переконаний, що все знаю і все вмію. Поступово зрозумів, що самих знань для роботи в школі замало. Довелося ретельно вивчати склад класів. Допомогли класні керівники. Зрозумів, що учні занадто різні, і без індивідуального підходу не обійтися. Встановив контакт із формальними і неформальними лідерами класів. Виявилось, що часто це різні учні. Частина неформальних лідерів перебувала під впливом місцевого криміналітету – тих, хто відбув свої терміни «на зонах», і тих, хто «готувався» до цього. Мені розповідали, що злочинна група за участі тернівчан, яка свого часу здійснила пограбування центрального харківського універмагу, уже відбула покарання. Взагалі, криміногенна обстановка в Тернах була складнішою, ніж у райцентрі Недригайлові і найгіршою в районі. Що в Тернах *все серйозно*, я зрозумів тоді, коли у відповідь на мою помірковану вимогливість почали надходити погрози.

Одного разу, коли я проводив урок у другу зміну і було вже темно, за вікнами школи відбулася перестрілка. Хто і в кого стріляв – я так і не дізнався. Потім сказали лише, що зброя була саморобна і, напевне, стріляли холостими. Технічних засобів для її виготовлення в селищі вистачало. Я зрозумів, чому вчителі не дуже хотіли працювати зі старшими класами і чому мені, без досвіду роботи в школі, доручили два дев'яті і два десяті класи. Лише поступово знайшов «середню лінію» між вимогливістю і стихією. Довелося йти на компроміси з «вулицею».

За всю цю роботу я одержував близько ста карбованців – рівно ставку. Звичайно, це більше, ніж студентська стипендія, але тоді мені допомагали батьки. Швидко зрозумів, що таке молодий радянський спеціаліст без стажу. Ледве зводив кінці з кінцями.

Із керівництвом школи особливих проблем не виникало. Директор – Степан Андрійович Кияшко – досвідчений керівник передпенсійного віку, історик. Говорили, що колись, ще перед війною, був секретарем райкому партії, потім працював у різних школах району. У Тернах з'явився порівняно недавно, кілька років тому. Директор провів зі мною настановчу бесіду. Про що йшлося, я вже не пам'ятаю. Здається, про позаурочні обов'язки. Крім уроків, у кожного вчителя були якісь громадські доручення. Я був наймолодшим, і мені випало вивішувати на свята червоний прапор над дверима основного корпусу. Це досить високо, а мій «попередник» – учитель фізики – був літньою людиною і давно просив знайти йому заміну.

Були й серйозніші доручення, зокрема, проводити політінформації і серед учителів, і серед старшокласників – це мені вдавалося добре. Про мене заговорили як про здібного лектора. Фокус полягав у тому, що я ніколи не говорив по писаному, імпровізував і вільно відповідав на запитання, навіть «каверзні». Із лекціями доводилося виступати в заводському Будинку культури, селищному клубі, на польових станах і фермах. Навчився враховувати склад аудиторії. Тематика лекцій була різноманітною, але найчастіше все зводилося до міжнародної обстановки. Тоді йшла війна у В'єтнамі, і всі співчували В'єтконгу. Другою важливою темою була перемога на виборах у Чилі лівого кандидата Сальвадора Альєнде і пов'язані з цим «підступи американського імперіалізму».

Після того, як я став у райкомі на комсомольський облік (згадав Руслана Пирога), мені повідомили, що я буду секретарем об'єднаної вчительської комсомольської організації, до якої входили молоді вчителі і піонервожати усіх трьох шкіл селища – всього близько п'ятнадцяти осіб. Про згоду ніхто особливо не питав. Інструктор райкому приїхав до Тернів, організував збори, і всі проголосували за мене. Лише кількох комсомольців я знав особисто, інших бачив уперше. Ніколи раніше я нікуди не обирався.

Як секретаря первинної комсомольської організації мене запрошували на пленуми райкому комсомолу. Доводилося виступати перед партійно-комсомольським активом, хоча себе я ніколи для виступу не пропонував. Зважаючи на соціальний склад району, серед промовців переважали представники колгоспів і робітничих

Розділ 3

колективів. Я представляв інтелігенцію і тому виступав останнім, коли всі чекали закінчення зборів, чи перерви. Щоб мене слухали, намагався говорити своїми словами, без написаного тексту. Як правило, починав зі вступу, підкреслюючи актуальність питання, яке обговорювалося. Ця частина виступу була спрямована на те, щоб «заколисана» нудними виступами моїх попередників аудиторія прокинулася. Згадую один із експромтів на пленумі райкому комсомолу, де розглядалося питання комуністичного виховання шкільної молоді. Виступ я почав зі слів: *«Мы диалектику учили не по Гегелю»*, і пояснив, що ці слова пролетарського поета Маяковського, написані 40 років тому, актуальні й сьогодні. Переважна більшість присутніх не знала, що таке діалектика і хто такий Гегель. І тому починали слухати. Далі я заговорив про конкретні проблеми, з якими стикається сільська молодь у житті і виборі професії. Уникав, як міг, політичної риторики, хоча, звичайно, без ритуального посилення на «історичні рішення» чергового пленуму ЦК чи з'їзду КПРС не обходилося.

Мене почали помічати. Першим звернув на мене увагу начальник районної міліції, який підбирав кандидатуру для роботи з тими категоріями молоді, які найчастіше опинялися в полі зору правоохоронних органів. Він розповів мені про переваги служби в міліції і перспективи, які при цьому відкриваються. Я делікатно відмовився, відверто розповівши про мої життєві плани. Він не образився. Між нами склалися дружні відносини, і він навіть допоміг мені в одній складній життєвій ситуації. А ту вакансію, на яку він запрошував мене, отримала ще молода, але вже кваліфікована вчителька.

У школі мене обрали секретарем профбюро. Ці обов'язки зазвичай доручали наймолодшому члену профспілкової організації. Голова бюро, вчителька математики Ніна Федорівна Синиця, дуже швидко зрозуміла, що секретар я нікудишній і почала вести протоколи сама.

Через тиждень після початку моєї вчительської кар'єри до мене на урок прийшов директор. Зробив деякі зауваження. Порадив відвідувати заняття колег, зокрема і його. Розказав про кумедний випадок з молододу вчителькою російської літератури. Вона занадто швидко провела опитування і розповіла новий матеріал – про революційну романтику у творчості Горького. Для закріплення поставила на патефон платівку з «Піснею про Буревісника». Платівка закінчилася, а дзвоника все не було. Тоді вона сказала: «Давайте, ребята, еще раз послушаем Горького».

Під впливом цієї бувальщини я вирішив відвідати урок з російської літератури, який вела Ірина Миколаївна Галкіна. Вона розмовляла винятково російською, навіть в особистому спілкуванні. Тоді була встановлена п'ятнадцятивідсоткова надбавка вчителям російської мови і літератури, які працювали в національних школах. Надбавку вона відпрацьовувала повністю. Але урок здався мені занадто «казеним». Я не помітив у класі спалаху почуттів, які повинна була викликати п'єса Олександра Островського «Гроза» з її головною героїнею Катериною – *«лучом света в темном царстве»*. Потім я дізнався, що в Ірини Миколаївни хронічно хвора дочка, і колеги

(за очі) докоряли їй, що вона з чоловіком – інженером цукрозаводу, не наважуються покинути Терни з його вологим кліматом і переїхати туди, де клімат сухіший.

На початку жовтня я скористався настановою директора відвідувати колег, і прийшов на заняття до нього. Тема уроку – «Жовтневе збройне повстання і перші декрети радянської влади». Говорив він недовго, хвилин п'ять. Розповів, як Ленін виступав на другому з'їзді Рад і що в підручнику є ілюстрація цієї події. Я подивився: на стіні за спиною директора висіла картина «з цього приводу», на яку директор не звернув уваги. Потім Степан Антонович попросив дітей відкрити підручники і прочитати решту матеріалу самостійно. Діти залишилися, а ми вийшли зі школи і вирушили до його будинку, що був неподалік. Попросив мене почекати, зайшов на хвилину до хати і вийшов із торбинкою. Пішли до альтанки на городі. Зірвав з грядки два великі помідори і кілька огірків. Сіли. Вийняв з торбинки невелику пляшечку самогону, порізане сало, хліб і два стакани. Розлили. Випили. За що був тост, не пам'ятаю. Потім поговорили про погоду. Стояла тепла осінь. Випили ще. Потім він підвівся і сказав: «Ідіть, відпочивайте, Федоре Григоровичу». Відтоді я ніколи в житті не відвідував занять колег без їх запрошення.

Завуч і математик Борис Самойлович Міщенко був втіленням організованості і порядку. Ходив у «сталінці» – кітелі і в чоботях, і я підозрював його в симпатіях до диктатора. Але помилився. Випадково зайшла розмова про тодішній бестселер – книжку М. Сміякова «Деловая Америка». Виявилось, що він мав її, і дав мені почитати. Я також запропонував свої, але вони його не зацікавили. Виняток становила монографія відомого тоді історика Д. М. Проектора «Агрессия и катастрофа», яку він так і не повернув. У нього було складне особисте життя, пізній син, який восени 1970 року йшов у армію. Увесь педколектив був запрошений на проводи.

У пошуках однодумців я звернув увагу на вчителя географії Григорія Антоновича Квашка. Він чудово знав свій предмет. Був принциповим, ігнорував прохання впливових у селищі батьків. Гостро критикував владу за будівництво в Києві помпезного палацу «Україна», відкритого у квітні 1970 р. Вважав це марнотратством на тлі невирішених гострих соціально-економічних проблем у країні. Зокрема, розповідав про злиденну оплату важкої роботи жінок, зайнятих на плантаціях цукрового буряка в Тернах. Григорій Антонович навіть говорив, що це будівництво палацу велося на місці, де в 30-ті роки НКВС розстрілював арештованих. Критикував зовнішню політику керівництва, яка може призвести до того, що «наші Курильські острови стануть коротшими». А ще я дізнався, що Г. А. Квашко свого часу був популярним лектором, мав добру репутацію в райкомі партії, але в останні роки його не запрошували в аудиторії, «бо говорив зайве». Що саме він говорив, швидко дізнавалися в райкомі. Коли мене почали запрошувати на лекції, я зрозумів, що мною хочуть заповнити інформаційну нішу, яка виявилася пустою після фактичного усунення від лекторської роботи Г. А. Квашка. Спочатку він дивився на мене «косо», але після однієї лекції перед вчителями за мотивами книги «Деловая Америка», яку я провів у його присут-

Розділ 3

ності, співчутливо попередив: *«Будь обережніший. Вони цього не люблять»*. Я добре розумів, кого він мав на увазі і чого вони «не люблять». Розвитку наших стосунків став на заваді його сварливий характер, категоричність у судженнях і віковий бар'єр – він був передпенсійного віку.

Поступово я познайомився з іншими членами колективу – а це близько тридцяти осіб. Виявилося, що серед учителів було все так, як і описано в брошурі М. Сухомлинського «Поради директору». Був і свій зануда, і педант, і ловелас, і «нарцис», і схильний до оковитої (*«застєнчивий»*), тобто той, що тримається після застілля за стіну).

Особливо теплі відносини в мене склалися з учителем фізики Миколою Кириловичем Лучком і вчителем трудового навчання Василем Леонтійовичем Біловолом. Обидва вони свого часу були радіоаматорами і розповідали про особливості цього захоплення в перше післявоєнне десятиліття. Бував у них у гостях. Випивали небагато. Розмови зосереджувалися на справах у школі і країні, а також ...на якості і особливостях ремонту вітчизняних радіоприймачів і телевізорів.

«Вростаючи» в нове життя, я відновлював перервані зв'язки з однокурсниками. Усі вони роз'їхалися по місцях призначення. Дізнався, що в сусідньому районі працює Василь Василенко, який спізнився на тиждень на розподіл і одержав те місце, що залишилося. Час від часу ми з ним передзвонювалися. Олександр Чаплигін вирушив до себе на Великобурлуччину в Харківській області. Дівчата виходили заміж, хлопці одружувалися, а деякого взяли в армію.

Одержав листа від Олександра Сидельникова, у якому він мене запевняв, що ні він, ні його товариші – В. Головка і В. Мещеряков – не мають жодного відношення до моєї «справи», яка закінчилася «сільським засланням». Однак у цьому я був упевнений і без його листа. Важливішим виявилось повідомлення, що його батько – декан факультету С. І. Сидельников – пообіцяв «відновити щодо мене справедливість», тобто домагатися дозволу для вступу до аспірантури. А ще було запрошення, за можливості, відвідати його в Києві. Він був аспірантом АН України і жив у гуртожитку на вул. Ежена Потьє. Це був обнадійливий сигнал. Дістатися до Києва було порівняно легко: автобуси «Київ-Суми» прямували через Терни. Через деякий час я приїхав до нього і залишився на три доби. Нічого принципово нового О. Сидельников мені не повідомив, за винятком деяких деталей про працевлаштування однокурсників. Виявляється, «перетнулися» стежки його дружини-однокурсниці – Люби Остапенко і дружини Руслана Пирого – Саші Венжеги, також з нашого курсу. Про це детально розповів у своїх споминах Руслан Якович²⁸.

В аспірантському гуртожитку мені сподобалася своєрідна академічна «тусівка» і сприятливе середовище для дискусій за чаркою «на межі дозволеного». Пам'ятаю розмови про новий роман головного редактора московського журналу «Октябрь»

²⁸ Пиріг Р. Життя у лоні двох епох. Спогади. С. 133-134.

В. Кочетова «Чего же ты хочешь?», опублікований 1969 р. Про сталініста В. Кочетова знали через його полеміку з ліберальним «Новым миром» і головним редактором О. Твардовським. У цьому романі «про сьогодні» радянські патріоти-інтелігенти протистояли дисидентам і морально схибленим особистостям, агентам Заходу. Цей роман у «тусівці» оцінювався по-різному, але домінувало переконання, що його поява не випадкова і що, не виключено, готується реабілітація Сталіна.

Я стримував себе, говорив обережно і мало. Мені здавалося, що я перебуваю під постійним контролем КДБ і що *хтось* постійно за мною слідкує. Ця поїздка до Києва, до певної міри, звільнила мене від «манії переслідування». Запам'ятався момент, коли Олександр, розповідаючи про якусь подію, уточнив, що вона відбувалася якраз у той момент, коли «Ілліч хрюкав по телевізору». Цей надзвичайно влучний, експресивний художній образ – «Ілліч хрюкав», зняв з моєї свідомості тягар страху перед «Системою», що втілювалася в образі карикатурного генсека ЦК.

Здається, у листопаді надійшов ще один несподіваний лист із Харкова. Авторка – моя добра знайома по Харкову, колишня студентка українського відділення ХДУ Віра Хамходько. Вона була однією з тих, що інколи передавали мені самвидавську літературу. Ми були однодумцями. Але наші контакти припинилися невдовзі після моєї догани. Пам'ятаю нашу останню зустріч. Ми говорили про фільм «Три тополя на Плющихе», а потім перейшли до політики. Напевне, я її налякав своїми висловлюваннями, і вона (так мені здалося) почала уникати контактів зі мною. У прощальному листі вона повідомила, що виходить заміж за випускника військової академії і планує виїхати з ним за місцем служби. У листі було поздоровлення (не пам'ятаю, з яким святом) і моральна підтримка зі словами турецького поета Назима Хікмета:

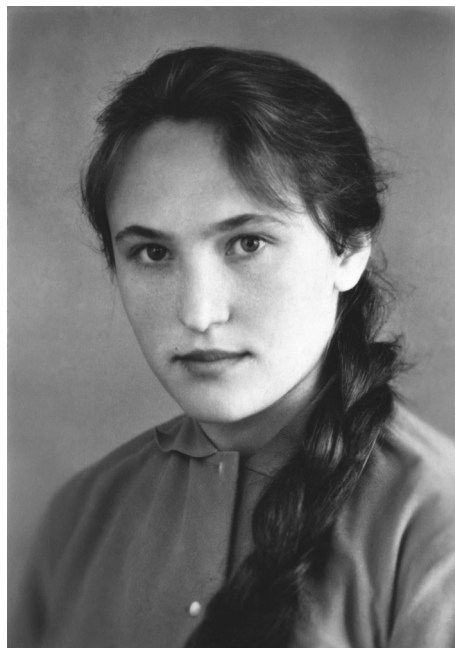
*Ведь если я гореть не буду,
Если ты гореть не будешь,
Если мы гореть не будем,
Так кто же здесь рассеет тьму?*

У відповіді я подякував за поздоровлення і розуміння (саме так я сприйняв посилання на Хікмета), побажав щастя і попросив інколи писати про себе. Але відповіді не було. Через багато років я намагався дізнатися про її подальший життєвий шлях, але мені це не вдалося.

У студентські роки в мене хронічно не вистачало часу. У Тернах його виявилось вдосталь. Уроків було мало, і я до них майже не готувався. Те, що називається «конспектами уроків», у мене було короткими тезами на сторінку-півтори. За це мене критикували, але не дуже.

Записався в селищну бібліотеку, де, виявилось, були книжки, які я не сподівався побачити, наприклад, у «Роман-газеті» – «Один день Івана Денисовича» О. Солженіцина. Були і «товсті» журнали, зокрема «Новый мир», «Иностранная литература», «Октябрь», «Всесвіт», «Вітчизна». І знову поринув у світ «феноменів і слів»,

через які весь час «спотикався» в Харкові. Повернувся до звичної справи: читати і пробувати осмислювати. У мене зберігся товстий зошит конспектів під заголовком: *«Філософія. Соціологія. Естетика. 1970: апрель – ноябрь»*. Він починався стислим викладенням статті Д. Затонського «Гуманізм Фолкнера», опублікованої в першому числі українського журналу «Всесвіт» за 1970 р. Далі – стаття Л. Денисової «Реализм в искусстве и проблема отчуждения» («Вопросы философии». 1966. № 11). Є стаття Л. Зоріна «Заметки о Сент-Экзюпери» в «Новом мире» (1975. № 6). Іще уривки статей з «Иностранной литературы»: Б. Рюриков «Человек – Одиночество – Свобода»; П. Палиевский «Фолкнер и Камю». Є також статті з журналів «Знамя» і «Юность», з колективних монографій і окремих брошур.

Ліда Гузь

Я відкрив цей зошит і прокоментував записи півстолітньої давності не заради самореклами. Я шукав той момент у своїй біографії, коли професійне майбутнє припинив пов'язувати з філософією чи соціологією, а переорієнтувався на те, чого так вперто уникав у Харкові, – на історію. Це трапилося наприкінці 1970 року.

У грудні того ж року в моєму житті відбулися суттєві зміни. Найголовніша – одруження з моєю однокласницею Лідією Іванівною Гузь, яку я покохав ще в шкільні роки. Я чітко виділив її серед однокласниць ще в дев'ятому класі Осоївської середньої школи, куди перейшов після закінчення Тимофіївської восьмирічки. У 1965 р. вона, вступаючи до Харківського фармінституту, не добрала одного бала і не стала студенткою. Ліда повернулася додому, влаштувалася робітницею на Сумському рафінадному заводі і почала готувалася до нового вступу до вищого навчального закладу. Але наші зв'язки з нею не припинилися. Ми жваво листувалися і щоразу, коли я приїжджав додому на канікули, зустрічалися. Традиційним місцем наших побачень була криниця неподалік від нашої школи. Згадується також велосипедна прогулянка через ліс, коли перед нами раптом вигулькнув великий лось. Ми зупинилися і застигли. Лось також зупинився, подивився на нас, а потім повернувся і побіг своєю дорогою.

У вересні 1966 р. Ліда стала студенткою хіміко-біологічного факультету Сумського державного педінституту. До речі, і молодші сестри – Катя і Шура – також стали вчительками, продовжуючи сімейну традицію. А тим часом наша шкільна любов переросла в студентську. Діставатися з Харкова до Сум можна було швидко й недорого.

Я цим користувався частіше, Ліда – рідше. Тоді всі дивилися фільм «Операция Ы и другие приключения Шурика», який вийшов на екрани в середині 60-х років. Одна з пригод називалася «Наваждение». У стрічці виконується пісня «Хорошая девушка Лида», яка починається словами:

*Вдоль маленьких домиков белых
Акация душно цветет,
Хорошая девочка Лида
На улице Южной живет.*

Потім ця пісня часто лунала по радіо і на телебаченні. Знавці скажуть, що це посередня пісня: про любов є і кращі. Але в ті роки, слухаючи цю пісню, я згадував мою Ліду, і вона мені здавалася найкращою. Саме простота і «життєвість» пісні допомогла мені подолати кризу, коли наші відносини на деякий час ускладнилися.

Коли я переїхав до Тернів, Ліда перейшла на останній курс. І я, і вона почали частіше задумуватися про майбутнє. Урешті-решт я освідчився, і вона погодилася. Про це ми повідомили спочатку її батькам, а потім – моїм. Коли дізналися в школі, запропонували зіграти весілля в Тернах, пообіцявши матеріальну допомогу. Був іще один варіант – комсомольсько-молодіжне весілля. Його запропонував один із працівників райкому комсомолу. Він натякав на можливість переходу на роботу «в апараті» і для «прискорення цього процесу» порадив зіграти комсомольсько-молодіжне весілля. Тоді активно впроваджувалися так звані «радянські обряди» і комсомолу в цій справі відводилася авангардна роль. Але на ці авантюри ми, звичайно, не погодилися і влаштували традиційне сільське весілля вдома.

Трохи про Лідину родину.

Її батько – Гузь Іван Омелянович, народився в 1914 р. у сусідньому з Тимофіївкою селі Осоївка. Закінчив 1938 р. Лебединське педагогічне училище і певний час працював учителем початкових класів. За цей час встиг одружитися з однокурсницею. У 1939 р. був призваний на службу. Удома залишилася дружина і двоє діток. Початок Другої світової війни зустрів у складі 8-ї парашутно-десантної бригади в Прибалтиці. У листопаді 1941 р. потрапив у полон. Утік. Пристав до партизанів. Був призначений начальником штабу загону, який діяв під командуванням Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР). У травні 1944 р., тяжко поранений, літаком був доправлений на Велику Землю. Майже рік лікувався в Горькому, але так до кінця і не одужав. Після демобілізації, природно, захотів повернутися до сім'ї, але тут його чекало глибоке розчарування. Може, оговорили, а може, й справді дружина в окупації не дуже чекала чоловіка. Шлюб розпався. Після цього 30-літній учитель був направлений на роботу в Басівську семирічну школу Миропільського району Сумської області.

Лідина мама – Євдокія Дмитрівна Сотник, народилася 1918 р. в селі Басівка Суджанського повіту Курської губернії. Після революції це село, населене нащадками українських козаків, увійшло до складу Миропільського району Сумської області.

Батько Євдокії Дмитрівни – Дмитро Сотник – був учасником Першої світової війни, кавалером Георгіївського хреста і трьох медалей. У сім'ї було троє дітей. Євдокія – наймолодша. Був ще брат Федір і сестра Настя. Федір весь вдався в батька і став кадровим військовим Червоної армії. Дослужився до високих чинів і на початку війни, у 1941 р., загинув під Смоленськом. Настя працювала в колгоспі. Євдокія добре вчилася, здобула середню освіту в сусідньому з Басівкою селі Юнаківка і до початку війни закінчила три курси в Сумському педінституті. У кінці літа 1941 р. рила окопи під Сумами. Коли німці прорвалися до міста, з окопів пішла прямо додому. Під час півторарічної німецької окупації жила в Басівці. Говорила, що переховувалася «за піччю», і їй вдалося уникнути долі «остарбайтерки». Після вигнання в лютому 1943 р. німців почала працювати в Басівській школі. А ось її двоюрідному брату, який жив по сусідству, не пощастило. Хоча всю окупацію він ховався у підвалі, але коли німців вигнали, то його мобілізували і разом з іншими «чорносвітниками» кинули на німецькі кулемети. Більше про нього ніхто нічого не чув.

Саме до Басівки приїхав викладати у початкових класах місцевої школи Гузь Іван Омелянович. Тут він зустрів молоду вчительку Євдокію Сотник. Невдовзі вони стали подружжям. Через деякий час Іван Омелянович привіз молоду дружину до Осоївки, де вони оселилися в батьківській хаті. Тоді там жила мати Івана з молодшим братом Олександром. За п'ять років у молодій родині з'явилися три дочки – Ліда, Катя і Шура. Іван Омелянович учителював у молодших класах, а Євдокія Дмитрівна – викладала німецьку мову в старших. Коли я після закінчення школи в Тимофіївці перейшов у Осоївську середню, вона була керівницею класу, до якого я був зарахований.

Жодних зауважень з боку керівництва до них не було, а учні їх поважали. Але сільське «начальство» – а все це колишні фронтовики – зустріло молоде подружжя з холодною байдужістю. У Івана Омеляновича була медаль «За відвагу», однак таку нагороду привезли з війни багато фронтовиків. До того ж, він був у полоні – а це підстава для недовіря. Що ж стосується втечі з полону і перебування в партизанах, то деякі «особливо пильні» земляки оцінювали це як легенду, яка не має під собою ґрунту. І це при тому, що у воєнному квитку, виданому 1948 р., чітко записано: *«С 10 июня 1941 г. по 26 ноября 1941 г. в Великой Отечественной войне в составе парашютно-десантной бригады, стрелок. Находился в плену с 26 ноября 1941 г. по 2 марта 1942 г. Сбежал к партизанам в Брянской области»*.

Ще одна обставина, про яку не хотіли забути: його батько Омелько Іванович – після колективізації завідував колгоспною молочно-товарною фермою, у 30-ті роки був звинувачений у «шкідництві», оголошений «ворогом народу», арештований і зник на безмежних просторах сталінського ГУЛАГу. Недовіря до І. О. Гузя перетворювалося на неприязнь: ніхто з представників тодішньої осоївської верхівки при зустрічах на різних зборах і громадсько-політичних заходах, відвідування яких для вчителів було обов'язковим, не подавав Івану Омеляновичу руку. Це можна було б стерпіти, коли б не конкретні дискримінаційні дії. Постійно підкреслювалося, що сім'я Гузів не

Іван Омелянович Гузь
і Євдокія Дмитрівна Сотник

Транзит: Харків—Сумщина—Харків

є членом колгоспу і тому не заслуговує навіть на ті мізерні «пільги», які надавалися державою колгоспникам. Так, площа присадибної ділянки колгоспників становила 40 соток, а сім'я Івана Омеляновича одержала лише 25. Це звичайний наділ для учителів. Не враховувався ні сімейний стан, ні стаж роботи, ні заслуги перед державою. Не одержувала сім'я і ділянки для сінокошу, необхідної для утримання корови, зазвичай відмовляли їй і в проханні надати транспорт, щоб привезти з лісу дров для опалення, чи піску, глини або іншого будівельного матеріалу для ремонтно-будівельних робіт. Коли молодший брат Олександр одружився, то привів дружину в батьківську хату. Присадибну ділянку також поділили навпіл. Пізніше молода сім'я відділилася і частину майна забрала з собою. Після цього розподілу хату необхідно було перебудовувати, адже дві кімнати, які залишилися, вияви-

лися занадто тісними для сім'ї з шести осіб. Крім хати, довелося перебудовувати і сарай для худоби і птиці, будувати льох. За все це доводилося платити «живими грошиками». Правда, учителі одержували заробітну плату – і це було об'єктом заздрощів колгоспників, чия оплата не була урегульована і довго мала натуральний характер. Але сімейний бюджет родини Гузів перебував під сильним тиском виплат, якими Івану Омеляновичу доводилося підтримувати дітей від першого шлюбу. За таких умов у сім'ї працювали всі – кожен був зайнятий своєю справою, зокрема і сестри, яким нерідко доводилося братися за суто чоловічу роботу. Насамперед це стосувалося старшої сестри – Ліди. У цьому відношенні вчительська родина Івана Омеляновича і Євдокії Дмитрівни не відрізнялася від сусідніх селянських сімей. Але при цьому всі дівчата вчилися на «добре» і на «відмінно», а після закінчення школи здобули вищу освіту в Сумському педінституті.

У 1961 р. відбулася подія, яка змінила громадянський статус Івана Омеляновича. Йому вручили орден Червоної Зірки (№ 710244). Це нагорода досить високого рангу, і якщо її одержували партизани, то за керівництво особливо успішними операціями. На жаль, у рідних і близьких Івана Омеляновича, які ще живі, не залишилося інформації, за що саме він одержав цей орден. Чому нагорода так довго шукала партизана, невідомо. По лінії ЦШП нагородні справи перевірялися довго і особливо ретельно.

Весілля. Свідки – Валентина Даниленко і Микола Нестеренко.
Дружки – однокласники: Олександр Заїка (справа) і Віктор Ігнатуша (зліва)

Висока нагорода вкоротила язика злостивцям, але це не додало здоров'я. Хвороба загострювалася.

Наше весілля відбулося 5 грудня 1970 року. Усе проходило за класичним сільським зразком, але без церкви і вінчання. Свідками були наші однокласники – Даниленко Валентина і Нестеренко Микола. Через кілька днів роз'їхалися – Ліда закінчувати навчання в інституті, а я – у Терні навчати дітей історії. З'їхалися на Новий рік і почали будувати плани на майбутнє. Вимальовувалася стандартна ситуація – шукати школу, де було б робоче місце для історика і хіміка-біолога. Із такими думками повернувся до своїх учнів, а Ліда почала готуватися до випускних екзаменів.

У лютому 1971 р. наша школа потрапила під комплексну перевірку районного відділу народної освіти. Комісія працювала цілий тиждень. Раніше я не бачив такої ретельної перевірки, і підсумковий виступ голови комісії начальника Недригайлівського районного відділу народної освіти Василя Петровича Чернявського здався мені занадто жорстким. «Пройшовся» по всіх педагогах, але мене, як молодого, не зачепив. Я почув нові для себе поняття, зокрема, *«вивчення передового досвіду і його розповсюдження»*. Виявляється, у нашій школі цього немає, а в інших педколективах передовий досвід узагальнюється і з цього приводу навіть друкуються спеціальні брошури. Особливо перепало директору школи С. А. Кияшку. Розгромну оцінку його діяльності голова комісії закінчив словами: *«А тепер подивіться на вікна»*. Усі повернулися до вікон, на яких виступив іній. *«Ні, подивіться на підвіконня»*, – продовжив Василь Петрович. А під кожним підвіконням висіла пляшечка, у яку стікала з вікон тала вода. *«Таку картину»*, – закінчив він оцінку господарської діяльності

керівництва школи, – *я останній раз бачив після війни, коли у нас була розруха. Сором!*». А насамкінець він дібрав слова, які продемонстрували, що таке психологія талановитого керівника: *«У вашому колективі є молодий педагог – Федір Григорович Турченко ...»*. Далі пауза, під час якої усі подивилися на мене, а я, чекаючи розгрома, хотів залізти під парту. *«Йому сьогодні виповнилося 24 роки. Давайте привітаємо його»*, – завершив під оплески свою промову доповідач.

...Поки нас «громили» в актовому залі школи, у їдальні накривали стіл. Зайшли і члени комісії на чолі з головою, і вчителі на чолі з директором. Випили усі, навіть ті, хто зазвичай, утримувався. Проголошувалися тости з обох сторін, які розрядили напружену обстановку. Особливо багато пили після від'їзду комісії. Дуже добре смакувала «медовуха» – фірмовий тернівський напій педагогів школи, які тримали пасіки.

Увесь наступний тиждень минув в атмосфері обговорення результатів перевірки. Чекали «орговисновків», але минулося без них. «У кулуарах» я почув багато вчительських анекдотів на тему перевірки, як-от. Приїжджає в сільську школу інспектор облвн. «З ходу» запитує молодого директора, який чекав його на ґанку школи: *«А як у вас з «випердосом» і «розпердосом»? Директор зніяковів і відповів: «Та це у нас там, за школою. Але ми його негайно полагодимо...»*. Виявляється, інспектор приїхав перевіряти стан з вивченням і розповсюдженням передового педагогічного досвіду.

Робота в Тернах запам'яталася кількома відрядженнями до Недригайлова і Сум – районного і обласного центрів. Як правило, там відбувалися інструктивні наради осіб, які були зобов'язані виховувати в комуністичному дусі шкільну молодь, учителів історії і суспільствознавства, класних керівників, секретарів шкільних комсомольських організацій, керівників комсомольської і партійної політосвіти та ін. Мене як молодого і «найменше зайнятого» вчителя відправляли на ці наради найчастіше. Серед доповідачів там були представники міліції і КДБ. Кожен говорив «про своє». Добре пам'ятаю таку нараду в березні 1971 р. у Сумах. На ній виступав один із працівників Сумського обласного управління держбезпеки. Коли він виходив на трибуну, я відчув, що повіяло чимось знайомим і бридким. Після загальних слів про рішення останнього з'їзду КПРС, агресивну політику Заходу і підступні спроби ідеологів імперіалізму *«идеологически разложит советскую молодежь»*, він перейшов до конкретики. Серед іншого йшлося про *«антисоветскую группу»* школярів-старшокласників на чолі з учителем історії, яка діяла в одній із сільських шкіл області. Виявилось, що цей учитель переконував своїх учнів в існуванні *«настоящего марксизма»*, який не має нічого спільного з політикою керівництва тодішньої КПРС. При цьому він примушував дітей заучувати окремі цитати Маркса і Леніна, порівнювати їх зміст з радянською дійсністю. За словами доповідача, стратегічною метою цього вчителя було виховання *«руководителей высокого уровня»* (!?), озброєних його «хибною версією» марксизму-ленінізму, які з часом замінили б нинішнє державно-партійне керівництво країни (!??).

Розділ 3

У цьому, за словами кадебіста, і полягала антидержавна суть дій вчителя і його групи. Далі все тривіально просто: групу «викрили», «попрацювали з її членами», і усі вони, зокрема й керівник-учитель, визнали свої помилки і покаялися. І нарешті, «вишенька», яку кадебіст у кінці виступу поклав на свій «торт», зліплений зі словесного фальшу і відвертої брехні: члени колишньої «антирадянської групи», виявляється, після закінчення слідства час від часу зустрічаються з працівниками КДБ, щоб ... щиро подякувати за те, що вони *«вчасно поставили їх на шлях істини»*.

Мої спроби знайти в архівах інформацію про діяльність цієї групи поки що не увінчалися успіхом, тому я змушений відтворювати події по пам'яті. Я не гарантую стовідсоткової точності виступу сумського співробітника КДБ. Але головне в пам'яті залишилося, хоча й минуло пів століття. І, напевне, тому, що на початку цього ж таки 1970 року я в Харкові пережив подібне до того, що випало на долю цього вчителя-ідеаліста і його учнів.

Перекоаний, що цей збіг не випадковий. Для підтвердження пошлемося на висновок дослідника, який на архівних матеріалах проаналізував історії кількох таких шкільних груп. Вони схожі: *«Враховуючи стиль роботи КДБ, завжди слід допускати, що учні в поясненнях і на допитах писали і говорили напівправду, наслідуючи ідеологічні прийоми, проти яких вони виступали, а також робили це з очевидних мотивів самозбереження перед репресивною машиною. Саме тому значна частина повідомлень КДБ закінчується оптимістичним результатом, що об'єкт «профілактований» і став на шлях виправлення»*²⁹.

У березні 1971 року ми з дружиною планували, як узгодити мій відносно вільний час весняних шкільних канікул, що наближалися, і Лідині турботи останнього студентського семестру. Але життя внесло корективи в наші плани. 31 березня я одержав від Ліди телеграму, що помер Іван Омелянович Гузь. Було йому неповних 56 років. Дружина втратила свого чоловіка, а дочки – батька. Івану Омеляновичу не судилося побачити своїх онуків, а онукам – діда Івана. Його світлий образ залишився в пам'яті дружини, дочок, які передали його дітям і чоловікам.

Навесні 1971 р. я знову постав перед життєвим вибором. На одній із нарад у Сумах, яку проводив облвно з молодими викладачами, я побачив мою вчительку, класного керівника у 5-8 класах Наталію Григорівну Мірошніченко. Виявляється, вона стала інспектором облвно і мала відношення до підбору керівництва загальноосвітніх шкіл. Минуло десять років, але вона не змінилася. Змінився я, та не наскільки, щоб вона мене не впізнала. У школі вона намагалася зробити з мене відмінника, але безуспішно – завжди за щось я одержував четвірку, тож у її пам'яті залишився. Під час перерви я підійшов до неї, але вона була в оточенні керівників наради і поговорити не вдалося. Лише сказав, що закінчив Харківський університет і працюю в Тернах

²⁹ Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія. С. 99.

істориком. Вона у відповідь запитала мене: *«Хочеш стати директором школи?»*. Мабуть, я не дав однозначної відповіді, бо через деякий час вона зателефонувала в школу, залишила свій робочий телефон і попросила зв'язатися з нею. Чомусь я не зробив цього. Тоді я потрапив у вихор подій, пов'язаних з моїм переходом в іншу сферу діяльності. Більше я її не бачив, і досі шкодую, що не знайшов часу пояснити обставини життя, які змусили мене утриматися від її протекції.

Улітку 1971 року я став кадровим працівником Недригайлівського райкому комсомолу.

Секретар райкому

Руслан Пиріг у своєму життєписі (2021 р.) так коротко змальовує наступні кроки моєї біографії: *«...Харківський слід» на Сумщину не потягся. «Паренька приметили» – прийняли в КПРС і обрали секретарем райкому комсомолу... і відкрили шлях у велику науку»³⁰*. Руслан Якович зібрав різні моменти мого життя воєдино, надавши їм ілюзії чіткого причинно-наслідкового, майже лінійного зв'язку. Ця схема життя складена з явною симпатією до мене. Але вона позбавлена специфіки конкретно-історичного контексту, щоб бути вичерпною, а значить, задовільною для мене. Тепер є можливість вписати біографію в моє розуміння і відчуття епохи.

Узагалі я не планував присвячувати себе роботі в керівних партійно-політичних і державних структурах, КДБ, міліції тощо. Моєю метою була наука. Таких на нашому курсі було чимало. Руслан Якович усіх їх перераховує. Комуś вдавалося пройти шлях у науку без перешкод. Для деяких, зокрема для мене і мого університетського товариша Олександра Чаплигіна, він виявився складним. Наші потенційні можливості ніхто не піддавав сумніву. Річ у тім, що, перефразовуючи відому приказку, *«проти державного лому тоді не було наукового прийому»*. Нам, не втрачаючи орієнтира на нашу мету, довелося йти обхідними шляхами. І при цьому просто жити, будувати сім'ї, виховувати дітей тощо. Так, О. Чаплигін, перш ніж вступити до аспірантури, пропрацював деякий час у школі, районній газеті, райкомі комсомолу. Я після року вчителювання в Тернівській середній школі був переведений на роботу в апараті Недригайлівського райкому комсомолу. Сталося це на початку липня 1971 року.

У будь-якому райкомі комсомолу час від часу з'являлися вакансії. Справа традиційна і побудована на постулаті: комсомол – кадровий резерв партії. Комсомольські працівники переходили на роботу в райком партії, райвиконком, місцеву міліцію та інші структури. Так, інструктор оргвідділу Недригайлівського райкому комсомолу Григорій Голінко був переведений на роботу в райком партії. Завідувачка відділу шкільної молоді Ольга Медвідь також стала райкомівською працівницею. У райкомах комсомолу підшукувували кандидатури в обком. Так, завідувач оргвідділу райкому

³⁰ Пиріг Р. Я. Життя у лоні двох епох. Спогади. С. 153.

Розділ 3

Микола Острівний став інструктором, а потім і заворгом обкому комсомолу. Ще одного інструктора оргвідділу Євгена Міхно також запросили на роботу в обком. Власне заради кар'єрного зростання і йшли молоді люди в апарат райкому комсомолу, сподіваючись, що це стане шляхом до стабільної посади на вищих щаблях номенклатурних сходів.

Після появи вакансій підшуковували кандидатури для її заповнення. Як правило, це були ті активісти і керівники низових комсомольських організацій, які, на думку керівництва райкомів комсомолу і партії, мали до цього хист і відповідні морально-політичні якості. Перевагу надавали спеціалістам сільського господарства і промисловості. У моєму випадку зробили виняток. Мене брали завідувачем відділу комсомольських організацій (заворгом). Той, хто знайомий з роботою оргвідділів, які в сільських райкомах зазвичай складалися з керівника й інструктора, знають, що це найскладніший і найбільш невдячний сектор роботи. Якщо про інструктора говорили, що *«дуже гірш нема нікому, як інструктору райкому»*, то завідувач був справжнім *«цапом-відбувайлом»* для всіх у райкомі і поза ним.

Спочатку довго відмовлявся, стверджуючи, що я, по-перше, не член КПРС, а, по-друге – не «орговик» за характером. Це була чиста правда, я з дитинства не мав схильності до оргмасової роботи. А головне (про це не можна було говорити вголос), психологічно не хотілося мати справу з організацією, яка недавно так несправедливо вчинила зі мною. Але мої аргументи не діяли. Пошкодував, що не зателефонував свого часу в обком своїй колишній учительці.

Та чим довше відмовлявся, тим більше відчував холодний подих «Системи», яка не допускала свободи вибору. Зрозумів, що впертість може призвести до того, що втрачу роботу в районі взагалі. А вагітна дружина, а житло, а засоби для існування? А якщо по лінії КДБ прийде інформація з Харкова? Поставлять тавро «дворушника», «політично неблагонадійного». Потім почав перебирати «цукерки», які можна було одержати, погодившись на роботу в райкомі. По-перше, обіцяли житло, місце в гуртожитку. По-друге, зарплата в райкомі більша, ніж у школі. По-третє, дружина буде працевлаштована. І, нарешті, поряд лікарня, дитсадок, автовокзал, автотраса «Суми-Київ» і «Ромни-Харків».

Обіцяли також і «перспективу». Перший секретар райкому комсомолу Володимир Андрійович Саєнко збирався переходити на більш престижну роботу. Другий секретар Микола Іванович Чортенко автоматично повинен був стати першим секретарем, а я готуватимуся заступити місце другого секретаря, який переймається ідеологічною роботою.

Хоча я розумів, що плани таких складних «багатоходівок» рідко реалізуються, усе ж погодився на зміну свого статусу.

Послали до Сум в обком для співбесіди. Пройшов усі відділи без ускладнень. Запитували переважно, де вчився, як учився і чому йду на звільнену комсомольську роботу. Добре знали, що ніхто справжніх мотивів не назве, але вимагали відповіді.

Я знав, що від мене хотіли почути, – те й говорив. Лише з першим секретарем Олегом Петренком розмова виявилася тривалішою. Спершу він запитав, чому я не став членом КППС. Відповів, що не встиг і що це для роботи в райкомі не обов'язкове. Він парирував, пославшись на рішення останнього з'їзду партії, у яких *«між рядками»* є відповідна рекомендація і що мені обов'язково слід вирішити питання про партійність. Далі запитав про особливості роботи комсомолу *«на даному етапі комуністичного будівництва»*. Моя відповідь мала завуальовано-провокативний характер. В умовах гострої ідеологічної боротьби, сказав я, *«необхідно зміцнювати партійний контроль над молоддю і, зокрема, вести в цьому напрямку індивідуальну роботу»*. Але він, погодившись, що, по-суті, це правильно, порадив *«не формулювати це завдання так прямолінійно»*. Треба формувати «відданість нашої справі», використовуючи нові методи впливу на молодь. Але про конкретику ні він, ні я нічого не сказали.

Приступивши до виконання своїх не чітко визначених обов'язків, я, насамперед, почав знайомитися з працівниками апарату райкому. Власне за рік учителювання я з усіма перезнайомився особисто, а тепер почав спілкуватися на новій посаді.

Із першим секретарем В. А. Саєнком я практично не працював. Він перейшов на роботу в райвиконком. Його місце заступив другий секретар райкому М. І. Чортенко: план «багатоходівки» почав працювати. Микола Чортенко був родом із Тернів, тобто «майже мій земляк». У Тернах жили його батьки. Напевне, за ініціативи Миколи і «заангажували» мене для роботи в райкомі. Микола був на рік молодшим від мене, але я завжди в спілкуванні з ним дотримувався певної дистанції, підкреслюючи його пріоритети. І для цього були всі підстави. Микола добре знав район, керівництво, і всіх, кого охоплює соборне поняття «актив». Заочно вчився в Українській сільськогосподарській академії. Після закінчення школи працював в Тернівському відділенні сільгосптехніки. Був активним комсоргом, його помітили і 1969 р. обрали другим секретарем райкому. Він неквапливо і терпляче вводив мене в курс райкомівських справ і навчав особливостям спілкування з представниками районного керівництва, директорами шкіл, головами і парторганами колгоспів і установ. Порівняно з ним я спочатку почувався «сліпим кошеням». Він передав мені досвід, якого в мене не було.

Досить швидко я об'їздив весь район. Інколи давали мені райкомівську машину з водієм, а інколи ми їздили удвох з тепер вже «першим» Миколою Чортенком, і він знайомив мене з місцевим керівництвом і секретарями комсомольських організацій. Проводили комсомольські збори, які на практиці були нарадами активу. Зібрати кворум для проведення повноцінних зборів у більшості колгоспів було великою проблемою. Досить швидко я ознайомився із загальною ситуацією в районі і зрозумів, використовуючи термінологію першого секретаря, *«де у нас Іскра»* (назва колгоспу, символ успіху), *а де тьма»* (ознаки занепаду). Недригайлівський район був у Сумській області середнім серед сільських районів за всіма показниками – за кількістю населення, колгоспів, за виробничими показниками. Зареєстрованих комсомольців, тобто таких, що стояли на обліку в райкомі, було понад чотири тисячі. Кількість пер-

Розділ 3

винних організацій – 81. У деяких великих колгоспах секретарі були «звільнені», тобто працювали на платній основі. Зарплату вони одержували від колгоспів, значить, були в подвійному підпорядкуванні.

Після переходу М. Чортенка на посаду першого секретаря був зроблений наступний крок у «багатоходівці», яку я вважав утопічною: мене перепризначили на посаду, якої не було в штатному розписі райкому – завідувачем ідеологічного відділу. Як я зрозумів, була попередня розмова з обкомом, звідки надійшла згода. Мені пояснили, що, по суті, це обов'язки другого секретаря. Крапку в цій «багатоходівці» поставив пленум райкому і районна комсомольська конференція, яка відбулася на початку січня 1972 року. Отже, все відбувалося так, як і передбачалося, коли мене запрошували працювати в райком.

Але залишалися питання, пов'язані з працевлаштуванням моєї дружини, а також із житлом. Нам дали невелику кімнату в гуртожитку «Колгоспбуду», неподалік від роботи. Пам'ятаю, після телефонного дзвінка В. А. Саєнка я пішов із заявою до начальника цієї установи. Він розмашисто написав: *«Мария, посели этого человека»*. На мене він навіть не глянув. Я вкотре відчув свою ницість і подумав, як він спілкується зі своїми працівниками.

Зауважу, що життя в гуртожитку не було комфортним. Через тонкі стіни чулося, як сусід постійно з'ясовує стосунки з дружиною. Починалося це після роботи із взаємних претензій, доходило до бійки і закінчувалося далеко за північ взаємним примиренням зі звуками, характерними для такого етапу стосунків. Я йому в коректній формі робив зауваження, але потім зрозумів, що не варто – сусід виявився злопам'ятним і мстивим.

А от з роботою для дружини виникли проблеми. Виявилось, що вакансій у Недригайлівській середній школі не було. Тепер я розумію, що в цій найбільшій у районі школі, де навчалось близько тисячі учнів і працювало близько сотні викладачів і вихователів, при бажанні директора проблему, хоча б частково, можна було вирішити. Урешті-решт, Ліда влаштувалася на роботу в Кулешівській восьмирічній школі, розташованій за десять кілометрів від райцентру. Це село відоме тим, що на в'їзді до нього стоїть пам'ятник мамонту, споруджений ще в другій половині XIX століття і реставрований в роки президентства В. Ющенка. Повз цей пам'ятник вагітній учительці доводилося за три кілометри діставатися пішки до школи.

Поки ми з Лідою облаштовувалися на новому місці, мій безпосередній керівник Микола Чортенко лише підходив до цього етапу свого життя. Наприкінці серпня 1971 р. він одружився з працівницею відділу обліку і фінансів райкому комсомолу Валею Фединою. Весілля влаштовували блискуче. І тоді, і сьогодні цю сім'ю я вважав зразковою.

В організації весілля і застіллі брали участь усі члени апарату райкому. До певної міри, це була школа і для мене. Згадую момент, коли я виявився «не на висоті». Взявши відповідальність за підготовку фое в районному Будинку культури, де

планувалися основні урочистості, я завчасно не перевінив стан приміщення. Коли за кілька годин до початку весілля зайшов до директора М. Арістархова з проханням провести мене у фое, то у відповідь почув, що це неможливо. Виявляється, східці, які вели туди, недавно перефарбували. Мені нічого не залишалося, як повідомити про це нареченому. Микола підвів на мене очі і сказав одне слово: «*Пішли*». Біля головного входу до БК стояв директор. Йому він сказав те ж: «*Пішли*». Утрюх прямуємо до пофарбованих східців. Першим на них сміливо ступає перший секретар. За ним – ми. До ніг нічого не липло і слідів не залишалося. Пройшлися туди-сюди по фое, вирішили, що де переставити, а що взагалі слід прибрати. Коли повернулися до райкому, Микола, зрозумівши, що я спантеличений, сказав: «*Не переймайся. Я його знаю давно*». Пізніше ми часто проводили в БК різноманітні заходи, але я не помічав, що директор прагне «підставити ніжку».

Я неодноразово виступав у Будинку культури з культурологічними лекціями. Була хоча й нечисленна, але постійна аудиторія, яку цікавили питання етики і естетики, боротьби добра і зла в літературі, мистецтві і житті. Я був здивований, коли в залі помічав директора БК – літню людину без спеціальної освіти. Він дуже уважно слухав мене і, судячи з реплік і запитань, розумів, про що йдеться. Про те, чому він мене підвів під час весілля Миколи Чортенка, ніколи не говорили.

Чим упевненіше я почувався в новій ролі, тим частіше мені нагадували про «невирішене питання» щодо партійності. Завідувач ідеологічного відділу райкому комсомолу і безпартійний – нонсенс. За справу взявся Микола Чортенко, якому, виявляється, нагадували з обкому про мою «непартійність». Допоміг зібрати рекомендації. Дві з них написали знайомі вчителі, а третю – інструктор райкому партії Сергій Заболотний. Коли я пройшов через бюро райкому, М. Чортенко сказав: «Ще одна проблема вирішена, буду інформувати обком». Я йому нагадав, що мене прийняли в кандидати, а не в члени партії. Він відповів, що обкому цього достатньо.

Про всі ці події я повідомив і І. К. Рибалці. Але він нагадав мені, що кандидат – це ще не член партії. А потім поставив мені запитання: «Ти хочеш, щоб тебе приймали в партію на історичному факультеті?». Звичайно, я цього не хотів. «Почекаємо до початку наступного навчального року, коли одержиш партквиток». А поки що, готуйся.

«Вростав» у райкомівський колектив. Збагачувався апаратним фольклором. Сергій Заболотний одного разу несподівано запитав мене: «*Що таке партбюро?*». Помітивши, що я знітився, відповів за мене: «*Партбюро – універсальна машина. В неї запускають людину, а на виході одержують гі*но. І навпаки, в неї запускають гі*но, а на виході одержують людину*». Іншого разу, коли на бюро райкому двом головам колгоспів оголосили догани, він розповів таке. Голова спізнюється на бюро, де повинен звітувати про зрив плану. Для сміливості по дорозі забіг у чайну, випив стандартні сто грамів горілки, піднявся в приймальню і сміливо зайшов на засідання. Секретар райкому, не запросивши сісти, одразу запитав голову: «*Скільки заклав?*». Відповідь:

«Сто». Запитання: «А двісті зможеш?». Відповідь: «Без проблем». Запитання: «А триста?». Відповідь: «Так, але буду п'яний». На засіданні бюро розглядалося питання про виконання плану заготівлі (закладання) силосу (в сотнях центнерів).

Таких анекдотів-бувальщин по апаратних кабінетах ходило безліч. Поступово зрозумів, що в будь-якому жарті – лише частина жарту, а у випадку з партбюро (у моєму випадку з комітетом комсомолу ХДУ) – чиста правда.

У кінці листопада дружина пішла в декрет, а 3 грудня народила дочку. Із Лідою ми домовилися: якщо буде син, ім'я дасть вона, а якщо дочка – називатиму я. Тоді в моді були Влади, Єлизавети, Лариси, Яни. Для своєї дочки я обрав ім'я Галина, і коли вона стала дорослою, ніколи не висловлювала незадоволення.

Поздоровити нас і онучку приїхали бабусі – Галина Федорівна і Євдокія Дмитрівна. Мене не попередили, і я їх не зустрів. Із райкому комсомолу гостей направили в Будинок культури, де я закінчував семінар із секретарями. Ми купили дитячий візочок і пішли до нас у гості, де вже чекала дружина з дочкою. Порадилися, як бути далі. Вирішили, що декрет Ліда з дочкою перебуває у своєї мами в Осоївці. Я продовжував працювати в райкомі, час від часу навідуючись до дружини і дочки.

У січні 1972 р. на черговій конференції Недригайлівської районної комсомольської організації мене офіційно обрали другим секретарем.

Інколи я телефонував у Харків, прагнучи тримати руку на пульсі подій в університеті. Зрозумів, що ставлення до мене як до «небажаної» людини поступово зникає. Почав з'являтися на факультеті, і ні знайомі – Валерій Головка і Валерій

Мещеряков, ні викладачі від мене не відверталися. Відновив контакти з Русланом Пирогом – тепер не як «підозрюваний», а як «виправлений». Заходив на кафедру історії України – там мене також не забули. Урешті-решт, І. К. Рибалка зупинив одного разу мене в коридорі і сказав: «Збирай документи і приїжджай у кінці серпня (1972 р. – Авт.), будемо прикріплювати до кафедри для складання кандидатських іспитів і написання дисертації. Думай про тему».

На цей час я загалом зрозумів «теорію і практику» комсомольської роботи. Поступово починав входити в суть обов'язків, навчився відділяти головне від другорядного, необов'язкового. Компартиїні ідеологи СРСР вважали, що виховані на комуністичних засадах юнаки і дівчата

Дочка з бабусею Дунею

будуть ударно працювати за принципом *«Сьогодні – рубіж новатора, завтра – комсомольська норма»*, дотримуватися всіх настанов морального кодексу будівника комунізму. Звичайно, це завдання висувалося не лише перед апаратними комсомольськими працівниками. На його реалізацію була спрямована робота партійних, профспілкових і всіляких інших організацій району, шкіл, ЗМІ, художньої самодіяльності тощо. Ця робота була заформалізована і забюрократизована. Вона конкретизувалася в безлічі постанов обкому і ЦК, про виконання яких належало час від часу доповідати на пленумах і конференціях, систематично інформуючи про це обком.

Питань на контролі обкому були десятки. М. Чортенко постійно нагадував, що моє головне завдання – організація роботи системи політичного виховання молоді. Теоретично в кожній організації створювався гурток комсомольської політосвіти з певною, узгодженою з райкомом, тематичною спрямованістю, наприклад, «Рішення XXIII з'їзду КПРС – у життя», «Молоді – про релігію», «Основи економічних знань» та ін. Підбирався керівник – комсомольський пропагандист, бажано – комуніст. Але комуністів серед людей з вищою освітою було мало. Ставилося також завдання охопити комсомольською політосвітою всю сільську і селищну молодь району, зокрема так звану «позаспілкову».

Ці вимоги, сформульовані далекими від життя кабінетними ідеалістами, звичайно, не виконувалися. У кращому разі, на весь район можна було зібрати, та й то на час обкомівської перевірки, кілька таких гуртків. Ці «потьомкінські деревні» після перевірки знову «законсервовувалися» до чергової тривоги. Паралельно формувалася і система партійної політосвіти. Порядку там було не набагато більше, ніж у нас. Коли ж нам вдавалося у якійсь комсомольській організації створити більш-менш життєздатний гурток, то його членів перезаписували у партійну політосвіту, що контролювалася більш строго, ніж комсомольська.

Наскільки я пам'ятаю, сільська молодь у ті роки охочіше відвідувала не гуртки комсомольської політосвіти, де «явка була обов'язковою», а публічні лекції, де вхід і вихід був вільний. При райкомі комсомолу існувала лекторська група, про діяльність якої я час від часу доповідав в обком. До її складу входили молоді спеціалісти, переважно, вчителі. Тематика лекцій була різноманітною. У клубах і будинках культури вивішувалися оголошення із зазначенням теми лекції, прізвища лектора і часу проведення. Це, до певної міри, дисциплінувало організаторів і самих лекторів. Охоче читав лекції і я. Зокрема мене інколи запрошували виступати з короткими 30-хвилинними повідомленнями про події в країні і за кордоном перед районною «верхівкою» – апаратом райкому партії, райкому комсомолу, районного відділу освіти, товариства «Знання» тощо. Ці заходи відвідували всі, крім «перших осіб» та їхніх заступників. Чинників найбільше цікавили події за кордоном. Щодо внутрішнього життя в СРСР, то найчастіше ставили питання про підвищення цін і дефіцит товарів. Відповідей на ці питання я уникав, переадресовуючи їх райкомівським і райвиконкомівським працівникам.

Пам'ятаю також свої виступи в районному Будинку культури, кінотеатрі і Будинку піонерів. Вони були присвячені пам'ятним датам, новинкам вітчизняного і зарубіжного кінематографу, історії і сучасному стану культури, питанням співвідношення традицій і модерну в мистецтві. Як правило, ці лекції відвідувало небагато – 15-20 слухачів. Були молоді і літні. Із їхніх коментарів і запитань я розумів, що дехто читав «товсті» журнали, а майже усі – слухають зарубіжні радіостанції. Особливо відверто власні думки я не висловлював, а якщо мова заходила про контраверсії, то посилався на відомі авторитети.

Якщо відверто, то я все ще побоювався знову потрапити в поле зору КДБ. У районі не було окремої структури цієї організації. Але був куратор із сусідніх Ромен – В. Овчаренко, який постійно крутився в районі, заглядав «у всі двері». Особливо охоче він працював з молодими працівницями відділів кадрів та інших структур, де зберігалися особові справи співробітників. Щоб він піймав якогось «шпигуна» – про це я не чув. Але одного разу молода директорка Будинку піонерів Світлана призналася мені, що один її далекий знайомий (пізніше я дізнався, що це той самий В. Овчаренко), дуже цікавиться, про що я говорю в розмовах і на лекціях. Вона відповіла, що нічого особливого. Потім, змовницьки перепитала: «Чи правильно я зробила?». Я відповів: «Звичайно, двері в нас відкриті». Я зрозумів, що з КДБ не дуже любили спілкуватися.

Не думаю, що особисті стосунки Світлани з кадебістом В. Овчаренком зайшли далеко. Але в іншій незаміжньої жінки з райцентру народився хлопчик, який з часом, років через вісімнадцять, виявився дуже схожим на того співробітника таємної служби. Генетика видавала навіть законспірованих працівників КДБ!

Мої успіхи в лекційній роботі постійно викликали пересуди. Як тільки в апараті райкому партії з'являлася вакансія, починалися розмови, що перший кандидат – я. Особливо хвилювався штатний лектор райкому партії, у недавньому минулому – учитель. Як лектор він був відверто слабкий. Його постійно командировали в колгоспи, але не читати лекції, а щось перевіряти. Насправді жодного разу про перехід на роботу в райком партії ніхто зі мною не розмовляв.

Важливим напрямом роботи сільських комсомольських організацій тоді вважалася орієнтація молоді на сільські професії. Колгоспне виробництво було мало-ефективним, а продуктивність праці – низькою. Трактористів, доярок і свинарок в колгоспах хронічно не вистачало. Після закінчення школи випускники масово залишали село, прагнучи влаштуватися в місті. До середини 1960-х років влада ще мала адміністративні важелі затримувати випускників, відмовляючи їм у видачі паспортів. Після 1970-го року ця можливість зникла. У таких умовах компартія закликала сільські райкоми виступати з ініціативами, спрямованими на підвищення престижності сільських професій. Було висунуте гасло: *«Механізатор – центральна постать на селі!»*. Ще до моєї появи в райкомі секретарі В. Сасенко і В. Чортенко вирішили конкретизувати це абстрактне гасло. Вони згадали про знамениту радянську тракто-

ристку 1930-х років Пашу Ангеліну і виступили із закликом: *«Дівчата – на трактор!»*. При Недригайлівській районній сільгосптехніці були організовані курси, на які з найближчих сіл району щотижня на два дні привозили дівчат, яких переконали стати трактористками. Усього після тривалих умовлянь назбиралося тридцять молодих колгоспниць. Але щотижня їх ставало все менше і менше. Дійшло до того, що райкомівцям доводилося роз'їжджати по селах, щоб звести дівчат на заняття і врятувати почин від провалу. Урешті-решт курси закінчилися, дівчата одержали посвідчення, але виявилось, що трактористками стали лише три. Серед них – Дуся Кушнір із невеликого села Сакуниха, що недалеко від Недригайлова. За сприяння райкому партії і райкому комсомолу недригайлівська «Сільгосптехніка» поза всякою чергою надала сакуниському колгоспу новий трактор, за кермо якого і посадили Дусю. Через деякий час у газеті «Комсомольська правда» з'явилася інформація про патріотичний почин у Недригайлові з фотографією симпатичної молодої трактористки Євдокії Кушнір за кермом нового трактора. Дуся стала знаменитістю на весь Радянський Союз. Вона одержувала сотні листів, зокрема від хлопців з армії. Її обрали делегаткою чергового з'їзду комсомолу, включили до складу радянської делегації на Всесвітній фестивалі молоді і студентів. Тепер було байдуже, що задум фактично провалився. На всю Сумську область нас не підтримав жоден район. Головне, що залишилися легенда. До її творення виявився причетним Недригайлівський райком комсомолу, і про це деякий час усі говорили.

Про показушний характер історії з трактористкою розуміли вже тоді. Усі знали, що кілька прикладів справу не вирішують. Я запропонував провести конкретно-соціологічне дослідження настроїв і професійних уподобань випускників середніх шкіл району, а вже потім визначатися з пріоритетами в профорієнтаційній роботі. Так я поступово почав займатися роботою, яка для мене не була обов'язковою, але виявилася на диво ефективною.

Була весна 1972 року. Учні остаточно визначилися зі своїм майбутнім. Випускників у районі було трохи більше чотирьохсот, і їх опитування планувалося як суцільне. Я за всіма правилами конкретної соціології розробив анкету, обговорив її з райкомівцями, вніс деякі правки і видрукував тираж у районній друкарні. В анкеті був невеликий текст, який випускникам нагадував про «грандіозні плани соціально-економічних перетворень у селі в найближчі роки». Нагадувалося про обов'язок комсомольців бути в авангарді боротьби за виконання планів партії. Вибрав ті слова, які вони чули щоденно з динаміків. Було проведено інструктивну нараду з інтерв'юерами, половину яких становили райкомівці. Учителів і директорів не залучали, і вони не знали змісту анкет. Робилося все, щоб учні відповідали на запитання анкети без будь-якої підказки. Перший секретар М. Чортенко підтримав проєкт, а завог М. Острівний сумнівався в його доцільності. Опитування провели у всіх школах одночасно.

Для мене висновки були очікуваними. У селі планували залишитися одиниці – переважно ті, хто вирішив вступати до вишів і технікумів сільськогосподарського про-

філю. Але про це можна було здогадатися і без опитування. Метою дослідження було з'ясування умов, за яких випускники залишилися б у селі. Пропонувалися варіанти: наявність у селі хорошої бібліотеки і нового будинку культури, універмагу і продмагу з товарами міського асортименту, сучасної шосейної дороги прямо до Сум з усіма міськими принадами, зарплати, не нижчої, ніж міська тощо. Тобто такий собі комунізм у селі, на свіжому повітрі. Загальний висновок, який впливав з відповідей учнів, був невтішний: випускники за жодних умов не погоджувалися залишитися в селі. Виявилося, що вони любили свої села і своїх рідних, готові були в майбутньому їм допомагати, але не вірили в реальність швидких змін, які обіцяє держава. Це означало, що молодь не вірила в реальність партійних планів. Деякі навіть саме анкетування оцінили як спробу влади вплинути на їхній вибір.

Результати дослідження я стисло виклав у звіті на десяти машинописних аркушах, для прикладу – додав одну заповнену анкету. Звичайно, я не писав, що молодь не вірить у плани партії і комунізм взагалі. Я акцентував увагу на тому, що дотепер проблема профорієнтації молоді на сільські професії сприймалася дещо спрощено, що її слід вирішувати комплексно, враховуючи сьогоденні потреби народного господарства загалом, пам'ятати, що міграція людей з села до міста – об'єктивний процес, що інтереси різних груп молоді не збігаються, і це необхідно враховувати, тобто увага акцентувалася на складності проблеми, з якою стикався наш райком.

А наприкінці звіту були перераховані конкретні заходи, які нам, Недригайлівському райкому комсомолу, дали змогу просунутися вперед у справі вирішення цієї складної проблеми. Зокрема йшлося про ініціативу «Дівчата – на трактор», яскравим свідченням якої стала історія сільської трактористки з нашого району Дусі Кушнір; розведення кролів колгоспними і шкільними комсомольськими організаціями району (кролів здавали державі); феномен сільського лісництва, організованого при Томашівській середній школі; кампанія снігозатримання, суть якої полягала у виготовленні щитів, які ставилися на полях озимої пшениці, щоб запобігти здуванню снігу і врятувати урожай від вимерзання.

Нагромадження подібних фактів у звіті мало на меті показати, що в Недригайлові, по-перше, глибоко аналізують стан справ на рівні науки. Це було особливо важливо, адже то був період, тоді засуджували «волютаризм» Хрущова і наголошували на необхідності «наукового підходу» до аналізу дійсності. По-друге, у цьому районі на основі наукового аналізу фактів виявляються і формулюються важливі народногосподарські проблеми. По-третє, райком мобілізує комсомольців на їх вирішення.

Із точки зору комсомольського і партійного начальства тих років – це ідеальна модель діяльності комсомолу. Ми на ці настрої начальства й орієнтувалися, знаючи, що і керівництво добре розуміє, що цей звіт, особливо у тій частині, де характеризується так звана ефективна «мобілізація комсомольців», не зовсім правдивий, що окремі факти штучно представлені як система, і що, у підсумку, в ньому «бажане видається за дійсне».

Серед делегатів Сумської обласної комсомольської конференції від Недригайлівського району. Грудень 1972 р.

Наше дослідження було виконане напередодні планового звіту Недригайлівського райкому на бюро Сумського обкому, який відбувся восени 1972 року. Стояло питання про стан професійної орієнтації молоді району на сільські професії. Пізніше мені стало відомо, що, плануючи порядок денний, новий перший секретар обкому комсомолу Олег Петренко хотів довести неспроможність секретаря обкому Світлани Гузенко, яка відповідала за питання профорієнтації учнівської молоді в масштабі області, виконувати поставлені перед нею завдання і звільнити з роботи. Але я не знав, що ми стали заручниками внутрішньої боротьби в апараті обкому. Доповідати довелося мені, хоча на бюро обкому зазвичай доповідав перший секретар райкому. Я вже не пам'ятаю, чому цього разу виставили мене. На той момент у мене було загострення нежиті, але доповідь я зробив чітко, не по писаному, а це було, швидше, винятком, ніж правилом. В основі доповіді були матеріали нашого дослідження і звіту за його результатами. Потім ставили питання, на які я відповідав, не плутаючись і не збиваючись, додаючи самокритики, що членам бюро сподобалося. Виступали й члени бюро, які пропонували поширити наш досвід. Хоча дехто помірковано критикував, але (і це зразу відчув) не «громив». Перший секретар виступив, на мій погляд, об'єктивно, але все ж «куснув» члена бюро обкому Світлану Гузенко за «недостатній контроль за роботою районних комсомольських організацій». Нашу роботу визнали стандартно – як «задовільну».

Коли вийшли у фойє, де на мене чекав М. Чортенко, до нас підійшла Світлана і спочатку обняла мене і поздоровила, а потім – і Миколу. Я не зовсім зрозумів спалах почуттів обкомівської апаратниці, а коли дізнався про закулісну боротьбу в обкомі, усе з'ясувалося.

Ці події мали продовження. Щорічно у грудні бюро обкому комсомолу вручало нагороду обкому передовій сільській районній комсомольській організації – пере-

Розділ 3

хідний Червоний прапор. За підсумками діяльності 1972 р. цю нагороду одержав Недригайлівський райком. Усі колеги і я, звичайно, були задоволені. Нам вручили грошові премії.

Лише пізніше я довідався, що з цією нагородою виявилось не все просто. У Києві в ЦК комсомолу працював наш земляк, який був знайомий з О. Петренком. У Недригайлові вони зустрічалися, коли земляк відвідував своїх батьків на хуторі недалеко від райцентру. Учасником цих зустрічей «за закритими дверима» був наш перший секретар М. Чортенко.

Що стосується Світлани Гузенко, то вона неодноразово згадувала про наше дослідження на семінарах, зокрема й тих, які скликали по лінії ЦК ВЛКСМ. Учасником одного з них, що відбувся в Таллінні, була наша інструкторка оргвідділу Ліда Матвієнко. Пізніше С. Гузенко перейшла на роботу до новоствореного Зарічанського райкому партії міста Сум. Там її обрали на посаду секретаря.

І ще одна обставина. Із цим дослідженням я ознайомив Іду Дмитрівну, а вона, своєю чергою, передала всі анкети і мої висновки Ірині Шеремет, про яку Руслан Пиріг згадує як про університетську комсомольську активістку, що одержала роботу на кафедрі філософії і стала соціологом.

Наступним несподіваним наслідком усіх цих подій була пропозиція О. Петренка очолити кабінет методики комсомольської роботи при обкомі комсомолу. Тоді йшла дискусія про впровадження в роботу комсомольських організацій наукової організації праці (НОП). Олег сказав, що це питання буде узгоджене з ЦК і, якщо вирішиться позитивно, то не раніше осені 1973 року.

Я сподівався, що на цей час мене зарахують до аспірантури і моя апаратна кар'єра в комсомолі закінчиться.

Як не дивно, успіхи райкому спричинили прохолодну реакцію з боку нашого «висуванця» Миколи Острівного, який став завідувачем оргвідділу обкому комсомолу, членом бюро. Він був присутнім на засіданні бюро, де я доповідав, і йому моя доповідь не сподобалася, бо була складена «не за правилами, та й відповіді на запитання були непереконливими». Я сприйняв це не на свою адресу (що з мене взяти: я на бюро обкому доповідав уперше!), а як прояв прихованої конкуренції двох земляків-тернівчан, Островного і Чортенка.

Поки розгорталися бурхливі події на роботі, мені знову довелося вирішувати питання працевлаштування дружини. Улітку 1972 р., нарешті, знайшлося місце в Недригайлівській середній школі, недалеко від гуртожитку, де ми жили. Складніше було влаштувати в дитсадок дочку. Уже почався новий навчальний рік, а питання все не вирішувалося. Говорили, що місць немає. Два тижні віддавали Галю під нагляд бабусі, яка жила в хаті, недалеко від гуртожитку. Місце «з'явилося» лише тоді, коли завідувачці дитсадка зателефонував секретар райкому партії.

Ліда швидко «влилася» в педколектив. Їй доручили викладати біологію в старших класах. Штатна біологиня, літня жінка, охоче залишила за собою молодші. Як

потім виявилось, не випадково. У підручнику для 9 класу нещодавно з'явився новий розділ «Генетика», який мало хто з учителів розумів сам і, звичайно, не міг як слід пояснити учням. Колеги спостерігали, як це зуміє молода вчителька, яку влаштували в школу «по дзвінку». Здивувалися, коли дізналися від учнів, що Лідії Іванівні вдалося без особливих проблем, ясно і доступно роз'яснити, що таке генетика. Після цього її авторитет у школі піднявся.

Із дочкою Галею і дружиною

На початку літа 1972 р. я нарешті одержав повідомлення від професора І. Рибалки, що питання про моє повернення на факультеті погоджено. Як потім я дізнався, він говорив з куратором університету від КДБ і деканом С. Сидельниковим. Наприкінці серпня я поїхав до Харкова для прикріплення до кафедри історії України. Формальні дрібниці з проректором І. Залюбовським швидко допоміг урегулювати Р. Пиріг. Це був реальний крок на шляху до повернення в університет. Тепер я офіційно міг складати кандидатські іспити, затверджувати тему дисертації і починати дослідження. Я подякував Руслану і сказав, що це лише початок і що розумію: *«Наука – це не мед»*. Він конкретизував: *«Навіть не віск»*.

Отже, вдалося несподівано швидко, без тяганини і узгоджень вирішити важливу справу. З університету я вийшов у піднесеному настрої. Через парк Шевченка попрямував на тролейбусну зупинку. Раптом побачив однокурсника Василя Василенка, який рухався назустріч. Виявилось, що він повернувся до Харкова і йшов до завідувача кафедри історії КПРС Харківського авіаційного інституту, який обіцяв його взяти його на роботу асистентом. Про Василя «замовили слово» друзі, які повлаштувалися в райкомах і обкомі партії. Ми вирішили поснідати в кафе «Сад», де завжди

було порожньо. Я замовив яєчню і кухню вина. Василь сказав, що не може пити, бо попереду важлива зустріч. Але говорив невпевнено. Я запропонував: «А може...». Він махнув на знак згоди рукою. Випили. Мені однієї порції яєчні виявилось мало. Я замовив ще одну, і вино. Він також замовив яєчню і після коливань, замовивши й вино, сказав: «*Если нужен, и такого возьмут*».

За пів години я вже куняв у автобусі «Харків-Суми».

Але ось продовження цієї історії. Її розповіли знайомі Василя. Він дістався до інституту і довго шукав кабінет завідувача. Урешті-решт, спітнілий і червоний, у мокрій сорочці відчинив двері, і заглянувши до завідувача, голосно запитав: «*Рабы нужны?*». Спочатку доцент не зрозумів, з якого приводу до нього зайшов цей «раб», а коли таки второпав, то відповів: «*Извините, молодой человек, произошла ошибка*». Вася грюкнув дверима, сказавши при цьому роздратовано: «*Так какого хрена вы морочите голову серьезным людям!*». Завідувач негайно віддзвонився «серйозним людям» і розповів про прикрість. Йому відповіли: «*Забудьте, это на него похоже!*».

Після прикріплення до кафедри я почав готувалися до складання кандидатських іспитів. Цьому сприяло емоційне піднесення, викликане звісткою про призначення у вересні 1972 р. Івана Климентійовича першим проректором ХДУ. Він зайняв місце В. І. Астахова, який в середині червня 1972 р. раптово помер у Москві, де брав участь у семінарі проректорів. Отже, І. К. Рибалка зайняв друге місце в університетській ієрархічній системі. Його можливості значно розширилися. На першому місці залишився В. Г. Хоткевич, з яким у Івана Климентійовича були дружні стосунки.

Першим кандидатським екзаменом була філософія. Я проштудював усю основну і додаткову рекомендовану літературу. Після університетського вишколу це було неважко. Написав також реферат про *модернізм як кризу західного мистецтва*. За змістом виявлялося, що це *ніяка не криза*, але поставили «відмінно». В екзаменаційній комісії була й Іда Дмитрівна, і я прогнозовано одержав найвищу оцінку.

Складнішою виявилася підготовка до іспиту з історії України. Необхідно було прочитати до двохсот монографій і статей, ознайомитися з десятками збірників і документів, переважної більшості з яких не було ні в мене, ні в районній бібліотеці. Допоміг міжбібліотечний абонемент (МБА). Частину привозив з бібліотеки кафедри історії України, де мене почали зустрічати як «свого». Але часу хронічно не вистачало і доводилося працювати до пізньої ночі. У мене збереглося кілька десятків зошитів-конспектів рекомендованої літератури. Це переважно праці українських істориків XIX – початку XX століття, публікації документів. Раніше я з ними був недостатньо знайомий, а тепер з'явилася нагода сприйняти українську історію в різноманітності її концепцій і точок зору. Було важливо зрозуміти, що українська історіографія розвивалася в загальноєвропейському контексті і була тісно пов'язана з еволюцією філософсько-соціологічної думки епохи.

Звичайно, такий режим мого життя не завжди подобався дружині, яка докоряла, що я не приділяю належної уваги ні їй, ні дочці. Урешті-решт я врахував це, та й дружина вже краще розуміла специфіку мого життя.

Здавалося, життя стабілізувалося, і все рухалося за визначеним планом. Я вже знав, що на 1973-74 навч. рік на кафедрі історії України ХДУ замовлено аспірантська місце. Знав, що жодних претендентів, крім мене, немає. Про це мені сказав професор І. К. Рибалка – перший проректор ХДУ і водночас завідувач кафедри історії України. Вступні екзамени в аспірантуру – у вересні. Два кандидатські, які я відмінно склав, зарахують як вступні. Залишається один – історія КПРС. Я не сумнівався у своїх знаннях з цього предмета. Але це означало, що я повинен улітку залишити Недригайлів і комсомольську роботу.

Я морально готувався до цього. Пам'ятаю обласний семінар других секретарів райкомів комсомолу, який відбувся в містечку Кролевець. Увечері було галасливе застілля, аж до пізньої ночі. Поряд жили заробітчани-будівельники, які пізно повернулися з роботи і повинні рано-вранці прокидатися. Хтось із них обережно постукав до нас у двері і попросив тиші. Ніхто не звернув на це уваги. Потім вони почали вимагати спокою. Напруга зростала і дійшло до конфлікту, під час якого секретар Краснопільського райкому, колишній моряк закликав *«стать на якоря»*. Урешті-решт приїхала міліція, а вранці до нас з'явився секретар обкому комсомолу В. Нехай (він жив в іншому помешканні). Секретар сказав, якщо ми не вміємо культурно вживати алкоголь, нам слід пити лише сечу, а закусувати калом. Потім примирливо заявив: *«Мы, конечно, выселили ваших соседей, но и вы ведите себя скромнее»*. Подібної несправедливості щодо пересічних людей з боку комсомольських чиновників я ще не бачив.

Інший приклад. Як виконувача обов'язків першого секретаря райкому комсомолу мене запрошували на засідання бюро райкому партії. На одному з цих засідань розглядалося питання про заготівлю молока за рахунок індивідуальних господарств колгоспників. Доповідали голови сільрад. Першою – жіночка, у якої все було благополучно, наступним – чоловік, у якого у цій справі був провал. Чоловік – колишній учитель, якого я добре знав. Вихована, делікатна людина, хороший педагог. Але його село було поряд з автотрасою, де на невеличкий базар колгоспники вранці виносили свіже молоко і збували вигідно для себе. Коли голова сільради несміливо заговорив про «об'єктивні причини», які заважають виконанню плану заготівель, то на нього накопилася злива звинувачень, яких заслуговував хіба що кримінальний злочинець-рецидивіст. Він стояв блідий і руки його тремтіли. Йому оголосили догану із занесенням. Я уявляв себе на його місці і задав собі установку: робити все, щоб ніколи не опинитися в подібній ситуації. А отже, подалі від комсомольської і партійної роботи!

Хоча й не переоцінював себе, однак тут очікував проблеми. Міг «загальмувати» і райком партії, і обком комсомолу. Пам'ятаю вислів секретаря обкому комсомолу з ідеології В. Нехая: *«Коммунист – имущество казенное, где надо, там и используют»*. Здається, він цитував Леніна.

Була ще одна «обтяжлива» обставина: несподівано М. Чортенка було призвано в армію. Мені довелося виконувати обов'язки першого секретаря з усіма формально-

бюрократичними наслідками, що з цього випливали. Щоб знайти заміну і на всіх рівнях узгодити її, потрібен був не один день.

Ось чому вже у травні я почав перемовини з О. Петренком, першим секретарем обкому комсомолу, який після вдалого звіту на бюро почав «помічати» мене і навіть, як я вже писав, планував «вибити» під мене ставку в апараті обкому.

Розмова тривала пів години. Мені довелося «розкривати» усі свої карти: мої наукові плани, складені кандидатські іспити, перспектива зарахування до аспірантури на початку осені, мрія про кандидатську дисертацію і наукову кар'єру. Він уважно вислухав, підвівся, пройшов туди-сюди по кабінету, а потім почав уголос розмірковувати і порівнювати: «Ну добре, попрацюєш у нас в обкомі, але секретарем не станеш – не той у тебе характер. Квартири не одержиш – у гуртожитках живе пів обкому. Може, потрапиш у ЦК лектором, там колись одержиш квартиру. А потім? У радпартшколу? Там також наука, але своєрідна. І це, – зробив паузу, – це у найкращому випадку, якщо по дорозі «не обламають». А так ти йдеш прямо у свою науку». Він мене зрозумів, за що я йому щиро вдячний. Розпорядився надати мені транспорт для вивезення з Недригайлова мого нехитрого скарбу. Усе це я зробив за кілька днів – майже блискавично. У трудовій книжці записано: «...у зв'язку з переходом на роботу по спеціальності». Потім ми з ним ще деякий час підтримували стосунки. На жаль, він рано помер.

Чи шкода мені було залишати Недригайлів? Без сумніву. Там залишилася часточка мого серця. А своєрідною компенсацією була участь у долі Андрія Чортенка, сина Миколи Чортенка – мого «провідника» по слизьких апаратних стежках Недригайлова і Сумської області. Андрій закінчив історичний факультет Запорізького національного університету, коли я працював там деканом. Під моїм керівництвом він підготував і захистив кандидатську дисертацію, яка допомогла зробити йому успішну кар'єру.

Отже, ми знову опинилися в селі, звідки вісім років до того почався наш шлях у «велике життя». Головне моє завдання тоді – визначитися з роботою на найближчі два-три роки для Ліди і на місяць-два для мене. Хотілося пристойного житла для сім'ї, дитячого садочка для Галочки, зручного транспортного сполучення з Харковом. Своєрідне рівняння з багатьма невідомими. Звичайно, найкраще було б удома, біля рідних. В Осоївці, до якої приєднали мою Тимофіївку, було дві школи – восьмирічна і середня. Але достатніх годин в обох школах, де почалося скорочення, не виявилось. «Тиснути» ж на директорів і вчителів, які знали нас ще учнями, не знаходили в собі моральних сил. Почалися пошуки, до яких через тещу Євдокію Дмитрівну долучився районний відділ народної освіти, а через мене – райком комсомолу. Урешті-решт, місце було визначене. Це була восьмирічна школа (денна і вечірня) в селищі Мезенівка Краснопільського району. Там був цукровий комбінат (завод і плантації цукрових буряків навколо Мезенівки) і мінімальна інфраструктура: кілька магазинів, пошта, міжміський телефон, будинок культури, лікарня, дитсадок, дорога до райцентру з твердим покриттям, налагоджене автобусне сполучення і, чи не найважливіше – житло. Це був будинок для вчителів на дві сім'ї. В одній половині будинку жив директор з дружиною

і сином, а інша була надана нам. Довгий час вона пустувала і була занедбана, тож, перш ніж вселитися, довелося зробити невеличкий ремонт.

Школа була стара, одноповерхова, побудована ще наприкінці XIX століття місцевим земством. Навчалися у дві зміни.

Дружині доручили читати хімію, біологію і, що важливо, забезпечувати функціонування пришкольної ділянки, яка давно не оброблялася і заросла бур'янами. Я викладав історію і географію в 5-8 класах. Директор школи Ф. Курінський – літній чоловік, помірковано вимогливий. Завуч – справжня мегера, яку ненавиділа більшість вчителів і учнів. Педколектив був невеликий. Кілька викладачів виявилися нашими однолітками, і з ними ми охоче спілкувалися. Навіть ходили до них у гості і запрошували до себе.

Із дочкою і дружиною біля Мезенівської школи. Через 30 років

Більшість учнів – мешканці Мезенівки, частина – з хуторів, які входили до складу Мезенівської сільради. Місцеві – звичайні сільські учні, чітко диференційовані на «хорошистів» і «середняків». Відмінників і двічників було мало. Із хуторянами виникали проблеми. Вони часто спізнювалися і рано йшли з уроків – треба було встигнути на попутні автобуси, які довозили їх додому, за 5-7 кілометрів. Ні про яке організоване перевезення не йшлося. Після закінчення 8-річки деякі випускники вступали до технікумів. Популярним був технікум цукрової промисловості, де готували спеціалістів для місцевого цукрокомбінату. Це і зрозуміло: більшість працездатних чоловіків і жінок працювали на комбінаті. Частина випускників одержували середню освіту в сусідніх школах району, а потім – вищу в інститутах. Деякі хлопці їхали з Мезенівки в далекий Благовещенськ на Далекому Сході і там вступали до військово-автомобільного училища. Свого часу хтось із мезенівців першим «протоптав» туди стежку, добре заре-

комендував себе і залишився працювати викладачем, «доріс» до одного з керівників училища і почав запрошувати дисциплінованих і роботящих земляків для навчання.

Директор цукрокомбінату був «богом і царем» у селищі. По телефонному дзвінку адміністрації комбінату учні на чолі з педагогами знімалися із занять і вирушали на цукрові плантації. Уже у вересні, на початку навчального року, я брав участь у двох таких «трудовах десантах».

Коли я одержав виклик в аспірантуру, розказав про це директору школи. Він зателефонував у райком. Йому сказали: «Не заважай і пишайся, що з твоєї школи йдуть у науку». Після цього я запросив його додому, виставив на стіл дві пляшки медовухи і смачні наїдки. Ми випили обидві. Коли я прокинувся вранці, у мене було таке відчуття, що я в серед райських квітів. Ніколи ні раніше, ні пізніше, я нічого схожого не відчував. Через деякий час я розрахувався, знявся з партобліку і виїхав до Харкова.

Аспірант

Коли після трирічної перерви восени 1973 р. я знову з'явився на кафедрі історії України, то на чільному місці побачив бюст видатного харківського історика кінця XIX – першої чверті XX ст., ректора Харківського університету 1906-1910 рр. Дмитра Багалія. Це був добрий знак, але видалося дивним, чому його не прибрали: хрущовська «відлига» закінчилася і поверталися часи «пильності». Ці слова в день появи на кафедрі я почув від члена кафедри, доцента Михайла Захаровича Бердути. Так він прокоментував вимогу редактора університетського видавництва не цитувати дослівно «буржуазних фальсифікаторів», а своїми словами, застосовуючи марксистсько-ленінську термінологію, «вкривати їх суть». Я зрозумів це як відмову від предметних дискусій і повернення до практики навішування ідеологічних ярликів, як це робилося в роки сталінщини. Іван Климентійович кілька разів закликав мене бути обережним, хоча зі мною інколи вів відверті бесіди, зокрема на тему радянської герантократії. Я сприймав це як знак високої довіри, адже професор І. Рибалка був не просто завідувачем кафедри, а й першим проректором ХДУ.

Мене поселили в аспірантському гуртожитку на вулиці Студентській, 5/2. Це був старий двоповерховий будинок. За кілька років до моєї появи гуртожиток відвідав Олесь Гончар. Виявляється, він деякий час жив тут у студентські роки. У гуртожитку його зустріла комендантка, яка до війни була прибиральницею. Він упізнав її, а вона – його. Як і до війни, жінка жила в гуртожитку, тепер уже з чоловіком і сином. Гончар розповів про цю історію в обкомі партії і їм надали двокімнатну квартиру.

У великій кімнаті, куди я потрапив, жили три молоді аспіранти-математики. Я – четвертий – був найстарший. Зранку я йшов до бібліотеки, а вони залишалися в гуртожитку. На тумбочці біля донеччанина Миколи Хіргія стояв програвач, який він постійно вмикав. Набір платівок був дуже бідний. Мені здається, що весь час крутили одну, яка починалася словами: *«Прощай, со всех вокзалов поезда уходят в дальние края...»*.

Узимку хтось викинув її у вікно. Вона пролежала під снігом до весни. Коли сніг розтанув, платівку занесли в кімнату і поставили на програвач. І знову зазвучало – «Прощай...». Другий математик – Леон Меграбян із Вірменії. Він приїхав на рік закінчувати дисертацію. Леон постійно розповідав нам про особливості вірменсько-азербайджанських і вірменсько-турецьких відносин, переконував нас, що турки і азербайджанці – один народ і що вони «нам не брати». Вважав, що українці – затяті націоналісти і дивувався, що не побачив у Харкові явних ознак цього. Часто ходив вечорами на консультації до професора математики, але там його просили давати уроки вірменської мови внуку-вундеркінду. До консультацій доходило рідко, так що через рік він повернувся на свою землю ні з чим. Третій – Федя з Білгородщини. Низенький, білявий, задумливий, із травмованою лівою рукою. На столі лежав томик Сумарокова, який він інколи гортав. Рано лягав спати і спав тихо, як немовля, не звертаючи уваги на музику і наші вечірні діалоги. У кожного з математиків було по одній-дві книжки, які вони постійно читали і щось писали. Якось вночі після вечірки один із них прокинувся і, як у лихоманці, щось швидко писав. Коли закінчив, то урочисто повідомив, що уві сні довів математичну лему (щось схоже на теорему), над якою роздумував кілька місяців. Після цього я почав поважати математику, адже, щоб написати статтю, мені доводилося перечитати кипу книжок і об'їздити кілька архівів.

Через рік до нас підселили аспіранта факультету іноземних мов Леоніда Черноватого. Він працював над методикою викладання іноземних мов. Леонід вніс свіжий струм у наше життя. Його батько був секретарем одного із сільських райкомів партії на Полтавщині і розповідав те, чого ми не знали. Усе це видавалося як контрпропаганда – боротьба з буржуазною ідеологією. А одного разу привіз альбом ілюстрацій з «Камасутри». Ми уважно роздивлялися і обіцяли не говорити про це нікому. До Леоніда приходили його однокурсники – «майже європейці». Часто розмовляли про нові явища в зарубіжній музичній культурі. Від них я почув про рок-оперу «Ісус Христос – “Супер-Стар”». Леонід Черноватий вчасно захистився, а потім став доктором наук, професором.

До мене також інколи приходили гості. Найчастіше – Олександр Чаплигін, який уперто долав труднощі на шляху до аспірантури. Одного разу, після застілля, яким супроводжувався його візит, він розповів про Маркса, який у листі написав товаришу з Берліна: «*Обилие друзей отнюдь не содействует занятиям философией*». Невдовзі після цього Маркс виїхав до тихого, провінційного Бонна, де без галасливих друзів успішно завершив навчання і невдовзі став засновником «наукового комунізму». Ця розповідь про класика примусила замислитися. Над своїм ліжком я вивісив гасло: «*Пияцтву – біі!*». Після цього рейди «*тропой Хо Ши Мина*» (так називалися Пушкінська і Сумська вулиці, де через кожні п'ятдесят метрів стояли кафе чи примітивні «забігайлівки»), втратили свою привабливість. Водночас ми так і не позбавилися чаркувань. В умовах «застою» алкоголь «розв'язував» язика, говорилися речі, на які на тверезу голову не наважувалися навіть натякати.

Приїздили на Студентську 5/2 і мої родичі, зокрема дружина, інколи з дочкою. Галя піростала і залюбки ходила до харківського зоопарку розглядати живих звірів.

Я прагнув до обережності і не збирався розширювати коло друзів, хоча це виявилося неможливим. Відновилися контакти з однокурсниками, які були в Харкові, зокрема, із тими, які працювали чи вчилися в аспірантурі. Особливо довірчі стосунки склалися з Петром Щербанем, який після закінчення ХДУ працював на кафедрі історії середніх віків, а потім навчався в аспірантурі Інституту історії АН СРСР. Він не сприймав сталінізму у будь-яких його проявах. Від батька Петро перейняв також глибоку неприязнь до виявів меншовартості, яку українці часто демонстрували у стосунках з росіянами. Петро час від часу повторяв батьківське: «Цих хохлів, від Путивля до Карпат, слід поставити раком і...». Із Москви він інколи привозив матеріали «самвидаву». Петро вказав мені на одного з мешканців гуртожитку, якого підозрював у зв'язках з КДБ. Я був упевнений, що хтось про настрої аспірантів обов'язково доповідає в таємну поліцію. Я почав приглядатися до цієї особи і відчув, що той «нерівно дише» до мене. Одного разу після перегляду вечірньої телепередачі «Время» я завів розмову про міжнародні відносини і назвав їх «багатополісними». Раніше вони характеризувалися конфронтацією між США і СРСР, а тепер до цієї двійки як самостійні сили підключилися Китай і Західна Європа. Він на мене підозріло подивився і через день-два завів розмову, що це означає. Я мав готову відповідь, яка повинна була його заспокоїти, а мене – зарекомендувати затятим радянським ортодоксом, майже сталіністом.

Епізодичними були контакти з університетською «трійкою» – В. Мещеряковим, В. Головком і О. Сидельниковим.

Валера Головка став популярним лектором товариства «Знання». Він виявився досить комунікабельним, а його товстелезний записник ряснів сотнями телефонів людей різних спеціальностей і соціального стану. Інколи він мені допомагав у дрібницях, наприклад, «дістати» папір чи стрічку для друкарської машинки. Але одного разу я дізнався, що після зустрічі з американським гостем, далеким родичем по матері-еврейці, у нього виникли проблеми з КДБ. Його кілька днів допитували і навіть намагалися звинуватити в шпигунстві. Як наслідок (зі слів Валерія) після листа начальника управління КДБ по Харківській області він був звільнений без права займати посади, пов'язані з навчально-виховною роботою. Не знаю деталей, але мені здавалося, що підстав для цього не було. Валерія Головка я сприймав як лояльного радянського аспіранта. Свого часу він обирався секретарем комсомольського бюро факультету і навіть намагався вступати в КПРС. Але після візиту американця прізвище В. Головка з'явилося в списку громадян, про яких «Голос Америки» говорив, що їм радянська влада не дозволяє виїзд на ПМП за кордон³¹. За час його перебування в статусі «неви-

³¹ Деякі обставини «перетворення» В. Головка з лояльного радянського громадянина на політичного емігранта описав Г. Чернявський. (Чернявський Г. И. Превратности судьбы Валерия Головки. Из глубин памяти историка. Харків, 2019. С. 372-384).

їзного» я з ним декілька разів зустрічався. Він мені розкрив суть своєї проблеми, а я перепитав, чи обов'язково необхідно виїжджати. Валера відповів, що його «загнали у глухий кут», що шлях до науки і викладацької діяльності закрито. Одного разу, проходячи повз Харківський обком, я повів поглядом у бік будинку і сказав: *«Отам усі наші проблеми»*. Напевне, він мені довіряв, бо продовжив несподівано різко: *«Коли ж знайдеться той ПТУРС (рос.: противотанковый управляемый реактивный снаряд. – Авт.), який його зруйнує?»*. Потім, ніби схаменувшись, продовжив: *«Та це так, дешева фронтда»*. Урешті-решт, він виїхав із сім'єю до США.

Валерій Мещеряков працював на кафедрі історії стародавнього світу, був редактором факультетської стінгазети і працював над дисертацією. Поступово потрапив у залежність від алкоголю, але вилікувався. Захистив дисертацію і став членом КПРС. Олександр Сидельников закінчив у Києві аспірантуру, але дисертацію не захистив. Працював в архіві МВД УРСР, а потім – в інших міліцейських структурах. Коли недавно я поцікавився характером цієї роботи, Олександр відповів, що вона пов'язана з боротьбою з кримінальною злочинністю і до політичних переслідувань відношення не мала.

Руслан і Олександра Пиріг із сином Яшею. ХДУ, 1971 р.

Руслан Пиріг після чергових звітно-виборчих зборів поновився в аспірантурі і залишив роботу в парткомі. Він на той час отримав квартиру, де мешкав з дружиною і сином. У 1976 р. Руслан достроково захистив кандидатську дисертацію, природно, з історико-партійної тематики, став старшим викладачем кафедри історії КПРС і одночасно деканом по роботі з іноземними студентами. У кінці 1976 р. затверджений інструктором відділу науки ЦК КПУ. Як розповідав мені Руслан, перший секретар Хар-

ківського обкому І. Соколов став другим секретарем ЦК КПУ, вів кадри, а тому попит на «харківських» зріс. На той час до апарату ЦК були також рекомендовані випускники університетської кафедри історії КПРС В. Таранік та В. Андрієнко.

Керівником Руслана був доц. Ю. Шиловцев, хоча, на мій погляд, він уже не потребував наукової «няньки», зокрема, в особі Юрія Володимировича. Я не можу зрозуміти, чому він тоді, «по свіжих слідах», звільнений від парткомівських умовностей, не розповів про подробиці моєї «догани з занесенням». Його дружина Олександра Пиріг (Венжега) працювала на підготовчому факультеті для іноземних студентів, викладала історію СРСР. У неї виникли проблеми, які були відлунням конфліктів у керівництві університету. Це був тиск на Руслана, а не на неї. Я щиро співчував Шурі. Одного разу ми зустрілися з нею в університеті і їй здалося, що я якось відсторонююсь від неї. Мені довелося довго переконувати її, що це не так, і хто, як не я, зрозуміє її стан. Я висловив надію, що все незабаром владнається.

Олександр Чаплигін одружився, після райкому комсомолу працював у районній газеті і також, врешті-решт, став аспірантом кафедри філософії ХДУ і писав дисертацію під керівництвом І. Ковальової.

Час від часу контактував з Василем Василенком. Попри всі намагання йому не вдалося влаштуватися в Харкові. Він виїхав у село, став директором школи, одружився.

За мою спиною була сім'я, і основною метою перебування в Харкові я вважав роботу над дисертацією і успішний захист. Обираючи тему кандидатської, я сподівався використати мої напрацювання в галузі соціології. Це мені вже вдавалося, коли я працював над своїми студентськими роботами про відчуження при соціалізмі, чи займався пошуками виробничої демократії в Харкові у своїй дипломній роботі. Тепер, через три роки після закінчення університету, я планував йти тим самим шляхом.

Тоді в радянській соціології і філософії багато писали, як у СРСР «стираються межі» між класами і соціальними групами, між містом і селом, як формується нова історична спільність людей – радянський народ. Це відповідало установкам програми КПРС, прийнятої в 1961 р. У ній стверджувалося, що в СРСР будується комунізм і формується безкласове суспільство. Із 1968 р. у Москві працював Інститут конкретних соціальних досліджень АН СРСР (коротко – Інститут соціології). Проводилися всесоюзні конференції, присвячені вивченню тенденцій розвитку соціальних процесів в СРСР в умовах «розвинутого соціалізму», у яких активну участь брали соціологи і філософи, зокрема ті, які називали себе спеціалістами з «наукового комунізму». Захищалися дисертації, видавалися монографії, писалися статті, автори яких «переконливо доводили» правильність ідей про наближення ери повної суспільної рівності. Критикувалася зарубіжна соціологія, яка, на думку радянських ідеологів, керувалася антинауковими теоріями.

Особливе роздратування викликали ті праці зарубіжних авторів, у яких доводилося, що в СРСР на основі партійно-радянської номенклатури сформувався новий

клас, а ідея «злиття класів» – повна утопія. Ознайомитися з цими працями я зміг лише на початку 90-х років. А тоді, на початку 70-х, я мав про них лише загальне уявлення. Це, зокрема, праці радянського емігранта Абдурахмана Авторханова про функціонування радянської політичної системи («Технологія влади» і «Походження партократії») і югославського дисидента Мілована Джиласа про комуністичну номенклатуру («Новий клас»). Про них я чув з передач зарубіжних радіоголосів. Почуті аргументи мені здавалися переконливими. Та й здоровий глузд підказував, що партійно-радянська і господарська номенклатура – це дещо інше, ніж органічна частина інтелігенції і авангард народу, що комунізм – це утопія, а концепція «розвинутого соціалізму» – спроба утримати контроль над суспільством в умовах наростання незадоволення.

Існувала велика спокуса зробити науковий аналіз цього унікального становища в суспільстві і на матеріалах України спрогнозувати тенденції на майбутнє. Але в мене був гіркий досвід таких спроб у студентські роки, тому я відкинув цю ідею і почав шукати тему свого дослідження «глибше в історії», під час революції 1917 р. чи в післяреволюційний період.

Почав вивчати спеціальну історичну літературу. Виявилося, що про зміни соціальної структури суспільства після революції 1917 р. вже писали російські науковці, але в загальнотеоретичному плані. До певної міри, знаковою була стаття М. Руткевича «Проблемы изменения социальной структуры советского общества», опублікована в журналі «Философские науки» (1968, № 3). У 1972 р. М. Руткевич очолив Інститут соціології в Москві. Того ж таки 1968 р. у московському видавництві «Наука» з'явилася колективна монографія філософів «Проблемы изменения социальной структуры советского общества».

Першою серед професійних істориків до цієї теми звернулася В. Селунська – професорка МДУ. У 1970-1973 роках вона надрукувала низку статей в московському журналі «История СССР» та інших виданнях, присвячених розробці питань класової структури радянського суспільства в історіографії. Перша узагальнююча колективна монографія московських істориків щодо аналізу змін соціальної структури радянського суспільства в 1917-1920 рр., з'явилася у Москві в 1976 році, а друга, у якій аналізувався період з 1921 по 1937 рр., – у 1979 р.³²

На російську радянську історіографію я звернув увагу не випадково: існувало негласне правило, згідно з яким історики національних республік СРСР приступали до розробки тієї чи іншої теми лише після того, як ця тема вже була проаналізована істориками Росії. Термін зазвичай становив 10-15 років. Саме тому українські історики спромоглися видати книжку «Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917-1937 рр.» лише в 1987 році. Зверніть увагу, одна українська книжка охоплює

³² Див.: Изменения социальной структуры советского общества: Октябрь 1917-1920. Москва. 1976; Изменения социальной структуры советского общества: 1921 – середина 30-х годов. Москва, 1979.

Розділ 3

1917-1937 роки, хоча науковий потенціал українських істориків дозволяв написати, як і в Москві, дві.

Існувало ще одне правило: історичні дослідження, видані в Україні, за обсягом були в півтора-два рази менші, ніж книжки в Росії. У зв'язку з цим, українська книжка про соціально-класову структуру УРСР могла не з'явитися взагалі. У видавництво подали її «товщою», ніж належало. Щоб «врятувати книгу», відповідальний редактор професор С. В. Кульчицький змушений був просто вилучити останній, мій розділ «Непманська буржуазія і її декласування в 1921 – середині 30-х років».

І, нарешті, остання прикмета брежнєвської реакції: історичні книжки в Україні видавалися російською мовою³³. Російською мовою роздруковувалися дисертації і відбувався їх захист.

Без сумніву, таке становище було проявом дискримінації української мови і національної історіографії, але дехто шукав у ньому вигоду, адже зручніше працювати за чужими «лекалами», ніж розробляти свої. Так сталося, що одним із «винятків», які порушили негласне правило «первинності» російських публікацій, був і я. Тема моєї кандидатської дисертації «Основні зміни в соціально-класовій структурі міського населення України в 20-ті роки» була затверджена ще наприкінці 1973 р.

Звичайно, працювати доводилося в межах радянської ідеологічної парадигми, яка зводилася до короткої формули: *історична перспектива радянської влади – комунізм і безкласове суспільство, отже, в СРСР нікі нові класи не утворюються, а ті, що існували до 1917 р., трансформуються чи зникають*. Але 1920-ті роки – час нової економічної політики – особливий. Короткий період «воєнного комунізму», коли більшовики, які захопили владу і встановили свою диктатуру, спробували знищити стару економічну структуру і *«ліквідувати експлуататорські класи»* (цей термін розумівся дуже широко), призвів до краху економіки. Опинившись перед перспективою неминучої втрати влади, більшовики відмовилися від «комуністичного штурму» і перейшли до непу, дозволивши обмежені ринкові відносини, а значить, легальне існування приватно-капіталістичного сектора економіки. Це привело до істотних змін в соціально-класовій структурі населення, які чітко простежувалися в офіційній статистиці, яка, як тоді говорили, «знає все».

Аналіз обмежувався міським населенням, де ці процеси виявлялися чіткіше і повніше відбивалися в статистиці.

Зокрема довелося підняти матеріали демографічних переписів населення України, які проводилися в 1920, 1923, 1926 і 1931 роках. Виявилось, що кожен із цих переписів проводився за новою програмою і, зокрема, існувала неузгодженість у визначенні поняття «міське населення». Так, при проведенні Всесоюзного перепису 1926 р. і обрахунку міського населення 1931 року враховувалися однотипні населені

³³ Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917-1937 / Ред. С. В. Кульчицкий. Киев, 1987.

пункти: міськими вважалися поселення з кількістю жителів понад 500 осіб за умови, що понад 50% з них зайняті поза сільським господарством. Однотипність охопленими цими переписами поселень дозволяє порівняти їх результати без додаткової обробки. Інакше було з матеріалами міського перепису 1923 р. і демографічного перепису 1920-го р. При їх проведенні чіткого визначення міського населення не було вироблено. Один із організаторів міського перепису 1923 р. А. Хоменко зазначав, що переписом була охоплена частина сільських поселень, які прилягали до міської території. Довелося виробляти спеціальну методику, щоб виокремити це населення. Щодо інших груп міського населення, то їх без помітної помилки можна було порівняти з відповідними групами, обрахованими в 1926 і 1931 роках.

Але радянська методологія вимагала ще й розподілу населення на соціально-класові групи. Це означало, що міське населення необхідно було розділити на робітників, дрібну буржуазію, непманську буржуазію та інтелігенцію. Теоретично це було нескладно, а на практиці – важко. Переписи 20-х – поч. 30-х років враховували професійні групи населення і групи, зайняті в різних сферах виробництва, розподілу і т. ін., але не могли оцінити кожну людину зокрема як представника пролетаріату, дрібної буржуазії чи інтелігенції. Для цього доводилося виробляти спеціальну методику.

Нарешті, третє важливе завдання, яке впливало з радянських підходів до аналізу соціальної структури, – необхідність еволюції внутрішніх якісних змін кожного її структурного елемента і системи взагалі. Зокрема, про робітників необхідно було говорити, що вони консолідувалися на більшовицькій політичній платформі, зміцнюючи соціальну основу радянського режиму. Що стосується так званих дрібнобуржуазних верств, зокрема міських кустарів і ремісників, то лєнінська соціальна концепція передбачала їх поступове включення в радянський економічний організм і повну кооперацію (на зразок колективізації сільського населення). Щодо непманської буржуазії, то передбачалося створення ефективної системи її обмеження, поступового витіснення з економічного життя, а потім і декласування. У складі інтелігенції виділялися три групи, які ідейно схилялися відповідно до пролетаріату і більшовицької партії, до дрібної і нової буржуазії.

Усе це я осмислив у своїх тезах, які написав вже в перші дні навчання в аспірантурі. Вважав це попереднім планом-конспектом майбутньої дисертації. Узагалі така схема не виходила за межі тодішніх теоретичних уявлень про зміни в соціальній структурі міського населення СРСР в роки непу. Але я розумів, що від схеми до тексту дисертації, яка ґрунтується на великій кількості історичних джерел, велика відстань. Я добре знав, що архівні документи і свідчення очевидців і учасників подій істотно змінюють первинні уявлення, які формувалися на підставі цензурованих текстів радянських істориків. Зрештою так воно і сталося. «Несистемних» фактів було скільки, що вистачило б на окрему дисертацію. Ідея про консолідацію робітників України на ідеологічній платформі більшовизму виявилася міфом. Міські робітники більше думали про власне благополуччя, ніж про комунізм і світову революцію. Вони навіть

Розділ 3

намагалися боротися за свої матеріальні інтереси, але натикалися на жорстоку протидію «диктатури пролетаріату». Так звані «трудові непролетарські верстви» не розуміли, що означає їх «союз з пролетаріатом», і мислили суто буржуазними категоріями. Про лояльність новій владі «непманів» і казати нема що. Інтелігенція переважно була налаштована антибільшовицьки і час від часу гуртувалася в антирадянські організації. Що ж стосується так званої «пролетарської» інтелігенції, то вона не була такою ні за своїм походженням, ні за настроями, ні за умовами життя. Це був партійно-державний апарат, радянська номенклатура, *новий правлячий клас*, який у пролетарських колах інакше як «совбурами» («совєцькими буржуями») і не називали.

Я намагався включити цей матеріал до тексту дисертації, але існувала межа, яку не можна було переходити. Отже, про все це в моїй роботі можна прочитати «між рядками».

Моїм офіційним керівником, затвердженим кафедрою, був професор В. М. Довгопол. Василь Микитович сумлінно виконував свої обов'язки, але значно більше обговорювати хід роботи над темою і навіть зміст текстів мені доводилося з І. К. Рибалкою. Напевне, він не лише «придивлявся» до мене, але й шукав відповіді на питання, що його хвилювали на той час. У цьому я переконався, читаючи його спогади «Така наша доля...», які побачили світ 1999 року.

Робота над кандидатською дисертацією, дискусії з колегами, консультації з Василем Микитовичем і розмови з Іваном Климентійовичем дозволили мені, нарешті, підійти до розуміння вузлових проблем української історії, і остаточно зрозуміти, що Україна має власний історичний шлях, що вона справді не Росія і ніколи не була Росією.. Для цього довелося прочитати безліч книжок і статей про економічне, соціальне й інтелектуальне життя в роки непу, «вникнути» в суть філософських, історіографічних і літературно-мистецьких дискусій, які розгорнулися в Україні в роки українізації і національно-культурного відродження 20-х – початку 30-х рр. У нагоді стало також ознайомлення з працями зарубіжної україніки, зосереджених у фондах спеціального зберігання бібліотек Харкова, Києва і Москви. Знову згадав курс «Історіографії історії України», який ще студентом прослухав у професора І. Рибалки.

У ті роки аспіранти мали право на відрядження в інші наукові центри, зокрема до Києва, Москви, Ленінграда (аспірантський квиток давав 50% ціни на авіабілет). Ми охоче використовували цю можливість. Зазвичай, для роботи в архівах і бібліотеках можна було використати, щонайбільше, три відрядження на рік. Зокрема, під час мого першого відрядження до Москви я планував взяти участь у науковій конференції, присвяченій вивченню соціальної структури радянського суспільства. Я під-

Професор В. М. Довгопол

готував тези, у яких йшлося про необхідність поширення тематики цих досліджень на перші десятиліття радянської влади. Домовилися, що зупинюся в гуртожитку центрального корпусу МДУ, де жив аспірант Петро Щербань і його колеги-історики. У Москві я був уперше, і моє перебування в столиці СРСР виявилось невдалим. До науки, зокрема, до участі в конференції, я так і не дійшов. Майже весь тиждень провів у гуртожитку, де зібралися представники усіх куточків неозорої імперії зі своєрідними поглядами на мораль, побут і норми поведінки. Власне я бачив те, про що писав через двадцять років у своїй «Москвіаді» Юрій Андрухович. Наступного разу я приїхав до Москви «інкогніто» і влаштувався в якомусь третьорозрядному готелі на околиці, подалі від МДУ. Цього разу я, нарешті, дістався до Центрального державного архіву Жовтневої революції і відділу спеціального зберігання Бібліотеки імені Леніна. До речі, у Москві я знайшов багато такого, чого не міг виявити в архівах і бібліотеках Києва і Харкова.

Про відрядження необхідно було звітувати за спеціальною формою. Одного разу на зборах аспірантів ХДУ проректор Ілля Залюбовський, аналізуючи ефективність наукових відряджень, зачитав звіти одного хіміка, який кілька разів протягом року їздив до Москви у відому академічну установу. Перший раз, формулюючи мету відрядження, аспірант написав: «Установить научные связи...», наступного разу – «Расширить научные связи...», втретє – «Укрепить научные связи...»; четвертий раз – вже наступного року – «Восстановить научные связи...». Коли я це почув, то згадав свою першу спробу «встановлення наукових зв'язків» із Москвою.

Працюючи над дисертацією, я змушений був виконувати поточні завдання, яких на факультеті було чимало. Так, одного разу мені доручили керівництво студентами четвертого курсу, які у вересні працювали в одному з колгоспів Чугуївського району. Там я мав змогу вкотре впевнитися в безгосподарності колгоспної системи і неефективності праці пересічних колгоспників. Щоранку о 6.00 з контори колгоспу по рації розподіляли «наряд» на робочий день. Пам'ятаю випадок, коли зранку в одній з бригад не могли знайти тракториста для виконання невідкладного завдання. Коли врешті-решт його відшукали, то виявилось, що він уже п'яний. Цікаво, що навіть сам парторг здивувався. «Ну, выпил би стакан-два зранку на похмілля, – у розпачі сказав він, розвівши руками, – а то вже зранку п'яний...!». Я подумав, скільки ж йому треба було випити, щоб по-справжньому сп'яніти!

Довелося також працювати завідувачем агітпункту і керівником групи студентів-агітаторів під час чергових виборів до Верховної Ради УРСР. Серед іншого, у коло моїх обов'язків входила перевірка списків виборців. Передбачалася їх поквартирна перевірка для вилучення зі списків тих, хто виїхав чи помер. Але ця робота як слід ніколи не виконувалася, і в списках залишалися десятки так званих «мертвих душ». На кожного необхідно було одержати довідку ЖЕКу. Але до цього не доходило. Наприкінці виборів керівник виборчої дільниці з багаторічним стажем участі в радянських виборчих кампаніях взяв пачку бюлетенів і вкинув їх у скриньку, забезпечуючи

явку виборців до ста відсотків, а «ЗА» «представника непорушного блоку комуністів і безпартійних» – 99,9%.

Нерідко викладачів вишів використовували як позаштатних лекторів обкому партії. Як правило, після чергового пленуму ЦК КПРС чи якоїсь надзвичайної події їх відряджали в сільські райони області «для допомоги райкомам партії» в пропагандистській роботі. Восени 1974 р. у розпалі була «битва за врожай». Тижнями не припинялися дощі. Машини і навіть трактори грузили на дорогах. Частина врожаю пшениці, цукрових буряків і кукурудзи згнила на плантаціях, решта була під загрозою. Із лекторами в обкомі партії була проведена інструктивна нарада. Молодий викладач-економіст запитав партійного чиновника, наскільки рентабельним буде виробництво цукру при таких великих затратах на сировину. Відповідь була різка і навіть агресивна. Усім присутнім у залі порадили більше слухати партію, ніж зарубіжні голоси. Більше питань не було. Я поїхав на три доби в один із далеких районів області. Коли з'явився в райкомі партії, мене запитали, про що я, власне, буду говорити в колгоспах. Я коротко розповів про інструктивну нараду в обкомі. Потім було ще одне запитання: чи володію я конкретикою становища в районі. Я зрозумів, що з цією лекцією мене не чекали. Почали запитувати, що я можу розповісти ще. Зупинилися на міжнародному становищі. Я прочитав дві лекції, але в межах міста. Під час обіду і щедрої вечері з горілкою я почув про критичне становище з вивезенням цукрових буряків в колгоспах району. Я зрозумів, наскільки доречним було запитання молодого викладача в обкомі і настільки далекою від реалій життя була відповідь партійного чиновника.

Усі три роки мого навчання в аспірантурі дружина і дочка залишалися в селі. Я раз чи двічі на місяць приїздив до них. Добре, що автобус курсував щодня від Харкова до Краснопілля через Мезенівку. Намагався щоразу привозити дочці і дружині гостинці. Як міг, допомагав по господарству. Усі вчителі мали присадибні земельні ділянки. Виділили і нам, але за селом. Її необхідно було обробляти. Але вона не забезпечувала необхідного мінімуму продуктів. Із харчами постійно були проблеми. Не було і централізованого опалення будинку. Сільрада виділяла вчителям дрова чи вугілля. Але їх також не вистачало. Необхідно було домовлятися і довозити. Щоденно дружині доводилося вранці водити Галю до дитячого садочка, а ввечері – забирати додому. Було боляче дивитися, як дочка, повертаючись з мамою додому, підбирає гілочки для плити. Інколи нам допомагали родичі – старша сестра з чоловіком. Галя час від часу хворіла – інколи по кілька тижнів лежала в лікарні. Сказати, що дружині й дочці було важко – мало сказати. Мені здавалося, що сім'ю зберігала надія, що це тимчасові труднощі. А також дочка, що підросала.

...Я лише приступив до збирання матеріалів для дисертації, як почалися розмови про те, щоб залишити мене для роботи на кафедрі.

Спочатку мене викликав декан професор С. Сидельников. Він запропонував мені перейти з нового навчального року (1974/75) на посаду асистента кафедри

історії України. Упевнений, була попередня домовленість з Іваном Климентійовичем. Від великої спокуси відмовився, обґрунтувавши це бажанням завершити дисертацію. Пам'ятаю, декан роздратовано сказав, що його пропозиція – честь навіть для професора, а не аспіранта першого року навчання. Довелося «розкривати карти»: одружений, є трирічна дочка, квартири не маю, обмінювати нічого, як жити на асистентську зарплату?

Коли я дописував дисертацію, знову почалися розмови, що мене залишають для роботи на кафедрі історії України. Про це заговорили на факультеті як про доконаний факт. Іван Климентійович говорив про це мені й особисто. Він навіть домовився з ректором В. Хоткевичем про скромне житло для моєї сім'ї. Це було непросто. Пам'ятаю партзбори, на яких у відповідь на запитання із залу молодий інструктор обкому партії заявив, що *«Харків – не те місто, де іногородній професор може швидко розраховувати на одержання житла»*. Професор Олександр Кучер, що сидів поруч, упівголоса прокоментував: *«А сам, без наукового ступеня і звання, одержав в обкомі квартиру за півроку»*.

У цих умовах розмови продовжувалися. Іван Климентійович сказав, що домовився з «дідом» (так він чомусь називав ректора В. Хоткевича) про тимчасове житло десь в університетському помешканні на Холодній Горі. Мені нічого не залишалося, як погодитися і готуватися до нової ролі.

Але життя внесло в мої плани істотні корективи. Працювати в ХДУ мені не довелося. У квітні 1974 р. І. Рибалка несподівано був звільнений з посади проректора.

З іменем ректора В. Хоткевича була пов'язана ера відносного «лібералізму» в університеті, проявів самостійності і незалежності з боку керівництва ректорату щодо обласного партійного керівництва, елементи демократичності в науковому і в громадському житті, які утвердилися ще наприкінці 60-х – на поч. 70-х років.

У своїх спогадах Р. Пиріг пише: *«...Основною причиною тому стали події в Києві»*³⁴. А далі викладалася конкретика, яка характеризує роль і харківського, і київського чинників у цій історії. Цю конкретику – зі свого погляду – детально висвітлює у «Сторінках життя» й Іван Климентійович. Але професор І. Рибалка наводить значно ширший контекст події: *«Керівні партійні органи, відчуваючи, очевидно, послаблення своїх позицій в суспільному житті, дедалі більше посилювали свій владний прес і не терпіли найменшої самостійної думки й непослуху не тільки від рядових людей, а й від керівників підприємств, установ і організацій»*³⁵. Така оцінка не залишає місця для випадковостей і промахів окремих особистостей, які «щось десь не так сказали» чи «зробили невчасно», «комусь не зателефонували», «когось не попередили» і т. ін. Доля університету і його керівництва цілком і повністю опинилася в руках партійного керівництва – не завжди компетентного, далекого від

³⁴ Пиріг Р. Життя у лоні двох епох. Спогади. С. 170.

³⁵ Рибалка І. Така наша доля. Сторінки життя мого покоління. Харків, 1999. С. 159.

Розділ 3

моральності, а часто – й від статутних норм КПРС і радянської законності. Усе це були ознаки режиму комуністичної партократії – стрижня радянської тоталітарної системи, у якій ми всі тоді жили.

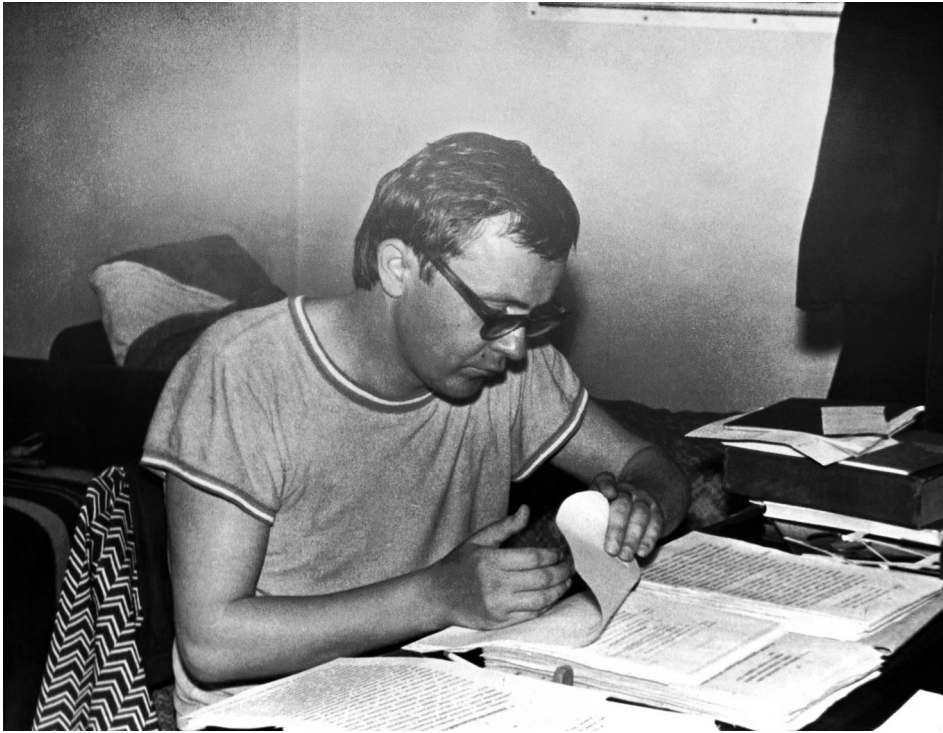
Керівництво Харківського обкому діяло по-апаратному, «комплексно»: шукаючи підстави для розправи з непокірними, готувало в університеті осіб, за допомогою яких можна було б зміцнити свій контроль над колективом. Через дріб'язкові причини спочатку перший проректор І. Рибалка, а потім у 1975 і ректор В. Хоткевич були увільнені зі своїх посад. Характерно, що першого проректора ХДУ, професора І. Рибалку, звільнив на вимогу першого секретаря обкому партії міністр освіти України, а ректор, член-кореспондент Академії наук В. Хоткевич написав заяву про звільнення на вимогу дрібного партійного клерка – першого секретаря Дзержинського райкому партії – прямо в його приймальні.

У своїх «Сторінках життя...» Іван Климентійович згадував: *«Ще тоді, коли мене змушували подати заяву про добровільне увільнення з посади проректора, я кілька разів говорив Володимирі Гнатовичу (Хоткевичу. – Авт.), якщо ви займете тверду позицію, ми вистоїмо разом. Ви залишитеся ректором, а якщо я піду, вас незабаром знімуть і знімуть. Дай Бог, щоб ви пішли як я йду, а то ще вас і зганьблять – надто ви пристойна людина»³⁶.*

Іван Климентійович повернувся на кафедру, а новим ректором призначили ставленика обкому І. Тарапова. З історичним факультетом – осередком опозиції – у нього склалися напружені стосунки. Пам'ятаю, як на університетських партзборах, критикуючи невизначеність структурної підпорядкованості підготовчого факультету, на чолі якого стояв Ю. Шиловцев, декан історичного факультету С. Сидельников порівняв університет з коровою, якою «керує хвіст». Це викликало сміх в залі.

Після повернення на кафедру Івана Климентійовича наші стосунки стали тіснішими. У своїх спогадах «Така наша доля ...» він назвав мене *«нашим випускником і моїм учнем»*. Так воно і було. Для мене це найвища нагорода. Він підштовхував до закінчення роботи над дисертацією, коли виявилось, що в мене не вистачає мінімуму публікацій для захисту. Саме тоді з'явилася нова форма обнародування результатів досліджень, в обхід публікації в наукових часописах. Інститут наукової інформації із суспільних наук у Москві в середині 70-х років почав приймати для депонування наукові праці (статті, монографії, збірники статей). Про депонування інформувалося в бюлетені цього закладу, який публікувався щомісяця. Я першим серед аспірантів ХДУ подав свою статтю для депонування і під час останньої поїздки до столиці одержав в Інституті наукової інформації відповідне свідоцтво. Це відкрило «зелене світло» для захисту. Дисертацію обговорили на кафедрі і рекомендували до захисту. Мій виступ запланували і на науковому семінарі, який працював на факультеті. Зазвичай там виступали доценти і професори, але, як виняток, дозволили виступити

³⁶ Так само. С. 160.

Завершення роботи над кандидатською дисертацією

й мені. Я розповів про періодизацію змін соціальної структури населення України в довоєнні роки. Говорили, що виступив вдало.

Захист відбувся вчасно, на початку січня 1977 р. І сьогодні вважаю, що робота була виконана на достатньо високому рівні. Звичайно, з урахуванням усіх обставин того часу.

Моїм першим опонентом був завідувач кафедри історії СРСР ХДУ професор О. Кучер. У мене з ним склалися теплі стосунки, хоча Олександр Омелянович з Іваном Климентійовичем був не в злагоді. Професор О. Кучер багато розповідав мені про побут радянської номенклатури в Харкові в 30-ті роки, про перетворення її представників на справжніх нових буржуа, різко висловлювався щодо порядків в університеті і країні, навіть розповідав анекдоти «на межі дозволеного». Я його вважав прихованим опозиціонером. Мені сподобалося також те, що він добре зрозумів зміст дисертації, хоча більшість членів спеціалізованої ради, сказав мені І. Рибалка, «не второпали, про що йшлося, і на захисті ставили питання не до ладу».

Другим опонентом був професор із Києва В. Романцов. Свого часу його довго не допускали до захисту докторської дисертації в Києві, але в Харкові успішно

захистився. Він охоче погодився опонувати і на бенкеті довго дякував «прогресивній слобожанській раді» за високий професіоналізм і сміливість.

Бенкет відбувся «напівпідпільно» в готелі «Харків». Була в розпалі чергова кампанія по боротьбі з пияцтвом. Два викладачі факультету потрапили в Києві до мед-витверезника і їх «розбирали» на партзборах. Але в цій тривожній ситуації вдалося організувати цілком пристойний захід. Була навіть «родзинка» – кілька пляшок ще дефіцитної тоді «пепсі-коли». Правда, цей продукт американсько-радянського зближення не справив враження: колективно вирішили, що лимонад кращий.

Звичайно, тепер про мою роботу в університеті не йшлося. Говорячи про неможливість працевлаштування в університеті, Іван Климентійович нагадував про моє минуле і говорив, що *«там, нагорі»* все пам'ятають.

Наступного дня відбувся бенкет для друзів, колег і усіх, хто допомагав в організації захисту. Таких виявилось близько двох десятків. «Пепсі-коли» не було, але частували гостей самогоном, спеціально виготовленим у Мезенівці. Щоб застрахуватися, я заявив, що зібралися у зв'язку із завершенням навчання в аспірантурі. Слова «бенкет» і «захист» не звучали. Було весело, але й трохи сумно.

Мій захист і від'їзд із Харкова відбувся напередодні подій, які різко погіршили морально-політичну ситуацію в університеті і на факультеті зокрема. Про те, наскільки все серйозно, я зрозумів, коли дізнався про розправу над керівництвом факультету, яку в червні 1977 р. вчинило бюро Дзержинського райкому КП України. Розглядалося питання «Про серйозні недоліки в ідейно-політичному вихованні викладацьких

кадрів на історичному факультеті Харківського державного університету імені О. М. Горького». Керівництво факультету, зокрема завідувача кафедри історії України проф. І. Рибалку, звинувачували в тому, що, виявляється, вони *«не мобілізували комуністів і всіх викладачів на виконання рішень XXV з'їзду КПРС, допускали грубі помилки в доборі кадрів, не виховували їх як слід, допускали низький рівень наукових робіт, їх неактуальність»*. Я дякую долі, що не залишився на факультеті. Із великою часткою ймовірності могли назвати мене яскравим прикладом *«грубих помилок у доборі кадрів»*. Але й у цьому «театрі абсурду» Іван Климентійович не втратив властивого йому здорового глузду і почуття гумору. Свій виступ на бюро він закінчив словами:

Іван Климентійович Рибалка

«...Мене звинувачують у тому, що я не люблю не тільки декана, а й ректора. ... Так, я не люблю і декана, і ректора, і інших чоловіків, я люблю тільки жінок, і навіть партія не зможе змінити мого характеру...». Це було абсолютно несподівано. «Запанувала мертва тиша, – згадував Іван Климентійович. – Усі якось отетеріли, а потім покотився гомеричний сміх». Як і решті керівників факультету, професору І. Рибалці оголосили догану, але він із цього судилища вийшов переможцем.

У такій ситуації жодних надій на працевлаштування в Харкові не залишилося.

...Після закінчення харківського періоду мого життя я часто розмірковував над тим, чому Іван Климентійович так довго і в різних ситуаціях, інколи з ризиком для свого іміджу, відстоював мене в ортодоксальному компартійному середовищі. До певної міри, відповідь я одержав, читаючи його «Сторінки життя...». Зокрема з його споминів я дізнався про надзвичайну історію, яка трапилася в ХДУ в 1958 р.

На початку того року в університеті стало відомо, що КДБ «*викрив контрреволюційну групу студентів*» із різних факультетів, зокрема й історичного. Студентів заарештували. 11 лютого 1958 р. було скликане закрите засідання парткому за участю секретаря обкому А. Скаби. На засіданні був присутній Іван Климентійович. Він наводить (за протоколом засідання парткому) слова А. Скаби: *«Всі вони пропагували контрреволюційні погляди і стояли на ворожих позиціях. Що характерно для них, – повне заперечення всього, що у нас гарного, мерзотні відгуки про нашу партію і її керівників, про наш лад, систему виборів, про комсомол, мистецтво, літературу, заклик до повалення радянського суспільного ладу, пошуки шляхів для створення організації, яка б могла очолити боротьбу проти існуючого ладу, спробу створити програму цієї організації»*³⁷.

Про цей епізод в історії ХДУ я знав і раніше, але в загальних рисах. У жодній публікації з історії університету я не натрапив на документальне підтвердження цієї події. У газеті «Харківський університет» (проглянув числа за лютий-березень 1958 року) я не знайшов жодної інформації про цю подію, про яку перешіптувалися у всіх кабінетах ХДУ та інших вишів міста. У виступі на комсомольському активі університету, який відбувся невдовзі після засідання парткому ХДУ, секретар парткому Ю. Бухалов туманно заявив, не навівши конкретики, що *«комсомольський актив все ще чітко не уявляє собі всієї відповідальності за справу ідеологічного виховання студентів»*³⁸.

Коли політична ситуація в країні радикально змінилася, комуністичний режим зазнав краху і Україна стала незалежною, ніхто в університеті так і не взявся за вивчення цього епізоду. Мовчали й ті, що все знали, але не вважали за потрібне писати про долю цих сміливих студентів, які дивилися в майбутнє далі, ніж будь-хто з їхніх сучасників з науковими ступенями і вченими званнями. Я сподівався, що знайду

³⁷ Рибалка І. Така наша доля. Сторінки життя мого покоління. С. 135.

³⁸ Бухалов Ю. Принципово і послідовно. *Харківський університет*. 1958. 22 лютого.

Розділ 3

інформацію про студентів-дисидентів у спогадах ветерана університету, свідка подій Євгена Петровича Пугача. Він у 1970-80-ті роки був секретарем парткому ХДУ, а в 50-ті роки навчався на історичному факультеті. У 1956-58 роках був членом комітету комсомолу ХДУ, з 1958 р. – членом Дзержинського райкому комсомолу Харкова, а з 1959 р. – секретарем цього райкому. Євген Петрович мав достеменно знати про обставини розправи над студентами, але у своїх спогадах жодного слова про це не написав³⁹. І це при тому, що в його споминах багато дрібниць, не вартих, на мій погляд, уваги. Наголошую, уперше про студентів-дисидентів написав і послався на протокол засідання парткому І. К. Рибалка. І це показово. Іван Климентійович добре розумів справжнє значення фактів в історії, які влада боялася обнародувати. Судячи з усього, він зберігав протокол (чи його виклад) в особистому архіві.

Наголошую, ця історія заслуговує на спеціальне наукове дослідження. Звичайно, для повноти картини необхідно залучити джерела з фондів КДБ і компартії України. Але для мого розуміння особистості професора І. Рибалки важливий не лише цей витяг з протоколу, на який він посилається. Важливий історичний контекст, у який включилася ця подія і з'явився цей протокол. Іван Климентійович так характеризує загально-політичну ситуацію, у якій опинилася тоді Україна: «...Партійно-державна верхівка СРСР, перелякана зростанням політичної активності мас, продовжувала боротьбу з інакомисленням, «проти антирадянської пропаганди і агітації» шляхом репресій, арештів і відправки в табори ГУЛАГу учасників визвольних змагань, а також посилення утисків, контролю за працею науковців і творчих працівників»⁴⁰.

Усе це (на мій погляд) дає відповідь на питання, чому він переймався моєю долею. Це був його світогляд і характер, який не змінився в роки домінування в університеті пристосуванців-«гнуцкошиєнків» з партійними квитками і проімперськими, антиукраїнськими переконаннями.

У цьому я пересвідчився за довгі роки спілкування з моїм Учителем – Іваном Климентійовичем Рибалкою.

³⁹ Пугач Е. П. О Харьковском университете, его делах и людях во второй половине XX – начале XXI века. Харьков, 2016. С. 12-14.

⁴⁰ Рибалка І. Така наша доля. Сторінки життя мого покоління. С.134.

У ЗАПОРІЗЬКОМУ ПЕДІНСТИТУТІ

Розділ 4

Історичний факультет і його люди

У 1977 році мені виповнювалося 30 років. Закінчувався слобожанський період мого життя: дитинство, юність, університет, «пошуки себе» і конфлікт із «Системою», початок трудової діяльності, аспірантура. Здавалося, що попри певні обставини, які інколи заважали мені, усе у моєму житті йде нормально. Адже була сім'я, друзі, ще живі мої батьки. Набрався досвіду спілкування в різних життєвих ситуаціях, виробив власне світобачення і навички обстоювати погляди, а це створювало певний фундамент для життєвого оптимізму. Але, щоб жити далі, у моєму віці все ще не вистачало багато: постійного житла для сім'ї, роботи за спеціальністю і більш-менш чіткої життєвої перспективи. За усім цим я і їхав до Запоріжжя.

Мене часто запитували, як я після харківської аспірантури опинився в цьому місті.

Усе почалося, коли розвіялася перспектива працевлаштування в Харкові. Я вирішив скористатися своїми «комсомольськими зв'язками» в Сумах. Хотілося бути ближче до Краснопільського району, де мешкала дружина з дочкою, батьки і друзі дитинства. У Сумах було два заклади вищої освіти – педагогічний інститут і філія Харківського політехнічного інституту. У педінституті, на жаль, не було істо-

Розділ 4

ричного факультету, хоча «у верхах» йшли розмови про необхідність його створення у найближчі роки. Під цими розмовами була реальна основа: в 1970-ті роки в багатьох педінститутах України були відкриті історичні факультети. Я згоден був «пересидіти» ці роки на кафедрі філософії чи історії КПРС педінституту, але там не виявилось вакансій. Вільне місце знайшлося лише на кафедрі історії КПРС Сумської філії Харківської політехніки. І хоча перспектива викладати історію компартії у філії мене не надихала, але «переламав» себе і погодився. Навіть виявив переваги цього рішення: недалеко батьки, родичі, однокласники, знайомі по колишній роботі в Тернах і Недригайлові. Нарешті, порівняно швидко можна дістатися Харкова і Києва з їхніми науковими центрами, бібліотеками і архівами.

В Осойвці з М. О. Ігнатушею

Поки я курсував між Харковом і Сумами, узгоджуючи обставини працевлаштування і пошуків житла недалеко від майбутнього місця роботи, заїжджаючи час від часу до батьків в Тимофіївку і до Люби та її чоловіка Миколи Ігнатуші в Осоївку, повідомили, що мною цікавиться доктор історичних наук, професор П. І. Гарчев. У 1960-ті роки Петро Іванович працював у ХДУ на кафедрі історії України. Сферою його наукової діяльності була революція 1917 р. в Україні. Із ним в студентські роки мені доводилося спілкуватися особисто. На початку 70-х років його запросили на роботу до Запоріжжя, де в місцевому педагогічному інституті відкрили історичний факультет. Він керував там кафедрою історії СРСР і УРСР. Саме на цю кафедру П. Гарчев і запросив мене.

Про Запоріжжя я знав небагато: велике індустріальне місто на Дніпрі, майже мільйон жителів, Дніпрогес, острів Хортиця і автозавод, де виробляли легкові автомобілі «Запорожець», великі металургійні заводи... Знав, що в місті, крім педагогічного,

є машинобудівний, індустріальний і медичний інститути. Було відомо також, що на Хортиці будується великий історико-культурний комплекс, присвячений запорозькому козацтву. Про цей проєкт, як про важливий крок з увічнення нашого славного минулого, детально розповідав нам на семінарі з історії України на другому курсі доцент Б. К. Мигаль. До речі, саме Борис Кирилович був керівником екскурсійно-ознайомчої практики влітку 1967 року. Під час цієї практики ми кілька днів були в Запоріжжі і зупинилися в гуртожитку Запорізького машинобудівного інституту – якраз напроти педагогічного.

Про цю практику я згадував, коли діставався авіарейсом до Запоріжжя. Здавалося, повертаюся в студентську юність. У мене був піднесений настрій і я сподівався побачити на Хортиці діючий комплекс. Але коли запитав про це інтелігентного сусіда, що сидів поруч, той здивовано подивився на мене і нічого не відповів. Я не врахував, що за десять років ставлення влади до національної історичної спадщини в Україні змінилося. Розгорнувся новий етап русифікації, закамфльований під «боротьбу з українським націоналізмом». Майбутнє заповідника виявилось під загрозою. На його місці формували Музей міста Запоріжжя.

Коли наш літак наблизився до Запоріжжя, я побачив величезну чорно-буру хмару, яка нависала над містом. Сусід, який раніше мовчав, тепер, помітивши моє здивування, сказав, що це викиди металургійних підприємств, які компактно розташовані в Заводському районі міста. Потім він мене «заспокоїв», повідомивши, що інколи вітер розганяє хмару і небо світлішає.

Запорізький державний педагогічний інститут (ЗДПІ) був одним із найбільших провінційних вишів України педагогічного профілю, але в ієрархії чотирьох місцевих інститутів займав останнє місце. Машинобудівний інститут тримав першість. Він орієнтувався на забезпечення інженерними кадрами місцеве машинобудування, зокрема – Запорізький авіамоторний завод (пізніше – «Мотор-Січ»). Це було найбільше авіамоторне підприємство в Радянському Союзі – складова воєнно-промислового комплексу країни. Індустріальний інститут забезпечував кадри для місцевого будівництва і розвинутої металургійної промисловості регіону. В ієрархії вищих навчальних закладів він стояв на другому місці. Медичний інститут був третім. Хоча його державне фінансування вважалося недостатнім, це компенсувалося бажанням батьків за будь-яку ціну забезпечити своїм дітям престижну лікарську професію. За кілька років до моєї появи в Запоріжжі з цього приводу спалахнув міжнародний скандал, і ректор медінституту був ув'язнений за хабарі.

Запорізький педінститут, як і вся освітня галузь, фінансувався за залишковим принципом. Це визначало і рівень його престижу в області. У складі інституту було шість факультетів: філологічний з відділенням української і російської філології, фізико-математичний, іноземних мов, музично-педагогічний, фізичної культури та історичний. Історичний факультет був відкритий 1 вересня 1971 року. Напередодні цієї резонансної події ректором інституту став доктор історичних наук, професор Анатолій

Розділ 4

Михайлович Черненко. До Запоріжжя він переїхав із Дрогобича, де працював ректором місцевого педінституту. Його вважають ініціатором заснування істфаку.

Факультет починався з трьох викладачів: 50-річного доцента Олександра Михайловича Мальованого і двох сорокалітніх – доцента Миколи Степановича Руденка і аспіранта-заочника Іллі Михайловича Бірюльова, який готувався до захисту кандидатської дисертації. Спочатку вони були членами кафедри історії КПРС і вели заняття на початкових курсах історичного факультету. Першим деканом факультету був М. Руденко, колишній лектор обкому партії. Факультетом він керував з 1971 по 1974 рік і з 1976 по 1979 рік. У 1973 році на факультеті була створена кафедра історії. Сюди з кафедри історії КПРС перевели викладачів, які працювали на історичному факультеті. Завідувачем призначили декана М. Руденка. У 1975 р. кафедра історії розділилася на дві – історії СРСР і УРСР і кафедру загальної історії. Першу кафедру очолив професор П. Гарчев, другу – І. Бірюльов, який нещодавно захистив кандидатську дисертацію. Він був і секретарем партбюро факультету.

Бажаючих вчитися на новому факультеті було багато. Як і скрізь у Радянському Союзі, диплом випусника історичного факультету був перепусткою для кар'єри в партійних, комсомольських, профспілкових і правоохоронних органах. Додатковий стимул потрапити на навчання на факультеті виник наприкінці 70-х років. Тоді перед колективом було поставлене завдання випускати не просто «вчителів історії і суспільствознавства», а, перейшовши з чотирирічного терміну навчання на п'ятирічний, давати суспільству «вчителів історії, суспільствознавства та основ держави і права». Була ще одна обставина, яка посилила інтерес населення області до педінституту. Наприкінці 1970-х років в обласній партійній верхівці виникла ідея перетворення педінституту на державний університет.

Після відкриття історичного факультету в інституті почала працювати аспірантура з історії КПРС, а науковим керівником групи аспірантів став ректор, професор А. Черненко. Після закінчення навчання деякі аспіранти стали викладачами інституту. Але на той час Анатолія Михайловича в університеті вже не було. Негласною причиною його звільнення була залежність від алкоголю, а «напівгласною» – конфлікт із секретарем міськкому партії. Офіційно ж ректор написав заяву і переїхав до Дніпропетровська. Там довго працював у місцевому університеті на посаді декана історичного факультету. Новим ректором ЗДПІ призначили доктора філологічних наук, професора В. О. Горпинича.

На співбесіду з першим проректором кандидатом філософських наук І. Тоцьким я йшов із М. Руденком і П. Гарчевим. Розмова йшла про перспективи розвитку факультету, а зі мною говорили як з повноправним членом колективу. Декан сказав, що вбачає в мені свого заступника. Мені повідомили, що протягом року-півтора (за умови підтвердження кандидатського ступеня у ВАК) я одержу від інституту квартиру. А поки що – гуртожиток. Я погодився написати заяву, не вагаючись жодної хвилини.

Почалася нова, запорізька, сторінка мого життя.

Коли я 25 грудня 1976 р. почав працювати на факультеті, до випуску готувався другий набір факультету, на якому нараховувалося близько 50-ти студентів.

Офіційно історичний факультет був покликаний готувати вчителів історії і суспільствознавства для Запорізької і сусідніх областей України. Спочатку навчання тривало чотири роки, а потім – п'ять. Перші набори були невеликі, але з року в рік збільшувалися, досягли 115 осіб. Конкурс був великий. Насамперед зараховували комуністів. Пріоритет надавався і випускникам сільських шкіл. Тодішнє керівництво освітньої галузі перебувало в полоні ілюзії, що сільські випускники повернуться працювати додому. Щоб створити легальні підстави для цієї «соціальної інженерії», частині абітурієнтів штучно підвищували, а іншим – знижували оцінки. До цієї педагогічної аморальності екзаменаторів схилило керівництво університету. Як наслідок, поза стінами інституту залишалися талановиті абітурієнти. Так, до нас не пройшов за конкурсом випускник однієї із запорізьких шкіл Сергій Плохій, який наступного року успішно склав екзамени до Дніпропетровського університету. Сьогодні він – один із найвідоміших українських істориків. Не наважився йти на істфак у рідному Запоріжжі і Юрій Буйнов. Він закінчив Харківський університет, став відомим археологом і десять років працював деканом історичного факультету ХДУ. Перелік таких випадків можна продовжити.

Ніхто тепер не визначить, хто займав їхні місця в студентських аудиторіях. Цілком можливо, що діти представників місцевої номенклатури. Обласні і районні посадовці охоче влаштовували на наш факультет своїх чад. Звичайно, не перші особи. Діти «перших осіб» в обкомі – М. Всеволожського і Г. Харченка – здобули освіту і залишилися жити в Москві. У Запоріжжі своїх дітей навчали керівники нижчого рівня. На кожному курсі їх було кілька. Працюючи у приймальній комісії, я неодноразово бував свідком того, як ці «особливі» абітурієнти складали вступні іспити.

Одного разу, коли вступний іспит з історії складав син завідувача одного з відділів обкому партії, в аудиторію із секретарем приймальної комісії зайшов проректор. Екзаменаторам заздалегідь повідомили, хто буде складати і яку слід поставити оцінку. Я був одним із цих екзаменаторів. Проректор уважно прослухав відповіді і вийшов лише тоді, коли ми поставили абітурієнту бажану оцінку – «відмінно» (замість «задовільно»). І потім вже студентом, цей юнак і його друзі перебували під протекцією ректорату. Вони вважали себе естрадними музикантами й інколи «бренькали» на кількох музичних інструментах, які належали інституту. Ця група часто пропускала заняття і кудись зникала. Потім з'являлася з грошима і питвом. Тоді я був заступником декана і доводилося «закривати очі» на їхню поведінку. Одного разу ця компанія ввечері, без будь-якого дозволу, винесла з головного корпусу інституту музичні інструменти. Літню жінку-вахтера грубо відштовхнули, і вона травмувалася. Спалахнув скандал, про який вранці стало відомо ректору. Декан був у відрядженні і до ректора викликали мене, заступника. Ректор, не знаючи суті справи і прізвищ учасників (я їх також ще не знав!), у невластивій йому грубій формі наказав мені розібратися і негайно написати доповідну на виключення «зтих негодяєв». Я швидко розібрався і написав доповід-

ну, передав секретарю ректора і пішов дочитувати лекцію. Але закінчити заняття не вдалося. Мене знову викликали до ректора. Від ректорського гніву не залишилося нічого. Про мою оцінку того, що трапилося, він не питав. Не йшлося, звичайно, і про відрахування. Менторським тоном, як про достеменну істину, ректор повідомив мені, що це талановиті студенти і слід їм створити найкращі умови для саморозвитку. Я все зрозумів і з ректором не дискутував. Не розповідав про постійні вечірні рейди цієї групи для обслуговування циганських весіль і днів народження в напівкримінальних і кримінальних групах та інші факти, про які мені добре відомо. На закінчення повідомлю, що через деякий час музичні інструменти були розкрадені чи зламалися, а група розпалася. Колишні друзі продовжували деградувати, спиватися, і лише один із них «вийшов у люди» – став відомим у Запоріжжі підприємцем.

На подібні випадки керівництво університету не звертало особливої уваги. Його більше цікавили факти «політичної неблагонадійності», які інколи проявлялися в студентському середовищі. За цим пильно стежив Комітет держбезпеки, який мав куратора в ЗДПІ і мережу агентів в академгрупах, гуртожитках, місцях відпочинку студентів. Інформація про «неблагонадійних» ретельно аналізувалася і на певному етапі їй давали «хід». Інколи обмежувалися «профілактичними» бесідами, вимогами «каяття» і пропозиціями співробітництва, інколи доходило до відрахування.

У січні 1980 р. за «антирадянські висловлювання» був відрахований студент другого курсу історичного факультету Запорізького педінституту Сергій Айбабін⁴¹. На факультет Сергій вступив, маючи робітничий стаж, – працював на хлібзаводі. Він дуже швидко здобув авторитет як начитаний і працьовитий студент, складав сесії на «відмінно» і одержував підвищену стипендію. Але існували дві обставини, які його виділяли навіть серед відмінників. По-перше, С. Айбабін не був комсомольцем, що на історичному факультеті – «кузні ідеологічних кадрів», було нечуваним явищем, а, по-друге, на лекціях і семінарах з історії КПРС давав власне трактування подій, яке суперечило офіційній історії. Напевне, про це стало відомо у «відповідних органах». Почалися бесіди з попередженнями, цькування, погрози. Сергій, як міг, чинив опір, навіть погрожував поскаржитися в комісію ООН з прав людини. Із нього лише кепкували і, урешті-решт, відраховали з університету.

Як зазначалося, на факультеті було дві кафедри – історії СРСР і УРСР та загальної історії. Після переходу на п'ятирічний термін навчання і зміни навчального плану відбувся перехід до підготовки «вчителів історії, суспільствознавства та основ держави і права». Як наслідок, при кафедрі загальної історії було створено секцію основ держави і права. Цю секцію очолив кандидат юридичних наук Л. Я. Галембо, який прийшов на факультет з посади юрисконсульта Запорізького металургійного заводу. Професорсько-викладацький колектив факультету перебував у стадії формування. Великою була плінність кадрів. Напередодні моєї появи факультет залишили два

⁴¹ Турченко Ф. Г., Мороко В. М. Історія рідного краю. Запоріжжя, 2006. С. 115.

доценти. Один із них працював на кафедрі загальної історії. Одержавши від інституту житло, він його поміняв і виїхав додому в Росію. Інший – доцент кафедри історії СРСР, який приїхав до Запоріжжя з Донбасу, з подачі обкому був обраний секретарем парткому і відчув себе «першою» особою в інституті. Як наслідок, мав конфлікт із ректором В. Горпиничем і після гучного скандалу змушений був розрахуватися. Невдовзі обком партії порекомендував інституту нового секретаря парткому, а на вакантне місце на кафедрі запросили мене.

Мене поселили в окремій кімнаті університетського гуртожитку. Крім студентів, у гуртожитку жили аспіранти і викладачі різних факультетів. У сусідній кімнаті мешкала сім'я молодого викладача кафедри історії КПРС Миколи Некоза. На нашому поверсі поселили також літнього доцента С. Ф. Орлянського. Семен Федотович приїхав із Сибіру і готувався зайняти вакансію завідувача кафедри історії КПРС. Усі викладачі на нашому поверсі чекали на обіцяне ректоратом житло. Його площа і якість були предметом таємних домовленостей. Викладачі кафедри історії партії мали переваги. Я чекав на стандартну двокімнатну квартиру і готувався до переїзду сім'ї.

Як не дивно, з працевлаштуванням дружини в школах міста виявилися проблеми, і Ліда влаштувалася вихователькою дитячого садочка. У цьому садочку знайшлося місце і для дочки. Але в кімнаті університетського гуртожитку було тісно і незатишно. Я постійно нагадував керівництву університету про свою побутову невлаштованість. У мене були серйозні аргументи: влітку 1977 р. ВАК затвердила мене кандидатом істо-

Відпустка в Тимофіївці. Галині 4 роки

ричних наук. І ось на початку 1978 р. я одержав ордер на вселення в нову двокімнатну квартиру корисною площею 23,75 кв м. Мої сусіди по гуртожитку одержали краще, комфортніше житло. Але згідно з тодішніми нормативами кожен член сім'ї кандидата наук мав право претендувати на 8 кв м корисної площі, і для нашої маленької сім'ї цей мінімум становив 24 кв м. Оці 0,25 кв м, яких не вистачало до мінімуму, дозволили мені залишитися в черзі на одержання повноцінного житла, де був би і мій робочий кабінет з бібліотекою, і кімната для дочки. Це відбулося в 1982 році.

Але повернімося до подій 1977 року. В інституті починався другий семестр. Я поступово «інтегрувався» в колектив. 19 лютого, після закінчення занять, я запросив завідувача кафедри загальної історії, секретаря партбюро факультету І. М. Бірюльова і декількох колег до привокзального ресторанчика «Турист». Вони погодилися. Виявляється, цей заклад наші викладачі відвідували досить часто. За столом я повідомив, що мені виповнилося тридцять років і показав паспорт. Застілля затягнулося, і я дізнався багато нового про викладачів факультету.

Завідувач кафедри загальної історії – І. Бірюльов. Ілля Михайлович хотів стати військовим льотчиком, але не дозволило здоров'я. Спробував себе і на сцені. Пізніше часто копіював актора Леоніда Бронєвого в його ролі «папи Мюллера» (із фільму «Семнадцять мгновень весни»). Заочно закінчив Симферопольський педінститут і захистив у Дніпропетровську кандидатську дисертацію з історіографії Листопадової (1918 р.) революції в Німеччині. Німецької мови так і не вивчив і нічого помітного в науці не зробив. Як парторг факультету працював у межах вимог парткому.

Найпомітнішою постаттю на кафедрі всесвітньої історії був тоді доцент О. М. Мальований. Приїхав із Донецька, де працював у місцевому педінституті. Одержав житло і жив одинаком: із дружиною Олександр Михайлович розлучився. Пізніше я довідався, що до війни він навчався в Харківському інституті культури, а потім перейшов на історичний факультет ХДУ. Під час війни в армії не був. Виступав у театральних трупах на окупованій території. Після повернення радянської влади зумів «викрутитися», але членом КПРС ніколи не був. Після війни продовжив навчання на історичному факультеті Харківського університету – на одному курсі з І. Рибалкою і Ю. Кондуфором. Але контактів з ними не підтримував. Постійно підкреслював свою академічну принциповість і на підтвердження цього розповідав давню історію зі своєю колишньою дружиною – студенткою першого курсу. Вона як слід не підготувалася до екзамену і одержала від чоловіка «незадовільно». Олександр Мальований один із небагатьох на факультеті по-справжньому займався наукою. Користувався іноземною літературою. Друкувався в московському журналі «Вестник древней истории», написав у співавторстві з професором Казанського університету А. Гофманом монографію «Классовая борьба в древнем мире», яка вийшла друком в Казані і Сарагосі (іспанською мовою) 1987-1989 рр. Став одним із перших організаторів археологічної практики на факультеті. Але докторську дисертацію так і не захистив.

На факультеті працював і кандидат педагогічних наук, доцент Б. Я. Гарбарець. У 1941 р., дев'ятнадцятилітнім курсантом військово-морського училища Борис Якович у бою під Севастополем втратив ногу. Лікувався на Кавказі. Там, у м. Поті, закінчив педінститут. Після війни працював директором інституту підвищення кваліфікації вчителів у Запоріжжі. Після створення історичного факультету перейшов на роботу до ЗДПІ. Викладав історію середніх віків і методику викладання історії. Як до інваліда війни до Бориса Яковича ставилися з повагою. Але студенти запам'ятали його вимогу конспектувати рекомендовану літературу. Конспекти він не читав, а їх якість оцінював за товщиною рукопису. Був секретарем партгрупи викладачів факультету. Після кожних зборів складалося враження, що присутні побували у виправному закладі. Робити йому зауваження боялися.

Мені доручили викладати два курси – історія СРСР (період соціалізму) та історичне краєзнавство. Природно, насамперед, я спробував розібратися зі специфікою навчального процесу на факультеті, зокрема зі станом вивчення історії СРСР.

Історія СРСР була основною навчальною дисципліною факультету. Теоретичною основою її сприйняття був марксизм, а офіційна періодизація відповідала формаційній схемі: первісно-общинний лад, рабовласництво, феодалізм, капіталізм, соціалізм.

Перші три періоди вивчалися на першому курсі. Лекційний курс забезпечував доцент М. Руденко. Микола Степанович закінчив історичний факультет Сімферопольського інституту, а аспірантуру – в Інституті історії АН СРСР. Тема кандидатської дисертації – «Радянська республіка Тавриди», науковим керівником був П. Софінов – автор «Очерков истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917-1922». Викладаючи на першому курсі історію СРСР, М. Руденко захопився проблемами російського середньовіччя і марксистською концепцією становлення централізованих держав у Європі. Він шукав спільне, але ігнорував специфіку російського історичного шляху. Моя спроба познайомити його з неопублікованими в радянських виданнях марксовими оцінками Російської держави як азійсько-ординського утворення на нього не справили враження. Урешті-решт у 1979 р. перейшов на кафедру наукового комунізму. Це була серйозна втрата для факультету. Деякий час мені довелося працювати в деканаті заступником М. Руденка і засвідчую, що це був кваліфікований менеджер і педагог.

Місце декана в 1979 р. зайняв завідувач кафедри загальної історії І. Бірюльов. Деканом він був з 1979 до 1987 року (з перервою на 1982-1983 роки). Діяльність факультету він спрямовував на *«неухильне виконання партійних рішень і розпоряджень ректорату»*. Саме на цьому він постійно наголошував у своїх виступах на засіданнях ради факультету, на партійних і профспілкових зборах. Але Ілля Михайлович чудово зрозумів, що реалізувати безліч цих вказівок і розпоряджень, які він поза роботою називав: «ЦеУ» (*«ценные указания»*) і «ЄБоЦеУ» (*«еще более ценные указания»*) – неможливо, та й не варто. Цю суперечність між словом і ділом він вирішував просто: на кожне з розпоряджень у нього заводилася папка, де були зібрані

Розділ 4

матеріали, плани і заходи, які характеризували бурхливу роботу факультету і особисто декана над його реалізацією. У цьому відношенні він виявився віртуозом. Цих папок у деканаті налічувалося (це точно!) близько сотні, і в кожній із них були якісь папірці. Папки були пронумеровані і виставлені в шафі біля столу декана. Окрема папка – каталог з коротким описом змісту решти. Заповненням папок і їх оновленням декан займався щоденно. Ці матеріали допомагали йому при перевірках, які час від часу проводив ректорат, партком чи Міністерство освіти. Що ж стосується конкретної роботи деканату, то вона зводилася до необхідного мінімуму і мало стосувалася віртуальної реальності, яку І. Бірюльов змальовував у своїх паперах. Урешті-решт, за подібною схемою тоді працювали всі декани.

Щодо М. Руденка, то, сподіваючись в середовищі патентованих марксознавців досягнути глибини історіософії засновника наукового комунізму, він нічого не домогся. Науки там не було. На цій кафедрі домінували компартійні схоласти, які посиленням на марксизм могли виправдати будь-що, зокрема й відверту аморальність. Наведу випадок, про який мені розповів Микола Степанович. Було це наприкінці 1970-х років, коли на завідування цієї кафедри ректорат порекомендував професора О. Черниша, який звільнився з сусіднього вишу. Він мав репутацію демагога і скандаліста, але як доктор філософських наук міг покращити статистику професорсько-викладацького складу ЗДПІ. Кафедра одностайно проголосувала проти його призначення, однак ректорат зігнував думку колективу. Коли О. Черниша запитали, як він буде працювати в цих умовах, відповідь ошелешила усіх: *«Нас усіх об'єднує спільна платформа – марксизм-ленінізм. А решта – дрібниці»*.

Без сумніву, перехід М. Руденка на кафедру наукового комунізму був його помилкою.

На другому курсі історичного факультету студенти вивчали історію Росії періоду капіталізму. Лекції з цієї дисципліни читав доцент А. І. Карагодін. Він закінчив університет у Ростові-на-Дону. Анатолій Іванович був надзвичайно амбіційним, вимогливим до колег і студентів, але позбавленим почуття самокритики. Під керівництвом професора О. Пронштейна досліджував історію кочових калмиків. Вважав, що праця В. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» може бути надійною методологічною основою вивчення історії кочового калмицького суспільства і щодо цього запекло дискутував з професором П. Гарчевим. Що він досліджував, на факультеті мало хто розумів. Один колега з кафедри історії КПРС, визначаючи наукове значення дослідження А. Карагодіна, саркастично (хоча й не зовсім справедливо) зауважив, що вся проблема його роботи зводилася до питання, «у три- чи у чотиривмісних кибитках кочували калмики». Для повноти характеристики зазначимо, що А. Карагодін не був комуністом, але після проголошення незалежності на виборах завжди голосував за комуністів і проросійські партії.

Курс історії СРСР періоду соціалізму, який мені довелося викладати, був особливо заполітизованим. Усі його події сприймалися в контексті оцінки жовтнево-

го перевороту 1917 р. в Петрограді як соціалістичної революції в Росії і початку переходу від капіталізму до комунізму в усьому світі. Перші роки після жовтневого перевороту характеризувалися як громадянська війна між трудящими і експлуататорами. Закономірним продовженням радянської епохи вважалося створення у 1922 р. Радянського Союзу. 1921–1928 роки характеризувалися як нова економічна політика, а 1930-ті – період колективізації, соціалістичної індустріалізації і культурної революції. Події 1941-1945 років – Велика Вітчизняна війна, а 1945-1950 роки – відбудова народного господарства. Згідно з цією схемою у 1950-ті роки в СРСР утвердився «розвинутий соціалізм», який у 1960-ті перейшов у період «розгорнутого комуністичного будівництва».

Вважалося, що історія Радянського Союзу для усіх союзних республік є їх «вітчизняна» історія. На підставі цієї фальшивої ідеї формувалася теорія «становлення радянського народу як нової історичної спільноти людей». Правда, на історичних факультетах України викладалася й історія Української РСР. Але це був скорочений курс, теоретичною основою якого були тези ЦК КПРС «До 300-річчя возз'єднання України з Росією», ухвалені в 1954 році. Забезпечував цей курс завідувач кафедри професор П. Гарчев. Спілкувався українською мовою. Його яскрава особистість і авторитет науковця створювали навколо курсу особливу ауру. Петро Іванович відчував це і в студентській аудиторії дозволяв собі більше, ніж пересічний викладач. Зокрема, від нього студенти дізналися, що термін «возз'єднання України з Росією» з'явився в літературі порівняно недавно, а у 20-30-ті роки історики користувалися поняттями «інкорпорація» і «приєднання», а інколи й «загарбання». Але вимога неухильного дотримання новітніх компартійних догм поширювалася на всіх учасників освітнього процесу, незалежно від звання і наукових заслуг, тому інколи на нього косо дивилися ревнителі «єдино вірного вчення» і «спільної коліски».

Особливо ретельно дотримувалися компартійної схеми історії викладачі кафедри історії КПРС. Їхні лекційні курси і семінарські заняття були заформалізовані до дрібниць. Це, звичайно, не означає, що всі наші колеги з цієї кафедри були ідеологічно закомплексованими чи інтелектуально обмеженими. Були яскраві винятки, наприклад, В. Космина, який історичну освіту здобув у Московському університеті.

Власне на становище «партійних талмудистів» прирікали себе всі, хто працював на так званих «суспільствознавчих» кафедрах – марксистсько-ленінської філософії, наукового комунізму і політичної економії. Я порівнював інтелектуальний рівень викладачів цих кафедр у Харківському університеті і в Запорізькому педінституті. Висновок був не на користь ЗДПІ. Остаточо в цьому я впевнився, коли поспілкувався з керівником лабораторії конкретно-соціологічних досліджень Д. Піліним. Мої спроби дізнатися, що таке, у його розумінні, конкретно-соціологічні дослідження і чим займається лабораторія, закінчилися стандартною фразою про комуністичне виховання як основне завдання соціології. По суті, суспільствознавчі кафедри «штампували» уніфікований компартійний погляд студентів на минуле, сучасне і майбутнє. До речі,

Розділ 4

за це викладачів-«суспільствознавців» добре винагороджували. Їхнє академічне навантаження не перевищувало 550 годин (при навантаженні на інших кафедрах – 750 годин). До того ж, вони звільнялися від численних громадських доручень, якими зазвичай були переобтяжені інші викладачі.

Викладачі історичного факультету мали певні можливості дистанціюватися від офіційних компартійних догм, дозволяючи інколи власне тлумачення історичних подій. Зокрема таку «свободу» відкривало звернення до історіографічної спадщини. Не скажу, що всі користувалися цією можливістю, але мені це вдавалося. Я добре знав приписи офіційної історіографії і альтернативні точки зору. У моєму розпорядженні було достатньо наукової інформації і бажання донести до студентів об'єктивну картину того, як все було насправді.

Які ж реальні наслідки для студентів мали мої спроби вийти за межі офіційної історіографії? Як все це відбилося на їхньому світогляді? Наведу конкретні приклади. Один із моїх студентів, сьогодні відомий український історик О. Удод – випускник 1978 року, який кілька років працював у загальноосвітній школі, зізнався, що серед школярів він одержав прізвисько «НЕП». Цим він завдячує мені. Я переконливо і нестандартно втлумачував студентам позитивні риси цього унікального періоду в історії СРСР, коли не було черг і дефіцитів. Інший мій студент, нині відомий український політик С. В. Соболев, який закінчив інститут у 1981 р., на одному з політичних телешоу говорив, що вичерпну інформацію про Голодомор 1932-1933 років в Україні він одержав ще на моїх лекціях у ЗДПІ. Нагадую, що студентські роки цих відомих осіб – апогей брежнєвського «застою».

Іншою важливою навчальною дисципліною, яку мені довелося викладати в перші роки роботи в ЗДПІ, було історичне краєзнавство. Як не дивно, але цей предмет

Зі студентами 4 курсу після суботника (осінь 1977 р.).
Перший зліва – Олександр Удод

виявився для мене досить складним. Довелося ретельно проштудіювати місцеву краєзнавчу літературу і вивчити експозицію обласного краєзнавчого музею. Познайомитися з директором Г. І. Шаповаловим і співробітницями музею. Працював у місцевих бібліотеках. Серед моїх нових знайомих були і випускниці історичного факультету ХДУ, які вже кілька років працювали в Запоріжжі. Як виявилось, вони знали про історію, яка трапилася зі мною 1970-го року в Харкові, і охоче допомагали розібратися в експонатах музею. Але, найважливіше, я одержав від них цікаву інформацію про події в суспільно-політичному і культурному житті краю, які відбулися в попередні роки і про які не писали в газетах і вголос не говорили.

Зокрема, із їхніх розмов я дізнався про гучну історію з романом О. Гончара «Собор», яка трапилася в Запоріжжі наприкінці 1960-х років. Виявилось, що феномен «Собору» Олеся Гончара зацікавив тоді не лише нас з О. Чаплигіним у Харкові. Цей український твір був з ентузіазмом сприйнятий в колах інтелігенції Запорізького краю. Образ «Собору» постав як символ духовної сили і безсмертя українства. Але для місцевої партноменклатури він пролунав як звинувачувальний вирок. Особливо образила їхнє самолюбство постать номенклатурного пристосуванця, «безбатченка і юшкоїда» Володьки Лободи, у якому багато з них впізнали себе.

Я ще на початку 80-х років почав вивчати матеріали про те, що ж, власне, трапилося тоді в Запоріжжі. Остаточна картина в мене склалася лише в умовах незалежності, коли учасники подій опублікували свої спомини. Суть історії полягала в тому, що запорізькі партійні чиновники, орієнтуючись на Київ, дружно накинулися на Олеся Гончара. Його звинувачували в занепадництві, ідеалізації старовини, у відході від історичної правди, урешті-решт, від соціалістичного реалізму. До кампанії шельмування О. Гончара місцеві партійні бонзи прагнули залучити вчених-літературознавців. У квітні 1968 р. у Запорізькому педінституті за участю членів парткому і невідомого молодика з військовою виправкою, який назвався «представником обкома комсомолу» (присутні сприйняли його як кадебіста), відбувся диспут за романом «Собор». Через сорок років це описав у своїх споминах В. Чабаненко. Запорізька інтелігенція, зокрема викладачі кафедри української літератури ЗДПІ, яким доручили обговорити (і засудити!) роман, відмовилися від цькування Олеся Гончара. *«Люди з посадами значимими, – писав про реакцію на роман у Запоріжжі у своєму щоденнику О. Гончар, – казали так: чорноробом буду, а брехати в цьому не стану...»*⁴². І ще один запис: *«Все наше Подніпров'я, нещадно зрусифіковане, задушене, зтероризоване, раз у раз заявляло про себе протестами і воістину мужніми вчинками. В цьому я пересвідчився ще раз під час «соборної історії»*⁴³.

⁴² Гончар О. Щоденники. 1984-1995. Київ, 2004. Т. 3. С. 403.

⁴³ Стенограма диспуту за романом Олеся Гончара «Собор» у Запорізькому педінституті 12 квітня 1968 року. Чабаненко В. *Моя гончаріана*. Запоріжжя, 2007. С. 58-75.

Розділ 4

Це викликало гнів влади, зокрема «хазяїна» Запорізької області, першого секретаря обкому М. Всеволожського. Дехто справді втратив роботу і став об'єктом переслідувань. Серед них був молодий викладач Віктор Антонович Чабаненко, який став відомим ученим-філологом. У Запоріжжі він був одним із найближчих моїх друзів і однодумців.

Українське відділення філологічного факультету перебувало під особливим контролем влади. У 1972 році об'єктом шельмування став завідувач кафедри української літератури професор М.П. Тараненко. Йому інкримінували націоналізм в оцінці творчості І. Нечуя-Левицького. «Справа» Миколи Панасовича розглядалася на засіданні парткому інституту. Особливо гостро критикували колегу завідувач кафедри російської літератури ЗДПІ Ф. М. Борщевський і завідувач кафедри філософії А. Б. Коган. Федір Митрофанович та Абрам Бенціонович вважали себе головними експертами з національного питання в інституті.

Працюючи над курсом «Історичне краєзнавство», я постійно звертався до питання про долю історико-культурного заповідника на острові Хортиця. На початку 70-х років роботи на Хортиці припинилися. Новозбудований музей козацької слави перепрофілювали в Музей історії м. Запоріжжя. Одночасно почали переслідувати місцевих прихильників проєкту. Справжньому цькуванню піддали одного з ініціаторів проєкту – заступника голови Запорізького облвиконкому М. Киценка. Місцеві можновладці ще в 1970 році знайшли «серйозні викривлення й помилки» в його брошурі «Запоріжжя в бурях революцій». Виконуючи замовлення обкому партії, місцеві «безбатченки і юшкоїди» звинуватили М. Киценка в «недооцінці ролі Леніна» (!?) в історії Запорізького краю. У першій половині 70-х рр. бюро Запорізького обкому партії тричі (!!!) розглядало цю та іншу – «Хортиця в героїці і легендах» – книжки М. Киценка. Бюро констатувало, що автор «сповзає на позиції дореволюційних буржуазних істориків, відходить від класових позицій». Було вирішено вилучити книжки з книжкових магазинів та бібліотек області⁴⁴. Талановитого краєзнавця перевели на малозначущу посаду, а згодом відправили на пенсію.

Про характер ставлення влади до історико-культурної спадщини свідчила топоніміка краю. У Запорізькій області назви вулиць і площ нагадували лише про радянський, а не про козацький період історії. В обласному центрі залишалося лише одне передмістя, де в 70-80-ті роки були увічнені імена відомих діячів козацького минулого України. Це Верхня Хортиця, де є вулиці Байди, Палія, Трясила, Наливайка, Іскри, Кочубея, Тараса Бульби, Сковороди. Але це виняток, який має пояснення. Коли в 1969 р. Верхня Хортиця увійшла до меж Запоріжжя, виявилось, що більшість вулиць селища має своїх «тезок» у місті. Із 130 вулиць довелося тоді перейменувати 101. Місцеві патріоти скористалися залишками хрущовської «відлиги», щоб хоч невелика частина перейменованих вулиць одержала національно-українське забарвлення.

⁴⁴ Кириченко С. Посмертний лауреат. *Краєзнавство*. 1993. № 1. С. 25-27.

У наступні десятиліття всі нові вулиці міста одержували назви, які підкреслювали їхній суто радянський характер. Лише наприкінці 80-х рр. у Запоріжжі з'явилися вулиці Петра Дорошенка і Петра Калнишевського⁴⁵.

Як наслідок цілеспрямованої діяльності місцевої комуністичної верхівки у Запоріжжі було сформоване історичне середовище, яке слугувало закріпленню в історичній пам'яті жителів радянських міфів і стереотипів. Так, головний проспект обласного центру називався ім'ям Леніна. Проспект закінчувався площею Леніна, на якій стояв пам'ятник Леніну. Пам'ятник вказував рукою на Дніпрогес, якому ще в 30-х рр. присвоїли ім'я Леніна. Перед греблею утворилося озеро, якому також дали ім'я Леніна. На озері височів острів Леніна. Нарешті, один із районів Запоріжжя також назвали іменем Леніна. І це при тому, що Ленін ніколи не відвідував не лише Запоріжжя, а й Україну взагалі. Водночас радянська влада так і не спромоглася гідно увічнити пам'ять Т. Г. Шевченка, який свого часу побував у Запоріжжі і присвятив його минулому багато безсмертних творів.

У своїх лекціях я в різному вигляді прагнув доносити до свідомості студентів об'єктивне розуміння історії Запорізького краю.

В умовах гострого дефіциту кадрів на факультеті я швидко просувався службовими сходинками. Спочатку я був асистентом, потім, одержавши диплом кандидата, – старшим викладачем, далі – доцентом. У вересні 1979 р. мене призначили, а потім і обрали через конкурс, завідувачем кафедри історії СРСР і УРСР. Попередній завідувач П. Гарчев з молодією дружиною, своєю аспіранткою, звільнився з роботи і переїхав до Криму, де згодом став деканом історичного факультету Сімферопольського університету. Мені довелося шукати спеціаліста, який би після П. Гарчева забезпечив викладання курсу історії України. Я наважився на ризикований крок – запросити на роботу молодого вчителя з Донецької області, аспіранта-заочника Інституту історії АН України С. Р. Ляха.

Мати Сергія Романовича – вчителька української мови і літератури, батько – професор Донецького державного університету. Сергій завжди спілкувався і спілкується винятково українською мовою. Із відзнакою закінчив Донецький державний університет. Швидко став висококваліфікованим викладачем, популярним серед студентів і колег. Працюючи в Запоріжжі, захистив кандидатську і докторську дисертації, а потім став завідувачем кафедри історії України.

У перші роки існування факультету запрошення на роботу викладачів з інших вишів було природним явищем. Лише з початку 80-х років факультет почав залучати до викладацької роботи своїх випускників. Фотографія свідчить про це.

На знімку знизу зліва направо: доцент Б. Гарбарець; кандидатка історичних наук, випускниця Московського історико-архівного інституту М. Кривонос; випускник Харківського університету, завідувач кафедри, доцент Ф. Турченко; асистент, випускник

45 Вілінов Ю. На шляхах від порогів до синіх морів. Запоріжжя, 2005. С. 95.

Розділ 4

ЗДПІ В. Ткаченко; асистент, випускних істфаку ЗДПІ О. Латун; кандидат історичних наук, випускник Донецького університету С. Лях. Зліва направо зверху: асистент, випускник Дніпропетровського університету Ю. Князьков; асистент, випускниця Львівського університету О. Ситник; асистент, випускниця Київського університету Ю. Чучман; кандидат історичних наук, випускниця Полтавського педінституту А. Капустян; доцент, випускник Львівського університету О. Ситник. У першому складі кафедри, якою я почав керувати ще з кінця 70-х років, випускників історичного факультету ЗДПІ було лише два – В. Ткаченко і О. Латун.

Кафедра історії СРСР і УРСР. Початок 80-х років

Був би необ'єктивним, коли б сказав, що спілкуватися з колегами, кожен із яких мав свою історію появи на кафедрі, було легко. Але це вже в минулому. Станом на початок 2023 року в університеті працюють лише С. Лях і Ф. Турченко. Доцент Б. Гарбарець помер у 1985 році від серцевого нападу у мене на руках, не дочекавшись бригади швидкої допомоги. Захистили кандидатські дисертації, але передчасно пішли з життя В. Ткаченко і О. Латун. Решта з різних причин покинули інститут і Запоріжжя, Ю. Князьков перейшов на пенсію.

Випускники істфаку 70-початку 80-х років успішно проявили себе на роботі в народній освіті, у партійних, комсомольських і профспілкових органах, у комітеті держбезпеки, міліції тощо. Історична освіта допомогла їм зорієнтуватися в політичній ситуації, хоча не

стала перепусткою в науку. Хоча був унікальний виняток – Олександр Белов, випускник 1976 року. За радянських часів зробив кар'єру в КДБ, дослужився до полковника. Після проголошення незалежності брав участь у створенні Служби безпеки України, став генералом, працював заступником секретаря Ради національної безпеки і оборони України, директором Інституту стратегічних досліджень, заступником глави адміністрації президента України, заслуженим діячем науки і техніки України.

«Методологічний вплив марксизму»

Моє прагнення донести до студентів об'єктивну інформацію про минуле стикнулося з протидією, коли деканом факультету став секретар парткому інституту, завідувач кафедри історії КПРС С. Орлянський.

Обставини появи секретаря партійного комітету на чолі факультету – особлива історія. Почалося з того, що одного разу, десь у травні 1982 року, до парткому забігла схвильована викладачка наукового комунізму О. П. Кавка. Виявилося, що на лекцію, яку вона читала на четвертому курсі історичного факультету, прийшла лише четверта частина студентів. Напередодні відбувся якийсь дуже важливий пленум ЦК КПРС, і зрив лекції був сприйнятий як політична акція. Звичайно, це була нісенітниця: Дар'я Петровна (так зверталися до викладачки) була нецікавою лекторкою, а матеріал про розгорнуте будівництво комунізму, який вона викладала, не викликав ніякого інтересу. Але винним «призначили» декана І. Бірюльова. Усе відбулося дуже швидко. Секретар парткому С. Орлянський негайно скликав засідання парткому. Комуністу І. Бірюльову було оголошено догану, а ректору запропонували звільнити його від обов'язків декана. Новим деканом весною 1982 р. став сам С. Орлянський. При цьому він залишався і секретарем парткому, і завідувачем кафедри історії КПРС.

Згодом замінили і секретаря партбюро історичного факультету. За рекомендацією парткому обрали «незахищеного» викладача кафедри історії КПРС В. Я. Мосякова, якого вважали прямолінійним виконавцем настанов С. Орлянського. Залишаючись викладачем кафедри історії КПРС, він під керівництвом Семена Федотовича писав дисертацію про одну з останніх п'ятирічок. Правда, слово *писав* неточно відображає процес його «творчості». Як свідчили члени кафедри історії КПРС, він вирізав із газет уривки тексту, склеював їх, вважаючи це «наукою». Колеги говорили: «*Яка тема, така й наука*». Але В. Мосяков був інвалідом, тому до цих його витівок ставилися поблагливі.

На факультет був переведений також І. І. Тимошенко, колишній інструктор обкому партії. Викладачі кафедри історії КПРС були переконані, що він був звільнений з роботи за неконтрольовану схильність до горілки. Зумів подолати цю «шкідливу звичку», але зберіг зв'язки в торгівлі і з прибутком для себе перепродував серед знайомих і колег у Запоріжжі, Києві, Донецьку та інших містах імпортні дефіцити (туфлі, жіночі чобітки, сорочки тощо). «Злі язики» говорили, що він за хабар може

влаштували в інститут будь-якого абітурієнта. Кандидатську дисертацію писав також під керівництвом Семена Федотовича.

Почалося «наведення на факультеті порядку». Передусім новий декан організував соцзмагання між кафедрами. Вимагав детального звіту про зроблене і пояснень, чому щось не зроблене взагалі чи невчасно. Арбітром визначив себе і В. Мосякова. По кілька разів на день проводив наради з різного приводу. Як правило, так зване «соцзмагання» було формальним: переможців визначали по черзі. Через деякий час черга «розбиратися» дійшла і до мене. Декан публічно заявив, що *«дехто з викладачів факультету на лекціях дозволяє собі відходити від програми і вимог партійної об'єктивності»* і обіцяв покласти цьому край. Усі зрозуміли, що йдеться про мене. Після зборів я запитав С. Орлянського, чим *«партійна об'єктивність»* відрізняється від *«об'єктивності взагалі»*, і запропонував винести це питання на обговорення методологічного семінару.

Цей конфлікт з керівником кафедри історії КПРС мав продовження. На початку 80-х років з надр партійної бюрократії з'явився документ, який (згадую по пам'яті) називався так: *«О методологическом воздействии кафедр общественных наук...»*. Два завідувачі кафедр – історії партії С. Ф. Орлянський і філософії А. Б. Коган, почали з натхнення впроваджувати цю партійну новачку в життя. Так, на партзборах інституту вони пояснили, що марксизм дає єдино правильну наукову картину світу, тому *«посилення впливу»* суспільствознавчих кафедр на конкретний зміст лекційних курсів на усіх факультетах є цілком закономірним, своєчасним явищем. У реальному житті це виявлялося в тому, що викладачів зазначених кафедр примушували відвідувати наші заняття і оцінювати з точки зору своєї дисципліни. Нас спонукали постійно посилатися на рішення чергових з'їздів КПРС і пленумів ЦК, висловлювання «класиків», Л. Брежнєва і на його «безсмертні твори», зокрема, «Малая Земля», «Возрождение», «Целина». Це було недоречно, смішно і незручно перед студентами.

Але це ще не все. Після війни Л. Брежнєв деякий час працював у Запоріжжі, тому місцева партноменклатура вважала його майже «своїм». В обласному музеї, розташованому в приміщенні колишнього обкому, обладнали «робочий кабінет» Л. Брежнєва. Із нього починалися екскурсії по музею. У Запоріжжі жив однополчанин Леоніда Ілліча – доцент кафедри історії КПРС педінституту І. П. Щербак. Він мені запам'ятався тим, що інколи приходив на роботу в інститут у «сталінці». Про нього Л. Брежнєв згадував у брошурі «Малая Земля». У центральному корпусі педінституту був обладнаний «Музей бойової слави», присвячений історії 18-ї армії, у складі якої воювали і Л. Брежнєв, і І. Щербак. По «місцях бойової слави» цієї армії щорічно вирушала експедиція в складі студентів історичного факультету. Наприкінці 70-х років у місті широко рекламувалася вистава «Правда пам'яті». Прообразом головного героя був Л. Брежнєв. За вказівкою обкому партії зал драмтеатру ім. М. Щорса заповнювали цілі колективи на чолі з керівниками. Запорізький педінститут ходив на спектаклі цілими факультетами. Йшли і студенти, і викладачі. Оплата проводилася

з каси інститутської профспілки. При цьому глядачі інколи самі перетворювалися на учасників комічного ідеологічного фарсу: під час вистави зал за ініціативою одного чи кількох екзальтованих глядачів, стоячи, тривалою овацією вітав актора – виконавця ролі Л. Брежнєва. Йшли довгі хвилини, усі поглядали один на одного, і ніхто не наважувався зупинитися першим.

Отже, вихованню студентської молоді *«на прикладі життя і героїчної діяльності Л. Брежнєва в Запоріжжі»* приділялося більше уваги, ніж в інших регіонах України.

Кампанія *«посилення методологічного впливу суспільствознавців»* в інституті закінчилася несподівано. Її промотор С. Орлянський опинився у центрі скандалу. Він відкрито став на бік студента, який на сільгоспроботах в селі Гноровському побив викладача історичного факультету. Як виявилось, він, секретар парткому, виконував вказівку працівника райкому партії. Це викликало хвилю незадоволення, і декану на загальних зборах колективу висловили недовіру. Відповідне подання до ректора підписали всі члени колективу. Про скандал стало відомо в обкомі партії, і ректор змушений був задовольнити заяву декана про звільнення. Було це на початку літа 1983 року. Отже, С. Орлянський деканствував на факультеті лише рік. Але секретарем парткому він залишився. Правда, більше його на цю посаду не рекомендували.

Пів року виконувачем обов'язків декана факультету був я. Але залишатися на цій посаді тоді в мої плани не входило. Це місце в 1984 році знову зайняв І. Бірюльов. На факультеті це було сприйнято як відновлення справедливості.

Декан історичного факультету, доц. Бірюльов І. М.
і завідувач кафедри історії СРСР і УРСР, доц. Турченко Ф. Г.

Викладачі факультету. 1985 рік. Зліва направо: Б. Гарбарець, К. Федоров, О. Мальований, Л. Галембо, Ф. Турченко, І. Бірюльов

Щодо В. Мосякова, він змушений був покинути не лише кафедру історії КПРС, але і ЗДПІ взагалі, перейшовши на роботу в індустріальний інститут.

З іншим членом «команди С. Орлянського» – І. Тимошенком, усе виявилось складніше. Його Семен Федотович перевів на кафедру, якою на той час керував А. Карагодін. Якихось особливих вимог до І. Тимошенка не висували. Як і решта викладачів факультету, він був зобов'язаний проводити за розкладом заняття, інколи давати відкриті лекції і пропонувати для обговорення членів кафедри їхні тексти. Але ці звичні для всіх вимоги для І. Тимошенка виявилися непосильними. Говорили, що він жодну лекцію не довів до дзвоника. Усі вимоги провести відкриту лекцію відкидалися. Закінчилося відкритим конфліктом між І. Тимошенком і А. Карагодіним. Спочатку конфлікт не виходив за межі кафедри, але одного разу дізналися, що Анатолія Івановича ввечері побили невідомі молодики, погрожуючи повторити езекуцію, якщо «не зробить висновки». Замовником нападу А. Карагодін назвав І. Тимошенка. І хоча на факультеті Анатолія Івановича неполюбляли, усі разом стали на його захист. Іван Іванович змушений був розрахуватися. Деякий час він працював у Запорізькому індустріальному інституті, але «не вжився» і змушений був переїхати до Мелітополя. Зрештою, «накопичивши стартовий капітал», наприкінці 80 – на початку 90-х років організував відомий на всю Україну приватний Європейський університет у Києві і навіть став головою Асоціації приватних вишів України.

Через багато років у розмові зі мною С. Орлянський охарактеризував ці події як *боротьбу за контроль над факультетом «місцевих патріотів»*, якими керував Ілля Бірюльов і я, особисто з ним і його колегами. Він так і не зрозумів, що це був конфлікт ментальностей, і він мав світоглядний характер.

Щодо професора А. Когана, то йому ще довго вдавалося виступати в ролі тлумача єдино вірного вчення, видаючи себе *«святішим від самого Папи Римського»*. Серед іншого, Абрам Бенціонович завзято критикував сіонізм. Написав у співавторстві брошуру *«Потусторонние мессии»*. В інституті перебував на ролях «головного марксиста». Був час, коли він залишався єдиним професором в інституті. Але коли почалася «перебудова», А. Коган забув про свої комуністичні переконання і з родиною переїхав в Ізраїль.

...Працюючи у педінституті, не можна було уникнути так званої «громадської» роботи. Формою її організації (і контролю над нею) були «громадські доручення». Ця форма безоплатної роботи радянських громадян контролювалася владою і спрямовувалася на формування лояльності до комуністичного режиму. Для викладачів історичного факультету, яким постійно нагадували, що «істфак – ідеологічний факультет», «громадські доручення», були, по суті, обов'язковими. Цих «доручень» у радянський період я мав безліч. Більшість я ігнорував, але на деякі доводилося реагувати.

У другій половині 70-х років в Україні завершувалася реалізація важливого політико-ідеологічного проєкту – видання другого, доповненого і виправленого російськомовного видання 26-томної *«Истории городов и сел Украинской ССР»*. Нагальної необхідності в цій роботі не було: українськомовна версія *«Історії міст і сіл Української РСР»*, опублікована кілька років тому масовим накладом, була в кожній бібліотеці республіки. Але виявилось, що для влади цього замало. Друге російськомовне видання розглядалось як знаряддя *«коммунистического воспитания трудящихся, особенно молодежи, в духе пламенного советского патриотизма и пролетарского интернационализма»*⁴⁶. Якщо перекласти це на загальнодоступну мову, то йшлося про створення додаткового засобу русифікації України. У кожній області була створена редакційна колегія для підготовки відповідного тому. Під керівництвом обласної редколегії в Запоріжжі також працювала науково-редакційна група, 18 районних комісій і близько 300 робочих груп. До обласної науково-редакційної групи включили й мене. Група складалася з журналістів обласних і районних газет. Керувалася прямо з обкому. Коло моїх знайомих розширилося. Через них я дізнавався багато нового про настрої в середовищі обласної і районної партноменклатури. Працював в комісії майже два роки. Доводилося перечитувати кожен із 49 нарисів про міста, районні центри, великі населені пункти і 229 довідок про центри селищних і сільських Рад народних депутатів. Моїм завданням була не лише наукове редагування російсько-

⁴⁶ От редакционной комиссии тома. *История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область*. Киев, 1981. С. 5.

мовних текстів, але в деяких випадках доводилося повністю їх переписувати і брати повну відповідальність за зміст. Я намагався корегувати деякі одіозні оцінки і висновки. Інколи це мені вдавалося. Інколи – ні. Так, у головному нарисі тому – «Запорізька область» – співавтором якого був секретар обкому партії В. Петрикін, використовувався «застарілий», із точки зору тодішньої партійної доктрини, хрущовський термін «розгорнуте комуністичне будівництво». Я спробував замінити його офіційним на той час, брежнєвським терміном – «розвинутий соціалізм», але мою правку проігнорували. Загалом том вийшов не гірший і не кращий, ніж інші обласні томи. У ньому було багато конкретно-історичної інформації, до якої часто зверталися жителі області. Але знаряддям «коммунистического воспитания трудящихся» цей том так і не став.

Через кілька місяців після появи в ЗДПІ мені запропонували ще одне партійне доручення: «посаду» декана факультету громадських професій (ФГП). Робота ця мені була відома по студентських роках у Харківському університеті. Я розумів, що успіх цієї роботи залежить від ентузіастів – керівників гуртків. Але бажаючих безоплатно працювати в інституті було мало і налагодити систематичну роботу всіх гуртків так і не вдалося. Пригадую, як на відділенні ФГП «Музика і молодь на Заході», після довгих умовлянь керівником став Семен Коган – кандидат філософських наук, який закінчив музично-педагогічний факультет ЗДПІ. Його батько – професор А. Коган – писав статті про кризу західної культури та її згубний вплив на молодь. Була домовленість, що він інколи проводитиме заняття в гуртку. Через пів року я запитав Семена, як справи в гуртку. Відповідь була несподівана: *«Цією роботою я займаюся двічі в житті: перший і останній раз»*. Виявляється, студенти не захотіли слухати про кризу сучасної музичної культури, а вимагали розповісти про популярні на Заході музичні гурти. Про цю розмову я нікому не говорив, хоча у звіті, який ми надіслали до Міністерства освіти, розписали роботу цього гуртка як позитивний досвід. Готував цей звіт мій заступник по ФГП С. Лях. Коли ми одержали наказ Міністерства, то були здивовані, побачивши, що ФГП нашого інституту називається серед кращих у педагогічних вишах України.

Досить специфічні відносини склалися в мене з обкомом партії. У поле зору його працівників я потрапив відразу, як з'явився в Запоріжжі. Мене включили до складу лекторської групи обкому партії, і я змушений був щомісяця виїжджати у відрядження в райони області. Штатний завідувач лекторської групи обкому одного разу сказав, що про мене «на місцях» хороші відгуки, але є й негативні. Я запитав: *«Від кого?»*. Як не дивно, він назвав кілька прізвищ знайомих районних партпрацівників консервативного спрямування. Потім уточнив: *«Зрозуміло, вони сталіністи»*. Сказано це було спокійно, без найменшої нотки осуду. Мені було дивно почути ці слова від літнього партпрацівника. Про Запорізький обком у мене склалося враження як про всуціль просталіністську структуру. Пам'ятаю випадок, коли секретар обкому Олексій Причкін – колишній секретар заводського парткому – у виступі перед студентами історичного факультету сказав про себе: *«Я сталініст у хорошому сенсі цього слова...»*. Але більшість членів лекторської групи були далекими від ідей сталінізму.

Ще один випадок, коли я змушений був виконувати особливе «доручення» обкому партії. Виявляється, тоді діяло Обласне товариство охорони пам'яток історії і культури. До нього було записано близько тисячі (!?) колективних і 600 тисяч (!?) індивідуальних членів⁴⁷. Керував цією організацією колишній секретар обкому партії В. Петрикін, пенсіонер із червоним обличчям (говорив, що через алергію, але ходили чутки, що це наслідок надмірного вживання алкоголю). При товаристві функціонував лекторій. Це була своєрідна «візитівка» товариства. Його слухачів рекомендували з різних установ міста. Принцип радянський, добровільно-примусовий. Контроль за відвідуванням лекцій забезпечували відповідні парткоми. Слідкували, щоб цей лекторій працював зразково, адже він діяв у структурі, якою керував колишній секретар обкому. Але існувала проблема: не могли підібрати керівника лекторію і лекторів. Дізнавшись, що в університеті я викладаю курс історичного краєзнавства, «вийшли на мене». Довелося погодитися. Частина лекцій я читав сам, частину – мої колеги з факультету. Робота була необтяжливою і навіть цікавою. Ми зосереджувалися на історії, архітектурі й естетиці, ухилялися від надмірної політизації. І слухачі, і керівництво товариства були нами задоволені. Мені навіть вручили Почесну грамоту.

Про ці епізоди можна було б і не згадувати, коли б не одна обставина, – мене помітив завідувач відділу пропаганди і агітації обкому В. І. Воловик і запросив на бесіду.

Про нього мені говорили як про прямолінійного партійного ортодокса, який щодо всього має свою закінчену думку і не здатний слухати інших (за винятком, звичайно, свого начальства). У 1950-ті роки він навчався на фізико-математичному факультеті ЗДПІ і зробив кар'єру в комсомольських і партійних структурах. Коли піднявся до рівня інструктора обкому партії, його відправили на навчання до Академії суспільних наук (АСН) у Москві. Час від часу в обком приходила рознарядка з ЦК і зазвичай направляли того, без кого можна було обійтися. Цього разу обрали Віталія Івановича. Із Москви він повернувся кандидатом філософських наук. Нічого незвичайного в цьому не було: усі, хто навчався в АСН, захищали замість дипломних робіт кандидатські дисертації. Правда, авторефератів цих дисертацій у відкритому доступі не було. Віталій Іванович це добре знав, але все ж вважав себе глибоким філософом. До того ж, відчув у собі дар письменника. Після появи спогадів Л. Брежнєва «Мала земля» у багатьох представників партноменклатури прокинувся нахил до письменства. В. Воловик навіть став членом Спілки письменників. Рекламував себе як *російського письменника*. Але в Запоріжжі його – як філософа і письменника – мало хто сприймав. Перебував у перманентному конфлікті з місцевою інтелігенцією, яка органічно не сприймала його. Під його тиском низка відомих митців, журналістів і керівників культурно-освітніх установ змушені були залишити роботу, а то й Запоріжжя. Із деякими я був знайомий особисто, і вони розповіли про свою гірку історію спілкування з В. Воловиком. «*Пухатий партійний чинуша*», – це найліпше, що вони говорили про нього.

⁴⁷ История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. Киев, 1991. С. 66.

Усе це я згадав, коли йшов на зустріч з Віталієм Івановичем. Але що від мене хочуть в обкомі – не догадувався, хоча готовий був до всього. Розмова з ним тривала хвилин двадцять. Він почав здалеку. Подивився в папірець і почав ставити питання: соціальне походження, навчання, робота в комсомолі. Запитав про мою дисертацію і розповів про свою. Поцікавився сімейним становищем і мотивами переїзду до Запоріжжя. Потім, цілком несподівано, запитав: *«Щоб ви сказали, коли б одержали пропозицію перейти на роботу завідувача лекторської групи обкому партії?»*. Я добре знав, що в цьому кабінеті слово *«ні»* не сприймають. Тому від прямої відповіді ухилився, сказавши: *«Я б добре подумав»*. І тут В. І. Воловик продемонстрував найвищий клас апаратного вишколу – спокійним, рівним голосом, не змінивши тональності, закінчив мою фразу так: *«...подумав, як найкраще виконати важливе партійне доручення»*. З обкому я вийшов розчавленим, але швидко оговтався, твердо вирішивши сюди в жодному разі не повертатися.

За пів години я був на факультеті. Виявилося, що мені вже зателефонували від ректора і просили негайно зайти. Тоді ректором педінституту був Юрій Васильович Іващенко. Його попередник В. Горпинич був звільнений після гучного скандалу, який назвали «сифілісним». Тоді на одному з факультетів з'явилася особа з низькою соціальною відповідальністю. Спалахнула епідемія, яка охопила кілька десятків студентів і співробітників. Про це стало відомо в Києві. Новим ректором призначили кандидата історичних наук, заступника завідувача відділу пропаганди і агітації Запорізького обкому партії Ю. В. Іващенко. Донедавна Юрій Васильович працював в обкомі партії під керівництвом В. Воловика. За характером – повна йому протилежність. Про все, що відбулося в обкомі, він уже знав. Коли я зайшов до нього, він, без будь-якої передмови, запитав: *«Так що, відмовився? Ти ж кандидат історичних наук, могли б запросити в лекторську групу ЦК»*. Я добре знав прагнення обкомівських працівників одержати роботу в Києві, але відповів, що хочу займатися наукою і працювати під його керівництвом. Він посміхнувся і сказав: *«Йди на факультет, більше він тебе не викличе»*.

Справді, на штатну роботу в обкомі партії мене більше не запрошували.

Щоб закінчити розповідь про характер «партійних доручень» в інституті, розкажу ще про одну справу. До неї виявилися причетними десятки викладачів інституту. Йдеться про події, які відбувалися в обласному центрі десь на початку 80-х років. Тоді у вищих навчальних закладах Запоріжжя, у гуртожитках і в місцях масового відпочинку з'явилися листівки із гострою критикою радянського ладу і комуністичної партії. Працівники КДБ та їхні інформатори збилися з ніг, прагнучи виявити поширювачів листівок, які вони називали «антирадянськими пасквілями». Але все марно. Вирішили звернутися до нестандартного методу: мобілізувати на пошуки «антирадянщиків» представників партійного активу, зокрема членів КПРС – викладачів вишів. Понад тиждень щовечора, напередодні «патрулювання», десятки

залучених до виконання «партійного доручення» молодих асистентів, кандидатів наук і літніх доцентів вислуховували детальні інструкції офіцерів КДБ, як виявляти листівки і що робити, коли в полі зору опиняться їх поширювачі. Потім, у сутінках, тісними групами по 3-4 особи з острахом ходили по парках і скверах, оглядаючись і придивляючись до кожної тіні, прислухаючись до шуму в кущах, підбираючи кожен папірець. Нічого не було виявлено.

Після цієї історії у мене сформувалася глибока відраза до будь-якої діяльності, пов'язаної з обслуговуванням партії. Я шукав форми діяльності, не підконтрольній владі. Дізнався, що в місті діє кіноклуб «Восхождение», названий на честь видатної кінорежисерки Лариси Шепітько.

Почав вивчати його діяльність і пізніше описав її⁴⁸. Виявилося, що кіноклуб діяв ще з 1977 року. Формально він працював під егідою міському комсомолу, а фактично був автономним. У суспільстві, яке десятиліттями перебувало за «залізною завісою» і під контролем закостенілих радянських бюрократичних і репресивних структур, відчувалася гостра потреба в об'єктивній інформації про власну історію і сьогодення, про духовні пошуки сенсу життя за рубежем. Власне, з появи цього клубу в Запоріжжі почалося духовне розкріпачення місцевого інтелігентного середовища. Склад клубу не був фіксованим. На кожне його засідання – перегляд фільму і його публічне обговорення – приходило кілька сотень жителів Запоріжжя – студенти, викладачі вищих навчальних закладів і вчителі, службовці, інженерно-технічні працівники, робітники. Згадую назви деяких фільмів, які демонструвалися у клубі: «Зеркало» (реж. А. Тарковський), «Служили два товарища» (реж. Є. Карелов), «Плохой хороший человек» (реж. Йосип Хейфиц), «Вертикаль» з В. Висоцьким у головній ролі (реж. Ст. Говорухін і Б. Дуров).

Для багатьох відвідувачів клубу спілкування з колегами, обговорення гострих соціально-психологічних проблем, які ставилися в кінофільмах, стали поштовхом для переосмислення політичних поглядів, сприяли еволюції світоглядних позицій. Серед учасників дискусій були студенти і викладачі ЗДПІ. Я неодноразово виступав на засіданнях клубу і брав участь в обговоренні фільмів. У мене з'явилось багато нових знайомих і однодумців. Я поступово виходив з інтелектуальної ізоляції, у якій перебував у перший рік свого перебування в Запоріжжі. Загальну оцінку діяльності кіноклубу ініціатор його створення, відомий запорізький журналіст Сергій Колосов, сформулював коротко і чітко: *«В эпоху, когда лицемерие и конформизм разъедали души людей..., ему (кіноклубу. – Авт.) хватило мужества и сил с завидным упорством будить в человеке человеческое»*.

Кіноклуб, незважаючи на цілком зрозуміле прагнення його керівників не вступати в пряму конфронтацію з режимом, виявився у гострому конфлікті із запорізьким

⁴⁸ Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе. Минуле та сучасність в документах та свідченнях учасників подій. Запоріжжя, 2009. С. 113-125.

партапаратом. Наведу уривок стенограми наради в обкомі партії з приводу діяльності клубу, яку нам передав один із засновників кіноклубу Олександр Лазутін:⁴⁹

Представник облкінопрокату Кузнецов: *«Я вообще не могу понять, как вы могли показывать «Зеркало»?! Обманули директора «Родины», обманули всех! Это же не шуточное дело. Это – государственный кинотеатр! А у вас никакого уважения, никакой ответственности. Захотелось им, видите ли, посмотреть запрещенный фильм Тарковского... После этого случая я... всё, я понял Кириченко и ваш киноclub. Действительно патриотические фильмы, киноклассику вы не смотрите, вам подавай «клубничку» и заумные фильмы».*

Для В. Кириченка – першого президента «Восхождения» – кіноклубна діяльність закінчилася звільненням з роботи на кафедрі філософії Запорізького педагогічного інституту⁵⁰.

Ще однією важливою подією, яка розширила коло моїх однодумців і друзів, була Всесоюзна наукова конференція, присвячена 60-річчю закінчення громадянської війни в СРСР. Вона відбулася восени 1980 року в Дніпропетровському університеті. Побачив багатьох істориків, про яких знав лише з публікацій. Нічого принципово нового в доповідях учасників конференції я не почув. Усе відбувалося в суто «застійному» ключі. Але було й цікаве, правда ввечері, коли учасники спілкувалися в неформальній обстановці. Поселили учасників у найбільшому готелі міста. Серед них були дослідники Інституту історії АН України В. Ф. Верстюк, Ю. І. Терещенко і І. В. Хміль. За науковими працями я знав найстаршого – Юрія Іларіоновича, який нещодавно опублікував монографію про вибори до міських дум України влітку 1917 року. Це була демократична, багатопартійна муніципальна кампанія, у якій більшовики виявилися в меншості. Але розмови за чаркою, які аж за північ переходили, були не лише про феномен багатопартійності в умовах революційної України. Говорили про події, про які мало писали і які пізніше почали називати «білими плямами» історії.

Після конференції мої контакти з колегами з Інституту історії збереглися, а з Юрієм Іларіоновичем зміцніли і переросли у відносини, які я сприймав як товариські. Щоразу, коли я приїздив до Києва, шукав можливості зустрітися з ним. Здається, він не уникав контактів зі мною. Інколи вони з дружиною – Тетяною Осташко, яка також працювала в Інституті історії, на кілька днів приймали мене в себе вдома. Корінний киянин з інтелігентної родини – він знав багато з того, про що мені було невідомо. Говорили, звичайно, про істориків і стан історичної науки в Україні. Швидко переходили на те, яка історична інформація захована у відділах спеціального зберігання бібліотек і архівів. Він, виявляється, деякий час працював у бібліотеці АН УРСР. Заговорили

⁴⁹ Див.: Лазутин А. Как мы Высоцкого «чествовали»... («ЖИЗНЬ МОЯ КИНЕМАТОГРАФ, ЧЕРНО-БЕЛОЕ КИНО...»). *Архів Ф. Г. Турченка.*

⁵⁰ Там само.

У 2003 р. у Чигирині. З Юрієм Терещенком і Галиною Яровою –
директоркою Музею гетьманства України в Києві

про М. Грушевського і його «Історію України-Руси». Але досить швидко Юрій перевів розмову на В'ячеслава Липинського і його монографію «Україна на переломі». Юрій був у захопленні від творчості цього історика, і від нього я дізнався, що В. Липинський був не лише талановитим дослідником минулого України, але й відомим суспільно-політичним діячем, теоретиком модерного українського консерватизму. Запам'ятався вислів: «Український селянин – то справжній англійський лорд», який Ю. Терещенко приписував В. Липинському. Згодом це наштовхнуло мене на аналіз української політичної думки початку ХХ століття, зокрема на пошук відмінностей між українським народництвом, зорієнтованим на автономістсько-федералістичну концепцію розвитку, і консерватизмом з його державницькою візією і опорою на традиційні цінності.

Мова заходила і про «спільну колиску» усіх східних слов'ян, і про ментальні особливості росіян, систему їхніх моральних цінностей, зокрема, як вони відбилися на російському православ'ї, для якого важливішою була форма, ніж духовна суть. Щодо цього на одній із зустрічей Юрій згадав вірш Степана Руданського «Сповідь кацапа», написаний у 1859 році. Розповідається, як «сповідав кацапський піп кацапа єдного...». Виявляється, сповідуваний, як він сам визнавав, за рік «сім купцов зарезал», «восемь тысяч денег сдер», «согрешил с сестрою». Але за все це, повідомив злодію піп: «Бог простит». А от коли кацап у відповідь на запитання: «А ещо чем согрешил?», відповів: «Клал в штани рубаху», то реакція попа виявилася несподівано різкою:

*«І якщо ти, – крикнув піп, –
Не пашол на плаху?
Ах, Антіхрист ти такої!
В Києв, – кричить, – в Києв!
Пусть тебе там, как хатят,
Разрешат святие!».*

Виявляється, що дрібниця – вкладати в штани сорочку, вважалася тоді в росіян великим гріхом. Звичайно, цей образ сприймався нами як художня гіпербола, жарт, але, як будь-яка гіпербола, жарт відбивав життєві реалії «старшого брата».

У наших бесідах не могло, звичайно, обійтися й без розмов про КДБ, форми його роботи в навчальних закладах і творчих спілках. Мене дуже цікавила інформація про складні стосунки між ЦК КП України і Інститутом історії, про київських дисидентів, «самвидавські» матеріали тощо.

Інколи після таких зустрічей і наших відвертих розмов мені здавалося, що на вокзалі Запоріжжя-1 біля потяга «Київ–Запоріжжя» мене арештують за антирадянщину. Я розумів, що це абсурд – говорили удвох і, здається, один одному довіряли. Але тоді ми жили у світі абсурду, де таке вважалося можливим.

Наші дружні стосунки зміцніли і в роки незалежності. Юрій Терещенко був надзвичайно плідним автором. У 2011 році я написав вступне слово «Про автора» до його «Нарисів з історії української державності». У цій товстелезній книжці обсягом 45 др. аркушів зібрані основні публікації автора за перші двадцять років незалежності. Більшість присвячені українським державникам-консерваторам (В. Липинському, І. Мазепі, П. Скоропадському та ін.) і аналізу помилок соціалістичних лідерів Української революції. Автор справедливо стверджує, що уроки помилок українського проводу в 1917-1921 роках і сьогодні є надзвичайно актуальними. У вступі я зазначив: *«Багато з того, про що Юрій Терещенко пише сьогодні у своїх статтях, ми частенько обговорювали задовго до 1991 р., коли Україна здобула нарешті омріяну державну незалежність»*⁵¹.

Поки я розбирався зі своїми поглядами на минуле і сучасне України, які по суті були помірковано-антикомуністичними, мені кілька разів пропонували платну посаду секретаря парткому. Але я вперто відмовлявся, посилаючись на свої наміри написати докторську дисертацію. Це був сильний аргумент, адже в інституті докторів наук було мало. Був час, коли, як я зазначав, єдиним професором у ЗДПІ був А. Коган. Мій в'їдливий колега І. Бірюльов, коли йшлося про кадровий потенціал інституту, тоді послуговувався терміном – *«когансько-викладацький склад»*.

Але почався процес перетворення інституту в університет, і ситуація почала швидко змінюватися.

⁵¹ Турченко Ф. Про автора. *Юрій Терещенко. Скарби історичних традицій. Нариси з історії української державності*. Київ: Темпора, 2011. С. 13.

СТАНОВЛЕННЯ УНІВЕРСИТЕТУ

Розділ 5

Від педінституту до класичного університету

Про створення в Запоріжжі класичного університету я почув невдовзі після переїзду до цього міста. Цю ідею приписують першому секретарю обкому партії М. Всеволожському. Серед перших секретарів обкомів України післяхрущовської доби свою посаду він займав чи не найдовше – із 1966 по 1985 роки. Уродженець Запорізького краю, М. Всеволожський пройшов усі щаблі комсомольської і партійної кар'єри. Обирався членом ЦК КПРС і депутатом Верховної Ради СРСР. Однак за ці роки, незважаючи на високу промислову і аграрну потугу Запорізької області, він так і не одержав найвищого в Україні визнання – не став членом політбюро ЦК КП України. Сучасні дослідники причиною цього називають жорстке домінування в тогочасній компартійній еліті України «дніпропетровського клану». Вважають, що М. Всеволожський дистанціювався від «дніпропетровців», а ті його не вважали «своїм», не довіряли.

Серед знайомих викладачів ЗДПІ ідея створення класичного університету сприймалася скептично. Усі добре знали, що Запоріжжя перебувало в оточенні діючих університетів. Поряд працював Дніпропетровський університет – один із найбільших в Україні. У 1965 р. на базі місцевого педагогічного інституту відкри-

ли Донецький державний університет. У 1972 р. Сімферопольський педагогічний інститут також реорганізували в державний університет. Якщо виходити з суто практичної доцільності, то без університету в Запоріжжі можна було обійтися. Але в цьому випадку були задіяні інші чинники, пов'язані з особливостями функціонування в Україні партійно-радянської номенклатури.

Ознайомлення з біографіями партійних і радянських керівників обласного і районного рівнів, які працювали на Запоріжжі в 40-80-ті роки, свідчить, що більшість з них народилися, або сформувалися як управлінці в межах області. Вихідців із Росії та інших союзних республік СРСР була незначна меншість, хоча вони інколи обіймали дуже відповідальні посади, зокрема в правоохоронних органах і в керівництві великих підприємств. Домінування серед управлінців «місцевих» послужило природною підставою для формування в їхньому середовищі почуття *місцевого патріотизму*. Це особливого типу *лояльність* по відношенню до своєї області, району, міста, селища, заводу, колгоспу тощо, – бажання бачити їх успішнішими, упорядкованішими. Звичайним явищем у номенклатурному середовищі було розхвалювання рідного краю з його героїчним минулим, видатними досягненнями, унікальними природно-кліматичними умовами – ріками, курортами, мисливськими угіддями тощо. Усе це – *патріотизм* місцевого рівня. Для М. Всеволожського було важливим, щоб в обласному центрі був критий ринок, гарний стадіон, футбольна команда в групі «А», сучасний аеропорт. Предметом гордості (а водночас – і авторитету в середовищі київської і московської партноменклатури) міг стати й університет.

Ці ментальні особливості місцевої верхівки не мали нічого спільного з національним патріотизмом. Україна з її історією і культурою в ієрархії лояльностей пересічного запорізького номенклатурника стояла після Радянського Союзу і рідної області. Коли вимовляли слова «Батьківщина», «наша держава», «Вітчизна», то мали на увазі саме Союз РСР, а не Українську РСР. Таке ставлення імплантувалося в масову свідомість. Стандартний для радянського і партійного керівника вишкіл був спрямований на формування загальносоюзної лояльності, яка іменувалася словом «*інтернаціоналізм*». Як наслідок, сприймалася очевидною ідея формування в СРСР « *нової історичної спільності*» – радянського народу. Відбувалася тотальна русифікація краю, і місцева партійно-радянська номенклатура не чинила спротиву цьому процесу. На початку 1980-х років у Запоріжжі залишилася лише одна українська (правильніше, «напівукраїнська») школа.

Розмови про необхідність створення в Запоріжжі університету почалися ще в другій половині 70-х років. М. Всеволожський енергійно тиснув на Міністра освіти УРСР, до речі, випускника Запорізького педінституту М. Фоменка. Той погодився сприяти землякам. Відвідуючи в ті роки ЗДПІ, він у виступі перед викладачами про це говорив відкрито. Але вищі республіканські інстанції не поспішали підтримувати цю ініціативу. Аргумент був простий: буде втрачений ще один педінститут, і це негативно позначиться на забезпеченні шкіл регіону учительськими кадрами. До

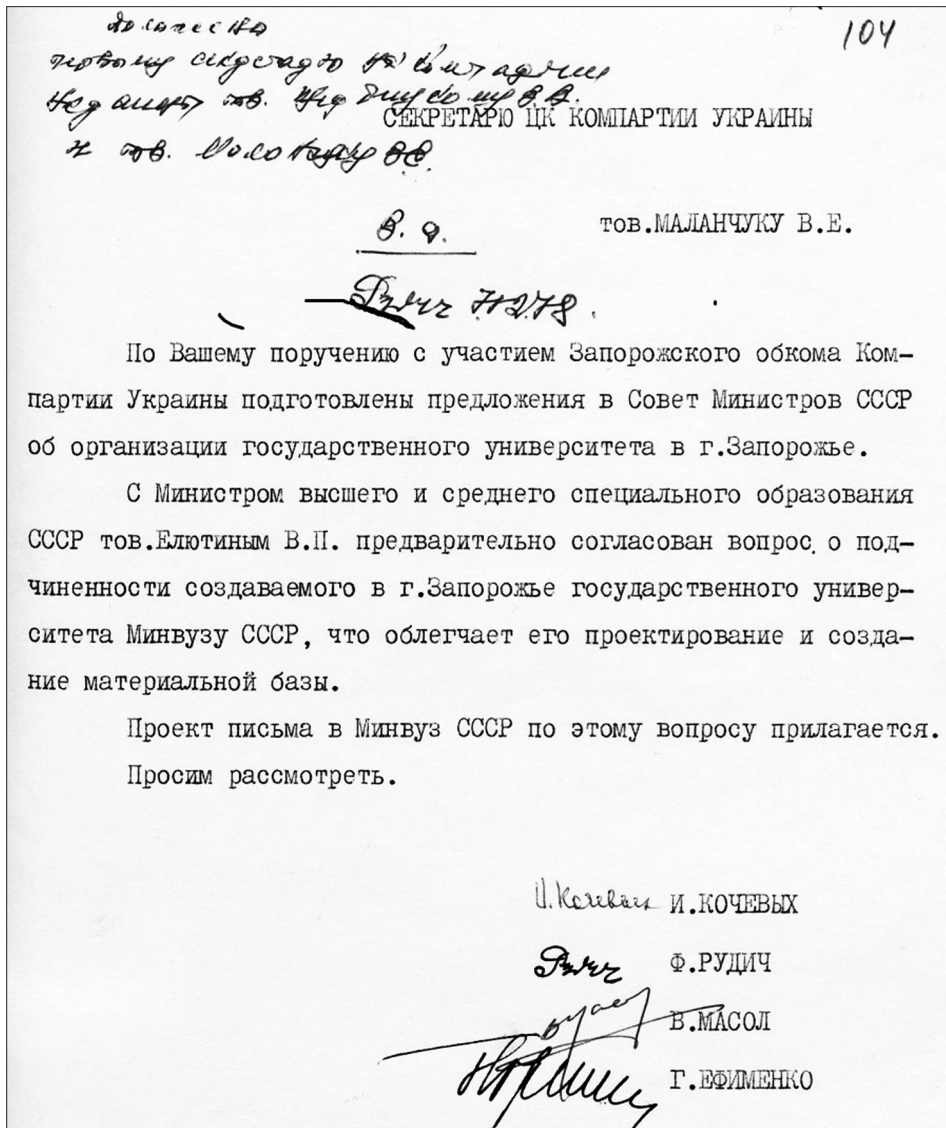
речі, щодо цього дорікали й Міністру М. Фоменку, який підтримував університетську ідею М. Всеволожського. У цій позиції київських верхів була частка лукавства: більшість випускників класичних університетів України одержували направлення до загальноосвітніх шкіл.

Не одержавши підтримки у Києві, М. Всеволожський домігся прийому в секретаря ЦК КПРС М. Суслова. Це була друга за впливовістю (після Л. Брежнєва) постать у політичному ареопазі СРСР. Його називали «сірим кардиналом». Михайло Миколайович переконав Михайла Андрійовича. Невідомо, як йому це вдалося, але було прийняте відповідне рішення секретаріату ЦК КПРС. Після цього вказівку одержав ЦК КП України і Рада міністрів СРСР. Отже, справа зрушила з місця.

Про зміст обговорення в Києві свідчить наведений нижче архівний документ, датований 7 січня 1978 року. Виявляється, контроль над вирішенням питання було доручено секретарю ЦК В. Маланчуку. Створили робочу групу, до складу якої увійшли представники апарату ЦК, Ради міністрів і Запорізького обкому партії. До групи, яка працювала близько року, включили і Міністра ВССО України Г. Єфименка. Представництво надзвичайно високе, хоча не вказано, хто в цій групі представляв Запорізький обком. Група підготувала пропозиції Раді міністрів СРСР. Привертає увагу важлива обставина: новостворюваний університет планувалося підпорядкувати загальносоюзному міністерству і будувати його як цілком новий заклад. Місцеву владу зобов'язували забезпечити квартирами співробітників нового університету. Ось чому серед членів робочої групи не було Міністра освіти М. Фоменка. Київські чиновники прагнули скинути з себе відповідальність за його проєктування і будівництво. Виявляється, уже була попередня домовленість з Міністром В. Слютином. До речі, сусідній Дніпропетровський університет – єдиний в Україні – також був підпорядкований безпосередньо МВССО СРСР, фактично, був його власністю.

Одержавши матеріали з Києва, Рада міністрів СРСР запланувала обговорення питання на вересень 1982 р. Було зрозуміло, що рішення буде позитивним, але дискусійним залишалося питання про терміни і відомчу підпорядкованість. Як розповідають особи, обізнані у залаштункових партійних інтригах, Міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Г. Г. Єфименко умовив союзного міністра В. Слютіна, який готував зазначену постанову Радміну СРСР, відтермінувати відкриття Запорізького університету на три роки. Напевне, він виконував волю «дніпропетровського клану»: якщо вже не вдалося заблокувати рішення, то хоча б відтермінувати його. Так воно і сталося. У постанові РМ СРСР дата відкриття університету в Запоріжжі була визначена на серпень 1985 р.

Але інша забаганка київських чиновників була Москвою відкинута: університет вирішено було відкривати на базі ЗДПІ і підпорядкувати Міністерству ВССО УРСР. Це означало, що жодної матеріальної допомоги від Москви новостворений Запорізький університет не одержить.

Постанова РМ СРСР від 21 вересня 1982 р. поклала початок трирічного перехідного періоду – від педінституту до університету. Була ще і постанова РМ УРСР від 28 вересня 1982 р., яка продублювала попередню постанову РМ СРСР. У Києві і Запоріжжі підбирали ректора, який зумів би забезпечити успішну реорганізацію. Урешті-решт, узгодили В. О. Толока, доктора технічних наук, професора, який працював завідувачем науково-дослідної лабораторії Запорізького індустріального інституту. Він народився в Запоріжжі, але його наукова біографія пов'язана

із Середньою Азією і Центральною Росією. У 1982 р. В'ячеслав Олександрович переїхав до Запоріжжя. Про мотиви переїзду нічого невідомо, але в 1984 р. його несподівано призначили ректором ЗДПІ з обіцянкою після остаточного юридичного оформлення університету перепризначити повноправним керівником нового вишу. Тоді йому було 44 роки. Української мови він не знав, але це тоді нікого не турбувало. До гуманітарних факультетів у нього було «прохолодне» ставлення. Що ж стосується діючого ректора ЗДПІ Ю. Іващенко, то йому запропонували рівноцінну роботу в одному з педагогічних інститутів Західної України.

Перехідний період виявився складним і нервовим. Було переписано багато паперів, затверджено безліч планів і звітів про їх виконання. Склали і передали для затвердження в міністерство проєкт статуту ЗДУ. Гостро стояло питання зміцнення матеріальної бази. Але підтримка Києва була мінімальною. За рішенням обкому партії до участі в проведенні ремонту і оснащенні кафедр і лабораторій мінімумом необхідного були залучені підприємства міста. Не пам'ятаю, щоб щось істотне одержав від цього історичний факультет. Але його викладачі постійно чули заклики нового ректора боротися з «педінститутівською психологією». Водночас їх закликали «оволодівати університетськими» методами роботи. Що це означало, ніхто до пуття не знав, але така невизначеність спричиняла чутки і плітки про можливу відмову від ідеї створення університету чи масового скорочення тих, хто закінчив педінститут і не відповідає завданням новоствореного університету. Особливо перепадало на горіхи деканам і завідувачам кафедр. Ректору приписували вислів: *«Декани ледарі, а завідувачі кафедр – тепелні»*. Постійно працювали різноманітні комісії, які привносили додаткову нервозність у роботу колективу. Навіть замінили секретаря парткому. Замість кандидата педагогічних наук Л. Міщик, обрали завідувача кафедри політекономії М. Семенюка.

Урешті-решт, з'явився останній розпорядчий документ – наказ МВССО УРСР про відкриття 16 серпня 1985 р. Запорізького державного університету. Його підписав новий Міністр В. Пархоменко.

Інформація про дискусії «у верхах» щодо майбутнього вишу, яка поступово доходила до викладачів, викликала збурення в колективі. Обговорювали питання, до яких змін призведе реорганізація. Особливо сильні емоції спалахнули напередодні офіційного відкриття університету. Спочатку дізналися, що формат класичного університету не передбачає наявності в його складі факультетів дошкільного виховання, музично-педагогічного і фізичного виховання. Було вирішено передати факультет дошкільного виховання (разом із студентами і викладачами) до складу Бердянського, а музично-педагогічний – до Мелітопольського педінституту. Із передачею факультету фізичного виховання запізнилися, а потім виявилось, що він цілком вписується в структуру класичного університету. Потім хтось із фізиків повідомив, що, перебуваючи в міністерстві ВССО, дізнався, що у складі майбутнього університету не передбачено історичного факультету. Можна уявити, яке

збурення в колективі викликала ця інформація. Я змушений був звернутися до Р. Пирога, який на той час працював у відділі науки і навчальних закладів ЦК КП України. Руслан Якович заспокоїв мене, і це стало приводом для чергового візиту верхівки факультету до привокзального «Туриста».

Урочисте відкриття університету відбулося 30 серпня 1985 року. Воно пройшло відповідно до традиційних радянських канонів і детально висвітлене в тодішніх ЗМІ, зокрема, у нашій багатотиражці, яка одержала нову назву «Запорізький університет»⁵². Було багато виступів. У своїй промові М. Всеволожський сказав: *«Ми запросили і будемо запрошувати за конкурсом докторів і професорів з інших вузівських центрів. Але треба вирощувати свої кадри на місці»*. На його промову особливої уваги не звернули, хоча було і варто. Тоді ніхто не здогадувався, що це один з останніх офіційних виступів ініціатора і промотора створення Запорізького університету. Починалася «перебудова» і на початку листопада 1985 р. М. Всеволожського несподівано відправили на пенсію, відбувати яку він поїхав до Москви. Але найбільше мені запам'яталася промова поета Бориса Олійника. Він — *єдиний* хто говорив українською мовою. Запам'яталася яскрава алегорія: *«Віднині Запоріжжя набуває нового, одного з найвищих у світовій духовній ієрархії статусу — університетського міста»*. Але в пам'ять вривався і казенний «малоросіянізм» промовця: *«Відкриття університету спростовує байки ідеологічних недругів, що Україна нібито гасне і сохне духовно»*.

Найгострішою проблемою новоствореного університету була кадрова. Хоча перший секретар в обкомі змінився — замість М. Всеволожського з Києва прислали А. Сазонова — прихильне ставлення влади до новоствореного університету ще залишилося. Ректора В. Толока навіть обрали кандидатом в члени бюро обкому партії.

Становлення Запорізького державного університету супроводжувалося кадровою чехардою. В університеті час від часу з'являлися незнайомі доктори наук (як правило, з Сибіру), яким негайно вручали ключі від квартир. Постійно змінювалися проректори, декани факультетів, керівники відділів і служб. Це було спричинене двома обставинами. По-перше, ректор продовжував свій курс на витіснення педінститутських кадрів. По-друге, в університеті впроваджувалися нові навчальні програми, при існуючих факультетах формувалися нові відділення і відкривалися нові факультети. Для забезпечення їх функціонування необхідно було залучати багато нових спеціалістів. Як правило, приходили нікому не знайомі особи — з інших міст України і навіть далеких регіонів СРСР. У нас склалося враження, що в Сибіру «перевиробництво» докторів наук, і всі хочуть працевлаштуватися в ЗНУ. Усі вони одержували в Запоріжжі житло і, пропрацювавши рік-два, залишали, часто зі скандалом, університет.

Особливо гучним був скандал з докторкою біологічних наук, професоркою Марією Максимівною Рачковською. Вона приїхала з Кемерово і була рекомендова-

⁵² Запорізький університет. 1985. 13 вересня.

на ректором В. Толоком на посаду декана новоутвореного біологічного факультету, а потім – проректора з науково-дослідницької роботи. Користуючись повноваженнями проректора, швидко спрямувала майже весь фонд заробітної плати НДЧ на себе і на своїх наближених. До того ж, підписала фальшивий висновок щодо стану фауни і флори острова Хортиця, який був використаний для обґрунтування проєкту моста через Хортицю. В університеті говорили, що від замовників експертизи М. Рачковська одержала за чверть ціни автомобіль «Волга». Урешті-решт, їй довелося з ганьбою покинути Запоріжжя.

Брудна історія трапилася з доктором хімічних наук, іншим професором з Кемерово Е. І. Ельбертом. Марія Максимівна порекомендувала свого земляка на посаду завідувача кафедри хімії. Еміль Ісакович пообіцяв ректору придбати в Польщі за невисоку ціну апаратуру для кількох університетських лабораторій. Відповідні угоди були укладені під час відрядження до Польщі Е. Ельберта і В. Толока. Але потім виявилось, що частина обладнання, за яке була внесена оплата, до Запоріжжя не прибула. Запідозрили Е. Ельберта. Почалися перевірки. Наближені до ректора особи стверджували, що Еміль Ісакович почав тиснути на ректора і навіть пред'явив магнітофонні записи розмов чоловіка, голос якого був схожий на ректорський, з особами низької соціальної відповідальності. Усе це, за словами Е. Ельберта, відбулося під час їхньої спільної поїздки до Польщі. Коли це не подіяло, Е. Ельберт навіть повіз ці плівки в Міносвіти, але там з цим не розбиралися. Урешті-решт, Еміль Ісакович написав заяву про звільнення і зі своїм сином, кандидатом біологічних наук, покинув Запоріжжя.

Тему про «сибіряків» можна було б продовжити. Деякі з моїх колег називали процес залучення до роботи в ЗДУ особистостей із холодних регіонів СРСР «монголо-татарським нашествям». Але повернімося до історичного факультету, деканом якого залишався І. Бірюльов. В уяві В. Толока Ілля Михайлович був живим втіленням усіх педінститутівських недоліків. А почалося все це з партзборів історичного факультету, на яких був присутнім інструктор ЦК КП України В. Кремень (пізніше – Міністр освіти і науки України). Він говорив про необхідність швидкого і радикального «прискорення». Що це означає в конкретних умовах історичного факультету, ніхто до пуття не зрозумів. Виступаючи, я зосередив увагу на необхідності кадрового зміцнення факультету. Я сказав, що «наш факультет, який був свого часу *середнім серед педінститутівських* факультетів України, а став *найслабшим серед університетських* істфаків» республіки. Інструктор зрозумів мою фразу так, що *наш факультет найслабший серед факультетів новоствореного Запорізького університету*. Це не відповідало дійсності. Істфак був не найгірший, хоча й не найкращий факультет, і ректор повинен був роз'яснити це інструктору ЦК. Виявляється, В'ячеслав Олександрович не знав про справжній стан справ в університеті і сприйняв слова В. Кременя, який побув лише один день в ЗДУ, як істину в «останній інстанції».

Так склалася неприязнь до декана історичного факультету, яка поширилася і на ставлення до факультету взагалі. Факультет «переселили» з першого корпусу в другий, де були менш комфортні умови. На посаду декана почали шукати професора. Знайшли в Ростові-на-Дону. Ним виявився 65-літній професор, доктор юридичних наук, кандидат історичних наук Костянтин Георгійович Федоров. Він приїхав з молодого дружиною, своєю колишньою аспіранткою, та їхнім маленьким сином. Коли ми з деканом І. Бірюльовим уперше зустрілися з К. Федоровим за столом, виявилось, що на керівництво факультетом чи кафедрою він не претендує. Говорив, що планує завершити свою трудову діяльність у Запоріжжі простим професором. Це декану сподобалося. Налили і випили перший раз із тостом «за знайомство», потім – другий. Як заведено, сподівалися і на третій тост. Але професор несподівано перевернув свою чарку і чітко сказав: «Норма!». Ми цього не очікували. Коротке застілля завершилося і розійшлися. Ілля Михайлович сказав мені: «Щось тут не так. Подивимось, як він працюватиме».

Власне «трудова діяльність» в професора не було. Була її імітація. Часто зривав заняття, рідко коли доводив до кінця. До того ж – і це, після вистави з перевернутою чаркою, для нас виявилось повною несподіванкою – виявився надмірно схильним до алкоголю. Потрапляв у різні неприємні історії. Кілька разів доводилося його з них «визволяти». Виявляється, що за ним з Північного Кавказу, Сибіру тяглися якісь кримінальні справи. Урешті-решт, рішенням парткому був виключений із партії. Подав апеляцію на XXVIII з'їзд КПРС і був відновлений. Тоді почався масовий вихід з партії і з'їзд відновлював усіх бажаючих. Помер у Запоріжжі.

Пошук кандидатури на декана тривав. Цього разу знайшли у тому ж таки Кемерово. Ним виявився доктор юридичних наук В. Лебедев, який 1987 року став і деканом, і завідувачем кафедри всесвітньої історії. Він обіцяв забезпечити розвиток факультету, зокрема спеціалізації – «Викладач правознавства», яку відкрив його попередник І. Бірюльов. Запевняв усіх, що на базі цієї спеціалізації відкриє відділення правознавства, а потім і юридичний факультет. Нічого в цьому напрямі він зробити не встиг, але запам'ятався схильністю до «індивідуальної роботи» зі студентками і лаборанткою. Усе це 1989 року закінчилося скандалом, парткомом, персональною справою і звільненням з університету. Того ж року в ЗДУ було створено економіко-правовий факультет, куди перейшли наші правознавці.

Наступним деканом історичного факультету і завідувачем кафедри всесвітньої історії став доктор історичних наук Юрій Євгенович Івонін. Працював у Мінському університеті. Після роману зі студенткою і одруження з нею, розлучився з першою дружиною. Зі скандалом змушений був тікати з Мінська. У характеристиці, виданій на історичному факультеті Мінського університету, зазначено, що йому було доручено редагувати стінгазету, «за що й одержав догану». Жодних навичок управлінської діяльності не мав і авторитетом у колективі не користувався. Запам'ятався

тим, що постійно ходив з нежиттю й усім зустрічним жалівся, що в нього стафілокок. Деканом він пропрацював у 1989-1991 роках. Але на факультеті залишався ще два роки, підшуковуючи собі зручне місце за «поребріком».

Докторська дисертація

На тлі кадрової чехарди в університеті все частіше почали говорити про необхідність створення умов для «виращування» власних докторів.

Стосувалося це і нашого факультету. На ньому, як і в часи педінституту, були лише дві великі кафедри — багато викладачів і жодного доктора наук. Почали вивчати докторські перспективи наявних кандидатів. Виявилось, що над докторськими дисертаціями працюють (майже «підпільно» — демонструвати це в педінституті не було прийнято) А. Карагодін, О. Мальований, Ф. Турченко, М. Некоз і С. Лях. Усім запропонували творчі відпустки для завершення роботи. Погодився лише А. Карагодін. Ми з О. Мальованим пообіцяли форсувати роботу, не залишаючи навчального процесу. Вважалося, що майбутні доктори створюватимуть умови для заснування нових кафедр, які б забезпечили повноцінне впровадження університетських навчальних програм. Сергій Романович Лях скромно заявив, що йому ще рано говорити про докторську. В особливій ситуації опинився М. Некоз, який працював секретарем парткому, а потім проректором ЗНУ, тобто формально був одним із найближчих співробітників В. Толока, але згодом все більше конфліктував з ним.

Тему своєї докторської дисертації я визначив невдовзі після захисту кандидатської. До певної міри до цього мене спонукав І. Рибалка, стосунки з яким я після переїзду до Запоріжжя не переривав. Ми шукали тему, яка б не була занадто заідеологізованою і ґрунтувалася на неспростовних фактах. Урешті-решт у співавторстві з Іваном Климентійовичем ми замислили написати монографію «Зміни соціально-класової структури населення України в 1917-1921 рр.». Було загальновідомо, що за ці роки соціальний склад населення і співвідношення в ньому соціальних груп радикально змінилося. Але конкретно-історичних досліджень цих процесів в Україні не було. У І. Рибалки було достатньо глибоке розуміння цього періоду. Зокрема, він свого часу опублікував дві монографії: про відновлення радянської влади в Україні після поразки Директорії і про аграрні перетворення в УСРР в 1919 році. Перша книжка була присвячена політичним процесам, у другій книжці було *багато соціально-економічної конкретики*. Я ж прагнув використати свій досвід роботи зі статистичними матеріалами й ті концептуальні підходи до аналізу соціальної структури, які розробляв при роботі над кандидатською дисертацією.

Робота почалася наприкінці 70-х років. Часто бував у Києві, багато працював в архівах і бібліотеках. Прагнув не пропустити жодної значної наукової конференції.

Зокрема, на науковій конференції в Донецьку, яка відбулася в 1984 році, я виступив з доповіддю про класи і соціальні групи в Україні, які під час революції зникли. Професор С. Кульчицький назвав цю доповідь «піонерською».

У мене склалися добрі стосунки з багатьма вченими Інституту історії АН України. Не перераховуватиму імен усіх колег, з якими я спілкувався, бо це б зайняло занадто багато місця. Правда, серед них Ю. Терещенка вже не було. Він перейшов на роботу завідувачем кафедри історії України в Київському інституті іноземних мов. Але від цього наші зв'язки, вже поза межами Інституту історії, не послабшали.

У співавторстві з Іваном Климентійовичем і особисто було опубліковано декілька ґрунтовних статей в «Українському історичному журналі»⁵³. Тоді в Інституті історії АН України під керівництвом професора С. Кульчицького готувалася колективна монографія «Очерки развития социально-классовой структуры УССР (1917-1937 гг.)». Мене і проф. І. Рибалку запросили для участі у цьому проєкті. Ми спільно написали перший розділ – «Начало формирования социально-классовой структуры социалистического общества (1917-1920)». Другий розділ – «Мелкобуржуазные слои в социально-классовой структуре населения Украины (1921 – середина 30-х годов)» – я написав сам⁵⁴. Пізніше мені говорили, що Івана Климентійовича часто бачили в бібліотеці. На тему майбутньої монографії він зробив доповідь на раді університету. Для наочності він навіть вивісив плакат, у якому демонструвалися зміни в структурі населення. Цифрові дані для плаката він попросив у мене.

Урешті-решт, текст монографії був готовий. У своїх спогадах Іван Климентійович так підсумовував нашу спільну роботу над проблемою: *«Зібрані нами фактичні, зокрема, статистичні матеріали, проведені підрахунки, опубліковані узагальнюючі цифрові дані і нині ніким не спростовані і дають можливість уявити зміни, які відбулися в суспільстві України, його соціально-класовій структурі. В нових умовах необхідно, використовуючи зроблене нами, продовжити дослідження соціально-економічних процесів, що відбувалися в ті часи і, головне, по-новому оцінити їх роль для подальшої долі сучасного України»*⁵⁵.

На жаль, рукопис монографії багато років пролежав в університетському видавництві, але так і не був виданий. Але її актуальність не втрачена і сьогодні! По суті, це ціла програма наукових пошуків. І сьогодні, коли минуло сторіччя

⁵³ Див., напр.: Рибалка І. К., Турченко Ф. Г. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції. *Український історичний журнал*. 1981. № 11. С. 20-34; Турченко Ф. Г. Ліквідація класу поміщиків на Україні. *Український історичний журнал*. 1984. № 6. С. 18-30.

⁵⁴ Очерки развития социально-классовой структуры УССР. (1917-1937). С. 27-72, 186-210.

⁵⁵ Рибалка І. К. Така наша доля. Сторінки життя мого покоління. С. 164.

Української революції, відчувається брак аналітичних досліджень, які б на підставі сучасних теоретичних позицій проаналізували соціальні процеси в Україні 1917-1921 рр. У мене зберігся екземпляр рукопису. У 2019 р., коли на факультеті ХДУ відзначали 100-річний ювілей І. К. Рибалки, я запропонував комусь із харківських учнів Івана Климентійовича співучасть у доопрацюванні рукопису і публікації з урахуванням нових концептуальних підходів. Але відповіді не одержав.

Працюючи над текстом спільної монографії, я все більше замислювався і над своєю докторською дисертацією. Зазвичай, підставою для захисту мала бути, окрім тексту, ще й монографія, де викладені основні положення дослідження. Іван Климентійович вважав, що наша спільна монографія може стати такою підставою. Варто лише чітко визначити ті фрагменти монографії, автором яких буду я. Він вважав, що зробити це буде просто. Професор аналізував соціальні зміни в середовищі селянства України, а я – історичну долю поміщиків і капіталістів – тих соціальних верств, яких в радянській історіографії характеризували як «експлуаторські класи».

Мене такий варіант не дуже влаштовував. По-перше, не хотілося вічно «ховатися за спиною шефа». По-друге, історичний факультет ХДУ вступив у чергову кризу внутрішніх конфліктів, після яких докторська спеціалізована рада надовго призупинила свою роботу. І, нарешті, наша спільна монографія «зависла» у видавництві ХДУ. Попри усі зусилля Івану Климентійовичу не вдалося домогтися її видання.

У таких умовах я вирішив рухатися самостійно. У моїй свідомості вимальовувалася докторська дисертація та індивідуальна монографія, тематично присвячена винятково «експлуаторам». За офіційною версією подій після революції вони назавжди зникли з історичної арени, і це був перший крок на шляху формування в СРСР безкласового суспільства. Саме на цьому процесі, який аналізувався на матеріалах статистики, акцентувалася увага в нашій спільній монографії. Але в ній занадто мало залишалось для аналізу того, як саме відбувався цей процес, які «плюси»-«мінуси» одержало суспільство. Адже було відомо, що після «воєнного комунізму», який супроводжувався спробами «знищення експлуаторських класів», почався неп з його частковою реабілітацією підприємництва, торгівлі і, врешті-решт, «експлуатації». Мене цікавила саме ця, внутрішня, логіка подій. За вкрай несимпатичними соціальними типами – поміщик, куркуль, фабрикант, власник заводу, купець, спекулянт тощо – якими вони поставали на сторінках радянських книжок, мені хотілося побачити живих людей, які забезпечували життєдіяльність суспільства. Саме тому я після коливань і затвердив нову тему дисертації – «Ліквідація експлуаторських класів на Україні в роки соціалістичної революції і громадянської війни».

Коли Іван Климентійович дізнався про це, то почав мене відмовляти. Але я настояв на своєму і це спричинило похолоднання наших стосунків. Згодом він мене зрозумів і наші стосунки знову налагодилися.

Розділ 5

Працюючи з початку 80-х рр. над цією темою, мені довелося аналізувати документи, які висвітлювали жорстоку боротьбу більшовиків за контроль над Україною, експропріацію землевласників і підприємців, позбавлення їхніх політичних прав, ліквідацію антибільшовицьких політичних партій і корпоративних організацій. Привертає увагу і та обставина, що особливо жорстоких переслідувань зазнали представники і прибічники українських національних урядів – Центральної Ради, Української Держави Скоропадського, Директорії УНР, а також члени політичних партій і об'єднань, які підтримували ці уряди.

Об'єктом аналізу був і «червоний терор», організований більшовиками, який супроводжувався масовими арештами, концтаборами, розстрілами тощо. Багато фактів про це було заховано у відділах спеціального зберігання бібліотек і архівів. Але ще живі були свідки подій, які я описував у дисертації. Про деякі місцеві події, які не вписувалися в межі офіційного канону, я дізнався від моїх батьків, тіток і дядька Василя Білодіда, яким у 1917-1921 роках було від 8 до 20 років. До речі, батько постійно запитував, як у мене просуваються справи з дисертацією, і це мене надихало. Останні свої роки батьки прожили в селі Осоївка Краснопільського району Сумської області в моєї старшої сестри Любові Григорівни і її чоловіка Миколи Олександровича. Ми з Лідєю і Галиною приїжджали до них у гості. Я вдячний Миколі Олександровичу і сестрі Любі, що вони забезпечили спокійну старість батькам. На жаль, батько не дожив до мого захисту, відійшовши у засвіти в 1986 році. Мама померла в 1990 р., у віці 80 років.

Таким залишився в моїй пам'яті батько

Мати (зліва) зі свахою Євдокією Гузь і її родичкою

Роки, коли я працював над докторською дисертацією, характеризувалися посиленням боротьби комуністичного режиму проти так званого «українського буржуазного націоналізму», поверненням до історичних концепцій доби сталінізму. Яскравим свідченням цього була поява в 1984 р. шостого тому десяти томної (видавної у видавництві АН УРСР російською мовою) «Истории Украинской ССР» з підзаголовком «Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине». Ця книжка мала продемонструвати найновіші досягнення української радянської історіографії, а насправді засвідчила, що вона перебуває в стані гострої кризи. Професор В. Верстюк пише про неї, як про набір мантрів з «безупинним цитуванням праць Леніна та партійних більшовицьких документів»⁵⁶.

Безроздільно панували старі підходи, що відбилося й на змісті публікацій, у яких повторювалися висновки, сформульовані в минулі десятиліття. Так, у колективній монографії вчених Інституту історії АН України «Триумфальное шествие

⁵⁶ Верстюк В. Ф. Від «Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны на Украине (1917-1920)» до «Нарисів історії Української революції» і далі: історія змін дослідницької парадигми. *Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917-1921 рр.): матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 1-2 червня 2017 р.)*. Київ ; Чернівці, 2017. С. 13.

Советской власти на Украине» (автори – Ю. Гамрецький, Ж. Тимченко й О. Щусь), опублікованій в 1987 р., вкотре стверджувалося, що в 1917 р. в Україні відбувався перехід від буржуазно-демократичної до соціалістичної революції, що Центральна Рада була органом української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, виражала інтереси панівних класів України, а українські робітники і селяни стояли на боці більшовиків. *«Контрреволюційна по суті ідеологія і політика Центральної Ради намагалися розірвати єдиний фронт трудящих України з робітниками і селянами Росії, не допустити перемоги соціалістичної революції, нейтралізувати величезну притягальну силу ленінських декретів»*⁵⁷, – зазначалося в монографії. Автори цієї книжки, виданої у рік 70-річного ювілею жовтневого перевороту в Петрограді, сподівалися на її довге життя. Але цього не сталося. Сьогодні вона взагалі не сприймається як наукове дослідження.

Я це зрозумів дещо пізніше, причому радше у формі самокритики, ніж неприйняття книжки київських колег. Адже того ж таки 1987 р. вийшла друком моя монографія, яка готувалася ще в умовах так званого «застійного» періоду. Щоб включити її до плану видання на «ювілейний рік», довелося змінювати назву і заручитися підтримкою Руслана Пирого – на той час відповідального працівника ЦК КП України. В її основі були ті самі концептуальні засади, що і в монографії «Триумфальное шествие Советской власти на Украине», написаної моїми київськими колегами.. Писати інакше – означало свідомо наражатися на неприємності. Були випадки, коли колег-істориків за найменший відхід від «єдино правильного» вчення позбавляли роботи чи навіть ув'язнювали, за звинуваченнями у всіляких «ізмах». Найкращим способом уникнути цього була орієнтація на тексти вчених Інституту історії АН України чи Інституту історії партії при ЦК КП України. Те, що готувалося в цих установах, вважалося своєрідним каноном. Усе це і визначило й схожість висновків у публікаціях авторів усієї України. Зокрема в моїй монографії зазначалося, що українські «рабочие и крестьяне встали на защиту своей власти, отстояли ее от посягательств внутренних и внешних врагов и при братской помощи великого русского народа, всех братских советских народов отстояли свое суверенное государство – Украинскую ССР»⁵⁸. Сьогодні мені не залишається нічого іншого, як сподіватися, що читачі, окрім цих слів, уважно прочитали й текст монографії, зміст якого не вкладався у межі цього стандартного для тих часів висновку.

У 1988 році я захистив дисертацію в спеціалізованій раді Інституту історії АН України. Рекомендацію до захисту дав відділ Жовтневої революції і громадянської війни цього інституту, яким тоді керував директор інституту Ю. Кондуфор. На

⁵⁷ Гамрецький Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. Київ, 1987. С. 34.

⁵⁸ Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. Киев ; Одесса, 1987. С. 185.

обговоренні його не було, але книжку прочитав і, говорили, досить високо оцінив. У журналі «Архіви України» була опублікована рецензія на мою працю професора С. Кульчицького – по суті, «другої людини» в Інституті⁵⁹. Напевне, усе це і вплинуло на хід обговорення і, прогнозовано, – позитивний висновок відділу. Моїм першим опонентом призначили І. Кураса, директора Інституту історії партії при ЦК КП України. Опонувати мене погодився мій викладач, професор ХДУ О. Кучер. Він був опонентом на захисті моєї кандидатської дисертації і добре мене знав. Третього опонента рекомендувала спеціалізована рада. Ним виявився член ради А. В. Лихолат, доктор історичних наук, який ще при Сталіні працював в апараті ЦК КПРС. Хоча концептуально дисертація не виходила за межі панівної на той час марксистської парадигми в її радянському варіанті, я побоювався цього монстра сталінської епохи. Знайомі київські колеги назвали мої побоювання безпідставними – Андрій Васильович ніколи не голосував «проти». Якщо він у житті колись і «коливався», то лише «разом з лінією партії». Так сталося і цього разу. Опоненти дали позитивні відгуки, а всі члени ради проголосували «за». Досить швидко я одержав і підтвердження ВАК.

Працюючи над докторською дисертацією, я продовжував залучати до роботи на кафедрі перспективних колег з інших вишів.

Так, після закінчення аспірантури Дніпропетровського держуніверситету на кафедру історії СРСР прийшов А. В. Бойко. Наукові інтереси Анатолія Васильовича концентрувалися на історіографії та джерелознавстві історії України. Зокрема, він ініціював розвиток нового для факультету напрямку джерелознавства, який одержав назву «Усна історія». Захистив докторську дисертацію і деякий час працював завідувачем новоствореної кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін. На жаль, рано помер.

Іншим вдалим кадровим рішенням було запрошення на кафедру випускника Полтавського педінституту С. М. Тимченка. Із Сергієм Михайловичем я познайомився, коли він закінчував аспірантуру Інституту історії АН України. Розробляв перспективну наукову проблему – етносоціальні зміни в населенні України в 1960-1980-ті роки. Працюючи в ЗДПІ, відзначився активною профспілковою діяльністю і, серед іншого, займався організацією соцзмагання. Наша кафедра постійно лідирувала у цьому сурогаті трудової конкуренції кафедр факультету і ми одержували призи, зокрема телевізор і холодильник. Активно працював і над докторською дисертацією. Я створював йому для цього сприятливі умови, хоча офіційним консультантом у нього був київський професор П. П. Панченко. Згодом як доктор наук, професор Сергій Михайлович перейшов до Запорізького

⁵⁹ Кульчицький С. В. [Рец.]: Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. Киев, 1987. 200 с. *Архіви України*. 1987. №6. С. 66-67.

юридичного інституту МВС. Там працював начальником факультету, а потім проректором.

Поява на факультеті викладача з іншого міста мала свою історію і супроводжувалася певним ритуалом. Один із них описаний у брошурі, присвячений 60-річчю доцента Г. М. Тощева. Відтворюю його за моїми споминами, опублікованими 2011 року:

«Серед викладачів факультету з Геннадієм Миколайовичем і його дружиною Світлою Іванівною найпершим познайомився я. Якщо бути точнішим, то спочатку відбулося знайомство зі Світлою Іванівною. Це було восени 1986 р., коли я завершував свою роботу над першою своєю монографією, яка стала основою для докторської дисертації. Монографія друкувалася в одеській філії видавництва «Вища школа», куди я декілька разів приїздив у видавничих справах. Під час чергового візиту я познайомився з молодю чарівною коректоркою видавництва – Світлою Андрух, яка мала базову історичну освіту (закінчила Кишинівський університет). Потім у розмові виявилось, що її чоловік – Геннадій Миколайович Тощев, професійний археолог, до того ж, родом із Запорізької області. На нашому факультеті тоді була вакансія археолога і моєю першою реакцією на цю інформацію була пропозиція подумати про переїзд на ПМП в Запоріжжя. Ця пропозиція зацікавила молоде подружжя. Не пам'ятаю точно, але, здається того ж (чи наступного?) дня відбулися переговори в повному форматі (Турченко – Тощев – Андрух) на дачі одеських друзів Тощевих. Виявилось, що це було їхнє тимчасове житло, а іншого у них не було. Успіху переговорів сприяли кілька пляшок одеського вина, якими був прикрашений стіл. Усе складалося якнайкраще: принципова згода про переїзд була досягнута. Про атмосферу переговорів свідчить той факт, що я ледве не спізнився на поїзд.

У Запоріжжі я повинен був заручитися згодою керівництва факультету, який тоді очолював І. Бірюльов. Це виявилось технічною проблемою: Ілля Михайлович мені довіряв, але (і це цілком природно) побажав поспілкуватися з Геннадієм Миколайовичем особисто. Відбувся візит Г. Тощева до Запоріжжя. Переговори розтягнулися на два етапи: офіційний і неофіційний. На офіційному етапі були вирішені питання з працевлаштуванням і вирішенням побутових проблем.

У радянських умовах новостворені факультети перебували під особливим контролем місцевого керівництва. Існували певні преференції запрошеним викладачам, зокрема, при вирішенні житлово-побутових проблем. Усі, запрошені з інших вишів викладачі, (хто раніше, хто пізніше) одержали житло. Але спочатку вони певний час мешкали в гуртожитку. Така перспектива влаштувала Г. Тощева, і офіційна частина завершилася.

Виховані на звичних радянських традиціях, ми відчували, що процес не одержав природного завершення. Як виявилось, це дуже гостро відчував і Геннадій Миколайович. Усі були налаштовані на неофіційну частину. Зайшли в невеличке кафе, де після роботи ми часто обговорювали різні питання.

Із доцентом Г. М. Тощевим (обговорення плану археологічної експедиції)

Але це був час, коли радянська влада затіяла чергову кампанію по боротьбі з алкоголізмом. У кафе нічого, крім кави та чаю, не пропонували. У нечисленних спецмагазинах за горілчаними виробами стояли довгі – на кілька годин – черги. У чергах траплялося всяке. З нотками песимізму я, С. Лях й І. Бірюльов розказали про це гостю. Але – і це залишилося в пам'яті, Геннадій Миколайович не знітився. Запитав лише, де найближчий магазин, і попросив 15 хвилин. Найближчий магазин був аж на проспекті Гагаріна. Коли Г. Тощев зник, ми вирішили почекати пів години, а потім розійтися. Але, як виявилось, ми не знали, з ким мали справу. Одеська школа – це не лише глибокі знання з археології. За 20 хвилин Г. Тощев стояв у дверях кафе. У кожному рукаві його куртки було сховано по пляшці (конспірація!) дуже якісного напою коричневого кольору.

Почалася неофіційна частина, яка закріпила досягнуті домовленості і відкрила нову епоху в історії запорізької археології»⁶⁰.

⁶⁰ Турченко Ф. Г. Як Г. М. Тощев з'явився у Запоріжжі. *Тощев Геннадій Миколайович : бібліографія : до 60-річчя з дня народження*. Запоріжжя, 2011. С. 21-23.

Розділ 5

Узагалі, застілля в ті роки супроводжувало нас на кожному кроці. Деякі з моїх знайомих стали залежними від алкоголю. Настав момент, коли я почав задумуватися, щоб не потрапити в їхнє коло. Вирішив зайнятися фізичною культурою. Тоді популярним заняттям був спортивний біг під гаслом «Бігом від інфаркту». Я приєднався до цього руху. Завів щоденник під назвою «Записки бігуна». У мене він зберігся, й інколи я гортаю його сторінки. Свої забіги на сусідньому стадіоні – по 3-4 км – я робив щовечора, незалежно від погоди. Раз на тиждень довжину забігу доводив до 8-10 км. Тривало це близько двох років. Не скажу, що я зовсім припинив вживати спиртне, але мав почуття міри і звужував коло друзів, схильних до випивання. Що ж стосується «бігу від інфаркту», тут я «перестарався»: у віці 40 років після серцевого нападу потрапив у лікарню, де мені поставили діагноз «серцево-судинна дистонія».

ПЕРЕБУДОВА І ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Розділ 6

Участь у Демплатформі КПРС

Захист моєї докторської дисертації відбувався у розпал «перебудови». Тоді керівництво КПРС оголосило «гласність» і послабилися цензурні обмеження. Поступово стали відкриватися «шлюзи» для правди про минуле. Загальносоюзні ЗМІ стали поширювати інформацію, яка раніше ретельно приховувалася від широкого загалу. «Гласності» вимагали і в Україні. Зокрема, хотіли більше знати про так звані «білі плями» української історії. Люди чекали правдивої, неспотвореної інформації про Українську Центральну Раду та її керівників, про Директорію, Українську державу періоду Павла Скоропадського. Західноукраїнську Народну Республіку. Позбавлені доступу до незалежних джерел інформації в Україні, вони шукали відповіді на питання про минуле за її межами: слухали зарубіжні «радіоголоси», читали газети і журнали, які видавалися в Росії, Західній Україні, Прибалтиці, зверталися до «самвидавських» видань, які друкувалися і поширювалися практично в усіх областях України, переглядали передачі центрального телебачення з Москви.

Як гриби після дощу, почали виникати так звані «неформальні» об'єднання, дискусійні клуби та інші незалежні від влади самодіяльні об'єднання громадян, у середовищі яких жваво обговорювалися «білі плями» української історії, зокрема, революційних

років. У цьому контексті особливо часто в літературі згадуються львівське «Товариство Лева» і Український культурологічний клуб (УКК) в Києві, засновані в 1997 р. Подібні групи під різною назвою виникали у всіх регіонах України, у тому числі й Запоріжжі, де вони почали працювати в 1988-1989 роках. Особливо популярними серед інтелігенції міста були громадсько-філософський клуб «Січ», добровільне історико-просвітницьке товариство «Реабілітація» (запорізький варіант товариства «Меморіал»), екологічне об'єднання «Зелені» та ін. Продовжував збирати своїх прихильників кіноклуб «Восхождение».

Автору цих рядків доводилося брати участь у роботі цих товариств. Особливо активно працював клуб «Січ». Обговорення проходили гостро, звучала критика КПРС, місцевих властей. З особливою увагою розглядалися питання багатопартійності, історії політичних рухів в Україні, особливо антибільшовицьких. Окрім загальносоюзних і загальноукраїнських проблем, на їх засіданнях розглядалися й регіональні. Часто йшла мова про видатних земляків – Нестора Махна і Дмитра Донцова. Члени «Січі» сміливо ламали рамки і обмеження, які ставив горбачовській «гласності» консервативний партапарат провінційного Запоріжжя.

Реакція обкому не забарилася. 13 квітня 1989 р. бюро обкому КП України під керівництвом першого секретаря Г. Харченка прийняло постанову «Про додаткові заходи зі всебічного зміцнення дисципліни, порядку й організованості», яка передбачала «Пресекать любые попытки создавать оппозиционные КПСС политические структуры»⁶¹. Постанова, що мала гриф «Надсекретно», передбачала використання в боротьбі з незгодними міліції, прокуратури, суду.

Очікуваного результату ці заходи не принесли. Наростання суспільно-політичної активності продовжувалося. Активно запрацювала «Просвіта», керівництво якою здійснював професор ЗДУ В. Чабаненко. Сформувався і став швидко поширювати свій вплив в регіоні Народний рух України. За даними першого голови Запорізького крайового Руху Юрія Василенка, кількість його членів в області станом на травень 1990 р. складала близько 500 осіб⁶². В цих організаціях були представники усіх факультетів ЗНУ. Особливо активно працювали історики, філологи і біологи. Звичайно, КДБ також «делегувало» в наше середовище своїх людей. Пам'ятаю активіста Руху – історика-старшокурсника, який спеціалізувався на ОПП «Викладач правознавства». З часом він став офіцером Служби безпеки України і дослужився до полковника. Починав як агент КДБ у студентському середовищі.

Частиною демократичного руху була внутрішньопартійна фронда. Незважаючи на безперспективність комуністичної ідеї, деякі члени партії щиро вірили, що радянська система здатна трансформуватися, що в СРСР можливий «соціалізм із людським обличчям». Вони стали основою Демократичної платформи в КПРС. Існували її прибічники і в Запорізькому університеті.

⁶¹ Державний архів Запорізької області. Ф. П-102. Оп. 38. Спр. 319. Арк. 1-3.

⁶² Выбор. (Запоріжжя). 1990. Май.

В інформації ідеологічного відділу Запорізького обкому КП України «О некоторых особенностях общественно-политической обстановки в Запорожской области» вказано на особливу активність в університеті прибічників реформування партії. І це не випадково. Партійна організація ЗДУ у своєму складі мала значну частку представників гуманітарних наук, зокрема, філософів, істориків, філологів, особливо чутливих до змін, що відбувалися в суспільстві. Принципи Демплатформи виявилися співзвучними їх настроям. На позиціях Демплатформи стояла парторганізація історичного факультету і ряд членів партгруп кафедр суспільних наук університету. Кафедра історії СРСР і УРСР, якою я продовжував керувати, більше року не перераховувала партвнески на відповідні партійні рахунки, а передавала їх в сирітський будинок «Малютко».

За цих умов виникла ідея створити на базі Демократичної платформи партійний клуб ЗДУ. Ініціативна група в складі викладачів історичного факультету (М. Заліського, В. Кравченка, Ф. Турченка), кафедри історії КПРС (В. Космини, В. Нечепуренка, В. Мороки) і кафедри наукового комунізму (О. Черниша) підготувала проект «Платформи партійного клубу ЗДУ до XXVIII з'їзду КПРС». За сприяння проректора ЗДУ М. Некоза (кафедра історії КПРС) 16 березня 1990 р. Платформа була надрукована в університетській багатотиражці «Запорізький університет». Цей документ став резонансним не лише в університеті, а й в місті. Вперше в області були обнародовані і достатньо переконливо обґрунтовані принципи Демплатформи. Газету передавали з рук в руки, її читали в установах і в райкомах партії.

Як і міська Демплатформа, спроба створення партклубу ЗДУ зустріла жорстку протидію партійного апарату. 25 березня 1990 р. у газеті «Запорізький університет» були опубліковані «Тези доповіді секретаря парткому Т. Шевченка до відкритих партійних зборів ЗДУ, які відбудуться 29.03.1990 р.». Тези Т. Шевченка прямо не відповіли на жодну з принципових вимог Демплатформи (скасування ст. 6 Конституції СРСР, прийняття Закону про політичні партії, реформа партійної ідеології тощо), а її автор (чи автори?) обмежився моралізаторством і дискусуванням з другорядних, непринципових питань.

Напередодні партзборів ЗДУ з порядком денним «О Проектах Платформы ЦК КПСС к XXVIII съезду КПСС, Устава КПСС и Программных принципов деятельности Компартии Украины», призначених на 26 квітня 1990 р., серед комуністів стали поширювати ксерокопію документа, який кваліфікувався як тези доповіді секретаря Т. Шевченка на партзборах⁶³. Слід нагадати, що збори проводилися після відкритого листа ЦК КПРС комуністам країни «За консолидацію на принципіальній основі», який орієнтував партапарат на більш жорстке ставлення до прихильників Демплатформи, що й позначилося на змісті нових тез секретаря парткому ЗДУ. У тезах безапеляційно

⁶³ Тезиси доклада секретаря парткома ЗГУ Шевченко Т. Г. на открытом партсобрании ЗГУ 26.04.90 «О проектах Платформы ЦК КПСС к XXVIII съезду КПСС, Устава КПСС и Программных принципов деятельности Компартии Украины». *Архів автора*.

стверджувалося, що «В Демократической платформе практически отсутствуют как конструктивные подходы созидательного свойства, так и долговременные целевые установки по широкому спектру вопросов жизни общества».

Відповідно до тодішньої апаратної практики об'єктом критики стали і члени Демплатформи. Зокрема, співголови міської Демплатформи Борису Гальперіну, комуністу з 40-річним партстажем і багаторічним досвідом викладання наукового атеїзму, докоряли в тому, що він нічого не робить для парторганізації ЗДУ, співпрацює з Народним рухом України і закликає провести в день Чорнобильської трагедії молебень. Секретаря партійного бюро історичного факультету М. Заліського, співавтора Платформи партклубу ЗДУ, також критикували, в тому числі за те, що він пустив «на самотек вопросы дежурства в ДНД, художественную самодеятельность». Про мене промовчали.

Партклуб в університеті створити не вдалося. Бажаючих реформувати партію навіть в університеті виявилось мало. На установчі збори партклубу ЗДУ прийшло (враховуючи і парткомівських інформаторів) півтора десятка осіб. Але й зберегти під своїм контролем парторганізацію університету обкому не вдалося. Як і вся партія, вона стала розвалюватися, втративши орієнтири, віру в комунізм, у своїх очільників, потрапивши під деморалізуючий вплив байдужості. Це переконливо продемонстрували звітно-виборчі збори, що відбулися в листопаді 1990 р. Про ці збори писала обласна газета «Запорізька правда» у статті «Парад самовідводів»⁶⁴. Звітна доповідь секретаря парткому Т. Шевченка, зазначалося у статті, була побудована «в кращих зразках застійного часу». Більшість відмовлялася «поступатися принципами», а коли прийшов час вибирати секретаря, всі стали дружно відмовлятися. Серед «відмовників» був і я, хоча мене рекомендував «сам ректор». Парадокс полягає у тому, що коли на цю посаду погодився один із співавторів Платформи партклубу О. М. Черниш, відомий у місті своїми опозиційними виступами на засіданнях політклубів, то його й обрали. Але, схоже, він не вірив, що це надовго. Після закінчення зборів Олексій Михайлович поділився зі своїми колегами по Демплатформі передчуттям, що, очевидно, буде останнім секретарем парторганізації Запорізького університету. Так воно і сталося.

Члени Демплатформи відчували тиск з двох боків: партапарат вважав їх відступниками-ревізіоністами, з якими слід вести ідейну боротьбу, а позапартійна опозиція (у тому числі колишні комуністи, що вийшли з партії) переконувала, що вони займаються безнадійною справою. Серед них був доцент кафедри історії КПРС В. М. Мороко. Під час стажування в Києві він став свідком студентської «Революції на граніті» і після повернення до Запоріжжя відкрито заявив на кафедрі, що планує вийти з партії. 13 січня 1991 р., після кривавих подій в Ризі – написав заяву про вихід з КПРС і

⁶⁴ Парад самовідводів : [Шевченко Т. Г. на открытом парсобрании ЗГУ 26.04.90. «О проектах Платформы ЦК КПСС к XXVIII съезду КПСС, Устава КПСС и Программных принципов деятельности Компартии Украины»]. *Запорізька правда*. 1990. 30 листопада.

закликав членів кафедри наслідувати його приклад. Нагадаю, що він був членом ініціативної групи зі створення партклубу в ЗДУ.

Особливо гостро я відчув паніку в партійних верхах під час дискусії між кандидатами в делегати XXVIII з'їзду, яка відбулася в актовому залі Жовтневого райкому партії міста Запоріжжя. У дискусії я представляв Демплатформу. Моїми опонентами були начальник обласного управління КДБ генерал Д. Федосов і перший секретар райкому партії В. Панкратов. В залі було декілька колишніх членів КПРС, які нещодавно вийшли з партії. Один з них – у минулому мій студент Дмитро Секеринський – у своєму виступі заявив, що врятувати партію вже неможливо. Необхідно відкрито виходити з КПРС і включатися в будівництво демократичної партії на принципово нових засадах. Але переважна більшість залу підтримала партійних ортодоксів. Пізніше мене повідомили, що після дискусії генерал Федосов на своїй апаратній нараді в КДБ наказав «слідкувати за Турченком і вдень, і вночі».

І справді, коли прийшов час вибирати делегатів на черговий з'їзд партії (а тоді вибирали загальним голосуванням усіх комуністів району), жоден представник Демплатформи не потрапив в делегати з'їзду. Мені навіть не повідомили, скільки комуністів за мене проголосувало. Альтернативні вибори делегатів з'їзду були перетворені на фарс. Як і очікувалося, на з'їзд поїхав перший секретар райкому В. Панкратов. А я відправився своєю дорогою – на установчий з'їзд Української партії демократичної згоди, яка була перейменована спочатку на Партію демократичного відродження України, а потім – на партію «Реформи і порядок».

УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ЗГОДИ	
Прізвище	Турченко
Ім'я	Федір
По-батькові	Григорович
Кого представляє	Демплатфр. України
Установчий з'їзд	
ГІСТЬ	Запрошення № 94

Поразка членів Демплатформи на XXVIII з'їзді КПРС підтвердила точку зору скептиків (чи реалістів?), які говорили про відсутність реформаторського потенціалу в партії, що давно перетворилася в нежиттєздатний організм.

Але компартія вперто трималася за владу. У Запоріжжі резерви ще не були вичерпані. Коли в березні 1990 року відбулися вибори до Верховної Ради України,

у місті від демократів були висунуті кандидати по всіх кругах. У команді двох з них – професорів ЗДУ В. Чабаненка і О. Черниша, – працював я. Вони не пройшли. Зате депутатом українського парламенту став викладач історії Запорізького педучилища, випускник історичного факультету ЗДПІ, член Демплатформи Сергій Соболев. Від демократів був висунутий і пройшов до Верховної Ради СРСР місцевий опозиційний журналіст Віталій Челишев.

Початок духовного розкріпачення

В умовах розпаду комуністичного світобачення окремі українські дослідники вже з 1988 р. стали «прориватися» до читачів, публікуючи свої сенсаційні розвідки на шпальтах газети «Літературна Україна» та інших виданнях Спілки письменників України, компартійний контроль над якими помітно ослаб. Найчастіше у поле зору цих авторів потрапляли постаті відомих діячів революційного часу – В. Винниченка, М. Грушевського, С. Петлюри і Х. Раковського та інших, і пов'язані з ними важливі суспільно-політичні процеси революційної доби, які розглядалися з національно-патріотичних позицій.

У цю роботу включився і автор цих спогадів. Почалося це негайно після захисту восени 1988 р. у Інституті історії АН України докторської дисертації. У мене залишилося багато матеріалів, які не «вписувалися» в тодішню радянську парадигму і не увійшли в дисертацію і монографію. Зокрема, вони стосувалися українського національного руху і партійно-політичної боротьби в Україні в 1917-1920-х рр., місця і ролі в ній українських національних партій, які називалися буржуазно-націоналістичними. У стані ейфорії, яка наступила після успішного захисту, я взявся за новий проект, який передбачав підготовку – вже з урахуванням нових, «перебудовчих» підходів – монографії, присвяченої історії українських ліберальних і консервативних партій і організацій, починаючи від їх виникнення наприкінці XIX – поч. XX ст. до знищення в роки більшовицького режиму. Я запропонував співавторство моєму офіційному опоненту по докторській дисертації, дуже відомому в той час професору І. Курасу, заступнику директора Інституту політичних досліджень при ЦК КП України, який був автором декількох робіт, присвячених історії українських соціалістичних партій. Тоді їх називали українськими дрібнобуржуазно-націоналістичними. Він на співпрацю погодився. Робота йшла швидко, але ще швидше змінювалася суспільно-політична ситуація в країні. У розпал горбачовської «перебудови» наш творчий альянс на деякий час розпався. Мені здавалося, що Іван Федорович не встигав за «перебудовою», а може занадто швидко рухався я. Відтак, кожен пішов своєю дорогою.

Мене ця дорога привела до редакції журналу «Вітчизна» – літературно-художнього та громадсько-політичного місячника Спілки письменників України. Наприкінці 1989 р. у ньому була опублікована стаття під назвою «Українська автокефальна...», написана мною у співавторстві з молодим запорізьким дослідником Олександром

Ігнатушою. У статті йшлося про національний рух усередині православної церкви в Україні як частину загальноукраїнського визвольного руху, становлення в умовах революції Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) та її трагічну долю наприкінці 20-х – на поч. 30-х рр. Стаття закінчується висновком: *«Ця церква виникла на реальному економічному та соціальному ґрунті. Але на її шляху стала адміністративно-командна система, яка, утверджуючись, не визнавала ніякого інакомислення, була нетерпима до будь-яких форм суспільної самодіяльності, зводила всю різноманітність духовного життя людей до безликих, спрощених вульгарно-соціологічних схем. УАПЦ стала однією з перших жертв цієї системи. Своєю загибеллю вона сповістила про широке розгортання кривавих злочинів сталінського режиму на Україні»*⁶⁵.

Журнал з цією статтею вийшов напередодні установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову, на якому була прийнята резолюція про необхідність відновлення діяльності УАПЦ. Диктори української редакції Радіо «Свобода» більше тижня щоденно на два голоси – жіночим і чоловічим – розносили по ефіру зміст цієї статті. Ми чекали, що буде якась реакція Запорізького обкому КП України і «відповідних органів». Пам'ятали, що у попередні роки це добром не закінчувалося. Занадто сильною була інерція минулого і страх перед поверненням репресій. Але обійшлося. Це надало нам сміливості і оптимізму.

У січні 1990 р., вперше за роки комуністичного режиму, з ініціативи Народного Руху та інших демократичних партій України відзначалася річниця Акту злуки УНР і ЗУНР. Був організований «Ланцюг єднання», який зв'язав Київ і Львів. Комуністична влада південно-східних областей прагнула, як висловлювався тоді секретар Запорізького обкому КП України Олексій Причкін, «зупинити жовто-блакитну експансію» на регіон. Коли дізналися, що на історичному факультеті Запорізького університету готується круглий стіл, присвячений обговоренню цієї історичної події, до мене звернувся інструктор обкому партії П. Трегуб з вимогою відмовитися від проведення цього заходу і обговорити історичне значення Переяславської Ради 1653 р., чергова річниця якої також припадала на січень. Я, звичайно, відмовився, заявивши, що всі чекають інформації про Акт Злуки УНР і ЗУНР 1919 р. Врешті-решт, «круглий стіл» був проведений у Будинку політичної освіти Запорізького обкому і в ньому, серед інших, брали участь і працівники ідеологічного відділу обкому, які прагнули сформулювати «правильний погляд» на цю подію. Саме тоді М. Горбачов у одному зі своїх виступів заявив, що *«Харків – російське місто»*. Про це було повідомлено в залі, що підняло градус обговорення, який і без того був досить високий. Мені ставили питання з залу, і я відверто відповідав, посилаючись на результати демографічних переписів, історичні факти і свій майже десятилітній досвід навчання в Харкові на історичному факультеті і в аспірантурі. Мої відповіді викликали обурення обкомівців, яке вони

⁶⁵ Турченко Ф. Г., Ігнатуша О. М. Українська автокефальна. *Вітчизна*. 1989. № 12. С. 175.

відкрито висловили. Але я від свого виступу залишився задоволеним. Задоволеною, як мені здалося, була і більша частину залу.

Ця подія одержала розголос і мала продовження. Одна з запорізьких обласних газет замовила мені статтю про Акт Злуки 1919 р. Я швидко її написав. Але, поряд з моїм, «неправильним», в газеті був опублікований офіційний погляд на цю подію одного з доцентів кафедри історії КПРС Запорізького машинобудівного інституту. У його статті стверджувалося, що об'єднання УНР і ЗУНР було антинародною акцією буржуазії, спрямованої на те, щоб завадити прагненню українського народу до утвердження радянської влади і єдності в братерському союзі з російським народом. Говорилося також і про «Золотий вересень» 1939 р., коли відбулося «справжнє» возз'єднання Наддніпрянської і Західної України.

Того ж таки 1990 р. у видавництві «Знання» була опублікована великим накладом брошура О. Романчука «Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою». Йшлося про події, які тепер називають першою українсько-російською війною кінця 1917 – початку 1918 рр. Для багатьох читачів ця книжечка, автор якої навіть не був професійним істориком (Олег Романчук закінчив радіофізичний факультет Львівського університету, працював в науково-дослідному інституті, став письменником, писав науково-популярні статті, нариси, оповідання), справила ефект інформаційної бомби, яка для деяких моїх знайомих спричинила остаточний розрив з офіційною версією радянської історії і з комуністичною ідеологією взагалі.

Не дрімали штатні компартійні ревнителі «єдиновірної» лінії в Києві. Щоб тримати під своїм контролем «гласність», зберегти монополію на істину і нейтралізувати вплив нового бачення минулого, поширення якого спричиняло наростання неконтрольованої владою громадянської активності, ЦК Компартії України у січні 1989 р. прийняв постанову про республіканську програму розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР. Серед іншого, заговорили про необхідність підготовки монографій, які б по-новому описали історію компартії України. Звичайно, мова йшла не про історичну правду. Прагнули підвести оновлену базу для легітимізації Компартії як керівної сили України і показати неспроможність спроб поставити під сумнів «соціалістичний вибір» українського народу в 1917 р. Але нічого з цього не вийшло. Не вистачало ні аргументів, ні натхнення. Відтак, обмежилися публікацією матеріалів, побудованих у жанрі компартійної дидактики, головною метою яких було дати «правильне» (з точки зору офіціозу) розуміння тієї чи іншої події, того чи іншого діяча.

У такому ж «класово-партійному дусі» описувалися і деякі важливі події революційного минулого, які раніше замовчувалися або подавалися в спотвореному вигляді. Для прикладу назвемо статтю завідувача відділу Інституту політичних досліджень при ЦК КП України професора В. Солдатенка під назвою «Чотири кроки у безвихідь. (Центральна Рада та її універсали)», що була опублікована 19-20 січня 1990 р. в

центральної компартійно-радянській газеті «Радянська Україна», яка видавалася тиражем в декілька сотень тисяч примірників. Наведемо висновки, які робить автор: *«І в березні-жовтні 1917 року, і в жовтні 1917 – лютому 1918 року Центральна Рада зраджувала інтереси українського народу, прагнула будувати державу, чужу його інтересам. У міру все більшого відкидання зусиль буржуазних націоналістів, Рада дедалі активніше виступала проти власного народу, довівши боротьбу до відкритої громадянської війни і запрошення на рідну землю іноземних інтервентів. Віхами у цій боротьбі [...] і стали всі чотири універсали.*

...То хто ж зацікавлений сьогодні у тому, щоб позначати дні прийняття універсалів святковим кольором у політичному календарі і влаштовувати торжества з настільки сумнівних приводів!».

Стаття була опублікована напередодні чергової роковини проголошення IV Універсалом Центральної Ради незалежності України. Вона була не лише спробою компартійних верхів з допомогою стандартного набору комуністичних звинувачень очорнити політику Центральної Ради та її Універсали, а й мала на меті дискредитувати представників національно-демократичних сил, які зверталися до історії в пошуках аргументів для мобілізації мас у боротьбі за повернення Україні державного суверенітету. Серед більшості професійних істориків України ця стаття викликала відчуття огиди.

У контексті виконання компартійної постанови від січня 1989 р. почалася публікація деяких книг про події революції, які у радянські часи були заборонені. Одна з них – репринтне відтворення у 1990 р. видавництвом політичної літератури України трьохтомника «Відродження нації» (підзаголовки другої і третьої частин – «Історія української революції. [Марець 1917 р. – грудень 1918 р.]»). Автор – В. Винниченко. Вибір не був випадковим. Винниченко – відомий український письменник, активний діяч революції, один з лідерів Центральної Ради, а в 1918 р. – Директорії УНР. Його книга вперше побачила світ на початку 1920 р., коли автор, перебуваючи в еміграції, готувався до примирення з російськими більшовиками і збирався повернутися до УСРР, щоб одержати з їх рук високу державну або навіть компартійну посаду. Політична кон'юнктура, без сумніву, визначила зміст книги. Події лютого–березня 1917 р. В. Винниченко називає «Великою Російською Революцією»; більшовицький переворот 1917 р. в Петрограді подається ним як «Робітничо-селянська революція в Росії й на Україні». Книга по вінця заповнена розмірковуваннями на тему «всесвітньої боротьби соціалізму з капіталізмом», «міжнародної соціалістичної революції», «величезного значення Російської робітничо-селянської революції». Червоною ниткою через книгу проходить нищівна критика українських політичних режимів, що діяли в Україні в 1917-1919 рр., і фактичне виправдування окупаційної політики російських більшовиків. Явно на адресу політичних цензорів у Кремлі і окупованому більшовиками Харкові були розраховані слова Винниченка: «З тих режимів, які можуть бути на Вкраїні не нац. українського характеру (тут і далі виділено нами. – Ф. Т.), безпере-

чно найбільш сприятливим для українського відродження є все ж *режим радянської соціалістичної влади ...*»⁶⁶.

Відповідальні особи в ЦК КП України, які приймали рішення про відтворення в 1990 р. 50-тисячним накладом цього трьохтомника, добре знали його зміст. Вони шукали союзників серед тих, кого ще недавно називали ворогами, «буржуазними націоналістами». Книга В. Винниченка була використана для збереження комуністичного впливу в суспільстві, який в умовах «перебудови» танув на очах. На «Відродження нації» негайно після публікації книги почали посилатися противники перебудови і суверенізації України. Ще б пак, сам Винниченко – один з лідерів Центральної Ради, Голова Директорії УНР *дає рецепт на всі часи: тільки з комуністами Росії!* Іншого не дано. Ніхто тоді не згадував чим закінчилася спроба примирення Винниченка з більшовиками *«бувшої пануючої національності»*. Після відвідин у травні–вересні 1920 р. Москви і Харкова він повернувся в еміграцію (фактично, втік) і написав листа, у якому проінформував своїх однодумців про деспотичний більшовицький режим в Україні і назвав свою спробу примиритися з більшовиками *«надзвичайно шкідливою помилкою...»*⁶⁷. І хоча про цей лист в Україні в 1990 р. мало хто знав, читачі «Відродження нації» все ж робили про книгу свої висновки, які не співпадали з очікуванням цеківських «мудрагелів». Для масового читача, вихованого на жорстких канонах *Великої Жовтневої соціалістичної революції*, сама поява у підзаголовку третього тому книги терміну *«українська революція»*, справила несподіваний ефект. Незнайоме раніше словосполучення (хоча й подане з маленької букви) було схвально сприйняте багатьма читачами, які побачили в ньому ключ для розуміння подій, які раніше називалися *соціалістичною революцією і громадянською війною в Україні*. Цього явно не очікували компартійні ініціатори перевидання трьохтомника В. Винниченка.

Мені доводилося не один раз дискутувати з колегами-істориками з приводу появи цієї книги В. Винниченка. Мушу визнати, що не всі і не зразу зрозуміли її зміст і політичну спрямованість.

Але значно більший суспільний резонанс в цей час мав бестселер канадського професора українського походження Ореста Субтельного «Україна. Історія», який в Україні вперше був опублікований в 1991 р., ще до проголошення незалежності. У книзі є розділ «Українська революція», в якому автор розглядає події, які відбувалися в Україні 1917-1920 рр. У короткому вступі до книги автор формулює головні теоретичні засади, у контексті яких буде досліджувати історію України, і які вже були на озброєнні світової історіографії: теорія модернізації (механізму переходу людства від аграрно-ремісничого до індустріального суспільства) і концепція національного

⁶⁶ Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції: mareць 1917 – грудень 1919 р.). Ч. 3. Київ; Відень, 1920. С. 500.

⁶⁷ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали / ред. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Т. 1. Б. м.: Сучасність, 1983. С. 470.

відродження залежних народів Європи. Схему національного відродження в процесі модернізації кінця XVIII – початку XX ст. виробив чеський дослідник Мирослав Грох. Субтельний відмежовується від марксистської формаційної теорії і формулює своє бачення головних особливостей розвитку України: відсутність власної держави і модернізація, яка здійснювалася переважно неукраїнськими руками. Автор підсумовує: «Відтоді й дотепер зберігається певний поділ між українським і модерним»⁶⁸. Під таким кутом історія України в радянських книгах ще ніколи не розглядалася. Читачі чи не вперше дізналися, що минуле України можна аналізувати поза канонізованою в СРСР марксистською формаційною теорією з її неодмінним доповненням про якийсь благотворний вплив на долю українців російського народу і міфічної дружби народів взагалі.

Компартійні історики України зустріли пропозицію про публікацію цієї зарубіжної книги насторожено. Стояло питання, чи варто взагалі друкувати її без серйозних застережень. Викликала паніку компартійних істориків, зокрема, оцінка О. Субтельним впливу в Україні в 1917-1918 рр. українських національних партій та їх порівняння з впливом місцевих більшовицьких організацій Російської соціал-демократичної робітничої партії. Порівняння було не на користь більшовиків. *«Без серйозних застережень, пояснень-приміток поширенням цього твору буде досягнуто не лише позитивний, а й негативний ефект»*⁶⁹, – так оцінював наміри цього кола істориків В. Солдатенко. Не сумніваємося, що сучасному читачу зрозуміло, що малося на увазі під «позитивним» і «негативним» ефектами.

Згадуючи сьогодні про ці пристрасті у середовищі комуністичних ортодоксів, дивуєшся, чому їх застереження не стосувалися концептуальних засад, покладених в основу авторського задуму. Адже концепція модернізації і пов'язана з нею схема українського національного відродження кінця XVIII – початку XX століть, яка була використана О. Субтельним як теоретична основа книги, давала чітку відповідь на питання, чому в Україні відбулася саме національна, а не соціалістична революція. При цьому автор не ігнорує соціальних аспектів революційного процесу, але спеціально наголошує на тому, що «революційні події 1917-1921 рр. були революцією не лише соціально-економічною, але й національною»⁷⁰. Схоже, ця обставина залишилася за межами розуміння пильних ревнителів більшовицьких пріоритетів, вихованих на канонах сталінського «Краткого курса истории ВКП(б)».

Книга «Україна. Історія» О. Субтельного вийшла величезним накладом і користувалася надзвичайною популярністю. Застережень і приміток пильних комуністичних ревнителів «єдино вірного вчення» у книзі не було. Субтельного читали

⁶⁸ Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1991. С. 15.

⁶⁹ Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Рік 1917 : історичні есе-хроніки. Т. 1. Харків, 2008. С. 61-62.

⁷⁰ Субтельний О. Україна. Історія. С. 331.

вчителі, школярі, вузівські викладачі і безліч інших людей, які в цей час зацікавилися історією України.

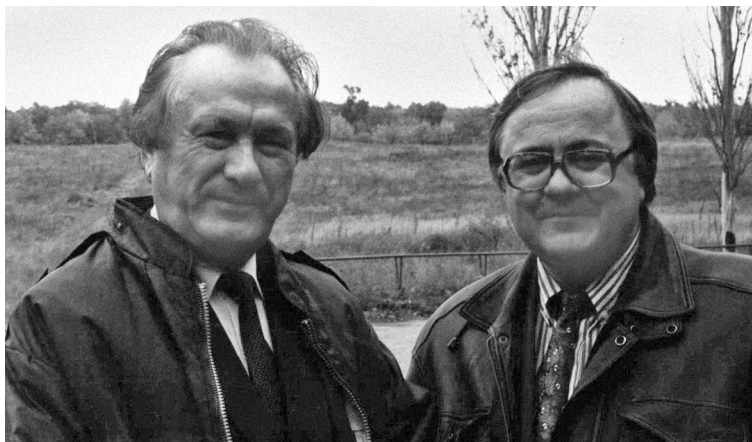
Приємною несподіванкою для історичного факультету був візит восени 1990 р. до ЗНУ історика, американця українського походження Тараса Гунчака. Декілька місяців він на волонтерських засадах працював з старшокурсниками київських вишів і проводив семінари для вчителів історії. У Запорізькому університеті Т. Гунчак прочитав цикл лекцій про актуальні проблеми дослідження Української революції. Для нашої кафедри він подарував збірник документів матеріалів в трьох томах, у яких висвітлюється політична боротьба в Україні наприкінці XIX – в XX ст.⁷¹. Це програми і статuti українських політичних партій, законодавчі акти українських національних урядів, програмні статті діячів українського визвольного руху (І. Франка, М. Грушевського, Д. Донцова, М. Міхновського, В. Винниченка та інших). Ці документи негайно стали об'єктом присіптивного аналізу моїх колег, аспірантів і студентів-старшокурсників, які зосередилися на вивченні історії українських національних партій.

Саме в 1988-1990 роках склалися сприятливі умови для реалізації плану молодих вчених історичного факультету ЗДУ – розгорнути комплексне дослідження історії українських ліберальних і консервативних партій. Цей план виник після успішного захисту моєї докторської дисертації і невдачі написати спільно з І. Курасом узагальнюючу монографію про діяльність цих партій. До реалізації цього плану під моїм керівництвом залучилася група молодих викладачів і студентів-старшокурсників.

У контексті цих намірів відбувалася наша підготовка до Республіканської наукової конференції «Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму і капіталізму», присвяченої 500-річчю Запорізького козацтва. Організаторами конференції були Інститут історії НАН України та історичний факультет Запорізького державного університету. Була проведена ґрунтовна підготовка. Завчасно опублікували тези учасників конференції, авторами яких була 91 особа. Найбільше, звичайно, з Києва, але була представлена вся Україна. Приїхали провідні науковці України, зокрема, професори П. Гарчев, В. Смолий, В. Сарбей, Ю. Пінчук, Г. Швидько та інші. Було багато молодих дослідників.

Конференція відбулася на острові Хортиця 8-10 січня 1991 р., тобто, ще до проголошення незалежності України. Плануючи програму конференції, ми передбачили роботу окремої секції «Політичні партії і суспільно-політичні об'єднання на Україні в кінці XIX – початку XX ст.». Керівником секції доручили бути мені. Секція об'єднала двадцять дослідників з різних наукових центрів України (Запоріжжя, Києва, Дніпропетровська, Полтави, Львова, Дрогобича, Донецька, Сімферополя, Ніжина). Запоріжжя, крім мене, представляли чотири молодих дослідники – Т. Геращенко, С. Чмир, Н. Заліська, О. Ігнатуша, які недавно закінчили університет і захистили дипломи

⁷¹ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті : документи і матеріали / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Б.м. : Сучасність, 1983. Т. 1. 510 с. ; Т. 2. 490 с. ; Т. 3. 380 с.

З професором П. І. Гарчевим

роботи з відповідної тематики. Ще у першій половині 80-х років вони, навчаючись в університеті, працювали у відділах спеціального зберігання ЦНБ АН України і київських центральних архівах, де зібрали цікавий матеріал про діяльність українських ліберальних і консервативних партій. Мені вартувало багато зусиль, щоб добитися для цих студентів відповідних спецдопусків. Але ці зусилля принесли результати. Були зібрані унікальні матеріали, які ще не публікувалися. Наші доповіді, побудовані на цих матеріалах, викликали жвавий інтерес учасників конференції. Всі говорили, що ця тема надзвичайно актуальна і має хорошу наукову перспективу. Україна перебувала у стадії формування багатопартійності і питання її партійно-політичної історії набувало не лише академічний, а й суто практичний сенс.

Зокрема, Т. Геращенко охарактеризувала основні етапи діяльності Української народної партії, якою керував М. Міхновський, Н. Заліська проаналізувала особливості історичної біографії Української демократичної хліборобської партії, С. Іваницька (Чмир) розповіла про публіцистичну діяльність М. Грушевського, О. Ігнатуша дав оцінку національному руху за реформування православної церкви в Україні. Моя доповідь була присвячена аналізу питання національного самовизначення в програмі Української демократичної партії. Якщо ще недавно про українські національні партії в історичній літературі говорилося як виключно «буржуазно-націоналістичні», контрреволюційні, ворожі інтересам українського народу, то тепер їх діяльність сприймалася як один з важливих елементів українського національно-визвольного руху, оцінювалася у конструктивному контексті і це викликало позитивну реакцію учасників конференції⁷².

⁷² Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму : матеріали Республік. наук.-теор. конф. (м. Запоріжжя, 8-10 січня 1991 р.). Київ ; Запоріжжя, 1991. С. 15-16 ; 32-33 ; 39-40 ; 136-138 ; 146.

Однак, обговорення на конференції питань, пов'язаних з історією українського національно-визвольного руху, продемонструвало й певну теоретичну безпорадність доповідачів. Відходячи від радянських ідеологічних штампів, вони не змогли запропонувати нових концептуальних підходів. Виняток становила доповідь молодого київського дослідника С. Єсельчика, який, аналізуючи зарубіжну історіографію про місце Кирило-Мефодіївського товариства в історії українського національного руху, вказав на перспективність аналізу процесу національного пробудження в Україні у контексті визвольного руху залежних народів Європи. Саме так, переконував він, роблять англомовні автори, у тому числі й українського походження (І. Рудницький, О. Прицак, Дж.- П. Химка та ін.)⁷³. Нічого подібного про вклад зарубіжних українців у розвиток вітчизняної історичної науки у публічному просторі України раніше не звучало. До речі, пізніше С. Єсельчик характеризував нашу конференцію на о. Хортиця, яка відбулася ще у радянські часи, як наукову подію пострадянського етапу вітчизняної історіографії⁷⁴.

Успішні виступи на конференції на Хортиці надихнули молодих запорізьких дослідників на участь у VI Республіканських суспільно-політичних читаннях, які відбулися 22-25 травня 1991 р. у Новгороді-Сіверському під егідою Ради молодих вчених Інституту історії України АН України. Запорізький університет на читаннях представляли Т. Геращенко, Н. Заліська і О. Ігнатуша⁷⁵. З особливим інтересом учасники читань ознайомилися з виступом вже знайомого нам С. Єсельчика, присвяченому висвітленню проблеми періодизації історії українського національного руху XIX – початку XX ст. в сучасній зарубіжній історіографії. Як наукова сенсація було сприйняте повідомлення доповідача про те, що *«в немарксистській історіографії 60-80-х років усталеним є положення про «суттєву нормальність українського досвіду», який розглядається у контексті інших східноєвропейських національних рухів», і що «пануюча на сьогодні в західній історіографії концептуальна періодизація історії українського руху опирається на спільну для східноєвропейських країн трьохетапну модель», яку розробив Мирослав Грох, а особливості України дослідили зарубіжні вчені Р. Шпорлюк, О. Субтельний, Б. Кравченко, І. Рудницький та інші*⁷⁶.

⁷³ Там само. С. 27-28.

⁷⁴ Єсельчик С. Пробудження нації. До історії українського національного руху другої половини XIX століття. Університет ім. Монаша. Відділ славістики. Мельбурн. 1994. С. 17. 19.

⁷⁵ Україна: дослідження та інтерпретації : тези VI Республік. суспільно-політичних читань (м. Новгород-Сіверський, 22-25 травня 1991 р.). Київ, 1991. С. 53-54 ; 61-65 ; 99-100.

⁷⁶ Україна: дослідження та інтерпретації : тези VI Республік. суспільно-політичних читань (м. Новгород-Сіверський, 22-25 травня 1991 р.). Київ, 1991. С. 53-54 .

Роботи цих дослідників були опубліковані в Україні, причому деякі з них ще до проголошення незалежності. Зокрема, стаття П. Магочія «Українське національне відродження. Нова аналітична структура» з'явилася 1991 р. у березневому числі «Українського історичного журналу». Це був виклад виступу ученого на Першому конгресі Міжнародної асоціації українців, який проходив ще у вересні 1990 р.⁷⁷ Публікація іншого автора Р. Шпорлюка «Українське національне відродження в контексті Європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть» з'явилася у щорічнику «Україна: наука і культура», який був підписаний до друку у кінці липня 1991 р.⁷⁸ Ці статті справили глибоке вплив на науковців, які досліджували український національно-визвольний рух модерної доби, зокрема, Українську революцію 1917-1921 рр. Викладені в них теоретичні конструкції стали надійним концептуальним підґрунтям для остаточного подолання радянських підходів в оцінці історії України XIX – поч. XX ст. і, зокрема, діяльності українських національних партій.

Таким чином, ще до проголошення незалежності України, в умовах *горбачовської «гласності»*, українська історична наука здійснила спроби звільнитися від комуністичного диктату. Впала «залізна завіса», яка відділяла істориків України і їх колег з української діаспори. Стала доступною історична література, яка раніше вважалася «антирадянською» і ховалася від читачів у відділах спеціального зберігання бібліотек і архівів. І це яскраво відбилося на настроях частини молодих запорізьких дослідників. Але це були перші кроки. Значна частина професійних істориків виявилася нездатними зрозуміти суті подій, які відбувалися під час «перебудови» в Радянському Союзі і просто вичікували, «коли все заспокоїться».

Незавершена серпнева революція 1991 року

24 серпня 1991 р. Верховна Рада проголосила незалежність України. Відкрилася нова епоха в житті українського народу, а разом з тим почався новий етап моєї біографії. Мені тоді йшов 45-й рік.

Під час «перебудови» частина викладачів ЗДУ і усіх моїх знайомих, які ще не втратили українську ідентичність, мріяли про вільну, незалежну, демократичну, багату Україну, рівну серед рівних у цивілізованому світі. Але все це уявлялося як далека перспектива. Коли напередодні проголошення незалежності в Запоріжжі відбувся фестиваль української пісні «Червона рута», мені здалося, що ця перспектива наближається. На фестивалі виступив зі своєю, тепер вже знаменитою піснею «Вставай,

⁷⁷ Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура. *Український історичний журнал*. 1991. № 3. С. 97-107.

⁷⁸ Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті Європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть. *Україна: наука і культура*. Київ, 1991. Вип. 25. С. 159-167.

Розділ 6

Україно!» запорізький співак і композитор Анатолій Сердюк, написаної на слова поета Дмитра Павличка спеціально для фестивалю. У пісні є рядки, які тоді були сприйняті як заклик до боротьби за незалежність:

*Вставай, та кайдани порви,
Дай познать, ясніший від грому,
Що ти не рабиня Москви,
Й рабою не будеш нікому.*

Але коли було оголошено про спробу державного перевороту, очолену Державним комітетом з надзвичайного стану (ДКНС), постало питання, як зберегти вже здобуте в умовах «перебудови, а не про повну перемогу демократії над тоталітарним режимом і про здобуття незалежності. Я знав про незбагненність логіки історії, але не міг уявити, що через декілька днів комуністична Верховна Рада наважиться на проголошення незалежності України. Єдине, що я достеменно зрозумів, що відбуваються дуже важливі події, і які мені, історичу необхідно зафіксувати їх в пам'яті і в документах, щоб потім описати⁷⁹.

У ніч з 18 на 19 серпня 1991 р. я перебував на своїй дачній ділянці під Запоріжжям у селі Осетрівка. Закінчувалася відпустка, попереду був новий навчальний рік з його турботами. Були й господарські проблеми, які вимагали негайного вирішення. Але життя внесло істотні корективи в мої плани. О 7 годині ранку я почув по радіо «Свобода» інформацію про утворення в Москві ДКНС і відсторонення М. Горбачова від влади. Я негайно поїхав додому і зателефонував у штаб-квартиру міського Руху. Мені коротко повідомили суть справи і запросили на мітинг, який збирався на Фестивальній площі у центрі міста. Коли я добрався до площі, там вже обговорювалися події в Москві. Зібралось декілька сотень осіб – знайомих і незнайомих. Серед мітингувальників побачив викладачів і студентів університету, активістів «Руху» і «Просвіти». Стали підходити депутати обласної і міської ради. На площі вже стояли міліціонери і одягнуті в цивільне «сторонні» у військовій виправці, напевне, співробітники КДБ. Обговорення подій стало спонтанно переростати в мітинг протесту проти спроби державного перевороту. Усі були переповнені емоціями. Костянтин Лямцев – депутат обласної Ради і голова міського Руху через мегафон прочитав текст заяви Єльцина, яку той проголосив з танка біля «Білого дому». Мегафон передавали з рук в руки. Як не дивно, ні міліція, ні люди у цивільному не заважали мітингувальникам. Напевне, не було наказу. Сюрпризом була поява і виступ на площі депутата Верховної Ради України від Демократичного блоку Сергія Соболева. Він прибув з Михайлівського району, де з групою знайомих ...заготовляв на зиму картоплю за принципом: три мішки для

⁷⁹ Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе. Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій. Запоріжжя, 2009. 367 с.; Турченко Ф. Г. ГКЧП і проголошення незалежності України: погляд із Запоріжжя. Запоріжжя, 2011. 131 с.

колгоспу, один – для себе. Сьогодні у це важко повірити, але такий факт справді мав тоді місце. Дізнавшись про заколот у Москві, він попутною машиною доїхав до Запоріжжя, а звідси – поїздом до Києва. Після закінчення мітингу домовилися зійтися завтра, щоб продовжити обговорення ситуації. Заявка на мітинг була оформлена як зустріч з депутатами-рухівцями з облради.

Вночі мало хто спав. Слухали радіо, осмислювали ситуацію, телефонували знайомим із Запоріжжя, Києва, Львова, Москви та інших міст. Вранці 20-го Фестивальна заповнилася людьми. Знову з'явився мегафон. Виступали знайомі і незнайомі. Особливий інтерес викликав виступ москвича, який був у відрядженні в Запоріжжі. На 21 серпня на площі був запланований новий мітинг.

Поїхав в університет. Відпускний період не закінчився, і людей на факультеті не було. Пішов у перший, ректорський корпус. Хотів зустрітися з колегами по Демплатформі, «Руху» і «Просвіті». Активісти були у відпустках, але усі випадкові зустрічні запитували, що відбувається у країні і чим це закінчиться. Симпатії більшості були на боці Б. Єльцина і демократії в Росії і в Україні. Але декілька ветеранів (між собою вони один одного називали «реваншистами») заговорили мовою декретів ДКНС, які трансливали по ТБ і радіо. Виявляється, вони також чули про виступи Єльцина, але з ним не погоджувалися. Дискутувати не було сенсу і я пішов в ректорат. Там, крім секретаря, не було нікого.

Знову пішов у штаб-квартиру Руху, яка не закривалася. Перша реакція запорізьких демократів на спробу перевороту мала яскраво виражений захисний характер. В оцінці перспективи домінував обережний оптимізм. Обговорювали виступ на телебаченні членів ДКНС. Усі звернули увагу на віце-президента СРСР Янаєва, у якого тремтіли руки. Було загальне переконання, що «ці хлопці довго не протримаються». Але коли доходило до конкретизації поняття «довго», єдності не було: хтось «давав» заколотникам тиждень-два, а хтось – місяць.

У резолюції міського мітингу на підтримку суверенітету України з вимогою рішучих дій проти заколотників, який відбувся 21 серпня 1991 р. в Запоріжжі, про незалежність мова також не йшла. Не було такої вимоги і в заяві Запорізького крайового Руху, прийнятій 22 серпня 1991 року і розповсюдженій у формі листівки.

Але ситуація змінювалася стрімко. 22 серпня вже стало очевидно, що путч провалився. «Політичний вітер» виявився настільки сильним, що радикально змінив настрої переважної більшості жителів області – як політичної і господарської еліти, так і «низів». Хоча до заколоту ДКНС за незалежність України виступала невелика частина населення регіону, її проголошення вітала абсолютна більшість. Навіть ті депутати Верховної Ради – члени КПРС, яких важко було запідозрити в демократичних настроях, декларували свою підтримку незалежності. Як відомо, із запорізьких депутатів у Верховній Раді «проти» 24 серпня 1991 р. проголосував лише О. Причкін – один із секретарів обкому КП України. Інші голосували «за». Дехто не з'явився на сесію. Сотні тисяч рядових членів партії і партфункціонерів

мовчки спостерігали за агонією Радянського Союзу, до публічних клятв у вірності якому їх ще недавно спонукали. У цілому, незалежницький вибір не зустрічав помітної опозиції в області.

Проголошення незалежності запорізькі демократи вітали як власну перемогу. Але, порівнюючи перебіг подій в Україні і Росії, швидко дійшли висновку, що самостійність України при збереженні влади в руках компартійного апарату, є нічим іншим, як політичним шахрайством. Про це, зокрема, свідчить надрукована на машинці листівка місцевої організації Української республіканської партії. Партійні активісти роздавали її учасникам мітингу і розклеювали по місту. Один екземпляр листівки я зберіг. Судячи із тексту, вона була виготовлена десь між 24 і 26 серпня, тобто в період, коли незалежність України вже була проголошена, а діяльність компартії України ще не була припинена. Нагадаємо, що заборона відбулося 26 серпня після відповідного указу Президії Верховної Ради України. У Російській Федерації указом президента Бориса Єльцина діяльність КПРС і Компартії Російської Федерації була припинена ще 23 серпня. У цих умовах участь комуністів у проголошенні незалежності могла бути тактичним маневром республіканської партноменклатури з метою зберегти на території України свого роду «комуністичну резервацію». Це припущення на всі сто відсотків відповідало дійсності. Пленум ЦК КП України, який відбувся 26 серпня, прийняв постанову, в якій заявив, що вважає *«необхідним прийняти рішення про повну самостійність Компартії України»*⁸⁰. Листівка запорізьких республіканців цілком слушно попереджала: *«..Будемо відвертими, ця банда, злякавшись єльцинського рішучого кроку до зведення з п'єдесталу ідеї комунізму з її «апостолами» вбачає в самостійній Україні шлях до врятування партії з тим коритом, яке ми покійно наповнювали 73 роки!»*⁸¹.

Коли з Києва повідомили, що компартію України заборонили, демократи заспокоїлися: все йде, як у Москві. Тоді Москва вважалася авангардом демократичних сил і на неї орієнтувалися. Змушений визнати, що у полоні цієї ілюзії опинився і я. Мені здавалося, що варто заборонити діяльність компартії, націоналізували її майно і все стане добре. Але досить швидко ситуація стала прояснятися, коли стало зрозумілим, що означає заборона партії і націоналізація партійного майна. Не одразу, через декілька днів обком було опечатано. Але виявилось, що на рахунку Запорізького обкому партії не залишилося жодної копійки. Основний масив документів обкому, які компрометували компартію, також було знищено. Працівники з паперорізкою працювали вдень і вночі. Не встигли порізати лише папку матеріалів, які мали узагальнюючу назву «Політична карта Запорізької області». По-суті, це було досьє на опозиційних

⁸⁰ Коммунистическая партия Украины. Хроника запрета: свидетельствуют документы. Донецьк, 1992. С. 51.

⁸¹ Листівка Правобережної організації УРП м. Запоріжжя з вимогою заборони КПРС-КРУ в Україні та націоналізації її майна (24 серпня 1991 р.). *Архів автора*.

осіб. Через деякий час ці документи потрапили в мої руки і після необхідної обробки були опубліковані⁸².

Очевидці і свідки подій описують справжню паніку, яка спостерігалася в середовищі кадрових партпрацівників. Деяким здавалося, що світ перевернувся. Офіційні партійні зв'язки розпалися. Кожен був полишений на себе. Людям, поведінка яких визначалася правилами суворої партійної субординації, було від чого розгубитися. Партпаратники чекали, що з ними будуть «розбиратися», арештовувати і судити, тобто робити все те, що самі ще недавно робили з дисидентами. Але час йшов і ніяких репресій по відношенню до них не проводилося. Про люстрацію тоді не було навіть розмов. Їм зарахували робочий стаж і допомагали у працевлаштуванні. Багато з них опинилися на роботі в радянських установах, промислових підприємствах, навчальних закладах тощо. У нас в ЗДУ влаштувалося більше десятка колишніх партпрацівників. Два навіть стали деканами. Особливо багато обкомівців опинилося на кафедрі філософії і культурології. Колишній завідувач відділу пропаганди і агітації В. Воловик після еміграції в Ізраїль професора А. Когана став завідувачем кафедри філософії. Потім ректор В. Толок призначив його проректором з науково-дослідної роботи. Останній секретар парткому О. Черниш став завідувачем кафедри політології, яка була організована на базі кафедри наукового комунізму. Колишній завідувач кафедри історії КПРС С. Орлянський став співробітником виховного відділу ЗДУ – заступником проректора з виховної роботи.

Таким чином, апаратники здійснили своєрідне політичне «сальто-мортале». Його наслідки цього добре охарактеризував у своїх спогадах Костянтин Лямцев – лідер Запорізького міського Руху, якого після 24 серпня інколи запрошували на наради в облвиконкомі:

«В десять часов 26 августа руководство области собрало бывших первых секретарей райкомов – которые успели пересест в кресла председателей райсоветов. «тныне закончилось двоевластие, – заявил предоблисполкома Демьянов, – отныне вы единственная власть». И все присутствующие встали и зааплодировали. Я почувствовал себя женихом на чужой свадьбе, ибо понял, что нас просто обманули. Фактически партийно-государственные структуры были подготовлены к такому сценарию, и только ожидали случая, чтобы добиться полнейшей бесконтрольности. Так или иначе – партия была тем органом контроля, который не давал некоторым развернуться во всю ширь..

Я заходил на совещание победителем, а уходил «битым псом»...»⁸³.

⁸² Турченко Ф. Г. Таємні документи Запорізького обкому КП України про політичну боротьбу в регіоні напередодні проголошення незалежності 1991 р. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2007. Вип. 21. С. 370-380.

⁸³ Вече. (Запоріжжя). 1998. 3 сентября.

З Костянтином Лямцевим

Ті, що зібралися на нараду в залі колишнього обкому, не думали ділитися владою, тим більше – уступати її демократам, яких вони інакше як демагогами, а то й не сповна розуму, не сприймали. Їх публічна чи мовчазна відмова від комунізму і радянської лояльності якраз і передбачала продовження владних повноважень у нових умовах. Влада для переважної більшості з цих людей була метою, а політичні кольори – засобом її досягнення. *Самостійно* номенклатура від влади відходити не збиралася. Розмов про створення якогось механізму *реальної* участі демократів у владних структурах області в номенклатурному середовищі не було. Взагалі, участь демократів у владі сприймалася як річ неможлива. Колишній перший секретар Запорізького міськкому партії, а з квітня 1991 року заступник голови облвиконкому П. Ванат у своєму інтерв'ю чітко вказав на це: *«Влада себе захищає. І думки у владі не могло з'явитися про «самовідвід», бо люди звикли і хотіли бути при владі...»*⁸⁴.

Вже тоді, спостерігаючи ситуацію в області, мені стало ясно, що свій історичний шанс Україна у серпні 1991 року використала лише частково. Номенклатура залишилася при владі. Демократи діяли нерішуче і не змогли використати навіть той обмежений інтелектуальний і організаційний ресурс, який був у їх розпорядженні. Формально незалежна, Україна стала напіврадянською, напівкомуністичною і напівколоніальною. Дальший розвиток суспільства тепер багато в чому залежав від того, у якому напрямку йтиме еволюція демократичних сил і старої комуністичної еліти, яка несподівано для себе стала на чолі незалежної України.

⁸⁴ Інтерв'ю колишнього першого секретаря міськкому партії, члена бюро обкому КПУ, заступника голови облвиконкому з питань промисловості П. М. Ваната стосовно партійної і радянської діяльності наприкінці 80-х – початку 90-х років. *Архів Ф. Г. Турченка*.

НА ЧОЛІ

Розділ 7 ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Декан vs ректор

Починався новий навчальний рік – перший рік незалежної України. Зустріч із колегами, які повернулися загорілими з відпусток, продемонструвала, що вони сприйняли проголошення незалежності і заборону Компартії як даність. На засіданні вченої ради університету всі проголосували за ліквідацію парткому, хоча це вже була лише формальність. А дехто заявив, що «ще до заборони Компартії написав заяву про вихід з неї», показуючи папірець, який тримали при собі. Цікаво, що до заборони Компартії вони ніякими опозиційними настроями не виділялися. Однак до цього я звик. Для мене було важливіше, що відбувається в Києві. Я уважно, як історик, читав «Акт проголошення незалежності України», прийнятий Верховною Радою 24 серпня 1991 р. Ця подія оцінювалася як закономірний наслідок усього попереднього розвитку і «продовження тисячолітньої традиції державотворення в Україні». На мою думку, в «Акті...» лаконічно, у «згорнутій» формі представлена нова концепція попереднього політичного розвитку України. У моєму розумінні це означало, що легітимізується боротьба за незалежність України, яка розгорнулася у попередні століття – з часів Давньої Русі до 24 серпня 1991 р. Я зрозумів, що нове бачення минулого і його трансляція на сучасне і майбутнє

мають стати змістом гуманітарної освіти, вишівських і шкільних підручників з історії, наукових досліджень. Це була програма на багато років, але її реалізація почалася негайно після проголошення незалежності.

Так, зміст поняття «Вітчизна» офіційно змінився, і історія України стала вітчизняною історією, замінивши історію СРСР, яка фактично була історією Росії. Ще у 1990 р., після вилучення з Конституції СРСР і Конституції УРСР статей про керівну роль Комуністичної партії, було скасовано дисципліну «історія КПРС», яка викладалася на першому курсі у кожному виші. Ця дисципліна мала завданням на прикладі діяльності КПРС сформувати в молодих спеціалістів глибоке переконання в неминучості перемоги комунізму в Радянському Союзі і у всьому світі. Замість неї ввели до навчального процесу «політичну історію» – предмет, зміст якого був малозрозумілим і студентам, і викладачам. Останні ще недавно читали курс історії КПРС і переконували студентів у неодмінній перемозі комунізму, а тепер мали утверджувати у свідомості майбутніх спеціалістів принципи політичного плюралізму. Однак цей експеримент виявився невдалим: більшість викладачів продовжувала переповідати студентам історичне минуле КПРС. Із 1 вересня 1992 р. політичну історію у вишах скасували і її замінила історія України, яку відтоді почали вивчати на всіх без винятку факультетах. Щодо викладачів кафедри історії КПРС, то вони були включені до складу кафедр історичного факультету. Частина з них відправилася на пенсію.

Відбувалися зміни в навчальних планах історичних факультетів, зокрема в Запорізькому університеті. Наскільки я пам'ятаю, особливих розпоряджень Міністерства освіти і науки з цього приводу не було. Там просто не встигали за плином подій. Але нам було ясно, що той курс, який називався «Історія СРСР», слід радикально реорганізувати. Було очевидно також, що курс історії України слід концептуально переглянути і значно розширити. З 1 вересня 1991 року я почав читати курс новітньої історії України, який охоплював період з 1917 по 1991 рік.

Уже з початку нового 1991/1992 навчального року на нашій кафедрі, яка ще називалася «Історія радянського суспільства», почалося обговорення питання про її перейменування. Підставою стала зміна статусу історії України і перетворення її на основний курс. Після довгих обговорень в деканаті і ректораті дійшли висновку про необхідність поділу нашої кафедри на дві – кафедру історії України (завідувач С. Лях, який 1991 р. захистив докторську дисертацію), і кафедру новітньої України, керувати якою доручили мені.

Відповідний наказ ректор підписав 7 лютого 1992 року.

Склад нашої кафедри станом на другу половину 90-х років зафіксувала світлина. Справа наліво зверху: доцент С. Тимченко, доцент О. Скворцов, асистенти В. Гвоздик і В. Ткаченко. Другий ряд: старший викладач О. Старух, професор Ф. Турченко, доцент В. Мороко. Знизу, зліва направо: кандидат історичних наук Т. Геращенко, старший викладач Т. Грушева і старший лаборант К. Рудницька. П'ять викладачів кафедри –

Кафедра новітньої історії України (друга пол. 1990-х рр.)

В. Гвоздик, В. Ткаченко, О. Старух, Т. Геращенко і Т. Грушева – випускники історичного факультету ЗДУ.

Ці події відбувалися, коли історичний факультет, розташований в одному корпусі з біологічним факультетом (колишня загальноосвітня школа), вкотре «переїхав». Цього разу остаточно. Після ліквідації обкому партії частину його приміщення зайняло управління сільського господарства облвиконкому. Після студентського пікетування держадміністрації, організованого ректоратом, корпус будинку управління сільського господарства рішенням обласної ради передали на умовах оренди університету. У ньому розмістили новостворений юридичний, а також математичний і історичний факультети. Ми були незадоволені, що за двадцять років існування факультету нас переселяли вчетверте. До того ж, нам запропонували третій, останній поверх. Усе це сприймалося як неповага і певна дискримінація істориків з боку ректорату, де переважали математики і фізики. Колектив запропонував декану Ю. Івоніну донести нашу позицію до відома ректора, але даремно.

Після проголошення незалежності України кадрове «нашестя» з Росії припинилося і декан почав готуватися виїхати до Росії. Факультет він залишав у занедбаному стані. В університетському рейтингу історики були десь знизу, що не відповідало кадровому складу і потенційним можливостям колективу. Єдиний представник ректорату, який підтримував Ю. Івоніна, – проректор В. Воловик. Це був суто політичний альянс. Обидва охоче підписували різні звернення щодо статусу державної мови та інші антиукраїнські пасквілі, яких у перші роки незалежності було багато.

Почали шукати кандидатуру нового декана, цього разу із «місцевих». Вибір впав на мене. Деканом факультету я був 14 років, і спробую охарактеризувати еволюцію моїх відносин з В. Толоком, який перебував на посаді ректора 18 років.

Коли я дізнався, що мене будуть рекомендувати на посаду декана, радості не відчув. Мене не влаштовували ні політичні погляди ректора (я його сприймав як представника прокомуністичної і антиукраїнської частини керівництва ЗДУ), ні спосіб його спілкування з підлеглими, який проректор М. Некоз у приватній розмові справедливо характеризував як «байський». Мені здавалося, що ректор не визнає чужої точки зору, а мені не хотілося працювати з ним на засадах безголосого служки. У ролі завідувача кафедри і члена вченої ради університету, я дистанціювався від нього і це він, напевне, відчував. Уперше звернувся до нього під час чергової міністерської корекції, коли в навчальному плані історичного факультету з'явилася дисципліна «Математичні методи в історичних дослідженнях». Це було в 1986 р. Я з ентузіазмом взявся розробляти курс лекцій і методичні рекомендації для семінарських занять. Ректор В. О. Толок на той час керував кафедрою на матфаці і я звернувся до нього за консультацією. Він чітко відповів на запитання і поцікавився, звідки я розуміюся на математичній статистиці, і до чого тут історія. Розмова була короткою, але, напевне, цей випадок залишився в його пам'яті. Потім почалася перебудова, і в умовах наростання політичної активності в університеті мене сприймали як опозиціонера, з яким «можна співіснувати». Невипадково ректор рекомендував мене на посаду секретаря парткому. На цьому місці він не хотів бачити професорів О. Черниша чи М. Некоза, яких вважав кар'єристами, і партком став би для них трампліном для здобуття ректорської посади. Моїми політичними поглядами В. Толок не цікавився. Для нього було важливіше, щоб на факультеті був відносний порядок, і я був тією людиною, яка, на його переконання, може забезпечити цей порядок і не претендуватиме на більше.

Пізніше наближені до В. Толока розкрили мотиви, якими він керувався в кадровій політиці. Ректор їм говорив, що в Середній Азії, де минуло його дитинство і юність, влада довго не могла взяти під контроль населення, яке перебувало під впливом місцевих басмачів. Ситуація змінилася, коли влада припинила нав'язувати населенню чужих «котів у мішках», почали зближатися з популярними серед населення місцевими авторитетами, часто – басмачами, і призначати їх головами колгоспів. Коли ректорські ставленики на факультеті («коти в мішках») остаточно себе скомпрометували, він зробив ставку на мене – «місцевого басмача». Такий цинізм у кадровій політиці мене не надихав, але створював платформу для ділового, без емоцій, співробітництва. Принаймні, я знав, що від мене хочуть. Порядок і авторитет факультету в університеті для мене також були важливі. На цьому і зійшлися. Це по-перше.

По-друге, ректора взагалі не цікавив історичний факультет як структурна одиниця. Справжні інтереси ректора концентрувалися на математичному факультеті і обчислювальному центрі, на факультеті іноземних мов, на недавно відкритих фізичному і біологічному факультетах, на молодих юрфаці і економфаці. Він мав ілюзію, що в ринкових умовах, які поширювалися в освітній сфері, державний університет може стати знаряддям для заробляння грошей. *«Торгуватимемо мізками!»* – таким було його гасло. Історичний факультет був мало підхожий для цього. Однак ректор

розумів, що історики можуть рекламувати університет загалом. В умовах перебудови і перших років незалежності історики друкували багато сенсаційного. Наші археологи під керівництвом Г. Тощева щорічно виявляли на Мамай-Горі біля Великої Знам'янки цінні артефакти. Про це часто повідомлялося в ЗМІ. На факультеті постійно відбувалися наукові конференції, учасниками яких були вчені з наукових центрів України і зарубіжних країн. Ректор охоче виступав на їх відкритті. Звичайно, організація конференцій вимагала затрат, але В. Толок інколи погоджувався на них. «Популярність і слава вимагають грошей», – повторював він.

Ректор, який виріс у Середній Азії, нічого не знав про історію Запорізького козацтва. І коли наприкінці 80-х – на початку 90-х років про козацьке минуле краю заговорили скрізь, це не пройшло повз його увагу. Інколи він говорив і зі мною щодо цього. Я охоче підтримував розмову і одного разу запропонував створити в межах науково-дослідного сектора ЗДУ Науково-дослідний інститут козацтва. Він погодився і доручив мені підготувати проєкт наказу і обґрунтування. Під час роботи над обґрунтуванням постало питання фінансування, і в мене виникла ідея залучити до роботи над проєктом місцеве підприємство – гігант авіаційного моторобудування, який за ініціативою молодого і енергійного директора В'ячеслава Олександровича Богуслаєва одержав нову назву – «Мотор-Січ». Цю обставину я сприйняв як прояв інтересу директора до козацької проблематики. Відбулася зустріч ректора В. О. Толока, директора В. О. Богуслаєва, на якій був присутнім і я. Директора зацікавила наша ініціатива, і він запропонував створити структуру подвійного підпорядкування. Ми підготували новий пакет документів, де за «Мотор-Січчю» залишалося фінансування проєкту і використання бренду Інституту козацтва для реклами. Подали його В. Богуслаєву для затвердження. Коли через тиждень одержали відповідь, то здивувалися: Інститут

Деканат. 2001 р. Зліва направо: І. М. Кривко – заступниця декана, Ф. Г. Турченко – декан, секретарі О. Маркевич і В. Ігнатуша (Буличова)

створювався при «Мотор-Січі», розміщався на його території, а нам у новоствореній структурі відводилася другорядна роль. У складі богуслаєвського «інституту» були особи, які не мали історичної освіти і наукою ніколи не займалися. Нам це здалося принизливим, і ми вирішили працювати як незалежна від «Мотор-Січі» структура Запорізького державного університету. Пізніше стало зрозуміло, що рішення В. Богуслаєва мало політико-ідеологічний контекст. У його розумінні Запорізьке козацтво було складовою частиною козацького етносу, який об'єднував козацькі формування Сибіру, Оренбурга, Уралу, Дону, Кубані. У широкому розумінні – це частина Росії, російського народу. На цій «теоретичній основі» богуслаєвські «вчені» спробували домовитися про співробітництво з Інститутом історії НАН України. Не розібравшись, наші київські колеги погодилися, але згодом зрозуміли, «що до чого» в богуслаєвській «Мотор-Січі», і розірвали контакти.

Несподіваним наслідком цієї історії стали прохолодні стосунки між двома тезками – В. О. Толоком і В. О. Богуслаєвим. Це було на користь історичного факультету.

Існувала ще одна обставина, яка підтримувала інтерес В. Толока до історії. Це теорія так званої «Нової хронології», яка виникла на фізико-математичному факультеті МГУ в 1970-х роках, а в 1981 р. була сформульована А. Фоменком і Г. Носовським. Обидва відомі математики, причому перший – академік РАН. Ця теорія мала своїх прибічників, переважно серед математиків і фізиків. Під вплив цієї ідеї потрапив і наш ректор.

Ось про що йдеться. У «Новій хронології» стверджується, що загальноприйнята хронологія історичних подій неправильна і що писемна історія людства значно коротша, ніж пишуть професійні історики. Вона простежується не далі X століття нашої ери, а держави античності і раннього середньовіччя є «фантомним відображенням» пізніших цивілізацій. Їх вписали історики, які неправильно чи політично тенденційно трактували історичні джерела. Ця тенденційність, на переконання прибічників «Нової хронології», мала антиросійську спрямованість. Автори запропонували власну реконструкцію історії людства, в основі якої лежить гіпотеза про існування в Середні віки гігантської імперії з політичним центром на території Русі, яка охоплює майже всю Європу і Азію, а згідно з пізнішими публікаціями – навіть Північну і Південну Америку.

Головні «ідеї» Фоменка та Носовського полягають у такому: західні історики нав'язали науці і людству фальшиве літочислення, додавши до всесвітньої історії ще тисячу років, яких насправді не було. Відповідно до цієї ідеї Ісус Христос народився в 1147 році на території Росії, а не в Галілеї. Ще 500 років тому головною державою світу була велика і могутня Тартарія, чії володіння охоплювали територію від Тихого до Атлантичного океану і від Льодовитого океану до Єгипту та Індії. Усі європейські монархи були васалами предків слов'янсько-руських (тартарських) князів і царів. Етруски також були росіянами (тартарами), а єгипетські піраміди і всі видатні досягнення старовини створили росіяни. У XVII-XVIII століттях, переконували прихильники «Нової хронології», Захід вийшов з-під контролю Росії-Тартарії і переписав історію

людства, знищивши всі сліди і документи минулого. Фоменко і Носов переконані, що вони розгадали цю західну фальсифікацію, і цим повернули Росії відчуття гордості за велич минулого.

Можна назвати десятки професійних істориків, які спростовували ці фальсифікації. Пропоную висновок Віри Ковалевської, археолога, професора, провідного наукового співробітника Інституту археології РАН, доктора історичних наук: *«Он берёт ряды римских императоров, переворачивает их зеркально, произвольно, кого хочет – оставляет, а кого не хочет – вычёркивает, в результате у него получилось, что римские императоры были киевскими князьями... Это абсолютнейший бред. И по существу якобы «Новая хронология» – не ошибка, а безусловная попытка нарочитой, злостной фальсификации. Это – не имеющее никакого исторического смысла, зато предельно вредное построение. Я уверена, это общее мнение всех представителей всех гуманитарных наук. «Фоменковцы» – абсолютные неучи в истории».*

Я і мої колеги на факультеті деякий час не звертали уваги на дискусії, які розгорнулися щодо «Нової хронології». Ми вважали це грою непрофесіоналів, які не мають чіткого уявлення, що таке історична наука. Але коли ректор, начитавшись «Нової хронології», почав сумніватися в науковому характері сучасної історіографії, посилаючись на Фоменка і його однодумців, довелося оголосити «мобілізацію» факультетських «мізків» і писати обґрунтовані відповіді на ректорські запити. Це було нелегко. Виявилось, що один непрофесіонал («дурак»), може написати таке, для спростування чого необхідно зусилля декількох професіоналів («умників»). На деякий час вся наукова робота кафедр була переорієнтована на дискусію з «Новою хронологією». Дискусія затихла, коли до неї підключилися вчені МГУ, які на підставі своїх досліджень продемонстрували теоретичну неспроможність «Нової хронології». Опубліковану ними монографію, я передав ректору, але, здається, він прочитав лише її передмову.⁸⁵

Історія з «Новою хронологією» виявила ще одну рису характеру ректора – ірраціоналізм. Навколо нього крутилися особи, які вважали, що наділені даром передбачати майбутнє. Їх називали по-різному: ведунами, віщунами, знахарями, ворожбитами тощо. Вони інколи «зависали» в ректорському кабінеті на пів години-годину і щось обговорювали. Я знаю щонайменше трьох таких осіб, які в різні роки були працівниками університету (звичайна лаборантка, непримітний кандидат філологічних наук, заїжджа з-за «поребрика» кандидатка педагогічних наук) і до яких ректор звертався, коли необхідно було приймати якесь відповідальне рішення. Декого він брав у відрядження. Здавалося, що для доктора технічних наук, який повинен сприймати дійсність

⁸⁵ «Так оно и оказалось!»: критика «Новой хронологии» А. Т. Фоменка (ответ по существу). Сборник статей, написанных учеными исторического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова / Составитель У. В. Чешихин. Москва, 2002. 382 с.

на підставі причинно-наслідкового принципу, у суто раціональних категоріях, таке неможливе. Однак це факт, який можуть підтвердити ветерани університету.

Проте ці розмови про «Нову хронологію» і роздуми про ірраціональність світосприймання ректора почалися пізніше, коли мене вже призначили деканом. Це сталося 1 жовтня 1992 р. Я погодився, хоча проректору, доктору фізико-математичних наук О. М. Горбаню, який представляв мене колективу, коректно виклав нашу позицію щодо дискримінаційної (на наш погляд) політики ректорату по відношенню до історичного факультету. Проректор сказав, що врахує нашу точку зору. А я у своїй вступній промові заявив, що факультет повинен у нових умовах своїми справами завоювати гідне місце в університеті – і це завдання всього колективу.

У 1992 р. при історичному факультеті ЗНУ була відкрита спеціалізована вчена рада по захисту кандидатських дисертацій з історії України, політичної історії і всесвітньої історії. Головою ради призначили мене, а заступником (за моєю рекомендацією) завідувача кафедри історії України професора С. Р. Ляха. Ученим секретарем нашої ради став доцент кафедри новітньої історії країни С. М. Тимченко. Перший захист відбувся наприкінці грудня 1992 р. Захищався Володимир Федунів із Криму. Його науковим керівником був професор П. І. Гарчев, мій колега по історичному факультету ЗДПІ. Під моїм керівництвом, яке тривало до 2012 року, кандидатський науковий ступінь у раді здобули понад 150 молодих дослідників. Серед них представники різних регіонів України, зокрема – з сусіднього Криму. Дехто після російської окупації виїхав з півострова, більшість залишилася там і, поки це було можливо, підтримувала з нами дружні відносини. Були і відверті прибічники *«русского міра»*, і тоді захисти перетворювалися на дискусії, під час яких здобувачі змушені були *«погоджуватися»* з позицією ради.

Відкриття спецради було важливою подією в історії історичного факультету. Його авторитет у науковому світі України значно виріс. Сьогодні все керівництво історичного факультету ЗНУ (декан, заступник декана, завідувачі кафедр) і майже всі штатні викладачі захистили свої кандидатські дисертації в нашій спеціалізованій раді в 90-ті роки. Олександр Ігнатуша, Галина Турченко і Володимир Мільчев, захистивши кандидатські дисертації, продовжували наукову роботу і стали докторами наук, професорами, відомими науковцями.

Моя дочка Галина після закінчення середньої школи довго не роздумувала і понесла документи на історичний факультет ЗНУ. Це був її свідомий вибір. Пізніше вона пояснювала: «З дитинства навколо мене були книжки з історії, розмови – лише про історію, двоюрідний брат Олександр Ігнатуша – також історик, коли приходять гості, то також історики. У 10 класі вирішила пов'язати майбутнє з історією». Училася Галина на відмінно і одержала диплом з відзнакою. Хоча я був деканом, але не дозволяв собі звертатися до колег-викладачів з проханням підвищити її оцінку на екзамені. Узагалі, на факультеті це не було прийнято. Пам'ятаю випадок з доцентом А. Карагодіним, який спробував порушити це негласне правило. Він був надзвичайно

принциповим, але його дочка-першокурсниця була позбавлена хисту до навчання. Коли настав час складати екзамен доценту О. Мальованому, то батько зранку прийшов «вболівати». Здавалося, йому пощастило. Екзаменатор Олександр Михайлович тоді шукав, у кого б з колег позичити 50 карбованців, щоб терміново сплатити в касу за туристичну путівку, яка «горіла». Натрапив на А. Карагодіна, який із задоволенням допоміг колезі. Проте як він був розчарований, коли дочка одержала на екзамені «незадовільно». Таким спантеличеним я його ніколи не бачив.

Нічого подібного мені, на щастя, не довелося пережити. Галина після закінчення факультету вступила до аспірантури, підготувала дисертацію і успішно її захистила.

Одночасно зі спецрадою з історії в університеті були відкриті спеціалізовані вчені ради із соціальної філософії і прикладної фізики. Відзначаю важливу роль у створенні цих рад проректора В. І. Воловика.

Після призначення деканом, мені довелося вирішувати кадрові проблеми, які виникли за деканства Ю. Івоніна. Не буду перераховувати всі, а зупинюся на одній. Вона стосувалася доцента О. Мальованого, який з початку існування факультету забезпечував курс історії стародавнього світу. Цього висококваліфікованого викладача на факультеті і в місті називали *«актором за трибуною»*. Коли Ю. Івонін став завідувачем кафедри всесвітньої історії, то перше, що він зробив, – передав лекційні курси Олександра Михайловича своїй дружині Людмилі, яка тільки закінчила навчання в університеті, не мала вченого звання і жодного досвіду роботи в університеті. Надходили численні скарги від студентів, було й порушення нормативних норм: один з основних курсів забезпечує молодий асистент, а кваліфікований доцент проводить за ним семінари. Я неодноразово просив подружжя добровільно нормалізувати ситуацію і погодитися на відновлення доцента О. Мальованого в його колишньому статусі. До нашої дискусії долучився ректор В. Толок, який добре знав і О. Мальованого, і Ю. Івоніна з його дружиною. Ректор підтримав мене, і Олександр Михайлович продовжував успішно вести свій курс до своєї кончини. Щодо Ю. Івоніна і його дружини, то вони в 1993 р. виїхали із Запоріжжя.

Від'їзд Івоніних нікого на факультеті не засмутив. Проблема виникла тоді, коли університет покинули декілька висококваліфікованих викладачів, яких вихо-

Професор Ф. Г. Турченко – голова спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій, 2006 р.

вав факультет. У Запоріжжі відкрилося кілька нових вишів, які пропонували кращі, ніж в університеті, умови праці, наприклад, Запорізький юридичний інститут МВС. Його викладачам надавали офіцерські звання, нараховували відповідні грошові доплати, забезпечували речами і харчами. На роботу в ЗЮІ пішли чотири викладачі нашої кафедри. Запрошували й мене, обіцяючи посаду начальника провідної кафедри і, як виняток, негайно надати звання полковника з усіма перевагами, які з цього випливають. Телефонували навіть ректору. Але я, звичайно, відмовився. Згадую двох колег, які погодилися. Перший – С. М. Тимченко – досяг у юридичному інституті МВС найбільших успіхів. Ще в ЗДУ він написав докторську дисертацію, яку захистив у Чернівецькому університеті. У юридичному інституті став проректором і полковником. Друга – Т. Геращенко, була моєю аспіранткою, працювала після захисту на нашій кафедрі. Згодом стала докторанткою. Однак наприкінці 90-х років Тетяна раптом перейшла в ЗЮІ, хоча я заперечував. На жаль, інститут через кілька років закрили і багато його співробітників, зокрема й вона, втратили роботу.

У перші роки незалежності в університетах України почали відкриватися факультети соціології. Із пропозицією відкрити при історичному факультеті відділення соціології і соціальної роботи звернувся до мене доцент кафедри філософії, колишній обкомівський працівник В. П. Бех. Ця ідея мені видалася корисною. Її підтримав ректор, і в 1995 році відділення було відкрите. Під керівництвом Володимира Павловича воно успішно розвивалося, і у 2001 році на його базі був відкритий факультет соціології і соціальної роботи. Професор В. Бех керував факультетом до 2003 року, а потім був запрошений до Київського національного педагогічного інституту ім. М. Драгоманова на посаду директора Інституту соціальної роботи та соціального управління.

Після проголошення незалежності почали створюватися недержавні виші, керівники яких переманювали до себе кваліфікованих викладачів державних закладів освіти зарплатою, значно вищою, ніж у нашому університеті. Цю зарплату видавали у конвертах, але на це почали звертати увагу тоді, коли настав час оформляти пенсію. У нашому місті найбільш популярним серед недержавних вишів був Запорізький інститут державного і муніципального управління (ЗІДМУ), який пізніше перейменували в Класичний приватний університет (КПУ). Свого часу це був серйозний конкурент нашого університету. Однак там, як у всіх приватних закладах, був низький рівень вимог до студентів і, відповідно, слабка підготовка спеціалістів. Випускників КПУ відмовлялися приймати на роботу в державні установи і підприємства. Ректор В. Толок, а вслід за ним багато викладачів, називали цей заклад «Му-му». Однак там одержували пристойну зарплату і туди перейшли працювати кілька викладачів нашого факультету. Один із них – Олександр Латун – наш випускник, який був моїм докторантом. Зрозумівши, що докторська дисертація йому не під силу, перейшов з дружиною у ЗІДМУ на посаду доцента.

Пік популярності цього приватного вишу закінчився у 2000 році. Почався його занепад, і наші «перебіжчики» залишилися без роботи. Щодо історичного факультету, то ефективна робота аспірантури та докторантури дозволила швидко стабілізувати його кадровий склад.

Переваги інтелектуальної свободи

Перше десятиліття незалежності вважається часом економічної деградації в Україні. Однак для мене воно запам'яталося як десятиліття розквіту історичного факультету ЗДУ і особистих успіхів.

Проголошення незалежності України стало рубіжною датою, від якої вітчизняна історіографія вступила в новий етап свого розвитку. Дослідники, нарешті, одержали можливість неупереджено, не оглядаючись на компартійні установки, спираючись, насамперед, на факти, використовуючи новітні концептуальні підходи вітчизняних і зарубіжних дослідників, відтворювати історичне минуле. Упала «залізна завіса», і дослідження представників української діаспори стали доступними для українського читача. Із кінця 80-х років вони почали потрапляти в Україну. На кафедрі новітньої історії України на початку 90-х років сформувалася бібліотека, яка нараховувала кілька сотень видань. Серед них – журнали «Український історик» «Визвольний шлях», «Самостійник», дослідження Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, М. Стахіва, Є. Маланюка, І. Мазепи, Ю. Колларда, Д. Донцова, Ю. Липи, М. Лебеда, П. Мірчука, З. Книша і багатьох інших. Зберігся «Журнал видачі літератури» із цієї бібліотеки за 1992-1996 роки. Серед читачів – викладачі, студенти, аспіранти історичного та інших факультетів.

Зникла державна цензура, без санкції якої історик не міг надрукувати жодного рядка. З'явилося багато часописів, у яких можна було публікувати результати наукових досліджень. Приватні видавництва охоче друкували монографії, незважаючи на їхню ідеологічну спрямованість.

Однак не все в історичній науці і навколо неї було безхмарно. Із проголошенням незалежності радикальних змін в історичному середовищі регіону не сталося. На площах міст і сіл центральної і південно-східної України, зокрема і Запорізької області, аж до прийняття 2014 р. законів Верховної Ради про декомунізацію, бовваніли пам'ятники комуністичним вождям, а безліч населених пунктів, вулиць, навчальних закладів і господарських об'єктів тощо називалися їхніми іменами. До 2000 р. в Україні як державне свято все ще відзначалися роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції. Більшість жителів, якщо і мала якесь уявлення про Центральну Раду, Директорію, Українську Державу 1918 р. та про її керівників, то надзвичайно спотворене. Залишився «внутрішній» цензор, який орієнтував автора на ідеологію владних структур. Ті, хто аналізував світогляд запорізької посткомуністичної верхівки, вбачали в ньому поєднання комуністичних міфів минулого і психології епохи первісного накопичення

капіталу. Таке світобачення не мало нічого спільного з національною традицією і українською ідеєю.

У таких умовах надзвичайної актуальності набули наукові теми, які розкривали боротьбу за незалежність України в попередні століття. Без сумніву, у цей контекст включалася національно-визвольна боротьба українського народу в першій чверті ХХ ст. Ця наукова проблема ще з часів «перебудови» перебувала в центрі уваги молодих дослідників нашої кафедри. Нас надихала суспільна і наукова актуальність цієї теми. Поступово до наукового обігу входило поняття «Українська революція». Шостого квітня 1992 року за поданням Комісії з питань культури та духовного відродження, очолюваною Лесем Танюком, Президією Верховної Ради України була прийнята постанова «Про відзначення 75-річчя Української демократичної революції 1917-1918 років». Ученим рекомендувалося «провести наукові конференції, присвячені аналізу історичної ролі і значимості Української демократичної революції», а засобом масової інформації – «широко висвітлити цю подію на об'єктивному науковому підґрунті»⁸⁶. Уперше на офіційному державному рівні події, під час яких були закладені основи української державності, які ще недавно сприймалася як Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні, були названі своїм іменем і з великої букви – *Українська демократична революція*.

Як відреагували на цей меседж демократичного крила Верховної Ради науковці України? У 1992 році вчені Інституту історії України НАН України – М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносов, В. Сарбей і В. Смолій – за дорученням міністерства освіти підготували проект програми з історії України⁸⁷. У 1992 р. відповідно до цього проекту під грифом міністерства освіти України була опублікована «Історія України» – матеріали для підручника для 10-11 класів середньої школи, який хронологічно охоплював події від Лютневої революції в Росії 1917 до початку незалежності. Авторами цієї книжки були укладачі проекту програми – М. Коваль, С. Кульчицький і Ю. Курносов. Ці київські науковці були чудово обізнані зі станом викладання історії України і відповідним комплексом політичних обставин. У передмові автори писали: *«Ми з боєм можемо констатувати, що український народ знає про своє минуле значно менше, ніж інші. Керівники тоталітарної імперії, в яку намертво було вмонтовано Україну, чудово розуміли, що людьми легше управляти, коли вони не усвідомлюють героїчних традицій своїх предків. Тому ці керівники прагнули, щоб українці мали деформовану історичну свідомість. Особливо цілеспрямовано й методично ідеологічні наглядачі правлячої партії фальсифікували історію останнього століття»*⁸⁸.

⁸⁶ Відомості Верховної Ради України. 1992. Квітень. № 29. Ст. 411.

⁸⁷ Програма з історії України. Проект. Інформаційний збірник Міністерства освіти України. 1992. № 7-8.

⁸⁸ Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносов Ю. О. Історія України : матеріали для підруч. для 10-11 класів середньої школи. Київ, 1992. С. 3.

Слід зазначити, що автори зробили багато, щоб якось виправити цю ситуацію. В умовах незалежності це був перший навчальний посібник з історії України, написаний вітчизняними авторами з українських державницьких позицій. Її загальний наклад українською і російською мовами становив пів мільйона екземплярів, і вона швидко розійшлася по школах всіх областей України.

Однак уважно ознайомившись з цим посібником, я не знайшов у його тексті терміна «Українська революція», хоча історію подій, що становили її суть і складники (Центральна Рада, Українська Народна Республіка, Українська Держава Павла Скоропадського, Директорія УНР, ЗУНР та ін.), описано достатньо вичерпно. Ще раз проглянув проект програми з історії України, за якою й писався цей посібник, і також не побачив згадки про *Українську революцію* й там. Відкидаю припущення, що київські вчені не знали про цитовану постанову Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. «Про відзначення 75-річчя Української демократичної революції 1917-1918 років». Підозрюю, що вони змушені були йти на своєрідний компроміс: відмовившись від концепції соціалістичної революції в Україні, автори проекту програми й навчального посібника не наважувалися робити (чи ще були не готові?) наступний крок – концептуально оцінити ці події як Українську революцію. Зауважимо, що на початку 1990-х років у контексті концепції Української революції вже виступали деякі вітчизняні дослідники. Зокрема, нам відомий виступ у червні 1992 року на міжнародній конференції, присвяченій В. Липинському, відомого львівського дослідника Ярослава Дашкевича. Він виголосив доповідь «Хам чи Яфет: В'ячеслав Липинський і українська революція». Про *українську революцію* (ще з маленької літери) згадали у своїх виступах ряд учасників цієї конференції⁸⁹.

Цілком природно, що центром історичної думки України в 90-ті рр. були Київ і Львів. Там публікувалися більшість праць з історії визвольного руху, відбувалися диспути і конференції, обговорювалися нові методологічні підходи. Водночас до дослідницького процесу у цьому напрямку почали долучатися і регіональні наукові центри, зокрема молодий тоді історичний факультет Запорізького державного університету.

Ми згадали про перші виходи на наукову арену молодих запорізьких дослідників: виступи на Всеукраїнській республіканській науковій конференції на Хортиці на початку 1991 року та участь у Республіканських суспільно-політичних читаннях 22-25 травня 1991 р. у Новгороді-Сіверському. Наступного, 1992 року, уже в умовах незалежності, у Миколаєві відбулася друга Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Проблема історії національного руху на Україні (до 1917 р.)». Питання партійно-політичної боротьби в Україні напередодні і під час революції 1917 р., місце

⁸⁹ Дашкевич Я. Хам чи Яфет: В'ячеслав Липинський і українська революція. В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна : матеріали міжнар. наук. конф. з нагоди 110 р. з дня народж. вчен. (м. Київ, м. Луцьк, м. Кременець, 2-5 червня 1992 р.). Київ, 1994. С. 60-67.

Розділ 7

і роль в ній українських партій, зокрема національно-ліберальних і національно-консервативних, були в центрі уваги доповідачів від Запорізького університету та інших наукових центрів України. До Миколаєва тоді приїхала третина викладачів нашого факультету, зокрема Т. Геращенко, Н. Заліська, О. Ігнатуша, С. Чмир. Знову вони були приємно здивовані виступом дослідника з Києва С. Єкельчика, який розкрив зміст термінів «націоналізм», «розбудова нації» і національний рух», що широко використовувалися в дослідженні історії українського відродження XIX-XX ст. західними істориками М. Грохом, І. Рудницьким, Дж.-П. Химкою та ін.⁹⁰

На участь у цій конференції я подав спільну заявку із моїм університетським товаришем Олександром Чаплигіним, який працював на кафедрі філософії у Харківському автодорожньому інституті. Я спробував залучити його до аналізу української

З Олександром Чаплигіним у Запорізькому університеті

історико-партійної проблематики. Тема нашого спільного виступу – «Дві українські платформи на виборах до IV Державної думи»⁹¹. Однак моя спроба виявилася невдалою. Хоча Олександр приїхав на конференцію, він залишився вірним філософії, через кілька років захистив дисертацію і став доктором філософських наук, професором.

У червні того ж 1992 р. на Міжнародній науковій конференції «В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна», яка відбулася в Києві-Луцьку-Кременці, була проголошена доповідь «В'ячеслав Липинський – ідеолог Української демократичної хліборобської партії», яку я підготував у співавторстві з

⁹⁰ Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.) : *Тези доп. другої Всеукр. наук.-теорет. конф. Ч. 1.* Київ ; Миколаїв. 1992. С. 63-65.

⁹¹ Там само. С. 35-37.

аспіранткою Наталею Заліською. Доповідь і текст Програми УДХП були опубліковані в матеріалах конференції⁹².

Зазначимо, що діяльність В. Липинського в 1917-1920 рр. розглядалася в контексті концепції Української революції. Тон на конференції задавав один з організаторів Ярослав Пеленський, директор Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського (Філадельфія, США). Зокрема, він високо оцінив нашу роботу і у своїй статті-довіді зазначив: *«В ході української Революції 1917-1920 рр. В. Липинський найяскравіше захищав державницьку концепцію у своєму політичному трактаті під назвою «Нарис програми Української демократичної хліборобської партії», який треба вважати одним з найцікавіших документів української політичної думки... Віднайдення та введення у науковий обіг цього переважливого документу завдячується дослідниці Н. Заліській. ...У статті Федора Турченка і Наталії Заліської «В'ячеслав Липинський – ідеолог Української демократичної хліборобської партії» ...аналізується вперше виникнення цієї партії та зміст її політичної програми»*⁹³. Приємне враження справив не лише зміст цього фрагмента з доповіді Я. Пеленського, але і його оцінка подій 1917-1920 рр. в Україні, як «української Революції».

Наукові напрацювання ми прагнули впроваджувати в навчальний процес. У першій половині 1992 р. під моєю редакцією були опубліковані методичні рекомендації до спецкурсу для студентів історичного факультету Запорізького державного університету («Українські національні партії: кін. XIX ст. – 1917 р.»)⁹⁴. Серед авторів (крім мене) були доц. С. Лях, доц. С. Тимченко, доц. А. Бойко, доц. О. Скворцов і асист. Т. Геращенко. Цей спецкурс розширив коло симпатиків історико-партійної проблеми. До того ж, ця брошура розглядалася як своєрідний план-проспект майбутньої колективної наукової монографії, яка планувалася з урахуванням нових методологічних підходів.

На початку 90-х рр. на короткий час відновився творчий альянс з професором І. Курасом – на той час директором Інституту міжнародних відносин і політології НАН України: наприкінці 1992 р. у трьох числах «Українського історичного журналу» у співавторстві з ним і молодого запорізькою дослідницею Т. Геращенко була опублікована стаття «М. І. Міхновський: постать на тлі епохи»⁹⁵. Поява цієї статті, та ще й у співавторстві з академіком І. Ф. Курасом, до 24 серпня 1991 р. була неможлива. Ця стаття, по суті, легалізувала Миколу Міхновського і українське самостійництво як

⁹² В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна : матеріали міжнар. наук. конф. з нагоди 110 р. з дня народж. вченого (м. Київ, м. Луцьк, м. Кременець, 2-5 червня 1992 р.). Київ, 1994. С. 171-180 ; 253-266.

⁹³ Там само. С. 17.

⁹⁴ Методичні вказівки до вивчення спецкурсу «Українські національні партії (кін. XIX ст. – 1917 р.). Запоріжжя, 1992. 140 с.

⁹⁵ Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Геращенко Т. С. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи. *Український історичний журнал*. 1992. № 9. С. 76-91 ; № 10-11. С. 63-80.

об'єкт наукового аналізу. Особлива увага приділялася діяльності М. Міхновського в роки Української революції.

Наступного, 1993 р., у першому числі «Наукових праць історичного факультету Запорізького державного університету» з'явилася моя стаття «Українська самостійницька ідея на зламі епох (середина XIX ст. – 1917 р.)»⁹⁶. У статті проводиться лінія, що прагнення до політичної незалежності в 1917 р. було не випадковою, до того ж – деструктивною силою українського визвольного руху, як про це писали багато авторів. Це була його органічна частина, яка часто змушена була діяти всупереч позиції більшості і в несприятливих умовах реалізувала свою історичну місію.

1990-ті роки в історії факультету відзначені успішним проведенням низки наукових конференцій, які перетворили історичний факультет на один із центрів історичної науки в Україні.

Однак свою розповідь про конференції я почну з невдачі. У 1993 р. виповнювалася 110-та річниця з дня народження уродженця Мелітополя Дмитра Донцова. Історичний факультет Запорізького університету, який автор цих споминів почав очолювати з 1992 р., виступив з ініціативою проведення науково-теоретичної конференції, присвяченої цьому теоретику і неординарній особистості. Були розіслані оголошення і почали надходити заявки на участь в конференції і тези доповідей. Мій виступ називався «Дмитро Донцов на роздоріжжі української історії». Зокрема в ньому йшлося про те, що «Українську національно-демократичну революцію Д. Донцов зустрів переконаним самостійником і консерватором», а також про традицію протиставлення самостійництва М. Міхновського і націоналізму Д. Донцова, яка склалася в літературі. Я вважав це протиставлення необґрунтованим і написав у тезах так: «Між Міхновським і Донцовим більше спільного, ніж відмінного... Ці два українці репрезентують різні конкретно-історичні варіанти в розвитку однієї політичної традиції – державницької»⁹⁷. Почав готувати доповідь. Однак конференція не відбулася: тодішнє прокомуністичне керівництво Запорізької області в різкій формі заборонило популяризувати, як було сказано, «фашиста Донцова». Правда, «тези конференції, яка не відбулася» (так було написано в передмові), все-таки були опубліковані, але аж у 1998 р.

Невдача не зламала нашого прагнення продемонструвати наукові досягнення і підкреслити важливу роль Запорізького регіону в історії України. У 1994 і 1999 роках історичний факультет провів міжнародні конференції археологів, які вивчали про-

⁹⁶ Турченко Ф. Г. Українська самостійницька ідея на зламі епох (середина XIX ст. – 1917 р.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 1993. №1. С. 97-127.

⁹⁷ Ідейно-теоретична спадщина Дмитра Донцова і сучасність : матеріали наук.-теорет. конф. Запоріжжя. 1998. С. 4-5.

Із ректором В. О. Толоком у президії наукової конференції

блеми періоду бронзи і скіфсько-сарматського часу. У конференціях брали участь дослідники України, Росії, Молдови, Болгарії, Румунії, Німеччини. Наша археологічна експедиція під керівництвом доц. Г. Тощева і його дружини доц. С. Андрух щорічно виїжджала на польові дослідження, була однією з небагатьох в Україні, яка в умовах гострого фінансового дефіциту дозволяла собі таку «розкіш».

У межах Науково-дослідного інституту козацтва при ЗДУ розгорнулося комплексне дослідження історії Півдня України козацької доби. У другій половині 90-х років на острові Хортиця було проведено три повноцінні наукові конференції за участю вчених України і зарубіжжя: у 1997 р. «Запорізьке козацтво в пам'ятниках історії та культури», у 1998 р. «Адміністративно-територіальний устрій українських земель наприкінці XVIII – поч. XX ст.», у 2000 р. «Гійом Боплан та історичне минуле українського народу». Інформація про ці конференції швидко поширювалася в науковому світі. Як наслідок, коло наукових контактів викладачів факультету розширювалося, авторитет Запорізького університету зростає.

У 1998 р. відбулася низка подій, пов'язаних з осмисленням проблем Української революції. І до цього пряме відношення мали вчені історичного факультету.

Так, цього року за нашої активної участі в області відбулася Республіканська конференція, присвячена 110-й річниці з дня народження Нестора Махна. Обговорювалося широке коло питань, виступали історики, політологи, літературознавці, військові, цитувалися різноманітні джерела. У всіх членів конференції на руках було три книжки «Воспоминаний» Нестора Махна, перевиданих у 1990 р. в Києві. Якщо перша книжка мала заголовок «Русская революция на Украине. (От марта 1917 г. по апрель 1918 года)», друга – «Под ударами контрреволюции. (Апрель–июнь 1918 г.)», то назва третьої була дещо несподівана – «Украинская революция. (Июль–декабрь 1918 г.)». Про те, що він розумів під поняттям «Українська революція» і яку еволюцію пройшло ставлення Махна до України, її майбутнього, було темою кількох виступів на конференції. Шукали зв'язки махновського руху з національно-визвольним, зорієнтованим

на створення власної держави. Я багато розмірковував над темою моєї доповіді, яку необхідно було виголошувати на пленарному засіданні. Урешті-решт, зупинився на темі «Нестор Махно і Українська національна революція»⁹⁸. На цей час мало кому з дослідників в Україні було відомо про статтю Френка Сисина «Нестор Махно і Українська революція», опубліковану 1997 р. в Кембріджі. У цій статті дослідник формулює висновок: «...Махно ні в Україні, ні в еміграції не став націоналістом... Він став українським анархістом... Як і багато своїх сучасників Махно сприймав «українство» більше як політичне явище, а не сприймав його з боку національного самовизначення»⁹⁹. Про цей висновок Ф. Сисина я також ще нічого не знав, але у своїй доповіді на конференції акцентував увагу на національному складі повстанських загонів і військово-політичних особливостях махновського руху, які наближали його до традиційних українських козацько-селянських повстань.

У 1990-ті роки Запоріжжя несподівано стало одним із центрів вивчення історії так званих «нечисленних» народів Півдня України. Як наслідок, в університеті відбулися цікаві події і було проведено низку наукових конференцій.

Ініціатором цього почину був доцент С. Орлянський, з яким у мене свого часу склалися складні стосунки. В умовах «перебудови» він відійшов від ортодоксального марксизму і уважно стежив за політичними процесами в СРСР, прагнучи знайти вільну наукову нішу, яка була б і актуальною, і цілком легальною. У квітні 1990 р. був прийнятий Закон СРСР «О свободном развитии граждан СССР, проживающих за пределами своих первоначальных государственных образований или не имеющих их на территории СССР». Цей Закон легалізував процес повернення до своїх національних коренів мільйонів громадян СРСР, які раніше не наважувалися вголос говорити про своє національне походження. Зокрема виявилось, що українську більшість в УРСР оточує поліетнічне середовище, частина якого раніше приховувала своє походження, називаючи себе росіянами. Причому виникали різні кумедні ситуації. Два приклади. Наш колега, випускник російського відділення філфаку ЗДПІ, доцент кафедри марксистсько-ленінської філософії ЗДУ Микола Мальований, за паспортом росіянин, раптом заявив, що він за походженням кримський караїм, а його батько – офіцер, який брав участь у травні 1944 р. у ...виселенні кримських татар. А через деякий час, коли у липні 1990 р. була прийнята Декларація про державний суверенітет України, він заявив, що не почувається ні росіянином, ні євреєм, ні українцем, а «новоросом». «І ви також «новороси!», – заявив він мені і доценту В. Мороко, який був присутній при розмові. При цьому почав обґрунтовувати свою тезу псевдоісторичними аргументами.

⁹⁸ Політична та військова діяльність Н. І. Махна : програма наук.-теорет. конф. (м. Запоріжжя, Гуляйполе, 12-13 листопада 1998 р.) Запоріжжя, 1998.

⁹⁹ Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution. *The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution*. Cambridge, 1997. URL: <http://www.ditext.com/sysyn/makhno.html>.

Я вже чув про спробу створити в Одесі «Партію новоросів» і розумів, «звідки ноги ростуть». Як наслідок, між нами і М. Мальованим відбувся гострий диспут, який поклав початок розриву. Товариш М. Мальованого – лаборант кафедри філософії В. Шмідт (за паспортом також росіянин), який раніше не цікавився політикою, раптом почав говорити про свої німецькі корені і навіть спробував очолити якусь національну громаду, що вважала своїх членів потомками етнічних німців. Комедія в тому, що через деякий час він оголосив себе євреєм і почав відвідувати заходи, які влаштовувала єврейська громада. Як виявилось, його взагалі не цікавила етнічність. Насправді, він шукав джерело поповнення свого бідного бюджету. Спалахнув скандал, і йому заборонили приходити на заходи усіх національних общин.

Семен Орлянський про свої етнічні корені не говорив і, як ідейний «росіянин по паспорту», деякий час після розпаду СРСР називав себе інтернаціоналістом. Відтак він запропонував організувати науково-практичну конференцію, присвячену історії усіх національних меншин в УРСР. Мені ця ідея сподобалася. Я не визнавав ідею «радянського народу як нової історичної спільності людей» і був упевнений, що вивчення історії окремих національних спільностей України спростує її. Конференція, яка планувалася обласною, перетворилася в загальноукраїнську. Для виступів подали заявки вчені, краєзнавці і далекі від дослідницької роботи особи з різних областей України – Запорізької, Дніпропетровської, Миколаївської, Херсонської, Донецької і навіть Брянської з Росії. Конференція відбулася ще в жовтні 1990 року¹⁰⁰. Напередодні були надруковані тези. У центрі уваги доповідачів опинилася історична доля українських євреїв, болгар та німців-менонітів. Для деякого виступи на конференції стали початком науково-дослідницької роботи.

У межах конференції було заплановано зібрати нараду представників національних меншин, які діяли в області. Розіслали запрошення. погодилися євреї, вірмени, грузини, білоруси, болгары, поляки, чехи та ін. – усього близько двадцяти товариств. Відмовилися татари, які заявили, що бойкотуватимуть усі заходи влади, поки вона не вирішить питання повернення кримських татар на історичну Батьківщину. Захід підтримали і жителі албанського села, але повідомили, що приїхати не можуть, бо ... «усі зайняті на роботах у полі і на молочно-товарних фермах».

Щодо С. Орлянського, то він після цієї конференції заглибився у вивчення історії єврейського населення. Деякий час я співпрацював з ним. У жовтні 1991 р. ми, за сприяння Запорізького відділення товариства єврейської культури організували регіональну науково-практичну конференцію «Еврейское население Юга Украины: история и современность». Заявки на участь у конференції і тези прислали 23 автори. Викладач історичного факультету ЗНУ Володимир Ханін виступив з повідомлен-

¹⁰⁰ Малочисленные национальности Юга Украины: история и современность : тезисы обл. науч.-практ. конф. (г. Запорожье, 19-20 октября 1990 г.). Запорожье, 1990. 87 с.

ням «Еврейская репатриация: историко-политические и социально-психологические аспекты (на материалах г. Запорожья)»¹⁰¹. Після еміграції до Ізраїлю він працював у Департаменті репатріації цієї держави.

Успіх нас надихнув. Почалися переговори про організацію республіканської наукової конференції з єврейської проблематики. Конференція відбулася в листопаді 1992 року. Організаторами виступили Запорізький держуніверситет, Інститут національних відносин і політології НАН України і Запорізьке товариство єврейської культури. Участь в організації конференції академічного інституту дала змогу, до певної міри, «українізувати» конференцію: її програма і тези були видрукувані українською мовою, а українсько-єврейським відносинам присвятили понад двадцять відсотків виступів. Планувалася доповідь «Тоталітаризм і доля єврейської інтелігенції в Україні» члена-кореспондента АН України І. Кураса – директора Інституту національних відносин і політології. Я чекав на зустріч з Іваном Федоровичем, але приїхав професор Ю. І. Шаповал – один із провідних науковців цього інституту. Юрій Іванович виступив на пленарному засіданні першим. Я доповідав другим. Моя доповідь розкривала, як Володимир Жаботинський оцінював єврейську сільськогосподарську колонізацію на Півдні України. Я акцентував увагу слухачів на тому, що інтегральний сіоніст Жаботинський був симпатиком українського визвольного руху і критикував тих євреїв, які підтримували русифікацію України. На конференції з повідомленням «Зауваження з приводу «антисемітизму» М. Міхновського», яке було підготовлене у співавторстві зі мною, виступила аспірантка Н. Заліська. Інша моя учениця С. Чмир навела мало-відомі факти діяльності В. Л. Беренштама в українському русі¹⁰².

Цікавим був бенкет. Почув багато нових єврейських анекдотів. Коли мені надали слово, то на прикладі українсько-єврейських стосунків сформулював ідею, яку слід засвоїти українцям і євреям: «Якщо хочеш, щоб тебе поважали, залишайся собою». На бенкеті ще сказав, що Ізраїль для нас – українців – приклад державотворення. Тоді ж, за столом, було вирішено наступну конференцію під назвою «Справа Бейліса» провести в Києві. Щодо назви майбутнього заходу Ю. Шаповал з гумором прокоментував: «*Справа Бейліса живе й перемагає!*». Присутні на застіллі сприйняли цей жарт, як і очікувалося.

Після успішного проведення цієї конференції про Запоріжжя почали говорити як про один із центрів юдаїки. Звичайно, це було перебільшення. Уся організація і проведення конференцій, які проводилися щорічно, стало справою С. Орлянського, який діяв у тісному контакті з керівниками Запорізького міського відділення товариства «Україна–Ізраїль», що працювало при місцевій синагозі. Я брав участь у цих акціях,

¹⁰¹ Еврейское население Юга Украины: история и современность : тезисы к науч.-практ. конф. (г. Запорожье, 17-18 октября 1991 г.). Запорожье, 1991. С 38-40.

¹⁰² Єврейське населення Півдня України: історія і сучасність : тези до наук. конф. (м. Запоріжжя, 19-20 листопада 1992 р.). Запоріжжя, 1992. С. 3-5 ; 12-14 ; 44-46.

прагнучи привнести в них український національний струмінь. У мене досі зберігаються конспекти доповідей «Євреї і український національно-визвольний рух (друга половина XIX – початок XX століття)» і «Євреї і Українська національно-демократична революція». До певної міри, це вплинуло на мою репутацію. Серед євреїв мене вже не сприймали як українського націоналіста і, звичайно, як антисеміта. Один із керівників синагоги якось навіть запитав С. Орлянського: «А что, Турченко тоже...?». (Малося на увазі: теж «прихований єврей». – Авт.). Семен Федотович, який знав мене з 1977 р., сказав: «Вроде бы, нет...». Відповідь: «Не скажете, не скажете...».

Але на якомусь етапі я почав відходити від участі в конференціях, присвячених єврейській проблематиці. У мене просто на все не вистачало часу. Однак це стурбувало організаторів. Одного разу я навідріз відмовився виступати. Рабин дійшов до обласної адміністрації, і мені зателефонував сам голова ОДА Євген Карташов. До речі, саме він збирався відкривати конференцію. Довелося погоджуватися. Але я, не маючи для доповіді нічого нового, експромтом проголосив півгодинний спіч під назвою «О принципиальной нормальности еврейской истории». Я порівнював історичний шлях єврейського народу з трагічною долею багатьох інших народів. Після закінчення в залі почалося невелике збурення. Я детально відповів на всі питання із залу, відхиляючи ідею про богообраність єврейства. Коли після конференції виходили із синагоги, С. Орлянський сказав: «Ты им дал под дых. Сегодня в этом городе у тебя станет больше врагов». Я не відреагував. Минуло кілька днів, і він повідомив: «Все успокоились. Они нашли какого-то нью-йоркского еврея-ревизиониста, который в духе «нормальности» написал многотомную историю еврейства».

Поступово дистанціюючись від організації конференцій з історії єврейства, я продовжував цікавитися нею як науковою проблемою. Зокрема під моїм формальним керівництвом Володимир Орлянський – син Семена Федотовича – написав докторську дисертацію «Євреї Півдня України». Насправді, керував і допомагав писати, звичайно, батько. Одним з офіційних опонентів на захисті, який відбувся в Дніпропетровську, був професор Ю. Шаповал.

Щодо Семена Федотовича, він продовжував заглиблюватися в історико-юдейську проблематику. Остання його доповідь, яку я почув, була присвячена обґрунтуванню єврейства як окремої цивілізації на планеті. Я згадав Карла Маркса, який від проповідей про богообраність євреїв, про яку (богообранність) почув у батьківській синагозі, дійшов до ідеї світової комуністичної революції. Семен Федотович, який починав від ідеї комуністичного інтернаціоналу, пройшов протилежний шлях і дійшов до ідеї світового єврейства.

Я був на його похороні і в промові сказав, що життя людини – це вічний пошук істини, яку знає лише Господь, а Семен Федотович був яскравим підтвердження цього...

Відходячи від історії південноукраїнського єврейства, у другій половині 90-х років я змушений був займатися історією менонітів. Південь України був

регіоном, де до революції 1917 р. компактно, колоніями проживали протестанти-меноніти, які поселилися тут ще у XVIII столітті. У жорстоких умовах першої половини XX століття меноніти були виселені за межі України, і їх переважна більшість опинилася за кордонами СРСР. У Радянському Союзі історія менонітів не вивчалася, але в країнах своєї вимушеної еміграції вони створили наукові центри, де досліджувалося їхнє минуле. Під час «перебудови», коли наші архіви трохи відкрилися, серед іноземців, які почали шукати в них правду про історію своїх предків, особливо активними були меноніти. Надзвичайно цінні фонди збереглися в Державному архіві Запорізької області. Наприкінці 80-х – на початку 90-х років з фондами цього архіву постійно працювали іноземці. Поступово налагоджувалися наукові контакти між ними і дослідниками історичного факультету ЗДУ. Як декан я прагнув зміцнювати ці контакти. Історія менонітів на історичному факультеті перетворилася в одну з актуальних дослідницьких проблем. Зокрема мені довелося керувати виконанням кандидатської дисертації, присвяченій проблемі соціокультурного діалогу українців і менонітів на Півдні України наприкінці XIX – на початку XX століття. Авторка цієї роботи – молода дослідниця, випускниця ЗДУ Катерина Сергіївна Лях.

Найважливішою подією, яка підняла вивчення історії менонітів на міжнародний рівень, стала міжнародна наукова конференція *«Хортиця '99. Меноніти в царській Росії і Радянському Союзі»*, яка відбулася 27-30 травня 1999 р. в Запоріжжі. Організаторами цього наукового форуму стали 13 дослідницьких центрів. Десять із них були зарубіжними, переважно канадськими і американськими. Серед них – кафедра наукових досліджень з історії менонітів (Вінніпезький університет), Дослідницький центр менонітського братства (Університет Фреско Пасифік, Каліфорнія), Інститут Східноєвропейських досліджень (Геттінген, Німеччина). Україна була представлена Інститутом історії НАН України, Українсько-німецьким інститутом Дніпропетровського університету та історичним факультетом Запорізького університету.

Ректор В. О. Толок взяв участь у відкритті конференції і виголосив вітальну промову про Запорізький університет та його історичний факультет.

Серед доповідачів на конференції були Орест Субтельний – професор факультету української і східноєвропейської історії Йоркського університету (Канада), Станіслав Кульчицький – заступник директора Інституту історії АН України, Харвей Дік – професор історичного факультету Торонтського університету, доктор Альфред Айсфельд – виконавчий директор Інституту східноєвропейських досліджень у Геттінгені, Роберт Джонсон – директор Центру російських і східноєвропейських досліджень історичного факультету Торонтського університету, Світлана Бобильова – професор, директор Українсько-німецького інституту Дніпропетровського державного університету, Анатолій Карагодін – професор історичного факультету Запорізького державного університету та інші відомі вчені. Обговорювалися різноманітні проблеми минулого менонітів.

Учасники конференції «Хортиця '99». Зліва направо: доц. А. Бойко, проф. О. Субтельний, доц. Г. Шаповалов, проф. С. Кульчицький, проф. Ф. Турченко

Директором науково-дослідної програми, у межах якої відбувалася конференція, її організатором був Харвей Дік. І під час підготовки, і після закінчення конференції я підтримував з ним тісні контакти. Один з учасників конференції – професор Френсесського університету в Каліфорнії Пол Тейвз як Фулбрайтівський стипендіат працював на нашому факультет два семестри.

Такого високого представництва істориків Запоріжжя раніше не бачило. Матеріали конференції були опубліковані, зокрема в зарубіжних виданнях канадських менонітів.

Мої контакти з дослідниками історії менонітів тривали і після конференції. З ініціативи професора Пола Тейвза був здійснений переклад українською мовою ґрунтовної монографії канадського дослідника Руді П. Фрізена про менонітську архітектуру на Півдні України. Мене попросили написати коротке вступне слово до книжки, що я із задоволенням зробив. У вступі з назвою «Менонітська Атлантида» я написав: «Ця книга вперше побачила світ у Канаді 2004 року. Тепер ми маємо змогу читати її українською мовою. Поза сумнівом, одержана інформація розширить наше уявлення про спільне минуле українців і менонітів, які багато десятиліть жили поряд»¹⁰³.

Підготовка і проведення наукових конференцій забирала багато часу і енергії, але не була нашою головною роботою. Як зазначалося, з початку 1990-х років моїм найближчим планом було створення колективної монографії, присвяченої історії українських національних партій. Формувався творчий колектив, до якого входили мої учні, що свою наукову діяльність почали ще до проголошення незалежності і вже стали викладачами історичного факультету. Це Т. Геращенко, Н. Заліська, С. Чмирь

¹⁰³ Турченко Ф. Г. Менонітська Атлантида. Фрізен Р. Менонітська архітектура: від минулого до майбутнього. Пер. з англ. Мелітополь, 2010. С. 7.

та О. Ігнатуша. «Підросли» і молодші, які активно працювали над своїми дисертаціями. Так, Олександр Старух зосередив свою увагу на політичній боротьбі, яка розгорнулася в Центральній Раді щодо майбутнього державного статусу України. Галина Турченко прагнула визначити соціальну базу Української революції 1917 р., Василь Гвоздик аналізував співвідношення партійно-політичних сил на Півдні України під час виборів до Українських установчих зборів. До роботи над монографією були готові підключитися і досвідчені науковці. Так, доктор історичних наук С. Лях працював над діяльністю українських радикал-демократів у Другій Державній думі¹⁰⁴.

У проєкті створення колективної монографії, присвяченої історії українських національних партій, погоджувалися взяти участь і дослідники сусідніх вишів.

Отже, і авторів, і конкретно-історичного матеріалу вистачало. Важливо також, що в цей час для об'єктивного аналізу історико-партійної проблематики формувалася сучасна методологічна основа. У 1994 р. українською мовою був опублікований перекладений з англійської мови двотомник праць Івана Лисяка-Рудницького «Історичні есе». Відповідальним редактором видання був Френк Сисин, упорядником – Ярослав Грицак¹⁰⁵. Презентація книжки відбулася в 1994 р. у Львівському державному університеті. Мені пощастило брати участь у презентації і придбати цей двотомник. Автор, І. Лисяк-Рудницький, був талановитим зарубіжним дослідником українського визвольного руху. В Україні книжка з його творами з'явилася саме тоді, коли на неї був величезний попит. Короткі есеї цього автора швидко «розібрали» на цитати. Сергій Єкельчик десь сказав, що І. Лисяка-Рудницького у нас цитують так, як колись цитували Леніна.

Історичні есеї І. Лисяка-Рудницького стали моєю настільною книжкою.

Мені здавалося, що робота над нашим проєктом наближається до завершення. Цьому сприяло знайомство з Я. Грицаком, який тоді працював над завершенням своєї монографії «Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття». Коли в слові автора «До читача», прочитав, що ця книжка адресується історикам, «які через брак доступу до сучасної західної літератури і незнання чужих мов залишаються необізнані з найновішими течіями в дослідженні української історії»¹⁰⁶, то зрозумів, що Я. Грицак, який кілька років пропрацював в зарубіжних наукових центрах, має на увазі таких, як я. Я уважно прочитав цю монографію, і вона справила на мене враження, якого я не відчував з 1990 року, коли в мої руки потрапила книга Ореста Субтельного «Україна. Історія». У монографії Я. Грицака

¹⁰⁴ Лях С. Р. Українські радикал-демократи в II Державній Думі. Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.): тези доп. Другої Всеукр. наук.-теорет. конф. Київ ; Миколаїв, 1992. Ч. 2. С. 433–434.

¹⁰⁵ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ, 1994. Т. 1. 529 с. ; Т. 2. 515 с.

¹⁰⁶ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ, 1966. С. 8.

вперше в українській історіографії на конкретному матеріалі українське націотворення XIX-XX століть розглядається в контексті національно-визвольного руху центрально-східноєвропейських народів. Із його праці я зрозумів суть поглядів багатьох сучасних зарубіжних науковців, про які мав лише загальне, чи навіть хибне уявлення. Потім Ярослав представив свою книжку на захист як докторську дисертацію, і я охоче підготував на неї відгук і був на захисті.

Після цього з Ярославом ми зустрічалися чи не щороку. Не хочу видатися занадто пафосним, але кожна нова зустріч із ним, кожен його виступ чи публікація відкривали для мене нове в науці – не доступне раніше. На одній із наукових конференцій, де Ярослав був модератором, я назвав його «культуртрегером» в історичній науці, що викликало схвалення аудиторії.

Але, незважаючи на сприятливі передумови, життєві обставини стали на заваді реалізації нашого плану щодо монографії, присвяченої історії українських політичних партій. Замість повноцінного дослідження ми обмежилися публікацією збірника статей про актуальні наукові проблеми історії Української революції. У збірнику «Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення»¹⁰⁷ були опубліковані шість статей, які мали узагальнюючий характер: «Магістралі й глухі кути Української революції» (Ф. Турченко, Г. Турченко (Кривоший)), «Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти» (О. Старух), «Українська революція: соціалістичний міф та історична реальність» (Т. Геращенко), «Національні меншини і Українська революція» (Г. Турченко), «Церква та національне відродження» (О. Ігнатуша), «Росія і Україна: від політичної конфронтації до збройного конфлікту (1917 – початок 1918 рр.).» (Л. Гарчева).

Ці статті були підсумком тривалої дослідницької роботи, яка почалася ще наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. і втілилася в чотирьох кандидатських дисертаціях, захищених у 90-ті рр. у Запоріжжі, і одній докторській, захист якої відбувся 1995 р. у Львові. Науковим керівником дисертації Т. Геращенко і О. Старуха був автор цих рядків¹⁰⁸. Роботою Г. Турченко керував професор С. Лях¹⁰⁹. Дисертація

¹⁰⁷ Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Магістралі і глухі кути Української революції. *Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення* / ред. Ф. Г. Турченко. Запоріжжя, 1998. С. 3-64.

¹⁰⁸ Геращенко Т. С. Місце і роль самостійників в українському національному русі (кінець XIX ст. – початок 1918 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Запоріжжя, 1993. 22 с. ; Старух О. В. Проблема державного статусу України в партійно-політичній боротьбі доби Центральної Ради : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 1998. 21 с.

¹⁰⁹ Кривоший Г. Ф. (Турченко Г. Ф.) Етносоціальна база Української революції (березень 1917 – лютий 1918 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 1997. 33 с.

О. Ігнатуші була написана під формальним керівництвом професора ХДУ О. Кучера¹¹⁰. На захисті докторської дисертації Л. Гарчевої, яка відбулася у Львові, я був офіційним опонентом¹¹¹.

Теоретичною основою цих дисертацій була концепція Української революції.

На жаль, до нашого збірника не потрапила стаття моєї учениці, талановитої дослідниці С. Чмир. Вона поїхала навчатися до Москви, де в Інституті історії РАН, написала і в 1994 р. захистила кандидатську дисертацію, працювати над якою успішно розпочинала в Запоріжжі. У Москві її науковим керівником був професор В. Шелохаєв, відомий дослідник російських політичних партій¹¹². На жаль, Світлана затрималася в Москві і коли повернулася додому, на факультеті не було вакансій. Однак ми охоче прийняли для нострифікації у своїй спеціалізованій раді її московську дисертацію і вона одержала український диплом кандидата історичних наук.

Коли ми писали статті для колективної монографії, виявилось, що наше бачення революційних подій 1917 року перебуває в гострому конфлікті з поглядами частини українських істориків. Йдеться про авторів, які в умовах відносної інтелектуальної свободи останніх років «перебудови» – аж до проголошення незалежності України, продовжували переконувати своїх читачів, що з першого і до останнього дня свого існування Центральна Рада *зраджувала інтереси українського народу і прагнула будувати державу, чужу його прагненням, а справжнє визволення України принесла Велика Жовтнева соціалістична революція*. Робили це, бо того вимагала тоді Компартія України. Після розпаду СРСР і заборони діяльності КПРС вони опинилися *«без стерна і вітрил»*. Змушені були оголосити про свою відмову від ортодоксального марксизму брежнєвської пори і, не маючи інших уявлень про історичний процес, почали шукати нові «теоретичні милиці», і знайшли їх у спогадах і наукових працях лівих українських соціалістів («майже марксистів»), зокрема – лідерів Центральної Ради, яких ще недавно жорстоко критикували. Із другої половини 90-х рр. у працях цих істориків часто почало зустрічатися словосполучення *українська революція*. Як і у В. Винниченка, П. Христюка, І. Мазепи та інших авторів 20-х років – з маленької букви. І лише з кінця 1990-х років статус цієї події був «підвищений» і її почали позначати як *Українська революція*, підкреслюючи унікальний характер і велике історичне значення для України.

¹¹⁰ Ігнатуша О. М. Українська автокефальна православна церква. 1917-1920 : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Запоріжжя, 1993. 23 с.

¹¹¹ Гарчева Л. Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною (1917 – поч. 1918 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02. Львів, 1995. 54 с.

¹¹² Чмырь С. Украинская демократически-радикальная партия: истоки, организация, программа, тактика (90-е гг. XIX в. – 1908 г.) : автореф. дис. ...канд. ист. наук : 07.00.02. Москва, 1994. 24 с.

Найпомітнішою постаттю серед цих істориків був В. Солдатенко, автор згаданої статті «Чотири кроки в безвихідь». Після проголошення незалежності України він на кілька років замовк, а в середині 90-х років знову почав друкуватися на сторінках наукових видань. Чи не вперше в його публікаціях поняття «українська революція» у конструктивному сенсі, але з маленької букви, подається 1996 р. Це був виклад доповіді «Центральна Рада як чинник української революції», зробленої 16 березня 1995 р. на науково-теоретичних читаннях «Центральна Рада на тлі української революції» в Інституті історії України НАН України¹¹³. І лише в 1998 р. це ключове поняття, нарешті, він почав писати з великої – Українська революція. Але будемо уважними і не робитимемо щодо цього далекосяжних висновків: одночасно Валерій Федорович знову з великої букви почав писати і назву більшовицького перевороту в Петрограді – «Жовтнева революція в Росії». Після падіння комуністичного режиму в 1991 р. цього кілька років не було. У 1997 р. у монографії «Українська революція: концепція та історіографія» В. Солдатенко взагалі уникав цієї назви, послуговуючися деідеологізованими і деполітизованими маркерами: «жовтневі події», «жовтнєве повстання під проводом більшовиків в Петрограді», «більшовицька революція» тощо. Цю метаморфозу автор не пояснив. Комусь це може здатися дрібницею, але коли перед тобою тексти автора, який претендує на вирішення фундаментального завдання – визначення основних векторів Української революції і їх науковий аналіз, на це мимоволі звертаєш увагу.

У 1997 році В. Солдатенко опублікував монографію «Українська революція: концепція та історіографія», у якій виклав своє розуміння концепції (платформи) української революції і позначив коло її розробників. Зокрема він стверджував: «Лідери Центральної Ради провідники українських партій заклали і підвалини історії української революції. Найбільший, найцінніший вклад зробили М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Дорошенко, М. Шаповал... Вони створили праці, які у своєму прагненні до об'єктивного, принципового аналізу досвіду української революції явно перевершують як публікації їх учасників, так і пізніших авторів, не втратили свого наукового значення і сьогодні»¹¹⁴.

Наш коментар щодо цього висновку, поданий у статті «Магістралі й глухі кути Української революції», був категоричний: «На превеликий жаль, доводилося констатувати, що це не так. Факти, наведені у багатьох роботах, ...свідчать про протилежне. Українські лідери дореволюційної доби в оцінках власної діяльності виявилися такими ж суб'єктивними і упередженими як і політики інших країн чи

¹¹³ Солдатенко В. Центральна Рада як чинник української революції. *Центральна Рада на тлі української революції*: наук.-теорет. читання в Інституті історії України НАН України (м. Київ, 16 березня 1995 р.). Київ, 1996. С. 18-24.

¹¹⁴ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Концепція та історіографія. Київ, 1997. С. 378.

політичних таборів. Їх оцінки потребують такого ж прискіпливого історіографічного аналізу, як і оцінки інших дійових осіб революції»¹¹⁵.

Ця стаття поклала початок нашій тривалій дискусії з В. Солдатенком. Професор неодноразово стверджував, що лідери Центральної Ради – найоб'єктивніші дослідники революції. У своїй наступній монографії «Українська революція. Історичний нарис» (К., 1999) він писав: «...Наріжні камені у фундамент історіографії Української революції заклали справді видатні вчені, мислителі, пошук істини для яких становив і наукове, і життєве кредо»¹¹⁶. Відповідно до виробленого «кредо» писалися статті і нові монографії В. Солдатенка. Вони були переповнені цитатами з творів цих авторів, які трактували Українську революцію, виходячи з автономістсько-федералістичної і соціалістичної перспективи.

Наша оцінка характеру і перспектив Української революції кардинально відрізнялася від підходу В. Солдатенка, на що він звернув увагу. У своїй монографії про Українську революцію професор характеризує нас як істориків, у публікаціях яких «абсолютизуються одні елементи (національні, державотворчі) й водночас невинувато нехтуються інші (передусім, соціально-визвольні), що веде до хибної системи координат, у яких досліджуються конкретні події, явища, процеси»...»¹¹⁷. Насправді, ми нічого не «абсолютизували», а свою оцінку діалектики національного і соціального в Українській революції обґрунтували на підставі вітчизняного і зарубіжного історичного досвіду. Цьому обґрунтуванню ми присвятили багато сторінок вказаної статті «Магістралі і глухі кути Української революції»¹¹⁸. Однак В. Солдатенко не навів жодних аргументів, щоб спростувати наші. Переконали, що в нього їх не було.

Я чекав, що до нашої дискусії долучаться дослідники Української революції, яких у перші десятиліття незалежності з'явилося немало. Усних відгуків було багато. Виявилось, що у В. Солдатенка мало однодумців. Особливо приємно було почути позитивну оцінку нашої роботи від С. Кульчицького і Я. Грицака. Але друкованих рецензій не було. Приємний виняток – відгук зарубіжного дослідника Стефана Величенка, опублікований у 2004 р. У ньому дається загалом позитивна оцінка наших спроб вийти на новий рівень аналізу революційного процесу в Україні¹¹⁹.

¹¹⁵ Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Магістралі і глухі кути Української революції. *Українська революція: 1917–початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення* / ред. Ф. Г. Турченко. Запоріжжя, 1998. С. 11-12.

¹¹⁶ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. Київ, 1999. С. 15-21.

¹¹⁷ Там само. С. 61.

¹¹⁸ Див.: Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Магістралі і глухі кути Української революції. С. 13-17, 26-35, 42-50 та ін.

¹¹⁹ Velychenko S. Ukrainians rethink their Revolutions. *Ab imperio*. 2004. № 4. С. 640-656.

МОЇ ШКІЛЬНІ Розділ 8 ПІДРУЧНИКИ З ІСТОРІЇ

Історія появи

Повернімося до почату 1990-х років. Я був завідувачем кафедри новітньої історії України, а несподівано став ще й деканом історичного факультету. Коло моїх обов'язків значно розширилося і вийшло далеко за межі університетського і факультетського життя. Нам, викладачам, доводилося постійно контактувати із загальноосвітньою школою, перейматися її проблемами. На мене справив глибоке враження випадок, який примусив задуматися над значенням історичної освіти в умовах становлення незалежної України. Відбулося це 1 вересня 1992 р., коли в школах почали вивчати історію України як основний предмет. Літня вчителька-орденоноска зайшла в 10 клас однієї зі шкіл Запоріжжя і розпочала урок словами: *«Ну что же, раз уж так случилось, будем изучать историю страны, которой не было – историю Украины»*.

Цей випадок віддзеркалив реальний стан історичної свідомості в регіоні. Була проголошена незалежність, заборонена діяльність Комуністичної партії, а привиди минулого домінували у свідомості значної частини населення, зокрема вчителів історії. Усі вони закінчили радянські виші – часто за межами України, і їй історію не вивчали навіть у сфальсифікованому вигляді. Їхні уявлення про істо-

рію України ґрунтувалися на текстах, в основі яких були радянські проімперські міфи. Особливо це стосувалося русифікованого вчительства південно-східних областей України, яке перебувало під сильним впливом комуністичної та інших проросійських партій.

Та дивує інше. Про такий стан викладання історії в багатьох школах знали їхні директори, керівники районних, міських і обласних департаментів освіти. Знали, і не реагували, а інколи й відкрито підтримували антиукраїнські настрої в школах. До того ж, на різних рівнях керівництва в південно-східних областях виявлялося прагнення закріпити радянську версію історії України вже в новому поколінні підручників, які готувалися після проголошення незалежності.

Узагалі про необхідність підготовки повноцінних підручників нового покоління говорилося з перших днів незалежності. На рівні конкретики ці розмови велися переважно в Міністерстві України, в Інституті історії НАН України, в освітніх колах Львова і Києва. Йшлося про більш-менш віддалену перспективу, а вчителі історії вимагали методичних матеріалів для підготовки уроків уже сьогодні.

У таких умовах робота над навчальними посібниками з історії України для загальноосвітньої школи перетворилася на головну сферу моєї діяльності, відтісняючи на другий план науково-дослідницьку роботу, зокрема підготовку колективної праці з історії українських національних партій у роки Української революції.

Ще в розпал 1991/92 навчального року виникла ідея підготувати кілька випусків навчального посібника з історії України для учнів 10 класу, які охоплювали б період від 1917 до 1993 рр. Я вже два роки викладав курс новітньої історії України на історичному факультеті ЗДУ і добре оволодів конкретним матеріалом і методичними прийомами цього курсу. Колись сам був учителем історії і розумів, що кризу, спричинену відсутністю стабільного підручника, можна вирішити публікацією кількох брошур, зміст яких містив би окремі теми. Вимальовувалися такі хронологічні межі і тематика брошур:

Випуск I. Українська національно-демократична революція (1917– поч. 1918 р.);

Випуск II. Україна в умовах боротьби за збереження державної незалежності (1918-1920 рр.).

Випуск III. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.);

Випуск IV. Україна в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.);

Випуск V. Післявоєнна відбудова і розвиток України (1945-1955 рр.);

Випуск VI. Від реформ до застою і кризи (друга пол.1950-х – сер.1980-х рр.);

Випуск VII. Розпад СРСР і утвердження незалежності України.

Робота почалася вже наприкінці 1992 року. Постало питання і концептуального наповнення окремих періодів. Я свідомо відійшов від проєкту програми з історії України, затвердженого МОН, де не згадувалося про Українську революцію. Отже, перший період одержав назву «Українська національно-демократична революція

(1917 – поч.1918 рр.)», а другий – «Україна в умовах боротьби за збереження державної незалежності (1918-1920 рр.)»¹²⁰. Тиражували брошури і розподіляли по школах працівники Запорізького обласного інституту вдосконалення кваліфікації вчителів (ЗОІУКВ). До початку 1993/94 навчального року вдалося видрукувати і передати для шкіл перші два випуски-брошури. Наклади становили по 10 тис. примірників і були розіслані по школах Запорізької і сусідніх областей України.

У брошурі кожна тема супроводжувалася методичним апаратом, а також комплектом документів, які здебільшого були невідомі читачам. Уперше в навчально-методичній літературі події 1917 – поч. 1918 рр. були концептуально пов'язані ідеєю Української революції, причому 1918–1920 рр. розглядалися як її продовження, а не в контексті російської громадянської війни. Сучасні читачі, які знайомі з дискусією щодо періодизації національно-визвольної боротьби українського народу першої чверті ХХ ст., яка ніяк не уцухне в українській історіографії, можуть самостійно оцінити, наскільки наші уявлення про хронологічні межі Української революції, сформульовані ще на початку 1990 років, відповідають сучасному стану історичної науки.

Протягом року я планував опублікувати і поширити в школах регіону всі сім випусків. На цьому свою допомогу вчителям історії я планував закінчити. Створювати на основі своїх брошур окремий підручник я не розраховував. Уважав, що за рік-півтора Міністерство освіти і науки у співпраці з академічним Інститутом історії в Києві підготує повноцінні підручники.

Та сталося так, що перші шкільні підручники з історії України були написані на Південному Сході України, де для цього, здавалося, склалося найменше умов. До їх появи виявився причетним автор цих спогадів – тоді декан історичного факультету Запорізького університету, а також учені-історики Донецька, Дніпропетровська і Запоріжжя, учителі історії загальноосвітніх шкіл цього регіону. Сьогодні це звучить як парадокс, але ініціаторами написання цих підручників стали «червоні директори» Запоріжжя, зокрема Міжрегіональна асоціація підприємств «Содружество» на чолі із Закритим акціонерним товариством (ЗАТ) «Мотор-Січ» – підприємством, яке випускало авіадвигуни для військових літаків і гвинтокрилів та було тісно пов'язане з військово-промисловим комплексом Росії. Підприємці мали гроші, політичний вплив і до реалізації цього проекту залучили тодішню місцеву владу – посткомуністичну номенклатуру.

¹²⁰ Див.: Турченко Ф. Г. Новітня історія України (1917-1993). Навчальний посібник для середніх шкіл у семи випусках. Випуск перший. «Українська національно-демократична революція (1917- поч. 1918 рр.). (11 годин). Запоріжжя, 1993. 51 с.; Турченко Ф. Г. Новітня історія України (1917-1993). Навчальний посібник для середніх шкіл у семи випусках. Випуск другий. Україна в умовах боротьби за збереження державної незалежності. (1918-1920 рр.). (20 годин). Запоріжжя, 1993. 89 с.

Після невдалої спроби створити спільний з «Мотор-Січчю» Інститут українського козацтва в мене вже склалося загальне уявлення про В. Богуслаєва. І коли я почув, що в його оточенні виникла ідея створення спеціальної робочої групи для написання підручників з історії, то дуже насторожився. Про цю ідею мені повідомив начальник управління освіти Запорізької обласної ради Б. Г. Тетерятник. Борис Григорович додав також, що «є пропозиція» мене як декана історичного факультету, призначити технічним керівником проєкту, який «Мотор-Січ» обіцяє профінансувати.

Нагадаємо, що Запорізька та інші області Донбасу і Півдня України входили тоді до «червоного пояса» України, де домінували проросійські і прокомуністичні сили. «Червоні директори» і колгоспно-аграрна верхівка регіону всіма можливими засобами підтримували антиукраїнські за своєю політичною суттю настрої. Усі структури місцевої влади були заповнені колишніми партапаратниками, які мислили категоріями політичного реваншу. *«В свое время была допущена политическая ошибка: ее необходимо исправить»*, – говорив у приватній розмові зі мною представник Президента в одному з районів області – Кам'янсько-Дніпровському.

У цих умовах на 16 березня 1993 р. була призначена нарада з приводу підготовки нових підручників з історії.

Щоб мати уявлення про характер і мету наради – кілька слів про її ініціатора В. О. Богуслаєва. Народився в м. Уральську (Російська Федерація). Переїхав до Запоріжжя, де й закінчив у 1965 р. машинобудівний інститут. 1973–1988 рр. – працював директором Волочиського машинобудівного заводу (Тернопільська обл.), потім повернувся до Запоріжжя, де став керівником «Мотор-Січі». Напевне, уже тоді сформувалися його переконання, які пізніше він відкрито висловлював у ЗМІ. Україну, як єдине ціле, В. Богуслаєв не сприймав. Він був переконаний, що «існує три України» – Західна і Правобережна, «які завжди були під Польщею», і «південно-східна, яка завжди була Малою Росією». Лівобережжя Богуслаєв оголосив *«основой украинского государства»*¹²¹. Про нього запорізький журналіст І. Ювас (Юрій Василенко) писав: *«Політичні прив'язаності В'ячеслава Богуслаєва, як і економічні – неодмінні й одновекторні: рівняння на Росію. Довгі роки проживання в Україні і навіть звання Героя України не допомогли росіянину з Казахстану зрозуміти просту річ: окрім спільної історії з Росією (як із Польщею, Туреччиною, Молдовою та іншими сусідами), Україна має ВЛАСНУ тисячолітню історію, право на власних героїв, власну мову і власну державу»*¹²². Ці слова були написані у 2008 р., але, без сумніву, характеризують В. Богуслаєва з перших років незалежності України.

¹²¹ Див.: Богуслаєв В. Управлять страной должны представители Юго-Востока. *Искра* (Запорожье). 2007. 5 сентября; *Еженедельник «2000»*. 2007. 10 сентября.

¹²² Ювас І. Народний капіталізм по-малоросійськи. *Просто. Український тижневик. Запоріжжя*. 2008. 21 лютого.

Нарада відбулася в приміщенні Запорізької обласної адміністрації. Представництво було досить високе: голова Запорізької обласної ради В'ячеслав Похвальський, його заступник із соціально-гуманітарних питань та інші обласні чиновники, керівники і заступники керівників обласних управлінь освіти Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Херсонської і Миколаївської областей. Від Херсонської області, наприклад, був Станіслав Ніколаєнко, який пізніше, у 2005-2007 рр., був Міністром освіти України. Не були представлені на нараді Луганська і Одеська області. У нараді брав участь і Юрій Ширококіс – представник «Мотор-Січі», один із заступників гендиректора. До серпня 1991 р. він був секретарем партійного комітету підприємства.

На нараду прибула і група професорів-істориків, залучити яких до зустрічі доручили мені. Я зрозумів, що проєкт має політичний підтекст, а значить – не виключений тиск на виконавців. Загальноосвітня школа України на початку 1990-х рр. мала багато невирішених проблем. І якщо в цих умовах керівники промислового гіганту, який був тісно пов'язаний з російською «оборонкою», зацікавилися історією України, а не питаннями викладання фізики, математики чи хімії, то вони мають інтереси, які виходять за сферу їхньої виробничої та економічної діяльності.

Отже, маючи загальне уявлення, про що йтиметься на нараді, я запросив до роботи добре знайомих науковців, які здобули освіту в Харківському і Дніпропетровському університетах, спеціалізувалися в галузі історії України, у складних умовах «перебудови» підтримували постійні зв'язки зі школою і були, на мій погляд, вільними від ностальгійних настроїв щодо комуністичного минулого. Це Роман Лях – професор Донецького університету, Петро Тригуб – професор Миколаївського педагогічного інституту, Ганна Швидько – професорка Дніпропетровського університету. Організатори зустрічі запросили і ректора Бердянського державного педінституту, доктора історичних наук, професора Юрія Лизогуба.

Велася стенограма наради. У моєму архіві зберігся один екземпляр, що дає змогу відтворити хід наради максимально точно.

Нараду відкрив голова Запорізької обласної ради В'ячеслав Похвальський, який закликав створити *«науковий підручник, позбутися помилок у змалюванні історії»* і нагадав, *«що обов'язок науковця саме в цьому»*. Потім пролунало: *«Нелегко об'єктивному вченому сьогодні говорити правду всупереч прагматизму, який часто відступає від реальності»*. Це були слова *«про все, і ні про що»*, які без вагань міг сприйняти кожен із присутніх у залі. Справді, важко знайти науковця, який назве себе необ'єктивним і готовим свідомо відступити від історичної правди заради «прагматизму», хоча це й «нелегко». Ось тільки в чому полягає правда, як її уявляє В. Похвальський, він так і не сказав. А повинен був і сказати. Україна недавно стала незалежною державою і тільки визначалася у своїй внутрішній і зовнішній політиці, поступово позбавляючись вантажу тоталітарного минулого. У цій ситуації велике значення мала точка зору на нашу історію високопосадовців.

Ми мали певну інформацію про те, як влада ставиться до змісту підручників з вітчизняної історії в демократичних країнах Заходу із тоталітарним минулим. Так, у Федеративній Республіці Німеччина держава давала авторам підручників низку обов'язкових рекомендацій з особливо важливих політичних проблем, зокрема щодо висвітлення націонал-соціалістичного минулого. Про це нам було відомо з публікації в російськомовному журналі з ФРН «Гутен Таг» за березень 1990 р., який за часів перебудови поширювався в СРСР¹²³. Наприклад, той факт, що в роки правління Гітлера в Німеччині були побудовані автобани, ліквідовані безробіття, наркоманія, дитяча безпритульність, у 1936 р. була проведена Олімпіада, де німецькі спортсмени продемонстрували високі результати, що німці в 30-ті рр. досягли значних економічних і наукових успіхів – не може бути підставою для виправдання теорії і практики гітлеризму. Щось таке сподівалися ми почути від голови обласної ради стосовно історії України, зокрема, по відношенню до оцінки того періоду, коли вона входила до складу СРСР і була об'єктом терористичної політики комуністичної партії. В'ячеслав Похвальський, хоча й не був професійним істориком, але заочно закінчив факультет журналістики Київського університету, очолював редакцію обласної газети «Запорізька правда» і мав достатньо глибокі знання з історії України. Нарешті, у 1993 р. відзначалася трагічна дата – 60-ті роковини Голодомору 1932–1933 рр., що не могло пройти повз його увагу. Однак на героїчні і трагічні сторінки історії України, які варто було описати в підручниках нового покоління, він навіть не натякнув.

Далі на нараді виступив завідувач обласного відділу народної освіти Б. Г. Тетерятник. Він змалював загальну картину стану викладання вітчизняної історії: *«Підручників немає, а ті що є, – для нашого регіону не підходять. Треба писати якомога більше альтернативних підручників. Є згода міністерства освіти на нашу роботу. Маємо велику підтримку асоціації підприємств»*.

Цей виступ викликав змішані почуття. Професори погоджувалися з необхідністю мати альтернативні підручники. Це не викликало заперечень. Питання лише в тому, який зміст вкладається в поняття «альтернативність». Вони знали, що в демократичному західному суспільстві звичайним явищем є наявність кількох підручників, рекомендованих для використання в навчальному процесі відповідними державними структурами. Водночас зміст підручників повинен відповідати єдиному державному стандарту і давати загальнонаціональну, а не регіональну версію історії. Учитель має право сам вибирати один із підручників. Саме в такому контексті була сприйнята й теза про «альтернативність». Наявні книжки (маються на увазі науково-популярні брошури і методичні посібники з історії України, бо насправді ніяких підручників ще не було) не зовсім «підходять для нашого регіону». До речі,

¹²³ Хайнце Д. Понимать историю. Гутен Таг. Журнал из Федеративной Республики Германия. 1990. № 3(10). С. 28.

як для будь-якого іншого в Україні. Але, оскільки Б. Тетерятник заявив, що існуючі підручники саме *«для нашого регіону не підходять»*, я зрозумів, що пропонується створити підручник для південно-східної України. Відчувалося, що й інші науковці не в захваті від мети проєкту. Коли Б. Тетерятник повідомив про *«згоду Міністерства освіти на нашу роботу»*, один із професорів запитав, у якому вигляді Міністерство дало цю згоду. У відповідь учасники наради почули, що існує усна домовленість з міністром Петром Таланчуком.

Справді, під час нашої короткої зустрічі з Міністром освіти, яка відбулася на початку березня 1993 р. у Києві, Б. Тетерятник назвав мене керівником авторського колективу майбутнього підручника і в загальному вигляді повідомив про мету проєкту. Мені здалося, що Міністр серйозний не сприйняв цієї інформації. Принаймні, на нараду до Запоріжжя, про яку Б. Тетерятник заздалегідь повідомив до Міністерства, ніхто з його представників не приїхав.

Автори тези про *регіональний підручник* не підтримали. Професор П. М. Тригуб сказав прямо: *«Я проти регіонального підручника, я за альтернативний підручник історії України»*.

Не було однастайності щодо цього проєкту і серед обласних керівників освіти. Навіть представник обласного управління освіти Донецької області заявив: *«Це має бути альтернативний підручник, а не регіональний («хуторський»)»*. Він пообіцяв всіляко сприяти цьому проєкту, але цілком слушно зауважив, що, крім загальнодержавного підручника з історії України, необхідно писати і вводити до навчального процесу історію рідного краю і курс народознавства. Миколаївський керівник підтримав свого донецького колегу: *«Підручник має бути альтернативним і використовуватися по всій Україні»*.

Отже, до єдиної точки зору так і не дійшли. Однак, щоб не залишати професорів «без нагляду», для обговорення майбутніх текстів підручників було вирішено створити експертну групу вчителів-істориків вищої категорії зі шкіл південно-східних областей України. Керувати нею доручили Борису Тетерятнику, начальнику Запорізького обласного управління освіти, колишньому вчителю фізики і математики. Було заплановано створити повний комплект підручників з історії України – для 7, 8, 9, 10, 11 класів і визначено їхніх майбутніх авторів. Запрошеним професорам запропонували самим визначити, хто писатиме той чи інший текст. Установили жорсткі терміни – видати книжки до наступного 1994/95 навчального року.

На тому нараду закінчили і вирушили на бенкет, влаштований власниками «Мотор-Січі», – головними ініціаторами проєкту «Регіональний підручник». На початку бенкету дискусія продовжилася. Збирався приїхати і В'ячеслав Богуслаєв, але щось йому завадило, і від його імені говорив представник «Мотор-Січі» Я. М. Сухий.

Про Ярослава Михайловича ніхто з присутніх професорів нічого не знав. Пізніше з'ясувалося, що він кандидат історичних наук (дисертацію захищав з історії

КПРС), працював в одному з вишів Тернополя, у 1990-1991 рр. – секретар Тернопільського міськкому партії і був останнім першим секретарем Тернопільського обкому. У грудні 1990 р. в інтерв'ю журналу ЦК КПРС «Известия ЦК КПСС» закликав припинити «отсиживатися в окопах». *«Пришло время сказать решительно и определенно: надо сражаться!»*¹²⁴ – заявив він. Як відповідь у газеті Тернопільської обласної ради «Відродження» під рубрикою «Хто є хто» була надрукована стаття, у якій давалася оцінка цього інтерв'ю і його автора: *«Таке інтерв'ю пасувало б, швидше всього, лише озлобленому сталіністові, якому туга за кривавим минулим розриває серце, а почуття безсилля змінити хід історії позбавляє реальності і штовхає на авантюризм»*¹²⁵. Не дивно, що після проголошення незалежності в серпневі дні 1991 р. Я. Сухий змушений був тікати (у перуці!) з малої Батьківщини. Цей «непримиренний борець за комунізм» знайшов прихисток спочатку в Криму, де працював директором пансіонату, який належав «Мотор-Січі». Потім його побачили серед найближчих радників гендиректора і, зрештою, він став заступником В. Богуслаєва по зв'язках з державними органами і громадськими організаціями. За активної участі цього «заступника по зв'язках», під керівництвом самого гендиректора на «Мотор-Січі» діяла неформальна структура, яку в демократичних колах області називали «підпільним обкомом партії».

У своїй вітальній промові Я. Сухий спробував розставити усі крапки над «і». Від імені свого шефа він пояснив, що альтернативні підручники повинні мати «регіональний зміст», тобто розкривати історію окремого Півдня і Сходу України. Навіть пролунала фраза про *«жовто-блакитну експансію»* із Західної України. Акцентувалося, що «в нашому регіоні» (тобто на Півдні і Сході України) «своя історія», відмінна від історії Західної України, тому в наших школах необхідно викладати саме історію Південно-Східного регіону. Присутні на нараді керівники обласних відділів народної освіти сусідніх областей тепер мовчали, що сприйнялося як згода з цією тезою представника «Мотор-Січі».

Зате від учених знову пролунала питання: а як же загальноукраїнська історія і державна програма, яка є обов'язковою для всієї України? Відчувалося, що професори розгублені і не погоджуються з ідеєю колишнього секретаря обкому про створення якогось особливого, відмінного від загальноукраїнського, підручника, який буде використовуватися в школах південно-східних областей України.

Розгорнулася дискусія (судячи з усього, для організаторів зустрічі несподівана і за бенкетним столом недоречна), після якої був сформульований висновок: *«Підручник регіональний, програма загальноукраїнська»*. Така алогічна відповідь нічого не вирішувала, але дозволила мирно завершити дискусію і продовжити бенкет.

¹²⁴ Сухой Я. (Тернополь). Сколько можно ожидать? *Известия ЦК КПСС*. Москва, 1990. № 12. С. 17-19.

¹²⁵ Відродження. *Народна газета* (Тернопіль). 1991. 21 квітня.

...Після бенкету відбулася коротка нарада професорів, яка продовжилася в телефонному режимі згодом. Постало питання: що далі? Виявилось, що виконувати замовлення організаторів зустрічі в Запоріжжі, тобто писати якийсь *«регіональний підручник»*, ніхто не хотів. Були пропозиції відмовитися від цієї акції взагалі і продовжувати виконувати власні наукові проекти, яких у кожного автора на той час було достатньо. До того ж, відчувалася наша *«провінційна закомплексованість»*: вважалося, що писати підручники з історії України – прерогатива київських учених. Може, ще львівських, але ж ніяк не запорізьких, дніпропетровських чи донецьких. У квітневому числі *«Українського історичного журналу»* за 1992 р. професор С. Кульчицький повідомив, що з початку цього року робота вчених Інституту історії АН України над підготовкою підручників, посібників і хрестоматій з історії *«набуває систематизованого і набагато масштабнішого, ніж раніше, характеру. З Міністерством освіти укладено угоду про співробітництво, розраховану на п'ять років. Науковці інституту починають розробляти програми з історії України...»*¹²⁶. Вступати в ризиковану конкуренцію з київськими вченими, з якими склалися дружні, партнерські відносини, не хотілося. Урешті-решт, сумніви було подолано. Вирішили скористатися ситуацією (про нараду повідомили місцеві ЗМІ, про неї знали в Міністерстві освіти, до того ж, кожному автору для роботи над книжкою обіцяли творчу відпустку на пів року) й почати роботу над повноцінними підручниками загальноукраїнського формату, які б відповідали програмі МОН і нашим уявленням про минуле України. Упевненості в успіху не було, але певного оптимізму надавала та обставина, що серед керівників народної освіти п'яти південно-східних областей України не було єдиної точки зору і не всі підтримували запорізький *«регіональний проєкт»*.

Відповідно до попередніх домовленостей, досягнутих на нараді в Запоріжжі, були визначені *«сфери відповідальності»* учасників проєкту. Підручник з історії України для 7 класу (із найдавніших часів до другої половини XIV ст.) зголосився писати проф. Р. Лях, для 8 класу (друга половина XVI – кінець XVIII ст.) – проф. Г. Швидько, для 9 класу (кінець XIX ст. – 1917 р.) – проф. П. Тригуб, для 10 (1917-1945 рр.) і для 11 класів (1945-1994 рр.) – проф. Ф. Турченко. Кожен уже мав певні наукові напрацювання і передбачалося, коли виникне необхідність, самостійно підшукає собі співавторів. Загальну координацію роботи було покладено на мене.

Робота над підручниками почалася з *«Новітньої історії України»* для 10 класу. З точки зору підбору і організації фактичного матеріалу в мене особливих проблем не виникало: новітню історію України я викладав студентам історичного факультету Запорізького держуніверситету, і вже з часів *«перебудови»* збирав матеріал, який можна було використати для нового підручника. Залишалося адаптувати цей мате-

¹²⁶ Кульчицький С. Історія і час. Роздуми історика. *Український історичний журнал*. 1992. № 4. С. 10.

ріал до потреб навчального процесу в загальноосвітній школі. Однак виявилось, що це нелегке завдання. Щоб зробити книжки доступними для розуміння старшокласника, доводилося кілька разів переписувати цілі параграфи і окремі сюжети. Допоміг досвід роботи в школі і в університеті. Зокрема в контексті роботи над підручником автор використав два навчальні посібники з новітньої історії України для учнів 10 класу.

Особлива увага приділялася документальному забезпеченню основного тексту. До кожної теми пропонувалася підбірка документів і запитань. Зверталася увага на забезпечення їх змістовної і соціально-політичної різноманітності, що змушувало учнів аналізувати, порівнювати і робити самостійні висновки. Це була надзвичайно важлива частина роботи. Необхідно було забезпечити доказовість викладення. Адже перші підручники стали своєрідним історичним «лікнепом» не лише для учнів, але й для вчителів, які не мали системного уявлення про минуле України. Роботу над методичним забезпеченням підручника автор здійснював спільно з методистками Запорізького інституту післядипломної педагогічної освіти.

Відповідно до рішення запорізької наради від 16 березня 1993 р. була створена експертна група для рецензування підручника. До групи увійшло десять учителів історії з різних областей, вісім з яких мали вищу категорію. Протягом червня 1993 – квітня 1994 рр. група провела три робочі засідання з обговорення рукопису – у Запоріжжі, Миколаєві й Дніпропетровську. Свідок і активний учасник процесу О. Удод – тоді начальник управління освіти Дніпропетровської ОДА – згадував: «...Обговорювали прискіпливо: абзац за абзацом, рядок за рядком...»¹²⁷. До речі, вівся протокол, у якому ретельно фіксувалися всі зауваження і висновки експертів. Автор уважно вислуховував експертів, експерти – автора. На зауваження автор аргументовано відповідав і частину з них вдячно сприйняв. У зв'язку з цим інколи в тексті робилася серйозна правка. Насамкінець група визнала, що концепція і методичний апарат підручника відповідають вимогам і чинній програмі з історії України, і рекомендувала його до друку. Особливу думку висловив лише один член групи, не згодний з концепцією підручника.

Боротьба за підручники

А за межами експертної групи текст рецензувався «замовниками проекту». Рецензенти – Я. Сухий і В. Понеділко.

Про першого вже говорилося. Інший рецензент – Віктор Понеділко – також був кандидатом історичних наук і викладав історію КПРС у Запорізькому машинобудівному інституті. Напередодні проголошення незалежності був обраний секретарем

¹²⁷ Удод О. Підручник з історії України – невід'ємний атрибут держави (до 60-річчя з дня народження професора Ф.Г. Турченка). *Історія України*. 2007. № 7. С. 3.

Запорізького обкому партії. Після заборони діяльності Компартії України повернувся в машинобудівний інститут, став доцентом кафедри українознавства. Ця кафедра була створена на базі колишньої кафедри історії КПРС. Згодом він знайшов притулок під дахом «Мотор-Січі», а в 1994 р. за підтримки власників цього підприємства Сухий і Понеділко навіть стали народними депутатами України від Комуністичної партії (по суті, від «Мотор-Січі»).

Рецензії Я. Сухого і В. Понеділка на підручник мали відверто прокомуністичне спрямування. Складалося враження, що «перебудова» і обнародувані в роки перебудови факти злочинного характеру діяльності КПРС пройшли повз їхню свідомість.

Власне Віктор Понеділко писав не рецензію: його текст називався «Докладная записка по результатам анализа содержания учебного пособия для средних школ Ф. Турченко «Новітня історія України (1917-1993 рр.). Вип. 1». Коротка доповідна записка була адресована Ю. Широконосу, який був присутній від «Мотор-Січі» на «історичній» нараді 16 березня 1993 р. і, напевне, відповідав за реалізацію проекту «Регіональний підручник» перед В. Богуслаєвим. «С учетом того, что данное пособие, – інформував В. Понеділко, – *представляет собой раздел будущего учебника по истории Украины, спонсируемого ассоциацией «Содружество», перечитал его буквально построчно».* Які ж результати цього прискіпливого «аналізу»? По-перше, Понеділко констатував, що автор посібника *«становится фактически на путь нарушения условий контракта».* (Від себе повідомляю, що ніхто з авторів ніякого контракту з Асоціацією не укладав). По-друге, узагальнений висновок щодо змісту майбутнього підручника: *«Методологически нам подсунута «дохлая кошка» в виде «Краткого курса ВКП(б) с точностью наоборот».* І, по-третє, головне: *«Считаю нецелесообразным дальнейшее финансирование работы в таком виде»*¹²⁸.

Щодо Я. Сухого, то він також ретельно прочитав увесь рукопис підручника і написав розлогу рецензію (до речі, українською мовою), яка за своєю методологічною спрямованістю мало відрізнялася від російськомовної «Докладной записки» Понеділка. Рецензент сумлінно повторив усе те, що писалося і говорилося про історію України на офіційному рівні десятки років – аж до проголошення незалежності. Це був суто радянський, партійно-комуністичний погляд на історію України, від якого він не відступив ні на міліметр. Єдине, що привернуло увагу в рецензії – широке використання прикладів з історії Західної України. На їх підставі Я. Сухий зробив у рецензії низку «наукових відкриттів», зокрема: *«Правда історії в тім, що тільки 17 вересня 1939 р. принесло вистраждане українським народом возз'єднання земель України в єдиній соціалістичній державі».* Або про вибори в Західній Україні 22 жовтня 1939 р., проведені в умовах комуністичного терору – «вибори без вибору»: *«Ніхто не може*

¹²⁸ Понеділко В. И. Докладная записка по результатам анализа содержания учебного пособия для средних школ Ф. Г. Турченко «Новітня історія України (1917-1993 рр.)». *Архів Ф. Г. Турченка.*

заперечити, що вибори були демократичні, були прямі і взагалі при таємному голосуванні...». Коментувати немає сенсу: як кажуть: «броя крѣпка...».

Хоча зрідка в рецензії Я. Сухий змушений визнавати очевидне, наприклад, широкую підтримку в Західній Україні антирадянського Опору. «Але хай буде по Турченку – широка підтримка. Кого? Оунівців, котрі люто шкодили Радянській владі...», – пише колишній секретар обкому. Цікавий поворот думки. Йому важливіше було не те, що бандерівців підтримували його земляки – галичани. Його негативна оцінка бандерівців ґрунтується на тому, що вони, виявляється, проти радянської влади¹²⁹. Логічно було б поставити питання, а чому ж земляки Я. Сухого не сприймали цю владу?

Рукопис підручника з історії України також ретельно вичитував начальник обласного управління освіти Б. Тетерятник (нагадаємо, колишній учитель фізики і математики). У його рецензії є прямі запозичення з В. Понеділка і Я. Сухого. Це не випадковість. Понеділко у своїй «Докладной записке» Юрію Широконосу висловив претензії до управління народної освіти за відсутність «належного контролю» за виконанням проєкту, і Б. Тетерятник почав «виправляти недоліки». Його рецензія пересипана критичними зауваженнями і побажаннями на кшталт: «...дати в підручнику коротку біографічну довідку про В. І. Леніна, скрізь в тексті ставити до його прізвища ініціали», «назвати 7 Листопада в історії днем Великої Жовтневої соціалістичної революції», «зняти з тексту речення «арсенальці відкрито виступили проти української держави», «параграф “Червоний терор” повністю зняти», «не можна дітям подавати про принцип «грабуї награбоване», «в параграфі «Насильницьке створення колгоспів» зняти слово «насильницьке», «зняти карикатуру на Гітлера і Сталіна», «абзац «Це означало фактичний вступ Радянського Союзу в Другу світову війну і пов’язаний з нею поділ світу» зняти», «про розстріл польських офіцерів зняти», «зм’якшити зміст параграфа про репресії із західноукраїнським населенням» та ін.¹³⁰.

Стало гранично зрозуміло, що в поняття «регіональний підручник» автор і замовники (керівництво «Мотор-Січі») вкладають різний зміст. Спонсори хотіли одержати книжку, яка б відповідала їхнім ідеологічним поглядам на минуле України, які за змістом залишалися суто комуністичними і проросійськими. Південь і Схід вони вже тоді сприймали як особливий економічний і етнокультурний організм, який тяжіє до Російської Федерації, а не до України. У мене був інший підхід. Він виходив із загальноукраїнської системи координат і готував підручник, у якому на загальнонаціональному тлі були б показані регіональні особливості, зокрема Півдня і Сходу України.

Коли розбіжності вийшли на рівень дискусій щодо змісту книжки й оцінок тих чи інших подій, почалися умовляння і спроби тиску. Було організоване рецензування

¹²⁹ Сухий Я. М. Рецензія. *Архів Ф. Г. Турченка*.

¹³⁰ Тетерятник Б. Рецензія на рукопис підручника Ф. Г. Турченка «Новітня історія України». *Архів Ф. Г. Турченка*.

тексту підручника колишніми викладачами історії КПРС різних вишів Запоріжжя, які перекваліфікувалися на викладачів філософії, політології і навіть істориків України, або стали пенсіонерами-ветеранами. Серед них опинився і доцент С. Орлянський. Мені вручили колективну рецензію, яка мало відрізнялася від відгуків В. Понеділка і Я. Сухого. Я написав відповідь, де вкотре обґрунтував концепцію підручника.

Виявляється, за процесом обговорення мого підручника уважно слідував і сам В. Богуслаєв. Як повідомив мені Б. Тетерятник, В'ячеслав Олександрович залишився незадоволеним («матюкався»). Але іншого від нього я і не чекав. Мене надихала велика підтримка вчителів-методистів, молодого начальника Дніпропетровського обласного управління народної освіти, кандидата історичних наук О. Удода, місцевих краєзнавців і колег-учених, додатково залучених до обговорення рукопису.

Напевне, ініціатори проєкту «Регіональний підручник» вважали, що відмовивши у фінансуванні, вони «похоронять» його. Але, на щастя, не все тоді вирішувалося в Запоріжжі. Я передав свій текст безпосередньо в Міністерство освіти і науки. Це рішення виявилось напрочуд вдалим. Тоді Міністерство приймало рукописи підручників нового покоління для рецензування і відбирало для видання. Особисто цим переймалася спеціаліст Управління післядипломної освіти Міністерства Н. Г. Теплоухова.

Це була унікальна людина. Усі, хто спілкувався з Наталією Геннадіївною, відзначали її професійний рівень і високі моральні якості. Закінчивши в 1984 р. історичний факультет Київського державного педагогічного інституту (тепер Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова), вона шість років викладала історію в школах Києва, пережила трансформації історичної освіти «перебудовного» часу і першого року незалежності, «пропустила» через свою свідомість і через навчальний процес усі нові книжки й посібники з історії України. У липні 1992 р. її запросили на роботу в Міністерство освіти на посаду спеціаліста Управління післядипломної освіти. У червні 1993 р. Н. Теплоухову переводять на посаду провідного спеціаліста Управління базової освіти. До її посадових обов'язків входило організаційне забезпечення підготовки підручників з історії нового покоління. Саме вона першою ознайомилася з рукописом підручника і сприяла його оперативному проходженню по бюрократичних щаблях Міністерства освіти.

Після експертизи підручника методичною комісією Інституту системних досліджень Міносвіти України виявилось, що текст запорізького автора, виконаний за активної участі вчителів-методистів, має переваги над іншими. Особливо відзначався доступний, і водночас науковий стиль викладення, вдалий підбір документів і запитання до них. Колегія Міносвіти рекомендувала підручник до друку. Кошти виділили вчасно і книжка у вересні 1994 р. була видана масовим тиражем у видавництві «Генеза» з відповідним грифом Міністерства освіти України як державне замовлення.

Коли про це стало відомо в Запоріжжі, серед ініціаторів проєкту «регіональний підручник» знялася паніка. Втрачалася монополія на істину в такій важливій сфері, якою були знання про радянське минуле. Старшокласники одержували доступ до

інформації, яка десятиліттями приховувалася комуністичним керівництвом. Почали шукати аргументи для дискредитації підручника, який невдовзі вже надходив до шкіл області. Проігнорувавши точку зору вчителів-методистів, які рецензували рукопис і дали йому позитивну оцінку, вирішили за давньою радянською традицією звернутися до «широкої вчительської громадськості». За розпорядженням обласного управління освіти, «з метою більш широкого з'ясування адаптації підручника до навчального процесу», було проведено опитування вчителів області. Під час опитування анкети заповнили близько 100 вчителів історії, переважно російськомовних шкіл Запорізької області. Головне питання – *«як сприймається концепція підручника»*, було закамфльоване іншими (про кількість і якість карт та ілюстрацій, поліграфічне оформлення, насичення документами і т. ін.).

Поки тривало анкетування вчителів, готувалася масово-політична акція – обласна науково-практична конференція «50-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні та історична освіта області», яка відбулася 5-6 січня 1995 р. Для участі в конференції запросили вчителів історії усіх шкіл області і ветеранів. Приїхали члени авторського колективу, зокрема професори Р. Лях і Г. Швидько. Головував В. Воловик – тоді заступник голови облادміністрації. Про війну говорив так, як говорили про неї ще в 1970–80-ті рр., хоча відчувалася його обізнаність із текстом підручника. Професор Р. Лях наголосив на необхідності відмовитися від терміна «Велика Вітчизняна війна» і оцінки подій 1918-1921 рр. в Україні як громадянської війни. Він говорив також про радянські міфи про минуле і їхню живучість у нових умовах. З особливою увагою учасники конференції слухали доповідь представника Міносвіти України Н. Теплоухової «Сучасна концепція історичної освіти молоді та нові підходи до викладання історії».

Одним із головних питань конференції було обговорення підручника з новітньої історії України для 10 класу. Коли відбулася його презентація, один із ветеранів, заявивши, що *«книгу я не читав, но не соглашаюсь с ее концепцией»*, викликав в різних кінцях залу стриманий сміх. «Дісталось» від ветеранів і професору Р. Ляху. Його розкритикували за «фальсифікацію історії» і нагадали про «справжні» причини перемоги, зокрема про переваги радянського соціалістичного ладу над капіталістичним, керівну роль Комуністичної партії, дружбу народів СРСР і т. ін. Були і короткі виступи вчителів, але жоден не підтримав прорадянську версію Другої світової війни. У звичному для себе, комуно-ностальгійному дусі, із заключним словом виступив і Б. Тетерятник.

...На цей час вже закінчилося анкетування вчителів. Але його результати не виправдали очікування ініціаторів. На засіданні колегії обласного управління освіти, яке відбулося 22 березня 1995 р., було оголошено, що з концепцією підручника не погодилися 30 відсотків респондентів. Насправді, більшість на ключове запитання «Согласны ли Вы с исторической концепцией учебника?» не відповіли чітко: *«В чем-то да, в чем-то нет»*.

За підсумками обговорення колегія Запорізького обласного управління освіти 22 березня 1995 р. ухвалила: *«Відзначити, що в цілому підручник Турченка Ф. Г. «Новітня історія України» (ч.1, 10 кл.) дістав схвалення педагогів-практиків області, відповідає вимогам до навчального посібника з історії і може бути використаний як підручник у 10 класі середньої школи».*

Це рішення обласного відділу освіти не мало жодної юридичної сили. Воно було спробою зберегти залишки пристойності при непорядній поведінці його керівництва. Гриф «Рекомендовано Міністерством освіти», який мав підручник, відкривав перед ним двері в кожную школу України – від Ужгорода до Луганська, незалежно від рішення колегії.

Поки точилася боротьба навколо підручника для 10 класу, закінчувалася робота над «Новітньою історією України» для 11 класу. Цей підручник написаний групою авторів – Ф. Турченком, П. Панченком (Інститут історії України НАН України) і С. Тимченком (Запорізький державний університет). Коли робота над ним закінчилася, Борис Тетерятник «нагадав» про необхідність рецензування рукопису вчителями-методистами. Автори погодилися, хоча розуміли, ця акція буде супроводжуватися спробою вплинути на зміст і авторську концепцію підручника. Однак слід віддати належне вчителям-методистам: хоча склад їх оновився, вони не піддалися на умовляння і навіть на відвертий тиск з боку чиновника від освіти і залишилися на позиціях науки і здорового глузду. Оцінка підручника для 11 класу була позитивна. Його рукопис був переданий до Міністерства освіти, де пройшов необхідну в таких випадках експертизу, зокрема Методичної комісії Інституту системних досліджень Міністерства освіти, очолюваної деканом історичного факультету Київського національного університету професором Леонідом Слюсаренком, і був рекомендований до друку.

Без сумніву, це суперечило планам ініціаторів проєкту «Регіональний підручник». За лаштунками подій визрів намір призупинити видання книжки. Почалося з розлогого листа-рецензії Тетерятника до мене. Лист був написаний з позицій радянського бачення післявоєнної історії України в її ортодоксально-сталіністському варіанті. Зокрема Б. Тетерятник писав: *«...У відповідності з Вашою, Федоре Григоровичу, концепцією по написанню підручника треба обов'язково показати боротьбу українського народу за свою незалежність і де є в цьому можливість, Ви «кусаєте» отой тоталітарний режим, радянську імперію», в якій ми з Вами жили. Але ж я розумію, що в повоєнні роки ми мали історію Української РСР (не України!). І була така республіка в Радянському Союзі, тому від цієї історії не відмовишся, бо вона була».* У іншому місці він розвиває цю тему далі: *«Із змісту видно, що серед керівного складу СРСР, Української РСР були в основному вороги українського народу, гнобителі його, «підлабузники» перед Москвою. Не можна погодитися, що український народ постійно боровся за свою незалежність. Навіть у західних областях такого масового руху не було, крім дисидентського».*

Свої зусилля Тетерятник спрямував на «відбілювання» тоталітарного минулого. Зокрема він запитував: *«А де ж тут повосінний патріотизм українського народу, який має величезну і славу історію? Якщо хочете, було більше таких історичних фактів після війни. Автори підручника це обходять навмисне, не зрозуміло з якою метою. Мабуть, з однією: очорнити ту історію, яку ми, на жаль, пережили у надії на краще майбутнє»*.

Учитель-фізик Б. Тетерятник рекомендував професійним історикам при висвітленні післявоєнної історії Західної України зосередитися на відкритих радянських документах, а не на засекречених свідченнях радянської держбезпеки про терористів – перевдягнених у бандерівців агентів радянських спецслужб. При цьому він навів офіційні радянські дані про вбитих бандерівцями радянських людей. Він писав про вчителів, лікарів, інших представників радянської інтелігенції, які були направлені на роботу в західноукраїнські області, і загинули там, але оминув партійних чиновників, працівників органів безпеки, солдатів і офіцерів Червоної Армії, партійно-радянського і колгоспного активу, агентів радянських спецслужб, завданням яких було формування тут радянського тоталітарного режиму. Керівник обласної освіти звернувся до авторів із застереженням: *«...Змушений звернутися до Міністра освіти з тим, щоби він звернув увагу працівників Міністерства на відповідальність за якість підручника, його виховну роль»*. І насамкінець драматичний пасаж: *«Дуже прошу ще раз і ще раз переглянути разом з Міністерством зміст підручника і зняти емоційні виклади того страшного, що негативно вплине на учнів»¹³¹*.

Автори на цей лист відреагували стримано, але твердо: не перероблятимемо! Рукопис передали для тиражування. Коли про це стало відомо в Запоріжжі, до Міністра освіти надійшов новий лист за підписом Б. Тетерятника з проханням не друкувати підручник без докорінної переробки його змісту. Ті, хто добре знав Бориса Григоровича, нізащо не повірять, що це він зробив з власної ініціативи. Говорили, що його до цього спонукало керівництво «Мотор-Січі», під повним контролем якого він перебував. Однак цей демарш начальника Запорізького обласного управління народної освіти, який виступив з порадами професорам історії, зазнав фіаско: тодішній Міністр освіти України Петро Таланчук у своїй відповіді порадив Б. Тетерятнику *«займатися своїми прямими обов'язками керівника обласної освіти, а питання змісту підручників з історії України полишити спеціалістам»*.

Та боротьба навколо підручників з новітньої історії України для 10 і 11 класів на цьому не закінчилася. Вона вступила в нову фазу. Їх поява супроводжувалася позитивними відгуками і розгорнутими рецензіями, авторами яких були вчителі,

¹³¹ Тетерятник Б. Рецензія на рукопис підручника Ф. Г. Турченка, П. П. Панченка, С. М. Тимченка «Новітня історія України». (Ч.ІІ). *Архів Ф. Г. Турченка*.

науковці, журналісти, батьки та небайдужі особи. Звернемо увагу читача лише на чотири. Дві – місцеві, запорізькі, а дві інші – з Миколаєва і Дніпропетровська. Наголошую: серед них не було жодної замовної рецензії.

Перша належала запорізькому краєзнавцю Віталію Шевченкові: *«Мені, щоб розібратися в нашій історії, – писав він, – довелося витратити на це ціле життя. А їм (старшокласникам. – Ф. Т.) потрібно просто уважно слухати вчителя та ретельно опрацювати підручник»*¹³².

Друга рецензія, яку написав інженер «Мотор-Січі» (з відомих причин ховався за псевдонімом Олекса Сало), починається словами: *«Я переглянув цей підручник, а потім з великою зацікавленістю заглибився в читання і, як перегорнув останню сторінку, був впевнений, що це історія мого народу. А коли народ має свою історію, то буде у нього і держава, і добробут, попри всі негаразди і незграбність (а то і злочинність) нинішніх керівників різного ґатунку»*¹³³.

Позитивну рецензію з Миколаєва написали доктори історичних наук, професори В. Шкварець і М. Багмет¹³⁴, а з Дніпропетровська – доктор історичних наук, професор В. Іваненко і О. Удод – начальник управління народної освіти Дніпропетровської області, кандидат історичних наук. Нагадаємо, О. Удод був одним із учасників «історичної» наради в Запоріжжі 16 березня 1993 р. Дніпропетровські вчені назвали книжку *«цінним посібником для випускників та вчителів, який в загальних рисах відповідає вимогам нашого сьогодення, потребам формування правдивої історичної свідомості сучасного покоління українців»*¹³⁵.

Водночас підручник, що називається, «в багнети» був сприйнятий представниками проросійських партій і ветеранських організацій, які перебували під їхнім контролем, а також деякими вчителями й батьками. Його неприйняття формувалося в учнівській аудиторії. З'явилися навіть листи, підписані учнями-старшокласниками. Вимогами «засудити і відкликати» підручник були закидані буквально всі інстанції – від місцевих відділів народної освіти до Верховної Ради, адміністрації президента і Кабінету міністрів. Особливо багато листів надходило з областей Півдня і Сходу України.

Неабиякого розголосу набула заява лідера Селянської партії України С. Довганя, який виступаючи 3 вересня 1996 р. у Верховній Раді, висунув вимогу відкликати підручник, інакше його фракція не голосуватиме за програму уряду. Газета «Киевские ведомости», опублікувавши цю інформацію на першій сторінці під заголовком *«Судьба правительства зависит от истории Украины. ...Если ее не будут переписывать»*, надала виступу Довганя характеру справжньої політичної сенсації¹³⁶.

¹³² Шевченко В. Нарешті сказано правду. *Запорізька Січ*. 1995. 19 січня.

¹³³ Сало О. Новий підручник про новітню історію. *Запорізька Січ*. 1996. 15 травня.

¹³⁴ Див.: Радянське Прибужжя. (Миколаїв). 1996. 23 листопада.

¹³⁵ Див.: Зоря (Дніпропетровськ). 1995. 7 грудня.

¹³⁶ Киевские ведомости. 1996. 6 вересня.

Після такого демаршу в низці газет з'явилася стаття народних депутатів України, членів Комітету науки і народної освіти Верховної Ради України, членів фракції «Комуністи України за соціальну справедливість і народовладдя» Є. Краснякова і В. Кузьєва під гучною назвою *«Не стыдно ли, господа историки?»*. Автори підручників – професори Турченко, Панченко і Тимченко, яких нардепи кваліфікували як *«горе-ученых, выполняющих политический заказ»*, були звинувачені в *«целенаправленной лжи, фальсификации прошлого Украины, извращении исторических фактов»*. Виявляється, вони *«переплюнули даже заокеанских и других писак из-за “бугра”»*. Конкретики в цій статті-рецензії мало, хіба що звинувачення в тому, що автори підручників *«умалчивают об огромной роли Коммунистической партии Советского Союза в Великой Отечественной войне»*¹³⁷.

Кримський журналіст А. Самарін у статті *«Куда едем? Что вдалбливают в головы школьников?»*, надрукованій у газеті Соцпартії України «Товарищ», і в статті *«Впереди гнали украинцев...»* (*Что вдалбливают в головы наших земляков»*), опублікованій у газеті «Крымская правда», дописався до того, що відмовився визнавати факт підписання секретного протоколу до договору Молотова-Ріббентропа та інші злочинні акти радянського керівництва. Він пише: *«В «деидеологизированном и деполитизированном» учебнике широко идут в ход такие фальшивки, состряпанные в 80-е гг., как дополнение к пакту Молотова-Риббентропа и «катынский расстрел» 15 тысяч польских офицеров»*¹³⁸. Нашому читачу нагадаємо, що «Секретний додатковий протокол» до «Договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом» від 23 серпня 1939 р. та «Секретні додаткові протоколи до «Німецько-радянського договору про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною» були опубліковані ще в 1989 р. в авторитетному журналі «Международная жизнь» (№ 9. С. 90-97). Щодо розстрілу полонених польських офіцерів, то на момент написання статті Самаріна це вже був історичний факт, у достовірності якого ніхто з об'єктивних дослідників не сумнівався.

Мене зацікавила ця стаття кримського «політичного дизованра», і в редакцію газети «Крымская правда» і міністерство освіти АРК я надіслав листа. Але відповідь одержав від самого Самаріна. Почалася вона словами: «Учебник создан в угоду тех сил, которые направлены на разъединение славянских народов, на опошление недавнего прошлого УССР, которое было для украинцев (и останется навсегда) золотыми десятилетиями». Усе, що суперечить цій оцінці, Самарін відкидає з властивою цьому стибу журналістів безапеляційністю, щедро пересипаючи аргументи звичайнісінькою демагогією. У дусі «досягнень золотого періоду» він характеризує і депортацію кримських татар у травні 1944 р. Виявляється, депортація не була трагедією, а відбувалася

¹³⁷ Див.: Товариш. (Київ). 1996. № 38. Вересень; Радянське Побужжя. (Миколаїв). 1996. 23 листопада; Южная Правда. (Миколаїв). 1996. 7 ноября.

¹³⁸ Товариш. 1995. № 47; Листопад; Крымская Правда. 1995. 14 ноября.

досить комфортно, а масової смертності кримських татар під час переселення не було. Розмови про неї, стверджує журналіст – фальсифікація. У дорозі на вигнання і в перші місяці депортації якщо і померли – одиниці, а не 40 % кримських татар, як про це стверджують історики і демографи. Виявляється, «... в каждом эшелоне – врач и две медсестры, вагон с полевыми кухнями и пайком на человека в сутки: хлеб – 500 г, мяса или рыбы – 70 г, крупы – 60 г, жиров – 10 г...». Самарін упевнений, що депортовані почувалися значно комфортніше, ніж навіть евакуйовані з Криму в 1941 р. його земляки – росіяни: «Эвакуированные этого не имели...».

На ці випадки комуністичних реваншистів відповів у газеті «Час» колишній декан історичного факультету Дніпропетровського державного педагогічного інституту, доктор історичних наук, професор А. М. Черненко. Він розбив усі фальшиві аргументи критиків нових підручників з новітньої історії України і свою статтю узагальнив словами: «Отже, з вашої рецензії випливає відповідь: ви хочете реставрації. Реставрації того тоталітарного режиму, носієм якого була і є ваша партія»¹³⁹.

Були й інші рецензії, зокрема стаття сімферопольського професора П. І. Гарчева, надрукована 24 лютого 1996 р. в єдиній українськомовній газеті Криму «Кримська світлиця». Це була відповідь на статті того ж таки журналіста Самаріна. Коментуючи підхід автора та залучених ним до обговорення підручника вчителів Криму, професор зауважив: «Усі, взяті А. Самаріним цитати з підручника, або складені ним же (зокрема, це стосується заголовку), або подані з пропусками, що спотворюють зміст». Що ж стосується заклику Самаріна до вчителів «не отступать от принципов исторической правды и преподавательской совести», професор кваліфікував як лицемірство, «оскільки сам журналіст дав унікальний зразок неправдивої, ненаукової критики»¹⁴⁰.

Петро Іванович свою статтю хотів надрукувати в тій газеті, де була опублікована стаття Самаріна, – в «Крымской правде». Йому відмовили, хоча, «розвиваючи» тему викладання історії України, ця газета в матеріалі під провокативною назвою «Смотреть в книгу, а видеть...» надрукувала деякі одіозні оцінки підручників з історії України проімперськи заангажованих учителів Криму. Тут і оцінка книжки як «злоствующего учебника», звинувачення авторів в обплюванні «прошлого» і «сознательной фальсификации истории в угоду “свыше”», бездоказова оцінка, що «все изданные Украиной учебники слабы и безграмотны» тощо. Професор надрукував свою статтю в «Кримській світлиці». Він констатував очевидне: несприйняття частиною вчителів старшого покоління «нових концепцій історії України, як і самої незалежної Української держави»¹⁴¹.

¹³⁹ Черненко А. Рецензія на соціалістичні претензії. *Час (Київ)*. 1996. 29 листопада.

¹⁴⁰ Кримська світлиця. (Сімферополь). 1996. 25 лютого.

¹⁴¹ Там само.

Однак цією заочною дискусією справа не закінчилася. Це був лише початок. Згадані депутати-комуністи направили на ім'я Міністра освіти України депутатський запит *«Про перекручення фактів у підручниках «Новітня історія України» для 10 і 11 класів»*. Вони сподівалися на позитивну реакцію чиновників і навіть повідомили: *«Министр образования Михаил Згуровский и его заместитель Александра Савченко дали обещание разобраться с историей появления этого псевдоучебника и отозвать его со школы. Отзовут ли? Посмотрим»*¹⁴².

На виконання цього запиту в Міністерстві освіти 18 грудня 1996 р. було проведено «круглий стіл» «Історія України ХХ ст. на сторінках шкільних підручників». До участі в роботі круглого столу були залучені народні депутати лівого політичного спрямування, професійні історики, працівники Міністерства, автори підручників, кілька вчителів і методистів – працівників інститутів післядипломної перепідготовки вчителів. «Круглий стіл» вела заступниця міністра освіти, академік Академії педагогічних наук О. Савченко. Організаційне забезпечення заходу було покладено на Н. Теплоухову. Виступили знані в Україні історики (професори Я. Дашкевич, С. Кульчицький, О. Крижанівський, Ю. Мицик, П. Панченко), згадані депутати-комуністи Є. Красняков і В. Кузьєв – члени Комісії з питань науки і народної освіти Верховної Ради, секретар ЦК Компартії України П. Цибенко, учителі-практики і методисти. Журнал «Історія в школах України» констатував: *«Дискусія, яка була запланована як широкий обмін думками, врешті звелася до обговорення одного підручника, виданого 1995 року, «Новітня історія України» П. Панченка, Ф. Турченка та С. Тимченка»*¹⁴³. Позиції сторін були висловлені чітко. Зокрема, Красняков, до речі, директор школи і вчитель історії, заявив (як і решта депутатів, він говорив російською мовою), що *«в Донецке учебник встречен сугубо отрицательно»*, що *«Донбасс этого никогда не примет»* і зажадав негайного його відкликання.

Загалом результати обговорення виявилися невтішними для його ініціаторів. Відчувши, що не мають підтримки в залі, Красняков і Кузьєв у розпалі дискусії, вкрай збуджені, вийшли із зали. Підручники засудити не вдалося. Навпаки, виявилось, що вони корисні і досить популярні в школах, зокрема на Донбасі. Так, із Луганщини надійшло багато відгуків, у яких були зауваження і побажання – і це цілком природно, але жодного «заборонити», «вилучити» чи «у нас не пройде».

Така емоційна реакція комуністів під час обговорення підручника не була випадковою. Адже йшлося не просто про історію. Комуністи відчували, що правда про минуле означатиме крах спроб повернутися назад і наблизить їхню повну політичну поразку. Професор Ярослав Дашкевич зазначив: *«Виконання вимог [критиків], що зводяться до фальсифікації історії України на угоду Москві, в незалежній демократичній Україні неможливе, Для цього треба, хіба, встанови-*

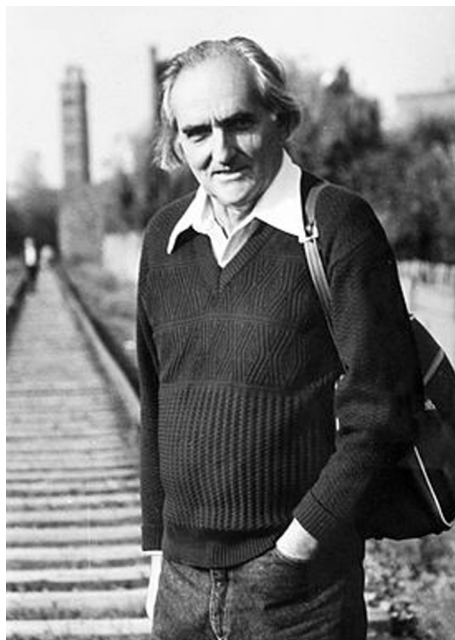
¹⁴² Радянське Побужжя. (Миколаїв). 1996. 23 листопада.

¹⁴³ Історія в школі. 1996. № 2. С. 48.

ти в Україні москвопослушний авторитарний режим, або включити Україну в реставровану російську імперію»¹⁴⁴.

Спільними зусиллями присутніх на «круглому столі» вчителів і методистів інститутів підвищення кваліфікації педагогічних працівників, учених-істориків, представників демократичних сил у парламенті і поза ним підручники вдалося відстояти. Остаточний висновок дискусії сформулювала в заключному виступі О. Савченко: *«Підручники необхідно писати в державницькому дусі»*. За оцінкою професора Дашкевича, це була нещира, вимушена оцінка, адже *«симпатії заступника міністра, цілком зрозуміло, не схилилися на бік професора із Запоріжжя»*¹⁴⁵.

Подібне враження в мене склалося ще раніше. За тиждень до «круглого столу» я зустрівся в Міністерстві освіти з О. Савченко і під час півгодинної розмови в її службовому кабінеті висловив свою позицію щодо претензій іменитих противників обох підручників. Крім того, я вручив їй і детальні письмові відповіді на питання, трактування яких у підручниках викликало особливе несприйняття комуністичних критиків. Однак підтримки від заступниці міністра я не отримав. Зате почув від неї, що *«тоді не все було погано, всі ми одержали вищу освіту – і все це завдяки радянській владі»*, що це слід цінувати і відповідно описувати в книжках, а сьогодні – знову безпритульність, бідність, безробіття і т. ін. Спроба дискусії з цього приводу наштовхнулася на стіну: не грубу, залізобетонну, як бувало при спілкуванні з комуністами, а м'яку, «інтелігентну», але все ж таки стіну, яку не обійти, ні проламати... Хоча відтоді минуло двадцять шість років, а я пам'ятаю свої відчуття: мені здавалося, що я розмовляю не із заступником міністра освіти незалежної Української держави – країни, яка виривається з тенет тоталітарного минулого, а продовжую беззмисловну дискусію з Б. Тетерятником і його однодумцями-комуністами, що виконували завдання «підпільного обкому партії».

Професор Я. Дашкевич

¹⁴⁴ Дашкевич Я. Чи має Україну свою історію? З приводу круглого столу «Історія України ХХ ст. на сторінках шкільних підручників». *Шлях перемоги*. 1997. 4-9 січня.

¹⁴⁵ Див.: Дашкевич Я. Про Наталю Теплоухову. Бюрократичний спогад. *Свічення душі. Збірник пам'яті Наталії Теплоухової*. Київ, 2000. С. 82.

Тож не випадково, що «круглим столом» в Міністерстві освіти боротьба навколо підручників не закінчилася. Прокомуністично налаштовані організації і окремі особи продовжували «бомбардувати» Міністерство освіти зверненнями і доносами. Щодо Наталії Теплоухової, то її звинуватили в «неправильному» підборі членів «круглого столу», «замовними» матеріалами в ЗМІ про нього. Над нею почали «згущуватися хмари». У цій ситуації Міністерство освіти офіційно звернулося до обласних науково-методичних центрів та обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти, а також до Інституту історії України НАН України і Київського національного університету з проханням провести додаткову експертизу підручників. До роботи долучилися десятки спеціалістів усіх областей України – методистів, учителів, учених. Робота розтягнулася на весь 1997 р. Було написано безліч нових рецензій і проведено десятки експертиз. По суті, це був референдум з приводу оцінки підручників. Їх противники на ньому зазнали нищівної поразки від спеціалістів.

Травень 1997 р. Науково-практичний семінар у Дніпропетровську.
В центрі організатор – Н. Г. Теплоухова

З професором В. Кульчицьким в музеї історії ЗНУ

Так, спеціальна комісія, створена в травні 1997 р. в Інституті історії України НАН України за участі докторів історичних наук – заступника директора С. Кульчицького, завідувачів відділів В. Верстюка, В. Даниленка і М. Коваля, констатувала: *«Критика підручників у депутатському запиті дуже гостра, але неконкретна, що виключає оцінку пред'явлених авторами вад...*

...Питання про заборону користуватися підручниками не може стояти»¹⁴⁶.

Подібну оцінку дали підручникам учені Київського університету ім. Т. Шевченка, спеціалісти обласних методичних центрів. Виконувач обов'язків Міністра освіти України В. Зайчук у листах Голові комітету з питань науки та народної освіти Верховної Ради України В. Сторіжку і віце-прем'єр-міністру України І. Курасу повідомив, що було проведене ґрунтовне експериментальне випробування підручників кваліфікованими спеціалістами і підстав для вилучення їх із навчального процесу не виявлено. І висновок:

«Відомо, що в радянській історичній науці до 1991 р. панували історичні схеми, нав'язані сталінським «Кратким курсом історії ВКП(б)». Автори вказаних підручників відмовилися від них, тому що ці схеми фальсифікували історичну науку. Цю відмову не можна вважати фальсифікацією»¹⁴⁷.

¹⁴⁶ Висновок комісії, створеної в Інституті історії НАН України у зв'язку з депутатським запитом В. Кузьєва і Є. Краснякова від 16 травня 1997. *Архів Ф. Г. Турченка.*

¹⁴⁷ Лист в. о. міністра В. Зайчука голові комітету з питань науки та народної освіти Верховної ради України В. Сторіжку і лист віце-прем'єр-міністру І. Курасу. *Архів Ф. Г. Турченка.*

Це був своєрідний Сталінград у «холодній війні» за історичну пам'ять в Україні. Історична наука здобула перемогу над привидами і міфами комуністичного минулого. Водночас суспільне визнання одержав і я. За поданням Інституту історії НАН України президент Л. Кучма 17 вересня 1997 р. підписав Указ про присвоєння мені Почесного звання «Заслужений діяч науки і техніки України». Цікаві обставини підготовки цього рішення. Відомий український історик, академік П. Т. Тронько звернувся до Запорізької обласної адміністрації з пропозицією письмово підтримати цю ініціативу істориків НАН. Тодішній заступник голови ОДА В. Воловик після тривалої телефонної дискусії з академіком пообіцяв надіслати по факсу свою згоду. Минув день, другий, а підтримки моєї кандидатури Інститут історії Києва не одержав. Петро Тимофійович зателефонував у Запоріжжя ще раз і поставив В. Воловику питання руба: «Так Ви згодні, чи ні?» Воловик відповів: «Згоден». Академік підсумував: «Так і напишемо: *“За згодою Запорізької ОДА”*».

Указ і відзнаку Президента вручив мені П. Тронько на науковій конференції з історичного краєзнавства, яка відбулася у моїй «Alma mater» – Харківському університеті у жовтні 1997 року.

У наступні роки комуністи та інші агенти імперської пам'яті продовжували запеклу боротьбу зі шкільними підручниками. У різні інстанції писали прокомуністично налаштовані ветерани, заангажовані антиукраїнськими структурами групи вчителів (особливо з Криму і Донбасу), депутати Рад різних рівнів, кандидати і доктори історичних наук, як правило, колишні викладачі історії КПРС та інші «знавці» минулого України. Але особливої уваги на них ніхто з представників вищих ешелонів влади вже не звертав. Підручник «вистояв», і його законне місце на шкільних лавах на «високому» офіційному рівні вже ніхто не ставив під сумнів.

Однак наприкінці 90-х рр. XX ст. ситуація в Україні почала змінюватися і боротьба навколо підручників з історії України набула дещо іншого характеру. На арену політичного життя України почали виходити олігархи – невелика група багатіїв, яка сформувалася за роки правління Кучми. На відміну від комуністів, вони більше турбувалися про свої статки, а не про ідеологічні принципи. Засобом досягнення своїх цілей вони обрали вплив на державну владу. Одним із них був Ю. Звягільський – керівник шахти ім. Засядька (Донецька область), колишній голова Донецької міської ради, депутат Верховної Ради України, який у 1993-1994 рр. виконував обов'язки Прем'єр-міністра. У 1994 р. він опинився в центрі корупційного скандалу. Генеральний прокурор України повідомив депутатів Верховної Ради, що в.о. прем'єра протягом 1993-1994 рр. разом з посадовими особами «Даміан-Банку» привласнив державні кошти в сумі 25 млн доларів. Депутатська комісія підтвердила ці дані, а в ЗМІ були обнародовані інші факти, які свідчили про антизаконну діяльність Ю. Звягільського. Центральні і місцеві газети і телеканали поширили цю інформацію,

доповнюючи її іншими деталями сумнівної діяльності депутата. Як наслідок, Верховна Рада позбавила його депутатської недоторканності і дала згоду на арешт. Але було пізно: Ю. Звягільський встиг виїхати з України й оселитися в Ізраїлі, де і жив до 1997 р.

Саме тоді дописувалася друга частина «Новітньої історії України», яка охоплювала події з 1945 по 1994 рр. Звягільському в російськомовному варіанті цієї книжки було присвячено два короткі абзаци, які він заперечував: *«Он стал известен после организованных под его же руководством забастовок шахтеров, которые затем сам и урегулировал. Вопреки существующим запретам, довольно активной была его коммерческая деятельность. Имел валюту за рубежом»; «Исполняющего обязанности премьера Ю. Звягильского больше интересовали дела собственного бизнеса, в которых он, пользуясь служебным положением, как показало расследование комиссии Верховного Совета, сильно преуспел. Часто его личные операции осуществлялись за государственный счет, имел свой банк»*¹⁴⁸.

Поки тривало слідство і Ю. Звягільський перебував в Ізраїлі, політична ситуація в Україні змінилася. Президентом став Леонід Кучма. Змінився і Генеральний прокурор. Прокуратура заявила, що провину Звягільського не доведено і кримінальну справу по відношенню до нього в кінці грудня 1997 р. було закрито. Звягільський негайно повернувся до України і в березні 1998 р. на Донбасі був обраний депутатом Верховної Ради України.

Маючи статус народного депутата і велику підтримку донецьких та інших підприємців і політиків, почав кампанію з відновлення свого іміджу. 18 грудня 1998 р. Юхим Звягільський підписав позовну заяву про захист честі, гідності і ділової репутації¹⁴⁹. Вартість позову – десять мільйонів п'ятсот тисяч гривень (це при курсі долара до гривні 1 : 2,7). Крім цього, позивач вимагав «вилучити з обігу підручник». Відповідачами були Міносвіти країни, видавництво «Генеза» і автори – Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко.

Характерно, що після повернення з Ізраїлю жодних претензій до численних газет і телеканалів (не кажучи вже про колишнього Генпрокурора), на підставі інформації яких у підручнику описано обставини цієї справи, Звягільський не висунув.

Судовий процес тривав понад рік. Спочатку повістки до суду одержували лише автори підручника, а з боку позивача приїжджав його адвокат. Будь-які аргументи і пояснення авторів суд відкидав. Потім, коли до позовної заяви були

¹⁴⁸ Турченко. Ф., Панченко П., Тимченко С. Новейшая история Украины. Часть вторая. 1945-1995 годы. Киев, 1995. С. 259.

¹⁴⁹ Звягільський Ю. Л. Позовна заява про захист честі, гідності, ділової репутації та стягнення моральної (немайнової) шкоди. *Архів Турченка Ф. Г.*

внесені зміни і сума позову була розділена між відповідачами (Міносвіти України – 8 млн грн, видавництво «Генеза» – 2 млн, автори – 500 тисяч), хід процесу прискорився. На засіданнях почали нарешті з'являтися представники Міністерства і видавництва. Справа опинилася в полі зору Міністра освіти України В. Кременя, інших високопосадовців, про імена яких можна лише здогадуватися. Урешті-решт, наприкінці січня 1999 р. була укладена мирова угода: сума позову була зменшена до 50 тис. Гроші одержав адвокат позивача, який їздив на засідання: («Кони не винні»?). Була задоволена й вимога Ю. Звягільського «вилучити з обігу підручник». Це був безпрецедентний випадок в історії незалежної України. При Сталіні в таких випадках заклеювали лише відповідні місця в книжках, або вирізали сторінку з небажаним текстом і вклеювали іншу, де такої інформації не було. Звягільський зажадав знищення всієї книжки, у якій його особі було присвячено лише 1/5 тексту однієї сторінки. Уже тоді стало зрозуміло, що книжку знищували не лише тому, що в ній «не так» була висвітлена постать Звягільського. Насправді, проти підручника узгоджено виступили комуністи і олігархи з підконтрольними їм структурами в державних і правоохоронних органах. Це була показова розправа, сигнал для тих, хто хоч якось наважиться поставити під сумнів інтереси «донецьких».

Інформацію про ухвалу суду газета «Киевские ведомости» винесла на першу сторінку під заголовком «Звягильский погубил “Новейшую историю”» як всеукраїнську сенсацію. Був і підзаголовок «Обвиняются ...учебники»¹⁵⁰.

Здавалося, що «донецькі» перемогли. Розпорядження Міністерства освіти про вилучення «репресованого» підручника справді було зроблене. У мене залишився екземпляр наказу «Про вилучення з навчально-виховного процесу підручника «Новітня історія України», підписаного Міністром В. Кременем. Контролював виконання наказу і доповідав про кількість вилучених підручників заступник міністра В. Огнев'юк.

Однак перемога «донецьких» була неповною. По-перше, минув п'ятирічний термін використання підручників, а це означало, що їх необхідно було замінити з суто санітарних міркувань. Отже, у 2002 р. було опубліковане нове, доповнене і виправлене видання підручника з історії України для 11 класу українською, російською, польською і угорською мовами, але вже без згадування імені Ю. Звягільського. По-друге, підручники, навіть у школах Донбасу і Південної України, були вилучені зі шкільних бібліотек не скрізь і вчителі продовжували використовувати їх у навчальному процесі.

Пригадую курйозний випадок, який трапився в Петро-Михайлівській школі Запорізької області, де історію України викладав випускник нашого факультету Олександр Миколайович Андрущенко. Коли з райвно прислали розпорядження

¹⁵⁰ Киевские ведомости. 2001. 17 января.

вилучити підручник, він на уроці попросив учнів ознайомитися в книжці з текстом про Ю. Звягільського, потім сам прочитав районівський лист і поставив перед класом запитання: *«Крав Звягільський у держави, чи ні?»*. Одинадцятикласники дружно відповіли: *«Крав!»*. Я не буду давати педагогічну оцінку цього факту. Для мене очевидно одне: ініціатори вилучення підручника не досягли поставленої мети.

Не можу утриматися і від коментарів з приводу оцінки підручників, яку дали мої колишні однокурсники. Один із них – Валерій Мещеряков. «Перебудову» він зустрів з ентузіазмом. Очолив харківський «Меморіал». Брав участь в організації місцевого «Руху», але розколів його на російськомовну і українськомовну частину, і вважав це своїм досягненням. У 1990 році був обраний депутатом Верховної Ради першого скликання, голосував за проголошення незалежності України, але застерігав проти розриву економічних, наукових, культурних та інших зв'язків з Росією. Йому не подобався тризуб, який пропонувався як малий Державний герб України. Узагалі, він мислив і діяв як класичний російський демократ, у якого «демократія закінчується там, де починається українське питання». У середині 90-х років В. Мещеряков працював заступником голови Харківської ОДА. Зустрілися ми на III Міжнародному конгресі українців, який відбувся в Харкові наприкінці серпня 1996 р. Як представник харківської обласної влади Валерій Федорович забезпечував організацію конгресу. Виявляється, уважно прочитав обидва мої підручники, назвав їх *антиросійськими*, а характеризуючи мене як автора, згадав назву популярного фільму: *«Свой среди чужих, чужой среди своих»*. Я відповів так, як вже багато разів змушений був відповідати: *«...Не антиросійські, і не проросійські, а проукраїнські. І інших підручників в незалежній Україні я не уявляю»*.

Восени того ж року я зустрівся ще з одним однокурсником – Валерієм Головком, який на початку 70-х років емігрував до США. Він деякий час пропрацював в Африці волонтером американського «Корпусу миру», а потім став офіцером ЦРУ. Валерій приїхав до Києва захищати в Інституті історії України НАН України свою кандидатську дисертацію про дипломатичну діяльність у Лондоні посла СРСР Християна Раковського. Для чого це йому було потрібно – невідомо. Знаю лише, що голова спецради Валерій Андрійович Смолій довго не погоджувався приймати до захисту роботу емігранта, поки не одержав відповідного сигналу «зверху». Випадково того дня був у Києві і потрапив на засідання спецради. Добре пам'ятаю захист. Сподобалося, що автор використав іноземні архівні джерела. Після успішного захисту відбулася коротка бесіда, під час якої В. Головка розказав мені, що в перші роки незалежності працював у Мюнхені з американськими офіцерами, де для аналізу становища в Україні використовував мої підручники і статті професора С. Кульчицького. Тоді в зарубіжних ЗМІ поширювалася думка, що Україна перебуває на межі втрати незалежності. Наші публікації допомогли йому відстояти висновок, що Україна збережеться як незалежна європейська держава. Більше я з Валерієм не зустрічався, але цю останню бесіду, у якій брав участь і проф. С. Кульчицький, я добре запам'ятав.

Поки йшли дискусії і судова тяганина навколо «Новітньої історії України» для 10 і 11 класів, вчені-учасники «запорізького проєкту» готували підручники для інших класів. Першою у видавництві «Гене́за» в 1995 р. була видана *«Історія України. З найдавніших часів до середини XIV ст.»* для 7 класу. Її авторами були донеччани професор Р. Лях і його дочка доцентка Донецького університету Надія Темірова. У 1996 р. у тому самому видавництві був надрукований підручник з історії України для 8 класу Г. Швидько.

Із запланованого в Запоріжжі у 1993 р. залишався ще підручник для 9 класу, який на запорізькій нараді зголосився підготувати миколаївський професор П. Тригуб. Ця книжка передбачалась як справді альтернативна, адже в 1994 р. вже був опублікований підручник для 9 класу В. Сарбея, перевиданий 1996 р. Однак Петро Микитович відмовився вступати у творчу конкуренцію з відомим київським науковцем, який багато років працював в Інституті історії НАН України. Після певних вагань і відвертої розмови з професором В. Сарбеем, який не висловив жодних заперечень, я зі своїм співавтором, запорізьким доцентом В. Мороко, почав працювати над власним варіантом підручника для 9 класу. Наше розуміння української історії XIX століття дещо відрізнялося від концепції В. Сарбея, яку я вважав застарілою. В умовах незалежності українські історики напрацювали модерні уявлення про історію українського національного руху XIX – початку XX століття, які ми взяли за основу. Допоміг і досвід роботи над *новітньою історією України* для 10 і для 11 класу. Наш підручник для 9 класу побачив світ у 1998 р. у запорізькому видавництві «Просвіта», а в 1999 р. – у київському видавництві «Гене́за».

Перше видання готував до друку редактор запорізького видавництва «Просвіта» Сергій Горбачов. Він закінчив відділення російської філології ЗДПІ, працював учителем російської літератури, був директором однієї з елітних російськомовних запорізьких шкіл. Брав участь у демократичному русі в часи «перебудови». Потім Сергій став освітнім омбудсменом України. Працюючи над нашим рукописом, він звернув увагу на два джерела, наведені в підручнику під рубриками *«Документи та матеріали»*. Перше – уривок вірша О. Пушкіна «Клеветникам России», написаного в 1831 році після розправи царських військ над учасниками польського повстання 1830 року:

*...Кто устоит в неравном споре:
Кичливый лях, иль верный росс?
Славянские ль ручьи сольются в русском море?
Оно ль иссякнет? вот вопрос.*

Інший уривок – витяг з листа російського критика, якого вважали «революційним демократом», В. Белінського до П. Анненкова, написаного в грудні 1847 року. У листі йшлося і про Тараса Шевченка: *«Этот хохлацкий радикал написал два*

пасквиля – один на государя императора, другой на государыню императрицу ... Я не читал этих пасквилей и никто из моих знакомых не читал..., но уверен, что пасквиль на императрицу должен быть возмутительно гадок...».

У розмові зі мною Сергій, коментуючи ці уривки з підручника, сказав: «Тепер мені зрозуміло, звідки у росіян ця ненависть до України». Ці слова людини, вихованої на російській культурі, переконали мене в тому, що підручник відіграє конструктивну роль у формуванні української ідентичності і в учнів, і у вчителів.

Цим підручником був завершений проєкт, робота над яким тривала шість років, а початок був покладений засіданням «на високому рівні» в Запоріжжі 16 березня 1993 р.

...У цей час в інших містах України тривала робота над підручниками з історії України, всесвітньої історії. Школи почали одержувати контурні карти і робочі зошити з історії України, які створювали автори і вчителі-практики.

Отже, протягом 90-х рр., у максимально стислий термін Україна першою з пострадянських республік одержала повний комплект підручників з вітчизняної історії для 5, 7, 8, 9, 10 і 11-го класів загальноосвітньої школи. Вони вийшли друком переважно у видавництві «Гене́за», яке було провідним у створенні перших підручників з історії України та всесвітньої історії. Звичайно, ці підручники були далекі від досконалості. Одним із найголовніших їхніх недоліків була перевантаженість окремих розділів фактичним матеріалом, занадто академічний стиль, який робив важкодоступним сприйняття та засвоєння тексту учнями. Були й інші недоліки, на які вказували рецензенти і вчителі-практики. Це усвідомлювали і автори, які в наступних виданнях своїх книжок прагнули врахувати зауваження.

Моя робота над підручниками забирала багато часу й енергії, відволікала від академічних досліджень. Водночас життя набуло додаткового сенсу. І я вдячний Долі, яка подарувала мені унікальну можливість уже на початку Незалежності звернутися напряму до мільйонів молодих людей зі своїм розумінням історії нашої Батьківщини.

Приємним наслідком цього були гонорари, які я почав одержувати за написані підручники. Вони дозволили подолати злидні, у яких наша сім'я перебувала в 1990-ті роки. Вдалося навіть придбати легковий автомобіль і добудувати дачний будиночок.

...На жаль, усього цього не побачила Наталія Теплоухова, хоча це був результат і її напруженої роботи. 15 вересня 1997 р. вона загинула в автокатастрофі під Львовом, повертаючись із зарубіжної поїздки. Але залишилася пам'ять про неї і, зокрема про те, як вона самовіддано боролася за підручник. Анна Гончарик, журналістка, якій молода вчителька київського ліцею Наталія Геннадіївна свого часу викладала історію, писала: *«Вона боролася за підручник, як за власний витвір. Пишлася його появою більше, ніж, напевне, пишлася б власним підручником.*

Зліва направо: Ярослав Грицак, Мейтленд Стобарт (заступник директора департаменту освіти, культури і спорту Ради Європи). Справа наліво: Олексій Дубас (генеральний директор видавництва «Генеза»), Наталія Теплоухова. 17.11.1996 р.

У тому, що він вийшов, є її величезна заслуга...»¹⁵¹. І я, і мої співавтори з цим висновком цілком згодні.

Користуючись своїм становищем декана факультету, я запропонував долучитися до процесу підручникотворення і моїх колег з кафедри всесвітньої історії. Школа потребувала нового покоління підручників із всесвітньої історії. Вдалося згуртувати колектив одностудентів, які під моїм керівництвом – співавтора і наукового редактора – створили низку підручників і навчальних посібників із всесвітньої історії для 8, 9, 10 і 11 класів. Вони одержали грифи Міносвіти, були надруковані в київському видавництві «Генеза» і запорізькому видавництві «Просвіта» українською і російською мовами. А підручник для 9 класу «Всесвітня історія. Кінець XVIII – поч. XX ст.», що вийшов у 2001 р. у львівському видавництві «Світ», було перекладено румунською мовою.

У 1998-2001 роках був завершений ще один колективний проєкт викладачів історичного факультету. За ініціативою заступника голови ОДА М. Фролова під моєю редакцією в місцевому видавництві «Прем'єр» вийшла серія підручників «Історія рідного краю» для 5-11 класів шкіл Запорізької області. Авторський колектив складався з викладачів та наукових співробітників історичного факультету ЗНУ:

¹⁵¹ Гончарик Анна. Не для преси. *Свічення душі. Збірник пам'яті Наталії Теплоухової*. С. 145.

кафедра новітньої історії України – доц. В. Ткаченко, Ф. Турченко, І. Щупак; кафедра історії України – проф. С. Лях, проф. О. Ігнатуша, проф. Г. Турченко, музейний працівник О. Дровосекова, кандидат історичних наук М. Єльніков; кафедра всесвітньої історії – доц. С. Андрух; кафедра джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін – доц. А. Бойко.

Ми з доцентом В. М. Мороко були авторами підручника для 11 класу, у якому розглядалися події в Запорізькій області в 1939-2001 роках. Саме цей підручник опинився в центрі конфлікту авторів із секретарем Запорізького обкому СДПУ(о) А. Світлицьким. Наближалися чергові парламентські вибори, і А. Світлицький побачив у нашому підручнику агітацію за політичних противників об'єднаних есдеків – партію «Реформи і порядок» (ПРП). Прагнучи привернути увагу виборців, він одночасно у двох запорізьких і одній київській газеті опублікував статтю «Про учебник «История родного края», или как профессор Ф. Турченко готовит учеников 11 классов и их родителей к выборам». Секретар погрожував подати на авторів до суду позов «по защите чести, достоинства и деловой репутации». Насправді, ніякої агітації не було. Автори подали точну інформацію про результати минулих виборів, де СДПУ(о) помітно відставала від ПРП. Я написав статтю «Фальстарт секретаря обкома СДПУ(о) А. Светлицкого». Усі газети змушені були безоплатно надрукувати мою відповідь, і на цьому конфлікт закінчився.

Однак історія з «Історією рідного краю» мала несподіване продовження. Про необхідність вивчення місцевого минулого в загальноосвітніх навчальних закладах України заговорили в Міністерстві освіти і науки. Отже, наша ініціатива була схвалена, а в травні 2003 р. на о. Хортиця був проведений Всеукраїнський науково-практичний семінар «Вивчення історії рідного краю в загальноосвітніх закладах України». Я виступив перед методистами інститутів підвищення кваліфікації вчителів історії з головною доповіддю, а мої колеги зробили співповіді. За організацію семінару Міністр освіти і науки нагородив мене Почесною грамотою.

...Не встигли ми відбити агресивні наскоки доморощених «рецензентів», як з кінця 1990-х років стали об'єктом критики з Росії. В останні роки президентства Л. Кучми розгорнулися дискусії стосовно доцільності «узгодження» текстів українських і російських шкільних підручників з історії. Вимогу Москви підтримала Рада ветеранів України, очолювана генералом І. Герасимовим. Ветерани звернулися до керівництва України з вимогою накласти мораторій на публікацію праць вітчизняних істориків до повного узгодження їхньої концепції з російською і білоруською сторонами¹⁵².

У травні 2002 р. було створено російсько-українську робочу групу для розробки нових підручників з історії України і Росії. Цю групу очолювали віце-прем'єри обох держав: з боку РФ – В. Матвієнко, а з боку України – В. Семиноженко. Підставою для «узгодження» було оголошено «спільну історію» України і Росії. Таким терміном

¹⁵² Див.: День. (Київ). 2005. 9 квітня

З учасниками Всеукраїнського науково-практичного семінару. Зліва направо: Я. М. Бердичевський, С. О. Терно, Т. В. Ладиченко, Ф. Г. Турченко, О. А. Білоусько

російські експерти характеризують період перебування України та інших пострадянських країн у складі Московського царства – Російської імперії – Радянського Союзу. По суті, йшлося про відновлення російської цензури на українські книжки.

За президента Л. Кучми ідею «узгодження» не підтримали професійні історики України і вчительський загаль, а в політиків не вистачило владних та інтелектуальних ресурсів для реалізації цього проекту. Натомість було створено Комітет на захист української історії, Почесним президентом якого погодився стати відомий історик Я. Дашкевич. З'явився відкритий лист Президенту Л. Кучмі, Прем'єр-міністру А. Кінаху і Голові Верховної Ради В. Литвину «з приводу загрози політичного перегляду українських підручників». У ньому провідні українські історики, діячі культури і мистецтва, численні представники громадськості заявили: «Ми наполягаємо на розпуску згаданої російсько-української робочої групи, оскільки перегляд висвітлення історії в українських підручниках на догоду політичній кон'юктурі нинішніх російсько-українських взаємин вважаємо неприпустимим»¹⁵³.

Як не дивно, але після обрання Президентом України Віктора Ющенка про цю ідею не забули. З боку проросійських політичних сил постійно лунали заклики «не

¹⁵³ Відкритий лист українських істориків, інтелігенції та представників громадськості з приводу перегляду української історії. *Архів Ф. Г. Турченка*.

переписувати історію» і «виправити» підручники. Рада ветеранів України у квітні 2005 р. направила ультимативний запит на ім'я Міністра освіти і науки С. Ніколаєнка, у якому сформулювала «вузлові положення наукової, історично правдивої концепції доленосних 1941-1945 рр.». Ці положення були повторенням радянських підходів до Другої світової війни. Група українських науковців, зокрема професори О. Реєнт, В. Сергійчук, О. Удод, Ю. Шаповал та ін., звернулася до керівництва країни із закликом створити умови для вільного наукового осмислення подій Другої світової війни, формування її україноцентричної концепції¹⁵⁴.

Спроби відродити радянську версію історії України стали ще нахабнішими, коли у 2007 р. на парламентських виборах перемогла Партія Регіонів і Прем'єр-міністром став В. Янукович. Міністром освіти в уряді Януковича залишався представник Соціалістичної партії України С. Ніколаєнко. Він перебував під значним впливом ветеранських організацій та лівих і проросійських партій, які вимагали від нього повернутися до радянської версії історії України. Але в Міністра вистачило здорового глузду не «тиснути» відкрито на авторів. Єдиний випадок, коли він звернувся до мене особисто, – прохання про внесення до чергового видання підручника для 11 класу інформації про те, що рішенням Конституційного Суду України 2001 р. заборона діяльності Компартії України в 1991 р. була визнана неконституційною.

Заступники Міністра С. Ніколаєнка діяли рішучіше. Запам'яталися два епізоди. Перший: видавництву «Генеза» висунули вимогу: або з підручника вилучити ілюстрації із зображенням Йосипа Сліпого, Степана Бандери і Романа Шухевича, або публікацію нового видання буде заблоковано. Керівник видавництва О. Дубас і головний редактор О. Удод порадилися зі мною, і почали затягувати з відповіддю. Ця тактика виправдала себе: через деякий час Міністр змінився, а в його наступника Івана Вакарчука на це питання була інша точка зору.

Другий епізод. До Міністерства для бесіди запросили авторів підручників з історії України для 10 і 11 класів. На цій нараді, яка відбулася ще при С. Ніколаєнку, його заступник В. Огнев'юк заявив, що авторам необхідно враховувати точку зору ветеранів, які вимагають «правдивого» відображення минулого. У дискусії, що почалася після виступу заступника, я заявив, що ті ветерани, про яких йдеться, «правдивою» вважають радянську версію історії і не сприймають незалежності України взагалі. Міністерству треба вибирати: чи дивитися в майбутнє і думати про дітей та внуків, чи оглядатися назад і плентатися у хвості прокомуністичних і проросійських ветеранів. Свій виступ я закінчив словами: *«Якщо Міністерство візьме курс на цих ветеранів, то мене серед авторів нових підручників не буде»*. Мені здавалося, що колеги мене підтримають, але вони промовчали.

На цьому історія з підручниками не закінчилася. На якомусь, досить високому, рівні, було прийняте рішення про експертизу підручників з історії України. Тоді

¹⁵⁴ Див.: День. (Київ). 2005. 9 квітня.

Кабінет міністрів очолювала Ю. Тимошенко, а Міністром освіти і науки став І. Вакарчук. Експертиза відбувалася під егідою Українського інституту національної пам'яті. Його керівника, академіка І. Юхновського, переконали в тому, що підручники з історії України, опубліковані в 1990-ті – на початку 2000-х рр. (їх було названо «першим поколінням підручників»), застаріли і не відповідають нагальним завданням державотворення. Їх необхідно замінити новими, які стануть знаряддям формування нової історичної пам'яті.

Логіка «реформаторів» у загальному вигляді зводилася до такого. Завданням перших українських підручників було «розмежування історичного простору» між Росією і Україною. Вважалося, що це завдання протягом 10 років незалежності було виконане: «історичний простір» між двома сусідніми державами було промарковано; зусиллями українських істориків, зокрема й авторів перших підручників, на фактичному матеріалі було продемонстровано, що існує український історичний шлях, відмінний від російського. На новому етапі розвитку, коли Президентом став демократ В. Ющенко і Україна визначилася у своєму курсі на Європу, необхідно було рухатися далі і формувати *«загальноєвропейський погляд»* на минуле. Отже, стверджували «реформатори», слід подолати той тип свідомості, який називався *«вузьконаціональним»* – своєрідним «реліктом XIX ст.», *«дитячою хворобою»* початкового етапу незалежності, і шукати спільні моменти в історії України і Європи, України і Росії. Це було визначено як завдання «нового покоління українських підручників», до створення яких слід якнайшвидше братися.

Я і мої співавтори, які добре знали реалії того часу, не сприймали цю концепцію. В умовах, коли значна частина жителів України, особливо її південно-східних областей і Криму, усе ще перебувала в полоні проросійських історичних міфів, а все українське сприймалось як сумнівне, а то й вороже, ставити такі завдання було передчасно. Але це, схоже, не брали до уваги. Для підготовки програм і концепції цих підручників Інститут національної пам'яті спільно з Міністерством освіти і науки України створив робочу групу, головою якої обрали Наталію Яковенко – завідувачку кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія», відому своїми постмодерністськими поглядами на історію і зміст шкільного підручника з історії. Так, ще в 1994 році на науковій конференції, присвяченій М. Грушевському, вона заявила: *«...На кін мусять вийти дві історії. Перша популярна, котра, ані трохи не сумніваючись, упевнено й барвисто розповідатиме про те, як було усе насправді. І друга, наукова, творці якої з сумом усвідомлюватимуть, що цього ніколи, нікому не дано пізнати»*¹⁵⁵. Я ніколи не притримувався цієї точки зору і вважав, що шкільний підручник з історії повинен відбивати погляди науковців на минуле суспільства.

¹⁵⁵ Михайло Грушевський і сучасна історична наука. Збірник матеріалів конференцій / ред. Я. Грицак, Я. Дашкевич ; Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка. Львів, 1999. С. 347-348.

Зазначимо, що жоден з авторів підручників історії України (так званого «першого покоління») у роботі групи участі не брав. Група вивчала всі підручники, які мали гриф Міністерства освіти і науки. У робочій нараді, що відбулася у жовтні 2007 р. у Кончі-Заспі, експерти сформулювали свої висновки. Їхні виступи Український інститут національної пам'яті опублікував у спеціальній брошурі.

Найголовнішими недоліками існуючих підручників було названо заідеологізований (з української національної точки зору) характер підручників; домінування політичної і мілітарної історії без належної уваги до людського чинника; етноцентризм (україноцентризм, відсутність елементів мультикультурності та поліетнічності); тиражування «песимістичного» уявлення про Україну, зокрема тези про її колоніальний статус; наявність «пропагандистської риторики, недоречної у навчальній літературі» тощо.

Загальний висновок аналітичної роботи комісії упорядника брошури Н. Яковенко звела до трьох пунктів: *«Навчальна література не відповідає ані станові сучасної історичної науки, ані європейським критеріям дидактики, ані потребам українського суспільства»*¹⁵⁶.

Водночас не було сказано, на які саме досягнення науки слід орієнтуватися. Адже навіть члени робочої групи висловлювали різні точки зору на ті самі питання. Незрозуміло було і з європейськими критеріями: підручники Польщі, наприклад, концептуально помітно відрізняються від підручників Франції чи Німеччини. Незрозуміло було також, які саме *«потреби українського суспільства»* мали на увазі автори цього висновку.

Читаючи сьогодні ці висновки, складається враження, що їхні автори перебували у вигаданому ідеальному світі, у своєрідній «кришталевій вежі», ізольованій від реалій тодішнього життя. Україна в роки президентства Ющенка переживала складний і суперечливий процес запізнілого націєтворення, перебувала в стані гострої внутрішньої боротьби й інформаційної війни з Росією. Вона ще не визначилася, у якому геополітичному напрямі їй рухатися, а її громадяни, учасники робочої групи, «заколихували себе» і суспільство ілюзією світлої європейської перспективи в окремо взятій сфері життя – українському підручникотворенні. Характерно, що жоден з учасників наради не наважився заявити про готовність «виправити виявлені в наявних підручниках недоліки» і запропонувати більш досконалий. На пропозицію зробити це, один із доповідачів відповів, що він «відчуває себе комфортніше в ролі критика, а не автора». Щось подібне сказала мені і Н. Яковенко. Воно й зрозуміло – ніякої відповідальності. Коли через п'ять років почалася російсько-українська війна і її запитали, як вона тепер оцінює свій проект, то вона про-

¹⁵⁶ Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали з робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упоряд. Н. Яковенко. Київ, 2008. С. 43-44.

Ігор Гирич

стодушно відповіла: «А хіба я думала, що так буде?».

Невипадково, що висновки робочої групи мали суперечливу оцінку в науковому середовищі, зокрема серед учителів, авторів підручників і методистів. За європейською риторикою вони побачили зміст, далекий від «потреб українського суспільства». Напевне, це відчувало й керівництво Українського інституту національної пам'яті. У 2009 р. на його замовлення було видано збірник статей відомого історика та редактора навчальної та наукової літератури Ігоря Гирича – кандидата історичних наук, завідувача відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Ігор Гирич, добре обізнаний з настроями в середовищі доморощених «єврореформаторів», запропонував свою точку зору, яка істотно відрізнялася від сформульованої в робочій групі Наталії Яковенко. Наведемо уривок із його статті «Підручник, як головний засіб будівництва держави», надрукованої у 2009 році: «...Критики сучасних підручників виступають за викладання історії у школах за модифікованою та «підфарбованою» російською концепцією. Але оскільки відкрито про це сказати вони не хочуть, то вдаються до сумнівної ваги лицемірних евфемізмів, як-от: обстоювання переваг загальнолюдських цінностей над вузьконаціональними, інтересів людини над інтересами держави; боротьба з ксенофобією, антисемітизмом і русофобією; відстоювання історії народів, що населяють Україну, перед історією лише української нації. Усі ці твердження цілковито неправдиві»¹⁵⁷.

Урешті, жодного впливу на стан українського підручникотворення робота групи Н. Яковенко не мала. Ні нової програми, ні «підручника нового покоління» з історії України під її впливом не було створено.

¹⁵⁷ Гирич І. Історія нового часу в сучасній шкільній освіті. За замовленням Українського інституту національної пам'яті. Київ, 2009. С. 41.

МІЖ НАУКОЮ І ПОЛІТИКОЮ (2001-2010)

Розділ 9

Нові монографії

Друге десятиліття незалежності України характеризувалося складними процесами в суспільстві, які відбилися на становищі університету, на стані історичної науки і, звичайно, на моєму житті. У 2000-2002 роках, після тривалого ректорства В. Толока, у Запорізькому університеті почалася криза, яка закінчилася зміною керівництва. У боротьбу, що розгорнулася в колективі, виявився втягнутим і я. Це був час, коли Україна, «розриваючись» між Європою і Росією, пережила Помаранчеву революцію. Вона супроводжувалася загальнонаціональним піднесенням, яке охопило студентське середовище і викладачів університету. Звичайно, я не міг залишатися осторонь цих подій. Я був членом партії «Реформи і порядок», помічником-консультантом народного депутата України П. П. Сабашука, обраного до Верховної Ради України у 2002 році. Життя впливало і на наукові уподобання, і на мою політичну позицію. Однак почнемо з науки, яка завжди залишалася моїм покликанням.

Слід зазначити, що гучних наукових конференцій у ці роки стало менше. У мене з'явилось більше часу, щоб розібратися у своїх наукових уподобаннях. І тут з'ясувалося, що в мене немає якоїсь «наскрізної теми», над якою б я постійно працював. Мене інколи питають, чому я не зупинився на одній науковій проблемі, а час

від часу змінював тематику досліджень, не доводячи їх до академічної довершеності. Є просте пояснення. У мене завжди хронічно не вистачало часу. Доводилося «розриватися» між своїми науковими текстами і реаліями життя: декан факультету, голова спеціалізованої ради, завідувач кафедри. Необхідно було приділяти хоча б мінімальну увагу сім'ї. Багато часу й енергії забирала громадська робота. Мені не вдавалося її уникнути, зокрема, під час Помаранчевої революції. Я розумів, що, між

Із професором Ю. А. Мициком

іншим, перемога проросійських сил означатиме кінець української історіографії. За нас знову писатимуть у Москві. Цього не можна було допустити. Може, це занадто особисте, але я сприймав політичні події того часу і в цьому контексті.

Згадаю чотири книги цього періоду, які, на мій погляд, варті уваги і сьогодні. Перша – «Українське козацтво. Мала енциклопедія» (Київ: Генеза, 2002. 1090 с.), надрукована під грифом Науково-дослідного інституту козацтва при Запорізькому державному університеті.

Я не вважав і не вважаю себе спеціалістом з історії українського козацтва, але сталося так, що не міг обійти цієї теми. Розуміння надзвичайно важливої ролі козацтва в історії – це одна з небагатьох істин, яка не викликає сумніву в людей з різними, навіть протилежними

поглядами на історію, ідеологію і політику. Особливо гостро це відчувалося на Запоріжжі, яке вважалося колыскою козацтва. У нас уважно читали старі художні книжки і наукові дослідження про козацтво і публікувалися нові. У 2000-му році Л. Маленко (кафедра історії України) опублікувала монографію «Азовське козацьке військо. (1928-1966)» (Запоріжжя. 2000. 513 с.). У фаховому журналі «Наукові праці історичного факультету Запорізького університету» друкувалося багато статей з історії козацтва. У нашій спеціалізованій раді час від часу захищалися дисертації з козацької тематики.

Однак такі публікації і дисертації залишалися поза увагою масового читача, який прагнув доступу до різноманітної і вичерпної інформації без складного бібліографічного пошуку. Цим вимогам відповідало б довідкове видання енциклопедичного типу, у якому можна знайти матеріали про всі найважливіші сторони життя козацтва. Потреба в такому виданні відчувалася і в середній, і у вищій школі, і у військових частинах, і серед широкого загалу читачів, серед політиків і навіть професійних істо-

ріків. Саме тому виникла ідея створення Малої енциклопедії Українського козацтва. Я був ініціатором і керівником цього проєкту, а мій колега професор С. Лях – головним редактором. Цю ідею підтримало видавництво «Генеза» на чолі з молодим і енергійним керівником О. Дубасом. Ми були добре знайомі з ним ще з часів роботи над підручниками з історії України, які видавалися в «Генезі». Ця ідея надала нового імпульсу діяльності нашому НДІ козацтва.

Робота над Енциклопедією почалася наприкінці 1990-х років. Була створена редколегія у складі відомих українських дослідників Я. Дашкевича, Ю. Мицика, В. Німчука, П. Тронька та ін. Усього над проєктом працювало 159 учених-істориків, літературознавців, мовознавців, мистецтвознавців, етнологів з усіх наукових центрів України, а також учені із США, Канади, Росії, Білорусі. Було використано різноманітні історичні, етнографічні, археологічні, історико-географічні, літературно-художні джерела. Усього Мала енциклопедія містить 1648 статей і довідок, подано 325 ілюстрацій і 87 карт. Я написав для Енциклопедії вступну статтю «Феномен Українського козацтва», 11 заміток і коротких статей. Загальний обсяг видання становив 90 др. аркушів. Увесь наклад – 5 000 примірників – розійшовся надзвичайно швидко.

Була спроба, підтримана ректором В. Толоком, підготувати електронний варіант Малої енциклопедії. Цю складну роботу очолив С. Лях. Дійшли до літери «Д», але ситуація в університеті змінилася – прийшов новий ректор. Єдине, що ми зуміли зробити для порятунку проєкту – видати у 2006 р. накладом 5000 примірників друге, доповнене і виправлене видання нашої Енциклопедії. До його підготовки, крім «Гене-

Із керівниками видавництв «Генеза» і «Магістр»

зи», долучилося ще й запорізьке видавництво «Магістр». Сьогодні ця книга є у всіх наукових центрах і бібліотеках України і багатьох країн світу.

У своїй вступній статті до Енциклопедії я написав: *«Редколегія свідомо того, що ряд питань козацької історії висвітлено не досить повно, залишено широке поле для дискусій і корективів. Однак, набагато хибнішою, на наш погляд, була б практика пасивного вичікування»*¹⁵⁸. У правильності цих слів я переконуюся все більше і більше. Адже нічого подібного після публікації нашої Енциклопедії в науковому світі не з'явилося.

Наступна моя монографія, про яку варто згадати – монографія «Микола Міхновський: Життя і Слово» (К.: Генеза, 2006. 320 с.).

Моє захоплення постаттю Миколи Міхновського почалося ще на межі 1980-1990-х років. Я ретельно збирав матеріали про нього, які зберігалися в різних архівах і бібліотеках України і Росії, у публікаціях дослідників української діаспори. Було написано близько двадцяти статей. Уже тоді я переконався, що без аналізу поглядів і діяльності Миколи Івановича Міхновського, зрозуміти всі «магістралі і глухі кути Української революції» неможливо. Заглиблюючись в історіографію, я ніяк не міг збагнути, чому так довго не створили повноцінного життєпису цієї видатної людини, яка все своє життя плула *«проти течії»*, а в кінцевому рахунку мала рацію. На відміну від багатьох своїх сучасників Міхновський не залишив автобіографії, спогадів про життєвий шлях, щоденника. Про нього писали інші, зокрема й ті, хто мав з М. Міхновським дуже складні, а то й ворожі стосунки. Я виявив одну неприємну обставину: за створення біографії Міхновського бралось кілька авторів, переважно зарубіжних українців. Вони збирали документи, спогади, писали статті, але завершити роботу їм не дозволила передчасна смерть.

Особливо довго і ретельно над створенням політичної біографії М. Міхновського працював у 1950-ті роки журналіст і публіцист, член Проводу ОУН Зіновій Книш. Він зібрав багато споминів сучасників подій, але архівні матеріали для нього і для решти зарубіжних дослідників М. Міхновського були, звичайно, недоступні. Тому вони не зуміли визначити навіть найважливіші дати життя Міхновського, зокрема, день народження, роки навчання в гімназії, рік вступу до університету і його закінчення та ін.¹⁵⁹ Мені вдалося встановити ці, і багато інших важливих подій його життєвого шляху. А найголовніше, показати все це на широкій панорамі українського визвольного руху.

Згадуючи про передчасну смерть попередніх дослідників М. Міхновського, я поспішав видрукувати книгу, сподіваючись одержати її до 19 лютого 2007 року – до дня свого 60-річчя. Вдячний Євгену Жовтяку, голові Київської обласної організації

¹⁵⁸ Турченко Ф. Г. Феномен Українського козацтва. *Українське козацтво. Мала енциклопедія*. Київ ; Запоріжжя, 2002. С. 4.

¹⁵⁹ Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово. Київ : Генеза, 2006. С. 16.

Української народної партії, за фінансової підтримки якого вийшла монографія, вдячний видавництву «Гене́за», керівництву якого зрозуміло мене. У день мого ювілею монографія «Микола Міхновський: Життя і Слово» лежала в мене на столі.

Було багато рецензій, відгуків, обговорень, презентацій, посилань на текст і ще більше використання у своїх текстах без посилань на мою монографію. Згадую назви рецензій трьох відомих дослідників: «Слово про Великого Українця» (І. Патриляк), «Книга, що спонукає мислити» (О. Сич), «Читайте цю книгу, вона навчить розуміти українську історію» (Олександр Удод).

Особливо глибоке враження справив на мене висновок професора І. Патриляка, який наприкінці рецензії, посилаючись на монографію, наголосив на актуальності дослідження:

«Підсумовуючи наслідки своєї праці у «Післямові», Федір Турченко наголошує: «Міхновський першим на Наддніпрянській Україні закликав до боротьби за самостійність України й обґрунтував необхідність, історичну обумовленість цієї боротьби. Міхновському пощастило в одному: він написав майже все головне, що хотів написати. Уся його публіцистика, політологічні статті та програмні документи займають половину цієї книги. А склали вони цілу епоху в історії української суспільно-політичної думки. Проте його долю важко назвати щасливою. Він робив те, що в українському соціокультурному і політичному середовищі не подобалося. Усе своє життя він був приречений пливати «проти течії». Робив він це гаряче, безкомпромісно, настійно. Відрізнявся непоступливим, упертим характером. Здобув стійку репутацію складної людини, з якою опонентам важко спілкуватися. Багато разів був розкритикований, осміяний, відторгнутий. Надзвичайна цілісність його натури звужувала коло друзів: близькими ставали лише ті, хто поділяли його політичні погляди». Очевидно важко влучніше охарактеризувати цю величну постать, постать багатогранної людини, про яку українська громадськість уперше отримала максимально виважену, об'єктивну і вичерпну працю, лишається лише сподіватися, що мізерний тисячний наклад монографії буде неодноразово перевиданий і принаймні кілька десятків примірників будуть прочитані провідними українськими політиками, а тоді, може, хоча б для когось із них Микола Міхновський стане не «страхотливим ультра націоналістичним монстром», який вигидає «страшне» гасло «Україна для українців», а буде прикладом для наслідування, як зразок далекоглядного і мудрого політика-патріота»¹⁶⁰

Ще один дослідник – В. Солдатенко, написав дві рецензії: перша – «“Найдужче любити український народ...”». Роздуми з приводу виходу книги про Миколу Міхновського», і друга – «Ідейний опонент М. Міхновського (полемічні зауваги на полях книги Ф. Турченка «Микола Міхновський: Життя і Слово»)». Щодо «роздумів» і «полемічних

¹⁶⁰ Патриляк І. Слово про Великого Українця. (Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і Слово. Київ, 2006. С.320). *Визвольний шлях*. Кн. 5. Травень 2006. С.137.

зауваг» В. Солдатенка скажу лише, що для нього в оцінці самостійника М. Міхновського найважливіше те, що він був ідейним опонентом автономіста-федераліста М. Грушевського, був причетний до підризу пам'ятника російському поету-державнику О. Пушкіну в Харкові в 1903 році, відмовився подати руку російському лібералу В. Короленку, а не те, що він любив український народ¹⁶¹. Мій рецензент відмовився вникати в контекст цих подій. Зокрема В. Солдатенко не повідомив читачеві, що місцева влада в Харкові відмовилася дати дозвіл на встановлення пам'ятника Т. Шевченку, а поставила пам'ятник автору поеми «Полтава», у якій про національного героя України гетьмана І. Мазепу написано:

*Немногим, может быть, известно,
...Что он не ведает святыни,
Что не помнит благостыни,
Что он не любит ничего,
Что кровь готов он лить, как воду,
Что презирает он свободу,
Что нет отчизны для него.*

Щоб завершити розмову про рецензії, процитую мого найближчого колегу С. Ляха, який був свідком роботи над цією монографією і відчував усю складність усвідомлення епохи і особистості Миколи Міхновського на її тлі. Він детально проаналізував зміст монографії і, зокрема звернувши увагу на особливості методологічного підходу до аналізу конкретного матеріалу: «Є всі підстави стверджувати, що робота над життєписом М. Міхновського визначила і певні філософські зрушення в позиціях автора, принаймні, рельєфніше виділила те, що було присутнім і раніше. Ф. Г. Турченко у своїй новій монографії усвідомлює національні змагання не як жорстко задетермінований процес, а як «вихід за межі можливого». Автор відкриває (скоріше для читачів, ніж для себе самого) ту істину, що ірраціональні мотиви у діяльності учасників історичного процесу – «сила волі й духа» за Франком – є реальністю, з якою необхідно рахуватися. Не випадково історик спеціально виділяє такий зворот у «Самостійній Україні» Міхновського: гасло незалежної соборної України самостійники висувують «навіпаки логіці подій». Тут і в багатьох інших місцях Ф. Г. Турченко докладно аналізує «ірраціональні моменти у світогляді Міхновського». У цілому повороти особистої долі Міхновського виводять історика на розмірковування про «незбагненні шляхи історії»¹⁶².

¹⁶¹ Солдатенко В. «...Найдужче любити український народ...». Роздуми з приводу виходу книги про Миколу Міхновського. *Дзеркало тижня*. 26 квітня 2006. С. 26.

¹⁶² Лях С. Р. До 60-річчя професора Федора Григоровича Турченка. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С.333-334.

Ці слова С. Лях написав на початку 2007 року напередодні мого 60-річчя. Коли я їх прочитав, то відчув, що краще про мене вже ніхто не напише і тому монографією про М. Міхновського варто завершувати свою наукову кар'єру. Це відчуття посилювалося після того, як через кілька місяців після ювілею зі мною стався інсульт. Проте я вижив і через три місяці повернувся до роботи. Вдячний Долі, яка дала мені змогу і далі досліджувати історичні теми, до яких «лежала душа» і які були суспільно важливими.

Цими настроями я керувався, коли погоджувався очолити робочу групу по створенню обласного тому Національної Книги Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років. Я із задоволенням сприйняв визнання у 2006 р. Верховною Радою України Голодомору актом геноциду українського народу і прийняті у 2007 р. укази президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні» і «Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору».

Для мене тема Голодомору 1932-1933 років була особливою. Із дитинства, рідні, інколи з різного приводу, згадували про трагедію тих років. Але ця інформація була безсистемна і ніяк не вкладалася в межі моєї радянської свідомості. Зокрема, я не міг зрозуміти, чому мої земляки помирилися від голоду і змушені були пробиратися таємними стежинками в сусідні села Росії (за 15-20 км від нашого села!), щоб обмінювати там на харчі одягу і сімейні цінності. Там, по сусідству, у «братній» Росії голоду не бачили. Про це розповідала рідна тітка моєї дружини – Настя, яка маленькою дівчинкою водила по порубіжних українських і російських селах жебрака (по нашому – «старця»). Про це вона неодноразово розповідала нам, зокрема, і під час наших візитів до Осоївки, які ми здійснювали чи не щорічно.

Звичайно, я насамперед поцікавився станом вивчення цієї проблеми в Запорізькій області. Першим дослідником Голодомору 1932-1933 років на Запоріжжі був Віталій Тимофеев. Він працював у Мелітопольському міському краєзнавчому музеї і протягом 1989-1992 років зібрав значний за обсягом матеріал про голод 1932-1933 років на Мелітопольщині. Наближалася 60-та роковина Голодомору. Президент Л. Кравчук закликав згадати цю трагічну подію, але на Півдні і Сході України місцева влада саботувала його Указ. Щоб оформити свій матеріал в монографію, Віталію навіть довелося звільнитися з роботи в музеї. Завідувач не погодився перевести його на пів ставки, сказавши «або-або»¹⁶³. Одним із рецензентів роботи В. Тимофеева був доцент місцевого педінституту В. Гудзь, який через двадцять сім років захистив у нашій спеціалізованій раді дисертацію про історіографію проблеми Голодомору 1932-1933 років в Україні. Місцевий підприємець О. Іотко, який спонсорував видання українськомовної газети «Мелітопольщина сьогодні», допоміг опублікувати книжку В. Тимофеева

¹⁶³ Тимофеев В. До історії появи «Неоголошеної війни». *Голодомор 1932-1933: запорізький вимір*. Голова редколегії Ф. Г. Турченко. Запоріжжя, 2008. С. 233-234.

«Неоголошена війна» в Тернополі¹⁶⁴. У Мелітополі, де домінували проросійські і прокомуністичні настрої, видавці не наважувалися приймати до друку цю монографію.

Щодо Запоріжжя поширювався міф, що в цьому місті – одному з індустриальних центрів Радянської України – з постачанням продовольством у ці роки все було відносно нормально. У полоні цього міфу перебувало місцеве керівництво, значна частина населення. Однак документи виявили протилежне. Сенсацією стали обнародовані архівні матеріали, які свідчили про те, що в самому центрі Запоріжжя, недалеко від адміністративних будівель стояв невеличкий (на дві невеликі палати, максимум, на 30 осіб) Будинок немовляти, де з весни 1932 по осінь 1933 рр. документально зафіксовано смерть близько 1800 малюків віком до трьох років. Це був справжній конвеєр смерті. Пік смертності припав на весну-літо 1933 року. За неповними даними в березні померла 71 дитина, у травні – 108, у червні – 116, у липні – 119, серпні – 60. Повз цей будиночок, розташований біля партійних і радянських установ міста, щоденно проходило сотні вгодованих чиновників-більшовиків – гвинтиків страхітливої машини винищення місцевого населення.

У контексті дослідження Голодомору в регіоні у листопаді 2007 р. була проведена наукова конференція «Трагедія Голодомору 1932-1933 років на Запоріжжі», учасниками якої були вчені і краєзнавці області. Мій виступ на конференції і стаття в монографії, у якій опубліковані матеріали конференції, присвячені спростуванню міфів щодо становища в регіоні в 1932-1933 роках, поширюваних серед населення Запоріжжя комуністами та іншими проросійськими силами. Серед інших фактів, у виступі наведені дані, виявлені в книгах реєстрації актів цивільного стану населення, про смерть у Будинку немовляти у Сталінському районі м. Запоріжжя дітей віком від двох тижнів до трьох років упродовж травня 1932 – листопада 1933 року. На той час було виявлено анкети, у яких зафіксована смерть 755 дітей, але підрахунки ще не були закінчені. Прізвища цих немовлят заносилися до Мартирологу жертв Голодомору. Я наголосив, що це не єдиний приклад, і що багато дітей взагалі не потрапляли до ясельних закладів і дитсадків, де була хоч маленька надія на порятунок, а помирали на вулиці. Наші колеги з Дніпропетровська (Запоріжжя 1932-1933 рр. входило до Дніпропетровської області) опублікували фрагмент з документа, підписаного секретарем обкому М. Хатаєвичем, де говорилося, що *«за бортом этих домов имеется большое количество детей, которых некуда девать»*¹⁶⁵.

Наприкінці свого виступу на конференції я сказав: *«Ідеологічні міфи мають властивість з часом розвіюватися. Надруковані у запропонованому читачу збірнику матеріали нашої наукової конференції покликані допомогти у цьому.*

¹⁶⁴ Неоголошена війна. Спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про Голодомор 1932-1933 років). Автор-упорядник В. Тимофєєв. Тернопіль, 1993. 136 с.

¹⁶⁵ Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932-1933 рр. на Дніпропетровщині. Дніпропетровськ, 1993. С. 64.

Пізнайте факти і вони звільнять вас від пут лжі»¹⁶⁶.

Працюючи над Запорізьким томом Національної книги пам'яті жертв Голодомору, мені довелося координувати роботу десятків студентів, викладачів вишів, учителів, краєзнавців, службовців із різних міст і районів області, які збирали, обробляли і готували до друку матеріал. Обсяг роботи був величезний. Відзначаю особливу активність викладачів Запорізького університету професора О. Ігнатуші, доцентів О. Стадніченко, О. Штейнле, І. Шугальнової, В. Ткаченка, кандидата історичних наук А. Ігнатуші. Після роботи над Книгою пам'яті Інна Шугальова, доцент кафедри історії України, почала працювати над докторською дисертацією, яка присвячена дитинству під час Голодомору в Україні.

У Запоріжжі, як і у всіх інших обласних центрах України, був установлений пам'ятник жертвам Голодомору. Демократична громадськість пропонувала владі окремо увічнити пам'ять дітей, які загинули в Будинку немовляти. Звернулися до голови ОДА О. Старуха, який представляв президента В. Ющенка. Був виготовлений макет меморіальної дошки. Проте, виявляється, необхідно було заручитися згодою міського самоврядування, яке очолювали особи антиукраїнських, прокомуністичних поглядів. Подолати їхній опір у губернатора не було ні сили, ні (як я тепер розумію) політичної волі. Лише у 2015 р., уже в умовах Революції Гідності, на будинку, де раніше розташовувався Будинок немовляти, була встановлена меморіальна дошка.

Ми працювали, щоб сказати запоріжцям правду про жакливе минуле, щоб воно не повторилося. Сподівалися розкрити очі тим, хто ще залишається сліпим. Упевнений, що хоча б частково нам це вдалося.

¹⁶⁶ Турченко Ф. Г. Пізнати правду. *Голодомор 1932-1933: запорізький вимір*. Запоріжжя, 2008. С. 16-17.

Пізніше поряд з меморіальною дошкою з дозволу місцевої влади свій меморіальний знак встановив Московський патріархат. Демократична громадськість сприйняла цю акцію священників МП як московський «танець на українських кістках».

Працюючи над обласним томом Книги пам'яті, члени робочої групи стали свідками проявів надзвичайно низького рівня громадянської і національної свідомості частини населення регіону і його керівництва. Відчувалася ностальгія за радянським минулим. У жителів, зокрема й добре освічених, не було чіткого уявлення про події, що відбувалися в радянський період, а також у роки перебудови і перших років незалежності України. Чому так трапилося, чому Запоріжжя – колыска українського козацтва, перетворилася на один із найбільш русифікованих регіонів України? Чому при владі залишилися ті самі, що й керували областю в радянські часи, а демократи, які сміливо боролися проти тоталітарного режиму, опинилися на маргінесі суспільного життя? Яке майбутнє нашого краю? Було безліч запитань без відповідей. З іншого боку, у мене накопичилося багато документів, які добре ілюстрували ці події і підказували відповіді на ці питання. Зокрема, у моєму розпорядженні опинилося 34 документи Запорізького обкому партії, врятовані від знищення (так звана «Політична карта області»), підбірка запорізьких самвидавських газет (46 примірників), документи з приватних колекцій – щоденникові записи, тексти виступів учасників подій, передвиборчі листівки, протоколи зборів і засідань різних організацій і т.ін. (усього 93), інтерв'ю і спогади учасників подій (усього 29). У комплексі вони дають об'єктивне, неспотворене уявлення про наше недавнє минуле. Ще не закінчилася наша робота над обласним томом, як на основі зазначеного матеріалу я взявся за завершення роботи над новою монографією, присвяченої історії запорізького краю останніх десятиліть.

У цій монографії головна увага зосереджувалася на таких моментах. По-перше, на особливостях кризи радянського ладу в Запорізькій області і спробах компартії подолати її шляхом «перебудови». По-друге, на гострій політичній боротьбі в області, появи в умовах ослаблення комуністичного режиму невідконтрольних владі «неформальних» організацій і опозиційних політичних партій. По-третє, описувалося сприйняття населенням краю і його керівною елітою заколоту ДКНС і проголошення незалежності України – ключової події останніх десятиліть, яка круто змінила вектор розвитку України. Нарешті, по-четверте, у книжці робилася спроба дати відповідь на фундаментальне питання того часу: які політичні, соціально-економічні й етнокультурні процеси відбуваються в області, як змінилися після проголошення незалежності керівні верхи, під впливом яких ідеологічних домінант перебували різні групи жителів, політиків якої ідеологічної сили вони підтримували і, нарешті, у якому геополітичному напрямі зорієнтований регіон.

Я не прагнув дати остаточні відповіді на ці взаємопов'язані питання. Своє головне завдання я вбачав у тому, щоб проілюструвати, як ці проблеми розуміють жителі регіону – управлінська еліта і пересічні громадяни.

Після довгих роздумів монографія одержала назву *«Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасне в документах та свідченнях учасників подій)»*. Ця книжка вийшла друком у 2009 році в запорізькому видавництві «Просвіта». Більшість використаних в книжці документів були приречені на знищення і потрапили в руки автора завдяки ентузіазму десятків небайдужих запоріжців, зацікавлених у відтворенні правди про недавнє минуле. До певної міри, вони стали співавторами цієї книги. Вони впізнавали себе, читаючи цю книгу.

Те саме можна сказати і про добірку фотоматеріалів, наведених у книжці. Без найменшого сумніву, це унікальні свідчення. Вони передають «дух епохи», фіксують важливі епізоди політичного протистояння, у якому перебувало суспільство в останні роки перебудови і перший період формування незалежної України. Багато учасників тих подій побачили себе на світлинах молодими, сповненими надій і благородних намірів. Автор сподівався, що це викличе в них хвилю споминів і почуття самоповаги за причетність до важливого історичного процесу – загальнонаціональної боротьби за краще майбутнє України. Але, без сумніву, не всі активні учасники подій знаходили себе на фото, не про всіх згадано і на сторінках книжки – опубліковано те, що мав у розпорядженні автор.

Я сподівався, що ознайомлення з наведеними в монографії матеріалами – і письмовими, і фотодокументами, не лише відкриє читачу маловідомі чи забуті сторінки недавнього минулого, а й допоможе по-новому поглянути на тогочасні реалії.

Водночас я не утримався, щоб не дати наприкінці книжки і прогноз на майбутнє. Зокрема, в останньому підрозділі книжки під назвою *«... а караван іде»*, я сформулював висновок, у якому висловив переконання, що в Україні політичний процес відбувається у тому самому напрямі, у якому свого часу йшов у посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи. *«У Запорізькому регіоні все йде так, як і в Україні в цілому, – зазначається у книжці. – Через деякий час після Заходу і Центру України наш регіон відмовився від комунізму, а потім почав поступово відмовлятися від російської імперської спадщини, яку приніс царизм і комунізм. Успішне націєтворення в регіоні перетворює дискусію про те, у якому геополітичному напрямку рухатиметься край, позбавлену будь-якого змісту. Якщо все відбуватиметься природним шляхом, без грубого втручання зовнішніх сил, Запорізька область просуватиметься в Європу, куди рухається вся Україна...»*¹⁶⁷.

Книжка *«Запоріжжя на шляху до себе»* була видана значним накладом – 500 примірників, але дуже швидко розійшлася. Нею цікавилися люди різних політичних поглядів. Так, міський голова Запоріжжя сказав мені, що у книжці я *«несимпатично»* описав *«нас»*, тобто тодішню посткомуністичну еліту. Я відповів, що моєю рукою водила Історія, так що всі претензії до неї.

¹⁶⁷ Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе. Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій. Запоріжжя, 2009. С. 347.

У 2011 р., напередодні 20-річного ювілею незалежності України, я вирішив підготувати ще одну невелику монографію, у якій описати, що відбувалося в Запоріжжі напередодні проголошення незалежності, в історичні серпневі дні 1991 року, і, урешті-решт, під час Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року. Було погодинно і поденно описано те, що відбувалося 19-24 серпня 1991 р. на вулицях Запоріжжя та інших міст області, у кабінетах обкому і райкомів партії, КДБ, опозиційних партій і громадських об'єднань. Особливо детально описана діяльність у ці дні представників демократичних сил. Вони багато зробили, щоб звільнити суспільство від нав'язливих привидів минулого, від тоталітарного синдрому, які накопичувалися десятиліттями. Останні слова книжки: «... Це заслуга тих, хто першим сміливо виступив за свободу, коли більшість населення регіону про неї боялася й думати»¹⁶⁸.

Моя революція

«Нульові роки» (2001-2010) у політичній історії України наповнені драматичними подіями. Це відбулося і на становищі університету. За цей час у ЗДУ змінилося три ректори, з кожним у мене була своя історія відносин. Збереглося багато автентичних документів, які характеризують цей період, і я спробую описати його детально. Сподіваюсь, читач переконається, що це має сенс.

Це були останні роки ректорства В. Толока. Тоді його ставлення до історичного факультету (і до мене) змінилося на краще. Він з інтересом ставився до наших наукових проєктів, особливо коли позитивна інформація («слава») про них набувала загальноукраїнського розголосу. У його оточенні (правда, не в найближчому), час від часу з'являлися представники історичного факультету. Так, проректорами з виховної роботи працювали наші випускники, мої колишні студенти О. Скідін і В. Ткаченко. У «виховному відділі» працював незамінний С. Орлянський. Студенти-історики були комендантами кількох університетських гуртожитків. Випускники істфаку працювали в різноманітних державних і правоохоронних структурах області. Помітні позиції вони займали і в приватному бізнесі. З усіма нашими випускниками я прагнув зберігати хороші стосунки. Усі вони зі свого боку з повагою ставилися до ректора, що, до певної міри відбивалося і на його ставленні до мене. Водночас тоді університет залишили кілька професорів, які працювали проректорами, деканами, завідувачами кафедр. Вони сконцентрувалися в КПУ і створили В. Толоку сильну «зовнішню опозицію». Щодо проректора М. Некоза, який перебував у стані латентного конфлікту з В. Толоком, то його було звільнено з університету, і він також перейшов на роботу в приватний виш Запоріжжя на правому березі Дніпра.

¹⁶⁸ Турченко Ф. Г. ГКЧП і проголошення незалежності України: погляд із Запоріжжя. Запоріжжя, 2011. С. 131.

У ці роки наростала політизація студентів і викладачів, і виявлялася вона в університеті і за його стінами. У складі новостворених демократичних структур, зокрема прихильників В. Ющенка, якого у 2001 році президент Кучма відправив у відставку з поста Прем'єр-міністра, були викладачі і студенти історичного, філологічного та інших факультетів. У липні 2001 року В. Ющенко почав формувати виборчий блок «Наша Україна». Для підтримки блоку на виборах, які планувалися на 2002 рік, створювалася громадська рада блоку. Головою громадської ради Запорізького регіону обрали мене. До складу Ради входило 25 осіб, зокрема: доцент Т. Шевченко (обласна «Просвіта»), професори М. Некоз і В. Чабаненко (Конгрес

Із Сергієм Соболевим (праворуч) і Олегом Скідіним (у центрі)

української інтелігенції), А. Ярош (Запорізьке Військо Низове – «Запорізька січ»), В. Гошовський (настоятель храму Св. Миколая УПЦ (автокефальна) та ін. Під час виборів блок набрав відносну більшість, але Президент Л. Кучма, відмовився надати йому право формувати Кабінет міністрів. Це ще більше загостило політичну ситуацію в країні. На 2004 рік намічалися президентські вибори. Під час виборчої кампанії В. Ющенко відвідав Запорізьку область і я у складі обласного штабу «Нашої України» на чолі з Сергієм Соболевим, супроводжував його. Я виступив на одній із перших зустрічей з кандидатом у Президенти України, яка відбулася в Запоріжжі, а потім у його супроводі поїхав по області.

Ректор В. Толочко по-своєму реагував на політичні процеси, які відбувалися в країні. Я не помічав у його характері потягу до справедливості. Згоден з тими, хто стверджує, що ним керувало прагнення до власного благополуччя і він використовував для цього різні політичні сили. Так, у 1999 році, коли на арену опозиційної діяльності почав виходити В. Ющенко, місцевий осередок його прихильників на чолі з народним депутатом С. Соболевим запропонував ректору дозволити в університеті

Розділ 9

зустріч з Віктором Андрійовичем. Ректор не заперечував, але не погодив своє рішення з кучмівським губернатором Є. Карташовим. Як наслідок, почалося протистояння В. Толока і обласної адміністрації.

Конфлікт то затихав, то спалахував з новою силою. Справа дійшла до найвищих «верхів». Наведу інформацію від мого інсайдера. До Казахстану летіла офіційна делегація України у складі Президента, голови Запорізької ОДА (колишнього посла України в Казахстані), Міністра освіти і науки України та інших осіб. Часу було багато і говорили «про все». Зокрема, Президент запитав губернатора, чи є в області проблеми, які вимагають «допомоги» Києва. Губернатор назвав «проблему ректора Запорізького університету Толока», який підтримує опозиційного В. Ющенка. Президент запитав, чи є в Запоріжжі заміна Толоку. Губернатор назвав ім'я професора В. Савіна, який працює начальником Управління екології і природних ресурсів ОДА і готовий зайняти посаду ректора. Президент подивився на Міністра і сказав: «Виріши».

Після повернення до Києва у Міністерстві освіти почали шукати привід для усунення В. Толока з посади. Наближався березень 2003 року. Закінчувався термін його перебування на посаді ректора. Можна було оголошувати конкурс на цю посаду, а на час конкурсу призначити виконувача обов'язків ректора. В університеті сподівалися, що в. о. ректора буде В. Толок, який і стане головним кандидатом на нових виборах ректора. Однак цього не сталося. На засіданні вченої ради університету представник Міністерства В. Биковський прочитав наказ Міністра, згідно з яким в. о. ректора був оголошений В. Савін. Ніхто не знав про залаштунковий бік справи і це рішення Міністра було сприйнято як «гімн серед ясного неба». Однак дуже швидко все з'ясувалося. Стало очевидно, що влада орієнтується на В. Савіна як на майбутнього ректора, а В. Толока вважає прихильником демократа В. Ющенка і тому позбавляє права на керівництво ЗДУ. Отже, ситуація почала швидко політизуватися і розколола колектив. Проте була ще одна обставина, яка послабляла позиції В. Толока і посилювала можливості Савіна. Навколо нього почали концентруватися усі, хто свого часу був противником В. Толока і змушений був покинути університет. Таких виявилось немало. Їм В. Савін пообіцяв надати після виборів посади проректорів, деканів і керівників інших структур. Першим проректором став доктор технічних наук, професор Г. Брехаря. Він працював проректором ЗДУ, але ректор В. Толок усунув його від цих обов'язків. У 2000 році П. Брехаря був звільнений з університету за зловживання службовим становищем. Кримінальна справа проти нього була призупинена у зв'язку з рішенням прокуратури Жовтневого району м. Запоріжжя про передачу Г. Брехарі на поруки колективу¹⁶⁹. Як не дивно, але одним із найактивніших членів савінської команди став М. Некоз, який повернувся в університет і якого В. Савін призначив деканом факультету соціології і управління, а через деякий час – проректором. Нагадаю, що Микола Денисович до

¹⁶⁹ Багнюк А. Університет не «скучмився»? Геть ректора! Влада узвичаює кадрове гвалтування вищої освіти. *Україна молода*. 2003. 17 липня.

цього постійно удавав із себе демократа. Однак ненависть до В. Толока, яку він накопичував багато років, виявилася сильнішою, ніж здоровий глузд.

Представник Міністерства В. Биковський запевнив колектив, що через кілька тижнів буде оголошено конкурс на посаду ректора і через місяць-два відбудуться вибори. Проте з оголошенням конкурсу Міністерство не поспішало. Справа в тому, що В. Савіна в Запорізькому університеті знали мало, а під час роботи в ОДА за схильність до хабарів він отримав прізвисько «Триста доларів». У цих умовах облдержадміністрація переконала Міністерство дати В. Савіну і його команді час для зміцнення позицій в університеті. Було очевидно, чим далі відсуватимуть вибори, тим більше в колективі буде прибічників В. Савіна.

У вересні 2003 року, нарешті, було оголошено довгоочікуваний конкурс на заміщення вакантної посади ректора. Була проблема, хто на виборах протистоятиме В. Савіну. Прихильники В. Толока вважали, що лише їхній протеже зможе перемогти В. Савіна. Я добре знав настрої в колективі і розумів, що шансів на перемогу у В. Толока немає. У колективі був запит на нового і молодого керівника. Домінувало переконання, що бути ректором 18 років підряд – це занадто багато. Я запропонував професору С. Тимченку висунути свою кандидатуру на виборах ректора ЗДУ і погодився бути його довіреною особою.

Більшість працівників пам'ятала, що Сергій Михайлович у 90-ті роки працював на історичному факультеті ЗДУ, захистив докторську дисертацію, деякий час працював проректором у Запорізькому юридичному інституті МВД, а після його закриття – став завідувачем кафедри Київського юридичного інституту МВД. З університетом зв'язків не розривав. Однак мені довелося довго умовляти молодого професора. Урешті-решт, він наважився подати документи на конкурс. Екскректор ЗДУ В. Толок після довгих роздумів вирішив зняти свою кандидатуру. Йому запропонували посаду ректора приватного вишу – Запорізького відділення Міжрегіональної академії управління персоналом (МАУП).

Виборчої кампанії, зустрічей з членами трудового колективу не було. Коли ми із Сергієм Михайловичем зайшли до кабінету В. Савіна, щоб обумовити графік нашого відвідування факультетів, той заявив, що зустрічей не буде. *«Колектив уже визначився»,* – сказав він. Скаржитися було нікому. Тож нам довелося обмежитися розповсюдженням по університету виборчої програми С. Тимченка. В цей час В. В. Савін готувався до виборів у відповідності до свого розуміння демократії: *«По словам наблюдателей и непосредственных участников процесса, и. о. ректора якобы лично корректировал списки делегатов конференции с тем, чтобы максимально сократить число сторонников своего конкурента. А для вразумления колеблющихся, их, говорят, поделили на группы из пяти человек, обязав каждого продемонстрировать друг другу свои бюллетени перед их вбрасыванием в урну»*¹⁷⁰. Я був тим самим *«непосредственным участником процесса»* і писав би без вставок

¹⁷⁰ Див.: Писковой В. Ректор ломать умеет. *Зеркало недели*. 2-8 октября 2004. С. 1, 13.

«якобы» и «говорят». Як наслідок, за підсумками голосування, яке відбулося 2 жовтня 2003 року, В. Савін набрав 55 відсотків голосів від статутного складу конференції трудового колективу, а С. Тимченко – 45 відсотків. Наказом МОН В. Савін був призначений на посаду ректора ЗДУ.

Новий ректор говорив, що він з командою прийшли «всерйоз і надовго». На знак підтвердження у 2005 році була навіть виготовлена медалька з підписом «95 років ЗНУ». Це означало, що під нового ректора з його командою переписується історія університету. Роком появи вишу вони визначили 1910, коли в нинішньому першому корпусі ЗНУ була відкрита чоловіча гімназія. Отже, В. Савін планував феєрично відзначити у 2010 році «круглий ювілей» – століття університету. Насправді, Запорізький пединститут, від якого веде початок університет, був відкритий урядовою постановою в 1931 році.

Однак В. Савін не дочекався 2010 року. У ректорському кріслі він сидів лише два з половиною роки. За цей час він перетворив найкращий в області виш у напівзакритий заклад з авторитарними методами управління, заляканими деканами і завідувачами кафедр, деморалізованим колективом. Університетом керувала каста наближених до Савіна людей. Ректор, проректори і завідувачі ключових служб університету були вихідцями з «рідного» В. Савіну фізичного факультету (який не виділяється особливими успіхами серед інших факультетів), або співробітниками В. Савіна по Управлінню екології Запорізької держадміністрації. Станом на 8 квітня 2005 року з вишу пішли «добровільно» чи звільнилися під тиском адміністрації 142 науково-педагогічні співробітники, самодостатні, висококваліфіковані спеціалісти. Із 12 деканів було звільнено 9. З юридичного факультету, наприклад, звільнилося 10 викладачів на чолі з деканом. Звільнилася також декан філфаку О. Д. Турган і з нею чверть викладачів-філологів. Ольга Дмитрівна зробила В. Савіну, який приїхав до Запоріжжя з Тульської області, зауваження щодо його небажання вчити українську мову¹⁷¹.

Усе це призвело до зниження авторитету університету серед батьків і абітурієнтів. Бажаючих вчитися в університеті ставало все менше. Уже в 2004 році кількість абітурієнтів зменшилася майже на третину.

Одним із перших кандидатів на звільнення з роботи був і я. Кілька разів В. Савін особисто пропонував мені написати заяву. Доходило до того, що погрожував моїм рідним. Головна причина, як мені здається, полягала в антиукраїнських поглядах В. Савіна, які він майже не приховував. По суті, якщо використовувати сучасну термінологію, В. Савін прагнув перетворити ЗДУ у філію «русского мира». «Русская правда», щотижневик партії «Русское движение Украины», підкреслював «явную симпатию Валерия Васильевича к идее православного славянского единства...»¹⁷².

¹⁷¹ Минобраз: Савин нарушает условия контракта. *МИГ (Запорожье)*. 19 мая 2005.

¹⁷² Див. Григорьев Сергей (председатель Запорожского отделения «Русское движение Украины») По команде «Фас». *Русская правда. Газета для соотечественников*. Учредитель: русское Движение Украины (Киев). 2005. № 15. С. 2.

Одним із перших його заходів на посаді ректора було проведення в університеті семінару «Русский язык и литература: преподавание на Украине», який організувало і фінансувало «Русское движение Украины».

У травні 2004 р. у Запоріжжі на базі «Мотор-Січі» й університету відбувався «Собор народів Белоруси, России, Украины» під гаслом «Три страны – один народ». У межах Собору в університеті проводився «круглий стіл» «Історичне значення козацької Переяславської Ради 1654 року». На «круглому столі» я різко виступив проти ідеї «одного народу» як антинаукової і як прихованої спроби відновлення Радянського Союзу. При цьому я посилався на сучасні праці українських авторів, яких знають і поважають у науковому світі. Гостям із Росії і Білорусії це дуже не сподобалося. Академік П. Толочко, який вів «круглий стіл», переривав мене і не давав змоги закінчити виступ. Розголос про цю подію збурих весь університет і вийшов за його межі.

«Необхідність об'єднання трьох країн» довго і детально обґрунтовувалася й наступного дня в ДК заводу «Дніпроспецсталь». На трибуну піднімалися і заїжджі академіки, і місцеві ряджені козачки. Однак справжній фурор викликала 20-хвилинна промова місцевого технократа, відомого в Запоріжжі керівника, до того ж – Героя України. Перед гостями, представниками місцевого істеблішменту і залученими для «масовки» вчителями та медпрацівниками він почав свій виступ із питання до залу: *«Хто винен у розвалі Великої Держави?»* (мався на увазі Радянський Союз. – Авт.). У відповідь пролунало екзальтоване: *«Жиди!»*. Далі натхненний оратор продовжив: *«Це вірно! Я хочу розповісти про змову жидів і масонів, хоча це комусь не сподобається, і я постраждаю»*. І почав детально розповідати, навівши стандартний набір аргументів з арсеналу махрового антисемітизму, зокрема поінформовав аудиторію про міфічні «протоколи сіонських мудреців», про М. Горбачова – «агента масонів і члена Мальтійського ордена», що отримав від «світового зла» завдання зруйнувати СРСР.

Поки тривав форум, ректор підшукав мені заміну. Погодився молодий доцент факультету, мій колишній докторант, який так і не спромігся написати дисертацію. Знову пролунали неприховані погрози на мою адресу і адресу моїх близьких. Викликав до себе «на бесіду» моїх колег, прагнучи схилити їх виступити з вимогою моєї відставки. Водночас В. Савін не зупинявся перед відвертою брехнею та інсинуаціями. Так, на нараді ректорів вишів та інших навчальних закладів, яка відбувалася в Запорізькому технічному університеті за участі заступника міністра внутрішніх справ України і начальника обласного управління внутрішніх справ, В. Савін заявив, що веденню в ЗДУ агітації на користь В. Януковича йому заважає декан Ф. Турченко, який (яка нісенітниця!) роздає гроші студентам, щоб вони їхали до Києва на Всеукраїнський студентський з'їзд. А згодом на апаратній нараді в облуправлінні МВС генерал дав вказівку перевірити мене «на предмет хабарів». У нараді брав участь підполковник МВС Микола Назаренко, колишній студент-заочник, який у роки «перебудови» під моїм керівництвом писав дипломну роботу про організовану злочинність в СРСР. Його

знали як принципового і чесного офіцера. Він підвівся і чітко сказав, що професора Турченка знає давно і добре, і абсолютно впевнений, що хабарів він не бере.

У цьому переконався і сам В. Савін, коли разом зі своїми клеветами провів розмови зі студентами, їхніми батьками, викладачами факультету та іногородніми кандидатами наук, які захищалися в нашій спецраді. Нічого втішного для себе він не дізнався, але довідався, що спроби двох професорів (один із них – завідувач кафедри) ввести на факультеті систему поборів зі студентів, закінчилися їх звільненням. Після цих перевірок він почав обзивати мене «демократом» і «революціонером». Звичайно, з іронією.

Отже, конфлікт із В. Савіним зайшов далеко і я мусив боротися до кінця.

Тиск з боку ректора трохи послаб, коли на телевізійній програмі «Вредные вопросы» (телекомпанія «Алекс»), яку вів М. Фролов, пролунала інформація, що ректор В. Савін хоче звільнити з посади декана професора Ф. Турченка і що про це «вже пів міста знає»¹⁷³.

Микола Олександрович тоді не просто вів програму богуслаєвського «Алекса», він був ректором обласного інституту післядипломної освіти вчителів (ЗОІППО) і одним із керівників проурядового штабу, який керував підготовкою до президентських виборів, що наближалися. Він сказав в ефірі правду, хоча і не всю. Доповню його. Коли в розмові з В. Савіним я уточнив, *«йдеться про звільнення з посади декана, чи взагалі з університету?...»*, той не дослухав до кінця і відповів: *«Взагалі. Я вже домовився. Тебе візьме Огаренко в КПУ»*.

Звичайно, заяву я не написав. Почав думати, що робити, і вирішив їхати до Києва «шукати правду». Хотів звернутися до І. Кураса, мого офіційного опонента по докторській і співавтора статті про М. Міхновського в УІЖ. Він тоді обіймав високу державну посаду. Нещодавно я йому вручив «презент» – нашу «Коротку енциклопедію українського козацтва». Але Івана Федоровича в місті не було. Без особливої надії заїхав до Руслана Пирога, який працював директором Державного архіву громадських об'єднань (колишній Центральний партархів). Руслан Якович пообіцяв допомогти. Через кілька днів відбувся його візит до Міністра В. Кременя. Після цього був дзвінок з Києва, і В. Савін на деякий час від мене відчепився.

Через два тижні після цієї історії в команді нового ректора спалахнув скандал. 31 серпня 2004 р. на зборах трудового колективу, де В. Савін звітував про свою роботу за рік після обрання, проректор з питань гуманітарної освіти і виховання Володимир Коляда запропонував визнати роботу ректора незадовільною. Незважаючи на те, що голосування було відкритим, В. Коляду підтримали проректор з навчально-методичної роботи М. Некоз, декан історичного факультету Ф. Турченко і ще кілька

¹⁷³ Див.: Боглевская О. Так останется ли профессор Турченко в ЗГУ? *Позиция. (Запорожье)*. 16 июля 2005 ; *Наш город (Запорожье)*. 14 липня 2004.

викладачів університету¹⁷⁴. Складалася своєрідна антисавінська «коаліція», до якої з часом приєднувалися все нові й нові викладачі університету. З іншого боку, В. Савін продовжував боротьбу з незгодними. Через деякий час М. Некоз і В. Коляда були звільнені з посади проректорів. Наказом ректора М. Некоза перевели на нашу кафедру на посаду професора, В. Коляда перейшов на роботу в технічний університет.

У серпні-вересні 2004 року вибухнув скандал з приводу відсутності обіцяних ректором місць у гуртожитках, що викликало обурення студентів і батьків. Замість відвертої розмови В. Савін вдався до силового варіанта вирішення проблеми – розгону незадоволених за допомогою міліції.

Восени 2004 р. у країні загострилася політична ситуація. Наближалися президентські вибори, у яких головними претендентами були Віктор Янукович і Віктор Ющенко. Передвиборчу кампанію вели і потім зняли кандидатури на користь В. Ющенка, М. Бродський і Ю. Тимошенко. Я був довіреною особою кандидата В. Ющенка і на деякий час одержав певний «імунітет» від переслідування. Однак доводилося «розриватися» між факультетом і виборчим штабом. Пам'ятаю, як у палаці спорту «Юність» ми оголошували програми кандидатів у Президенти від демократичного табору: я – В. Ющенко (Народний Союз «Наша Україна»), О. Старух – М. Бродського (партія «Яблуко»). Не пам'ятаю хто – Ю. Тимошенко (партія «Батьківщина»). Коли я почав викладати програму В. Ющенка, із залу на президію полетіли яйця. Незадовго до цього сталася гучна історія з В. Януковичем, коли той в аналогічній ситуації в Тернополі театральньо знепритомнів, його доправили в лікарню і потім заявили про його черепно-мозкову травму. Як не дивно, я не злякався і навіть устиг перехопити одне яйце, витер носовою хустиною руки і продовжував промову. Організатору цієї акції, відомому в місті регіоналу, до речі, старшому від мене, після акції я вголос сказав кілька нецензурних слів.

Одинадцятого жовтня, через кілька днів після цієї події, міліція затримала двох студентів історичного факультету – В'ячеслава Зайцева і Сергія Дідика, які кидали бруд у рекламний щит, установлений на підтримку В. Януковича. Студентів притягнули до адміністративної відповідальності і арештували на три доби. Цілі та ідеї, якими вони керувалися, були суто політичними, що вони і зафіксували в пояснювальних. Деканат попередив цих студентів про недопустимість у подальшому дій, що створюють негативний імідж університету. Здавалося, що на цьому можна було поставити крапку. Проте 15 жовтня наказом виконувача обов'язків ректора Г. Брехаря (ректор В. Савін був за кордоном) ці студенти були відраховані з університету. Це відрахування мало характер політичної розправи. Законних підстав для цього не було. На захист студентів виступила рада історичного факультету ЗДУ, студентська громадськість

¹⁷⁴ Коляда В.: «Как только мы от выборов перешли к практической работе, я сразу понял, выбор мы сделали неправильный». *Подробности. (Запорожье). Еженедельник*. 2004. 9 сентября.

міста. Петицію студентів усіх вишів міста підписали 500 осіб і вручили В. Савіну особисто. Відбувся студентський мітинг на захист відрахованих. Перебуваючи в ці дні в Запоріжжі, кандидат у Президенти України В. Ющенко заявив на масовому мітингу, що права відрахованих будуть відновлені. Але після свого повернення з-за кордону ректор В. Савін не тільки не скасував рішення проректора, але й погрожував відрахувати найбільш активних протестувальників.

Інформація про події в Запоріжжі докотилася до Києва. Коли вже не можна було мовчати і виступи студентів в Україні почали набувати масового характеру, заговорив Міністр В. Кремень. Саме як політичну розправу охарактеризував він це відрахування в ЗДУ. Зокрема у своєму виступі перед телеглядачами Міністр вказав на запорізькі події як на єдиний відомий йому випадок відрахування студентів за політичними мотивами. За його підписом 25 листопада Міністерство опублікувало заяву, що «будь-яке переслідування студентів за їх участь у громадсько-політичних акціях... вважається неприпустимим». Наступного дня на нараді в ректораті я вимагав негайно виконати розпорядження Міністра і скасувати наказ про відрахування студентів. Однак В. Савін відмовився, про що я повідомив колектив факультету.

У відповідь на це рішенням трудових колективів історичного і філологічного факультетів було оголошено безстроковий страйк. Була попередня домовленість між мною і професорами – філологами В. Чабаненком і П. Білоусенком. Подібні страйки прокотилися всією Україною. Я повідомив про наше рішення на загальноміському мітингу, який проходив на запорізькому Майдані в центрі міста на Фестивальній площі. Помаранчева революція докотилася і до Запоріжжя. Я закликав студентів і викладачів інших вишів приєднатися до страйку. Запросив на мітинг В. Толока, і він там також виступив.

Після оголошення страйку В. Савін викликав мене і почав вимагати зупинити його, загрожуючи санкціями СБУ. У відповідь я в присутності невідомих осіб (очевидно, есбеушників, які були в кабінеті) заявив, що страйк припиниться лише після скасування незаконного наказу про відрахування. Наступного дня В. Савін зі своєю «свитою» – проректорами і помічниками – прийшов на збори трудового колективу факультету і повторив свої погрози. Однак підтримки не одержав.

Закінчувався листопад. Після фальсифікації результатів виборів Президента у другому турі в Запоріжжі, як і в інших регіонах України, спалахнуло незадоволення. Як і раніше, особливою активністю відзначалися студенти. Пам'ятаю вечір, коли на підставі сфальсифікованих попередніх результатів виборів оголосили перемогу В. Януковича. Після напруженої роботи в штабі «Нашої України» я, стомлений і деморалізований, прийшов пізно ввечері додому. Раптом телефонний дзвінок і знайомий голос міського голови Є. Карташова: *«Федор Григорьевич! Здесь под мэрией собрались студенты. Ведь все уже ясно. Результаты выборов известны. Необходимо принять реальность. Отзывайте студентов. На улице холодно. Они замерзли»*. Не пам'ятаю, що я йому відповів, але настрої у мене покращився. До організації студентського мітингу я не мав прямого відношення, а факт його проведення сприйняв як сигнал, що не все втрачено.

У країні вирував Майдан, а В. Савін все ще сподівався, що Янукович переможе. Користуючись зв'язками в Києві і використовуючи аргументи, які на чиновників Міносвіти і адміністрації президента діяли безвідмовно, він домогся надання Запорізькому університету статусу національного. Кажуть, під це відомий підприємець Запоріжжя виділив В. Савіну солідну суму. Це були останні укази Президента В. Кучми, які він підписував, не вчитуючись. У таких умовах був підписаний і наказ ректора про репресованих студентів історичного факультету. Цей наказ був обнародований на початку грудня 2004 р., коли зволікати далі було неможливо. Однак варто ознайомитися з цим документом, щоб зрозуміти, що це знущання над здоровим глуздом. Студенти так і залишалися винними, лише відрахування було замінене доганою. До того ж, наказ було підписано «заднім числом» – 24 листопада, а студентів ознайомили з ним лише на початку грудня, через тиждень.

Помаранчева революція закінчилася інавгурацією Президента В. Ющенка на площі Незалежності 23 січня 2005 року. Увечері в палаці «Україна» відбувся святковий концерт. Було багато знайомих з усіх регіонів України. Із ними зустрічався на політичних акціях і наукових конференціях. Усі присутні були сповнені надій на майбутнє. Панувало переконання, що Україна, нарешті, стане справді незалежною, демократичною, європейською країною. Несподівано мій погляд зупинився на знайомому силуеті. Моєму здивуванню не було меж, коли я впізнав міського голову Запоріжжя Є. Карташова, одного з найвпливовіших регіоналів області. Він був у компанії двох співробітників запорізької мерії. Запитав себе, як вони тут опинилися. Відповіді не знайшов, але зрозумів, що не все просто й однозначно в Україні і що радіти остаточній перемозі революції ще рано.

Після Помаранчевої революції був створений коаліційний уряд, у якому Міністром освіти і науки став соціаліст С. Ніколаєнко. А в Запоріжжі В. Савін продовжував керувати університетом. Президент В. Ющенко порекомендував ректорам, які

З академіком Ярославом Ісаєвичем у палаці «Україна» на інавгурації Президента України Віктора Ющенка

порушували Закони під час виборчої кампанії, прийняти рішення про продовження чи припинення своєї роботи самостійно. В. Савін заявив, що це його не стосується, і він не думає про добровільну відставку. Він робив усе, щоб пристосуватися до нової влади. Зокрема, вийшов із СДПУ(о), написав заяву про вступ до СПУ – партії, до якої належав Міністр освіти. Навіть написав листа лідеру Соцпартії О. Морозу. Робив кроки, щоб нормалізувати відносини зі мною. Я відкинув ці спроби і зосередив зусилля, щоб показати новій владі, хто такий В. Савін насправді, як він став ректором і що робив на цій посаді два роки колишньої влади. Серед викладачів і студентів виявилось багато бажаючих взяти участь у цій роботі. Цілі пакети матеріалів про зловживання В. Савіна і необхідність провести перевірку його діяльності були відіслані Президенту і Міністру освіти і науки.

Як не дивно, але чи не найбільш активним у цій діяльності виявився М. Некоз, якого після звільнення з посади проректора було переведено на посаду професора кафедри новітньої історії України. Отже, два найбільш рішучі противники В. Савіна опинилися на одній кафедрі. Савін сподівався, що ми «перегриземосся» і М. Некоз звільниться з університету. Однак помилився. Микола Денисович продовжував працювати і боротися з В. Савіним.

Однак на якомусь етапі ми зрозуміли, що жодні письмові звернення викладачів університету не діють. В. Савін і його команда через ЗМІ і канали Соцпартії підключилися до кампанії «обілювання» ексректора. Необхідно було їхати до Києва.

У березні 2005 р. президент зустрічався з ректорами вишів III і IV рівнів акредитації. В. Савін на нараду не приїхав. Він тоді був у Китаї. Група студентів Запорізького університету влаштувала перед приміщенням, де відбувалася нарада, пікет з лозунгами *«Савіну stop»*, *«Міністре, ПОРА відкрити очі і кримінальну справу»*, *«Ні «савінізму» в Запоріжжі!»*. До студентів вийшов Міністр С. Ніколаєнко, а потім і Президент В. Ющенко. Відбулася розмова зі студентами. Міністр повідомив президенту, що знає про стан справ у ЗНУ і наступного тижня туди буде відряджена комісія. Потім сказав: *«Єдине, що залишається робити, це запросити Валерія Савіна в Міністерство і запропонувати йому написати заяву про звільнення за власним бажанням»*. У присутності студентів заступнику міністра М. Степку було доручено вирішити «справу Савіна»¹⁷⁵.

Однак ніякої комісії наступного тижня в ЗНУ не було. Ми вирішили нагадати новій владі її обіцянку розібратися зі станом справ у ЗДУ. Якраз очікувався візит Президента до Запоріжжя. Народний депутат Сергій Соболев допоміг групі студентів-активістів на чолі з професором Наталією Торкут прорватися до Віктора Андрійовича і Юлії Тимошенко в запорізькому аеропорту і нагадати їм про «справу Савіна». Під час

¹⁷⁵ Вільна ініціатива «Студентська хвиля». Громадська організація «Пора». Віктор Ющенко: «Нужно помочь господину Савину собрать вещи» (Листівка). *Архів Ф. Г. Турченка*.

короткої розмови зі студентами Президент сказав присутньому поряд в. о ректора Г. Брехарі: *«Чому Ви повертаєтеся спиною до студентів? Необхідно допомогти пану Савіну зібрати речі»*.

Водночас «справою Савіна» займався губернатор Ю. Артеменко, який відразу після призначення головою облдержадміністрації вивчив стан справ в університеті та ініціював запит до міністерства освіти і науки з клопотанням направити до ЗНУ комісію для всебічної перевірки діяльності ректора В. Савіна. Я мав персональну зустріч із ним, під час якої я познайомив нового губернатора з документами і матеріалами, які характеризували діяльність В. Савіна і його команди. Із висоти сьогодення мені здається, що без активної участі губернатора «справу Савіна» нам було б важко зсунути з мертвої точки.

Урешті-решт, 3 квітня 2005 року Міністр відрядив до Запорізького університету комісію в складі 10 осіб на чолі з начальником департаменту вищої освіти Ярославом Болюбашем. Комісія підготувала попередні висновки і доповіла на Раді університету в присутності В. Савіна. У своєму виступі В. Савін відкинув усі зауваження. Довідка на 20 сторінках була підписана в Києві 12 квітня. Про що там говорилося, знали лише в загальному розумінні. Однак у Запоріжжі поширювали чутки, що пропонують звільнити В. Савіна. Напевне, він здогадувався про зміст довідки, бо ще не встиг Я. Болюбаш покинути Запоріжжя, як у В. Савіна різко «погіршилося здоров'я» і він пішов на лікарняний. Міністерство чекало, коли він «вихворіється», щоб оголосити перед колективом у його присутності довідку і рішення Міністра.

Проте «хвороба» затягувалася. В Савін говорив, що «лікуватися» буде не менше, ніж місяць-півтора. Однак це не завадило йому продовжувати бурхливу діяльність: проводити ректорати, Вчені ради університету, постійно бути присутнім на робочому місті і приймати важливі рішення щодо життя університету, зокрема кадрові. Своїм наказом він звільнив в. о. декана юридичного факультету П. Хряпінського, який свого часу був палким прибічником В. Савіна, а потім перетворився на його противника. «Хворий» В. Савін часто виступав на телебаченні, давав інтерв'ю і писав статті в газети. Він запевняв слухачів, що все, що говорять про перевірку ЗНУ комісією Я. Болюбаша, «на 98 відсотків не відповідає дійсності», а порада президента добровільно піти з посади його не стосується. Усе це призвело до того, що в міністерство освіти і науки, прем'єр-міністру і президенту знову посипалися скарги. У Києві нарешті зрозуміли, що необхідно приймати рішення. Дванадцятого квітня о 10 год. 59 хвилин в університет на ім'я ректора ЗНУ В. Савіна прийшло повідомлення за підписом заступника Міністра М. Степка, у якому було сказано, що *«з Вами буде достроково розірвано контракт у зв'язку з невиконанням умов контракту і Ви будете звільнені з посади ректора Запорізького національного університету ...»*¹⁷⁶. Наступного дня, 13 травня, до Запоріжжя з «Довідкою про перевірку діяльності Запорізького національного університету» прибув заступник міністра М. Степко. На розширеній

¹⁷⁶ Архів Ф. Г. Турченка.

вченій раді він прочитав довідку і на закінчення додав: «Остаточне рішення про доцільність перебування на посаді ректора Валерія Савіна повинен прийняти Міністр. Думаю, це відбудеться найближчим часом»¹⁷⁷. Ректора В. Савіна на Раді не було, хоча напередодні він неодноразово з'являвся в університеті. Цей факт заступник міністра прокоментував так: *«Або він неправильно працює, або неправильно лікується»*.

Багато членів вченої ради, які чекали наказу Міністра про звільнення В. Савіна, були розчаровані. Але М. Степко пояснив, що процедура вимагає, щоб В. Савін з'явився в міністерство і розписався під цим повідомленням. Однак В. Савін проігнорував його. Через день це повідомлення було вислане на адресу університету вдруге, причому в. о. ректора Г. Брехарі було наказано ознайомити з ним В. Савіна. Цей наказ Г. Брехаря не виконав, хоча з В. Савіним підтримував постійний зв'язок. Щодо В. Савіна, то він зреагував майже миттєво. Шістнадцятого травня він відправив «Доповідну записку» Міністру С. Ніколаєнку. Копії були спрямовані Прем'єр-міністру Ю. Тимошенко, Голові Верховної Ради В. Литвину, голові Соцпартії О. Морозу, голові Компартії П. Симоненку і політраді політичних партій у Запорізькій області. Характерно, що Президента України В. Савін на цей раз своєю увагою обділив. Не став В. Савін пересилати цю записку і голові обласної ОДА Ю. Артеменку, хоча його ім'я як головного представника нової влади в «Доповідній записці» згадувалося: *«... Після призначення його губернатором облдержадміністрація ініціює запит до Міністра освіти і науки з клопотанням направити в ЗНУ комісію для всебічної перевірки щодо діяльності ректора»*. У своїй записці В. Савін *«досить високо»* оцінює і нашу роботу. На запитання «Хто мене хоче звільнити», він відповідає: *«В університеті – це переважно група викладачів історичного факультету, що мала і має свою кандидатуру на посаду ректора, займала і займає активну політичну позицію, вживає революційні методи боротьби...»*. Лист закінчувався прихованою загрозою на адресу губернатора: *«При трагічному результаті подій відносно мене (малося на увазі «різке погіршення здоров'я» чи можливе самогубство. – Авт.) всю провину і відповідальність я покладаю на владу і персонально на Артеменка Юрія Анатолійовича»*¹⁷⁸. До речі, В. Савін звинуватив губернатора у свідомому спотворенні інформації про його діяльність на посаді ректора і через це подав до суду.

Про це листування В. Савіна ми дізнавалися і зреагували одразу ж. Сімнадцятого травня ми з М. Некозом запропонували деканам усіх факультетів звернутися до В. Савіна з відкритим листом і вимогою добровільної відставки. Як аргументи в листі зазначалася довідка МОН, позиція Запорізької ОДА, хворобливий стан здоров'я адресата, напружена морально-психологічна атмосфера в колективі. Лист підписали декан історичного факультету Ф. Турченко, філологічного факультету – П. Білоусенко, факультету журналістики – В. Манакін, юридичного факультету – Т. Денисова,

¹⁷⁷ Минобраз: Савин нарушает условия контракта. МИГ. (Запорожье). 2005. 19 мая.

¹⁷⁸ В. В. Савін. Доповідна записка. (16.05.2005 р.). Архів Ф. Г. Турченка.

факультету фізичного виховання – М. Маліков, факультету менеджменту – І. Шавкун, факультету післядипломної підготовки – Л. Кривега, факультету довузівської підготовки – І. Бакаленко. Ми були задоволені, але рано-вранці наступного дня мені телефоном повідомили, що відкликають свої підписи В. Манакін і М. Маліков. Відмовилися підписати декан факультету соціології та управління М. Лепський, економічного факультету А. Кушнік, математичного факультету С. Гоменюк, фізичного факультету О. Осипов, факультету іноземної філології А. Приходько, біологічного факультету Л. Омеляничук, факультету соціальної педагогіки та психології Л. Міщик¹⁷⁹.

Лист ми залишили в ректораті. Г. Брехаря передав його В. Савіну. Була і відповідь, яку В. Савін у відеозаписі передав «з підпілля» через Г. Брехарю членам Вченої ради. У своїй відповіді В. Савін виправдовувався, заявляв про необ'єктивність комісії МОН і про довіру більшості деканів. Мені потім довго не хотілося дивитися цим деканам в очі.

Остаточного зрозумівши, що В. Савін і його прибічники на чолі з Г. Брехарею діють заодно, ми, ініціативна група професорів ЗНУ в складі Ф. Турченка, М. Некоза і П. Хряпінського, звернулися до департаменту кадрів вищої освіти Міносвіти з пропозицією на проведення незалежного пошуку з метою ознайомлення В. Савіна зі змістом повідомлення МОН. Ми одержали дозвіл і почали юридично коректно діяти. 27 травня 2005 р. прийшли в ректорат, але, як і очікувалося, на роботі В. Савіна не було. Було складено акт, у якому констатувалося, що 27 травня з 8.00 до 20.00 В. Савін був відсутній на робочому місці. Акт підписали 9 свідків – викладачі університету. Цього дня Г. Брехаря був у відрядженні і обов'язки в. о. ректора ЗНУ виконував проректор з науково-педагогічної роботи В. Гіржон. Ми поставили його перед фактом, і він змушений був першим підписати цей акт. Наступного дня ми знову прийшли в ректорат. Об 11 год. 40 хв з телефону приймальної ректора на мобільний телефон В. Савіна професор М. Некоз зателефонував і дослівно прочитав лист заступника міністра. Пропозицію зустрітися і обговорити ситуацію, В. Савін відхилив, мотивуючи це тим, що перебуває «в гостях у свого товариша в Сімферополі». Після цього ми склали акт про розмову з В. Савіним, за нашими підписами, завіреними печаткою відділу кадрів, який було відправлено в Міністерство¹⁸⁰. Був здійснений також аудіозапис телефонного діалогу. Усі ці свідчення ознайомлення В. Савіна з попередженнями міністра ми переправили до Києва.

З дня на день ми чекали рішення Міністра. Університет був паралізований. Прихильники В. Савіна поширювали чутки, що в нього в Києві є «важелі» і він уже «завіз,

¹⁷⁹ Відкритий лист деканів факультетів університету від 17 травня 2005 р. *Архів Ф. Г. Турченка*.

¹⁸⁰ Акт про ознайомлення ректора Запорізького національного університету В. В. Савіна з текстом Листа Заступника міністра освіти і науки України М. Ф. Степка від 12.05.05, №1/II-2343. *Архів Ф. Г. Турченка*.

кому треба, кейс із грошима». Говорили навіть про суму – 3 млн гривень. Слід зазначити, що в університеті вірили в це. Особливо сподівалися на чудодійну ефективність хабара ті, хто прилаштувався в університеті при В. Савіні. Однак усі ці чутки розвіялися, коли виявилось, що 15 червня 2005 р. Міністр підписав наказ № 595-к «Про звільнення В. Савіна». Наступного дня були підписані ще два накази: № 606-к, про звільнення з 17 червня 2005 року від виконання обов'язків ректора Запорізького національного університету Брехарі Г. П., і № 607-к, про призначення Турченка Ф. Г. виконувачем обов'язків ректора ЗНУ з 18 червня 2005 року до заміщення вакантної посади ректора в установленому порядку.

Усі ці накази привіз В. Биковський – начальник департаменту кадрової роботи МОН України. Про його приїзд і необхідність зібрати колектив для важливого повідомлення в ректораті знали, але на зустріч з в. о. ректора Г. Брехарею він не поспішав. Спочатку у моєму кабінеті на історичному факультеті відбулася його нарада з представниками колективу, яких у Міністерстві вже знали як послідовних противників В. Савіна. Крім мене, на нараді були М. Некоз, П. Білоусенко, В. Коляда, В. Хряпінський, Л. Шейко. Це був «антисавінський штаб». Характерно, що усі вони без винятку були у свій час прихильниками В. Савіна і голосували за нього. Під час бесіди В. Биковський зачитав накази Міністра. Я намагався дискутувати з приводу призначення мене виконувачем обов'язків ректора університету, але дискусія закінчилася, коли мене запитали: *«Так що, Ви хочете, щоб в. о. ректора і далі залишався Г. Брехаря?»*.

О 14 годині відбулися збори колективу. Першим виступив В. Биковський. Він прочитав накази Міністра і надав слово новому виконувачу обов'язків ректора, тобто мені. Текст цього виступу в мене зберігся, і я наведу кілька уривків:

«Не хотілося б, щоб моя поява тут була оцінена як чиясь перемога, чи чиясь поразка. У мене у цьому залі немає ворогів. Є колеги, яких об'єднує турбота про дальшу долю Запорізького університету. Я добре розумію статус в. о. ректора і всі можливості і всі обмеження, які випливають з цього. Є стратегічні завдання, які буде вирішувати новий ректор, а є нагальні, які ми будемо спільно вирішувати до виборів. Перш за все, організовано, чесно, відповідно до Закону провести вибори ректора. Я пам'ятаю, як проводилися минулі вибори, коли «обирали» В. Савіна і зроблю все, щоб це не повторилося знову. Тиск на виборців – явний і прихований, буде усунутий. Вибори повинні консолідувати колектив, а не поглиблювати розкол. Чи буду висувати свою кандидатуру я? Не знаю, але знаю, що маю право. Слід враховувати стислі терміни підготовки виборів, початок відпусток, роботу приймальної комісії, підготовку до нового навчального року. По-друге, до нагальних питань відносяться ті, що випливають з рішення комісії МОН, зокрема й кадрові. Це дуже сильний документ, який орієнтує нас на усунення виявлених недоліків і відкриває можливості для цього. Найближчим часом будуть проведені наради з керівниками усіх структурних підрозділів. Повторюю, всі повинні і далі виконувати свої службові обов'язки».

Оголошення про вибори були опубліковані в газеті «Освіта України» 17 червня. Документи претендентів на вакантну посаду приймалися до 5 липня, а вибори були призначені на 12 липня.

Знову постало питання, кого ми висунемо і будемо підтримувати на виборах ректора. Для мене було все зрозуміло. Ще восени 2004 року М. Некоз і В. Коляда – колишні прибічники В. Савіна, які перетворилися на його опонентів, звернулися до мене з пропозицією подумати про альтернативу В. Савіну на позачергових виборах ректора. Їх ми пов'язували з очікуваною перемогою помаранчевих сил. Запропонували мене як довірену особу В. Ющенка. Уже тоді я відмовився і порекомендував С. Тимченка – «нейтральну особу», який не був пов'язаний із боротьбою угруповань в університеті і на виборах у жовтні 2003 року одержав 45 відсотків голосів делегатів конференції. У листопаді 2004 року відбулася зустріч з С. Тимченком, під час якої М. Некоз і В. Коляда у моїй присутності дали об'єктивну оцінку стану справ в університеті, перепросили Сергія Михайловича за свої помилки і запропонували йому ще раз погодитися на участь у майбутніх виборах ректора. Сергій Михайлович уже був готовий до цієї розмови (я йому попередньо повідомив), але пообіцяв подумати. Однак як тільки було опубліковане оголошення, він почав готуватися до виборів. Як «запасний варіант» було вирішено написати заяву на участь у виборах і мені.

В. о. ректора ЗНУ Ф. Турченко і голова ЗОДА Ю. Артеменко
на марафоні «Європа – це ми». Червень 2005 р.

Проте до виборів ще залишався майже місяць. Закінчувався навчальний рік, йшли державні экзамени, колеги готувалися до відпусток, здійснювалися планові ремонти, необхідно було думати про новий навчальний рік. Усе це, і багато чого іншого, виконувач обов'язків ректора мав постійно контролювати. Були й питання, які вимагали негайного вирішення. Зокрема сталася «надзвичайна подія» на факультеті соціальної психології і педагогіки. Викладачі повідомили мені, що декан Л. Міщик примушує їх ставити оцінки на випускних экзаменах двом студенткам, які перебувають за кордоном. Виявляється, що це звичайна практика. Студенткам заочно кілька семестрів підряд «закривали» сесії і вони навіть одержували стипендію в університеті. Розуміючи, що деканеса є особою, наближеною до В. Савіна, ніхто з викладачів уголос не протестував, хоча між собою про це говорили. На цей раз запротестували тому, що В. Савіна усунули від ректорства, а экзамени приймала Державна комісія, членами якої були вони. Була спокуса звернутися до правоохоронних органів, і таким способом завдати ще одного, гучного удару по «системі савінізму» в університеті. Проте в студентів виявилися впливові батьки, один із яких був головою важливої профільної комісії облради, а інший працював у правоохоронних органах. Саме ці люди через спільних знайомих порадили мені «не виносити сміття з хати», бо це «компрометує університет». Студентки через кілька днів приїхали до Запоріжжя, комісія їх атестувала і вони одержали дипломи. Правда, повертати стипендії їх ніхто не примушував. Скандал закінчився тим, що деканеса Л. І. Міщик написала заяву про звільнення і невдовзі покинула Запоріжжя. Їй запропонували посаду у Глухівському педагогічному інституті.

Наступним питанням, яке вимагало негайного вирішення, була нормалізація роботи приймальної комісії, яка залишалася найбільш корумпованою структурою університету. Невипадково наказом В. Савіна відповідальним секретарем комісії була призначена Н. Приходько – начальниця навчального відділу, колишня співробітниця В. Савіна по Департаменту екології ОДА. Про неї у довідці МОН було сказано як про особу, що не має відповідної освіти, досвіду роботи у вищій школі і не може керувати приймальною комісією. Своїм наказом я звільнив Н. Приходько від обов'язків відповідального секретаря і призначив на цю посаду доцента кафедри новітньої історії України В. Ткаченка, людину кристалевої чесності і високої відповідальності. Довелося також замінити деяких голів предметних комісій. Я не сподівався, що на це зверне увагу В. Савін, який усе ще продовжував «хворіти». Однак раптом він вискочив з «підпілля» і почав буквально благати В. Ткаченка відмовитися від роботи у приймальній комісії, а коли той не погодився, навіть погрожував йому розправою.

Поведінка В. Савіна мені була зрозумілою. Він втрачав не лише джерело «нетрудових» доходів, а й канал впливу на батьків і родичів абітурієнтів, серед яких були впливові особи у владі, правоохоронних органах і бізнесі. Ми продивилися списки студентів-контрактників набору 2003 і 2004 років, які були звільнені від оплати на

юридичному і економічному факультетах і переведені на держзамовлення. Переважно їхні батьки чи родичі – відомі в місті чи області люди, далеко не бідні. Комісія МОН виявила незаконні надання пільг по оплаті за навчання на загальну суму 1 187,7 тис. гривень.

Поки колектив університету готувався до виборів, В. Савін переконував своїх прихильників, що його звільнили незаконно (*бо хворого(!?) звільняти не можна*) і що він обов'язково відновиться на роботі через суд, і тоді «кожен отримає своє». Намагався тиснути і на мене. Один із деканів публічно висловив незадоволення тим, що я зайняв кабінет проректора Г. Брехарі (який був у відпустці), а не залишився до виборів на своєму факультеті і звітди виконував обов'язки в. о. ректора. Щоб керувати університетом зі свого деканатського телефону – у такій карикатурній ролі я себе не міг уявити! Дискутувати не став, а просто у відповідь створив комісію, яка відкрила кабінет ректора, описала речі Савіна, що там знаходилися, запакувала їх у ящики для зберігання і опечатала кабінет знову. Це спричинило спалах обурення у його прихильників. З іншого боку, у їхньому середовищі почалася деморалізація. Деякі почали дистанціюватися від експроректора, приходили до нас і заявляли про свою підтримку. Чи не першим був Юрій Сисоєв, голова профкому ЗНУ. Він краще, ніж вся міністерська комісія, знав усі секрети діяльності Савіна і першим із найближчого оточення зрозумів безперспективність його підтримки.

Однак не все було благополучно і в нашій команді. Чим ближче до виборів ректора, тим тривожнішим ставав М. Некоз. Він почав цікавитися, яке місце йому запропонують у новому керівництві університету. Коли я запропонував не обговорювати це питання до перемоги, він обурився і сказав, що піде на вибори самостійно. Були довгі умовляння, але марно. Микола Денисович був упевнений, що за нього проголосує понад 30 відсотків. Посаду проректора запросив і мій колишній студент, молодий професор О. Свідін, який при В. Толоку був проректором ЗДУ і переймався соціально-побутовими питаннями, а після захисту докторської пішов на роботу в КПУ до В. Огаренка. Зі Свідіним ми відмовилися вести розмову про «портфелі», і він також вирішив йти на вибори самостійно.

Щодо прибічників О. Савіна, то ядро їх збереглося, хоча тепер групувалося навколо експроректора Г. Брехарі. У команді В. Савіна цю людину вважали «сірим кардиналом», і все, що відбувається в університеті, сприймалося як реалізація його хитромудрих комбінацій. Зокрема говорили, що саме він об'єднав усіх противників ректора В. Толока в одну команду, скомпрометував його, помітив у миршавого Савіна «наполеонівський комплекс» і допоміг йому стати ректором. До речі, коли мене призначили в. о. ректора, то в університеті раптом заговорили, що це також комбінація Г. П. Брехарі і «прикуплених» Савіним чиновників з МОН, які позбавили мене права претендувати на посаду ректора. Поширювалися чутки, що особа, яка виконує обов'язки ректора під час виборчої кампанії за Законом не має права претендувати на посаду ректора. Говорили, що «гросмейстер» Брехаря у такий спосіб

поставив мені – «шахісту-початківцю», *кіндермат*. Для переконливості, Г. Брехаря навіть показував скрізь партійний квиток члена ВО «Батьківщина», якою керувала Ю. Тимошенко. Недавно одержаний партквиток мене не вразив, як і посилення на Закон. Я знав, що ця норма закону ще не діє і розумів, що, вважаючи мене головним претендентом, просто хочуть вивести з рівноваги.

Коли стало відомо, що в боротьбі за ректорство братиме участь С. Тимченко, тактика Г. Брехаря і його команди змінилася. У ректори вирішили висунути, крім самого Г. Брехаря, ще кількох осіб, зокрема декани біологічного факультету Л. Омелянчик і факультету фізичного виховання М. Малікова. Передбачалося, що за Г. Брехаря проголосують виборці фізичного і математичного факультетів, а також колишні співробітники Департаменту екології ОДА, працівники навчальної частини, відділу кадрів, бухгалтерії та інші допоміжні структури університету, якими керували «люди Савіна». Мені говорили, що Л. Омелянчик і М. Маліков на виборах знімуть свої кандидатури і закличуть проголосувати своїх симпатиків за Г. Брехарю. Сподівалися одержати не менше 50 відсотків голосів.

Ми не вірили цим прогнозам. Пам'ятаючи, як у 2003 р. В. Савін пів року брутально формував «під себе» більшість делегатів конференції трудового колективу, на якій його обирали, ми робили все, щоб цього разу процес формування проходив максимально прозоро і демократично. По-перше, жоден із викладачів і співробітників університету за час виборчої кампанії не був звільнений. По-друге, ми не втручалися у хід виборів делегатів конференції, які проходили на факультетах, відокремлених структурних підрозділах, відділах та інших внутрішніх структурах університету. Більшість їх очолювали «висуванці» В. Савіна, які, прогнозовано, і стали делегатами конференції. Коли список делегатів був сформований, ми, звичайно, проаналізували його. Виявилося, що частина з тих, чий настрій був прогнозованим, будуть голосувати за Г. Брехарю, а інша (за чисельністю така сама) віддасть голоси за нас. Але залишалися такі, прогнозувати позицію яких ми не могли. Саме на здоровий глузд цих простих викладачів і співробітників, яким чи не вперше дали право вільно обирати, ми і сподівалися.

Однак, щоб мати чіткіше уявлення про настрої в колективі, вирішили провести соціологічне опитування. Зробив його член нашого «штабу», кандидат філософських наук. В. Коляда. Він мав досвід проведення соціологічних досліджень на виборах міського голови міста, «вгадав» результат і, як я зрозумів, був щедро винагороджений. У нашій анкеті були вказані кандидати, які вже подали заяви до Міністерства: Г. Брехаря, М. Некоз, М. Маліков, О. Скідін, С. Тимченко, Ф. Турченко, а також В. Толок. Було поставлене питання: «За кого з ймовірних кандидатів на посаду ректора Ви б проголосували». На це питання дали відповідь понад 300 працівників університету. Результати були такі. Брехаря – 9,68 %, Толок – 9,45 %, Некоз – 3,23 %, Маліков – 4,03 %, Скідін – 1,61 %, Тимченко – 18,55 %, Турченко – 40,32%. Проголосували б проти всіх – 17,74 %. Кілька бюлетенів були зіпсовані.

Ці соціологічні припущення істотно вплинули на хід виборчої кампанії. Вона надала нам відчуття впевненості. Не буду довго описувати і власні емоції, коли я побачив результати опитування. Скажу лише, що для мене це означало, що вся довга і напружена боротьба з В. Савіним і його прислужниками мала сенс. Зрештою, цей результат я оцінив як наслідок Помаранчевої революції, з активною участю в якій в університеті і місті пов'язували мою особу. Щодо С. Тимченка, то він сказав, що я повинен «йти до кінця», а він зніме свою кандидатуру. Але під час розмови я ще раз підтвердив своє рішення закликати делегатів голосувати за нього. Стосовно О. Скідіна, доктора соціологічних наук, то він повірив результатам соціопитування і сказав, що висуватися не буде. Те саме вирішив і В. Толок. Тільки М. Некоз звинуватив нас у фальсифікації опитування і повідомив, що в особистих бесідах співробітники університету обіцяли йому значно більшу підтримку, ніж показали ми.

3 новим ректором

Вибори ректора відбулися 12 липня 2005 року.

Зі свого короткого виступу перед делегатами відтворюю головне:

«...Моя програма опублікована і колектив з нею ознайомився. Ми вже вислухали програми інших кандидатів. Усі вони в сумі можуть дати довершений документ. Але я говорив і повторюю: справа не лише в програмах. За своє життя я їх бачив безліч. Справа в особистостях і їх можливостях. Ці особистості різні і неоднакові їх можливості. Це факт. Його слід визнати, навіть якщо цього заважають амбіції.

Є університет і його проблеми. Вони різноманітні і їх безліч. Під ці проблеми слід вибирати ректора. Я добре знаю усіх кандидатів і високо всіх ціную. Але я бачу лише одного, який відповідає всім вимогам ректора. Це Сергій Михайлович Тимченко – учений-історик, організатор науки, юрист-правник. Нарешті, це, особистість, рівновіддалена від усіх угруповань, які склалися в університеті. Що ж стосується мене, то я залишаюся в команді. Якщо Сергій Михайлович вважатиме, що мене слід залучити до роботи, я готовий».

Прагнучи до максимальної відкритості, підрахунки проводили на великій сцені у присутності всіх делегатів конференції. Один із членів лічильної комісії відкривав по черзі скриньки, виймав по одному бюлетеню, показував іншим членам комісії і телевізійнику, зачитував прізвище переможця і клав на стіл. На столі з'явилися чотири купки. Підрахунки зайняли майже годину. Однак уже через десять хвилин стало все зрозуміло. Коли закінчили рахувати, то виявилось що С. Тимченко одержав 68,4 % голосів делегатів, Г. Брехаря – 20,4 %, М. Некоз – 1,6 %, Проти всіх голосувало 9,6 %. Думаю, що коли б М. Некоз і закликав голосувати за С. Тимченка, то це не додало б йому голосів.

Належно оформлені протоколи результатів виборів представник Міністерства повіз до Києва. Через день ми з Сергієм Михайловичем поїхали до Києва, де ново-

обраний ректор пройшов співбесіду з Міністром і його заступниками. Я скористався випадком, щоб зустрітися з Б. Жебрівським, першим заступником міністра. Він починав навчання в Харківському університеті, де ми зустрілися в 1967 році. Були одностудентами, дискутували. Борис тоді мені здавався дисидентом. Йому не подобався консервативний дух, який, на його переконання, панував на історичному факультеті ХДУ. З другого курсу вони з дружиною перевелися в університет у Горькому, де, як йому говорили, було «більше свободи». Відтоді ми не бачилися. Я чув лише, що в Горькому на історико-філологічному факультеті була викрита якась «антирадянська група». Я запитав його, чи мав він відношення до цієї групи. Він сказав, що мав, але уникав репресій. Як йому це вдалося, заступник міністра не розповів. Розмова була недовгою. Виявилося, що він двадцять років працював у школі на Уралі, потім повернувся в Україну і обіймав посаду начальника головного управління освіти та науки Київської міської державної адміністрації. Борис також слідкував за моїм життям і при зустрічі сказав, що я вже «не той». Що це означало, я так і не зрозумів. Ясно лише, що тепер у кожного з нас «своя правда». Певною мірою, про зміст поглядів Б. Жебрівського свідчить той факт, що першим заступником міністра він деякий час працював і при Д. Табачнику. Разом із ним він проводив промосковські реформи в українській освіті.

Далі був візит Міністра С. Ніколаєнка до Запоріжжя. На позачерговій раді університету він проголосив промову і прочитав наказ про призначення з 13 липня 2005 року доктора історичних наук, професора С. Тимченка ректором Запорізького національного університету. З Міністром в університет прийшов і голова Запорізької ОДА Ю. Артеменко. Він виступив і продемонстрував залу прилади, за допомогою яких В. Савін начебто підслуховував розмови в кабінетах деяких деканів і опозиціонерів. Чи справді так, сказати важко. Принаймні, деканеса факультету фізичного виховання В. Зайцева показувала мені прилад, який вона виявила у себе під робочим столом і який називала «прослушкою». Деканеса юридичного факультету Т. Денисова за допомогою спеціаліста перевірила наявність «прослушок» свій і мій кабінети, але «прослушок» не виявилось. Водночас засвідчую, що бесіди зі мною, які проходили в кабінеті ректора, В. Савін записував. Я бачив на його столі два диктофони, один із них був старої конструкції і при роботі інколи скрипів.

Після зустрічі в університеті на Хортиці, на території фольклорно-етнографічного театру «Запорізькі козаки», відбулася і неофіційна частина. Були присутні ректори регіону, представники ОДА. Тоді було прийнято вручати високим гостям подарунки на згадку. Ми подарували С. Ніколаєнку книжку «Українське козацтво. Коротка енциклопедія». Міністр із задоволенням прийняв подарунок, зазначивши, що він чув про цю нашу книжку схвальні відгуки, зокрема від своєї сестри, вчительки української мови і літератури.

Міністр поїхав, а ми залишилися сам на сам зі своїми проблемами.

Під час зустрічі з Міністром С. Ніколаєнком на Хортиці

Коли новий ректор запропонував мені вакантну посаду першого проректора університету, я не коливався. В. о. декана історичного факультету було призначено доцента кафедри новітньої історії України В. Ткаченка. Через деякий час він був обраний деканом. На жаль, рано помер, не закінчивши першої каденції. Григорій Брехаря, який займав посаду першого проректора при Савіні, після поразки на виборах спробував опротестувати результати, але нічого, крім сміху, ці спроби не викликали. Він був деморалізований, написав заяву про звільнення і виїхав із Запоріжжя. Повернувся на свою посаду проректор з питань гуманітарної і виховної освіти В. Коляда. Решта проректорів і керівників допоміжних структур університету, які свого часу були заведені на роботу в університеті В. Савіним, залишалися на своїх посадах.

Зазвичай перший проректор, на посаду якого я був призначений, займається кадровими питаннями, але в наших умовах чіткого розмежування обов'язків між ректором і мною не було. Ми працювали в тісному контакті. Намірів проводити кадрову чистку в нас не було. Щодо тих колег, які були звільнені з роботи при В. Савіні, то повертати їх вирішили в міру появи вакансій. Така лінія була озвучена на виборах і підтверджена після нашої перемоги. Ми вважали, що такий підхід сприятиме нормалізації становища в колективі. Урешті-решт важливо не те, як співробітник університету колись ставився до ректора В. Савіна, а як він виконує свої службові обов'язки сьогодні – після того, як 68 % делегатів конференції проголосували за нового ректора.

Розділ 9

Цю очевидну істину не визнав В. Савін і частина його прибічників. Вони оголошили звільнення В. Савіна незаконним, здійсненим винятково з політичних мотивів, а С. Тимченка – нелегітимним ректором. Уже у вересні 2005 року В. Савін звернувся до Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя з позовом до МОН України про визнання незаконним наказу Міністра про звільнення. У травні 2006 р. суд після ретельного вивчення всіх обставин справи, допитів багатьох свідків, зокрема керівника комісії МОН Я. Болюбаша, М. Некоза і мене, залишив позов В. Савіна без задоволення. Укотре документально було доведено, що ні в матеріалах комісії МОН, ні в наказі Міністра немає навіть натяку на політику. Йдеться про цілком конкретні порушення в роботі ректора, які негативно відбилися на багатьох сторонах життя вишу. Обласний апеляційний суд 15 серпня 2006 року підтвердив це рішення Орджонікідзевського районного суду. Звільнення було визнане цілком законним.

Зазнавши невдачі відновитися в судовому порядку на посаді ректора, В. Савін і його прибічники розгорнули кампанію дискредитації ректора і його оточення, зокрема й щодо мене.

Зусиллями Савіна та його прибічників і покровителів були інспіровані численні перевірки діяльності нового керівництва університету з боку Міністерства освіти та різних контролюючих органів. Протягом 2005-2006 років ЗНУ пережив близько 40 перевірок. Пік перевірок припав на початок 2006/2007 навчального року. Це було пов'язано зі зміною політичної ситуації в країні. На парламентських виборах, які відбулися в березні 2006 року, перемогли регіонали і Прем'єр-міністром став В. Янукович. Головою Верховної Ради обрали соціаліста О. Мороза. Цим скорис-

Із деканом історичного факультету В. Г. Ткаченком

тався В. Савін і його прибічники. До Києва ринув новий потік скарг на ректора С. Тимченка. У листі, адресованому особисто В. Януковичу, В. Савін пише про себе як про «*простого русского парня*», який власними зусиллями зумів піднятися з низів до вершин науки і якого «*оранжисти*» незаконно позбавили ректорської посади. У серпні-жовтні 2006 року в університеті працювали комісії КРУ, прокуратури, обласного управління освіти, управління по контролю за ціноутворенням, комісії з охорони праці, управління по боротьбі з організованою злочинністю, відділу боротьби з економічними злочинами, протипожежної охорони, управління екології і природоохоронної діяльності, відділу капітального будівництва, міського управління архітектури. Усього працювало до 50 членів комісій. Складалося враження, що робота цих комісій координувалася з одного центра і мала завданням за всяку ціну виявити компромат на нового ректора і його співробітників. Критикували будь-який крок нового ректора, зокрема святкування 75-літнього ювілею університету, у якому взяли участь Голова Верховної Ради В. Литвин, губернатор В. Червоненко, міський голова Є. Карташов та інші гості. Цей захід В. Савін назвав «псевдоювілеєм», організованим «без будь-яких історичних причин».

На піку перевірок, у вересні 2006 року, В. Савін розгорнув нову психологічну війну, оголосивши в пресі і на телебаченні, що звертається до Вищого адміністративного суду України, який найближчим часом таки поновить його на посаді ректора. Коли Савіну відповіли, що подібні справи не в компетенції Вищого адмінсуду, він на початку 2007 року звернувся до Верховного Суду України. Через декілька місяців Верховний Суд залишив його позов без задоволення.

Зліва направо: заступник голови ОДА М. Фролов, ректор С. Тимченко, перший проректор Ф. Турченко, Міністр закордонних справ України Б. Тарасюк. 2006 р.

Поки В. Савін добивався відновлення на посаді ректора і тероризував університет перевірками, нове керівництво відновлювало елементарний порядок у ЗНУ, зміцнювало свої позиції і авторитет у колективі.

Одразу після нашої перемоги на виборах ми почали вивчати стан фінансів і господарства ЗНУ. Перед нашою уявою постала катастрофічна картина. На рахунку університету савінська адміністрація залишила лише 30 тис. гривень. Виявилося, що значна частина студентів контрактної форми навчання не розраховувалася з університетом. Чому так трапилося, задовільної відповіді головний бухгалтер Т. Кравченко не дала. Конфлікт з головним бухгалтером загострив іще один факт. Одного дня в кінці липня нам повідомили, що по території університету ходить керівник спортивно-оздоровчого табору ЗДУ в Кирилівці з пакетом грошей, які не знає кому вручити. Ми запросили його в ректорат і він розповів, що в таборі відпочивають дві категорії людей. Перша – це наші працівники, які за путівки в табір вносять оплату в касу університету. Друга – це «ліві», які розраховуються за відпочинок безпосередньо з керівником табору. Причому ніякої документації при цьому не велося. Ці гроші керівник щомісячно привозив в університет і передавав комусь із ректорату. Куди вони йшли далі, його не цікавило. Не могла відповісти на це питання і головний бухгалтер Т. Кравченко. Постало питання про її відповідність займаній посаді. Зрештою вона змушена була розрахуватися, а головним бухгалтером ЗНУ став високопрофесійний економіст В. Ф. Тимошик, який до цього працював заступником головного бухгалтера Запорізького технічного університету.

Василь Федорович був унікальною людиною. Під час заколоту ДКНС у серпні 1991 р. він, виконуючи обов'язки начальника обласного фінуправління, відмовився «повернути» до союзного бюджету гроші, які залишилися республікам з фонду стабілізації: *«Зрозумів, це грабунок. І вирішили: ні в якому разі не підкорятися»*¹⁸¹. До речі, за свідченням П. Ваната, який до квітня 1990 року обіймав посаду першого секретаря Запорізького міськкому партії, серед численного партійного і радянського апарату обласного рівня українські симпатії могли демонструвати лише заступник голови облвиконкому О. Білоусенко і заступник начальника облфінуправління В. Тимошик.¹⁸²

Спільними зусиллями ректорату, деканів і бухгалтерії фінансове становище університету вдалося трохи поліпшити.

Для оптимізації управління навчальним процесом і економії фінансів була здійснена реорганізація і об'єднання трьох відділів – навчального, методичного і маркетингу. Для упорядкування видавничої роботи були об'єднані також науково-виробнича лабораторія видавничих технологій і комп'ютерної графіки, редакційно-видавничий відділ, лабораторія розмножувальної техніки. На їх базі створена єдина

¹⁸¹ Запорізька Січ. 1991. 5 вересня.

¹⁸² Інтерв'ю П. М. Ваната стосовно партійної і радянської діяльності наприкінці 80-х – на початку 90-х років. *Архів Ф. Г. Турченка*.

структура – видавництво університету. Співробітниками, які звільнялися після об'єднання, була запропонована робота в університеті. Виконуючи рекомендації комісії МОН, ліквідували інститут «помічників ректора». У вересні 2005 р. реорганізували спортклуб ЗНУ. При В. Савіні це був елітний клуб для знайомих і обраних. Прибутки від внесків його клієнтів йшли *«мимо каси»*. Тепер у ньому почали надавати безплатні (для членів колективу) і платні (для сторонніх) спортивно-оздоровчі послуги. Це щомісячно приносило в касу університету понад 20 тис. гривень. Була закрита нерентабельна газета «Наш город», яка видавалася за рахунок університетського бюджету, а обслуговувала інтереси політичних покровителів В. Савіна. До висвітлення життя університету вона не мала ніякого відношення. Цим займалася газета «Запорізький університет».

Була виявлена і ліквідована система розбазарювання державних коштів через механізм за купування дорогих меблів замість забезпечення обладнання для навчального процесу. Через рік частина цих закупок списувалася, щоб потім знову закупити в чітко визначених фірмах. Водночас враховувалися «інтереси» фірми і керівництва університету. Діяльність науково-дослідного сектора, яка спрямовувалася на задоволення фінансових інтересів найближчого оточення В. Савіна. У списках осіб, які одержували зарплату за роботу в НДС, зазначалися люди, яких ніколи не бачили в університеті. Навіть поверхова перевірка НДС виявила, що господарські угоди з Управлінням екології перетворилися у схему з «відмивання» державних коштів.

Ми уявили собі, якою була б довідка комісії МОН, коли б у її членів був час і натхнення, щоб виявити і проаналізувати всі ці порушення і зловживання!

Розкриття і ліквідація цих напівкримінальних схем позитивно відбилися на фінансовому стані університету і матеріальному становищі членів колективу. Стабілізація фінансів дозволила ввести в практику виплату за підсумками календарного року премії, яку назвали «тринадцятою зарплатою». Змінився проректор з адміністративно-господарської роботи і вперше за багато років в університеті почали проводитись повноцінні ремонтні роботи. Зокрема в кожному навчальному корпусі були створені комп'ютерні аудиторії, оновлений дизайн території університету, створена економічна система теплозбереження, яка стала прикладом для інших навчальних закладів. Мерія запросила ректора консультувати роботи по економному використанню тепла у масштабах міста. Наш досвід було узагальнено Міністерством і на базі ЗНУ провели Всеукраїнську нараду ректорів.

Іншою важливою ділянкою роботи, яка вимагала особливої уваги, була навчально-методична. Підготовка до нового навчального року була на грані зриву. Ми підозрювали, що це результат цілеспрямованої роботи екскратора В. Савіна, проректора В. Гіржона і начальника навчальної частини Н. Приходько. У кінці серпня Н. Приходько несподівано пішла на лікарняний, а В. Гіржон написав заяву про звільнення з посади проректора. Я переконував його відкликати заяву, але безуспішно. Довелося

терміново шукати заміну. На деякий час питаннями навчальної роботи займався проректор В. Волков. У 2006 р. повноцінна заміна була знайдена – доцент, кандидат юридичних наук Олександр Григорович Бондар. Це була ініціатива ректора, а я без вагань з нею погодився. В. о. начальника навчальної частини стала доцентка кафедри всесвітньої історії Л. Нестеренко. У середині вересня на робоче місце повернулася і Н. Приходько. Однак виконувати на рівні сучасних вимог свою роботу, не маючи досвіду роботи у вищій школі, вона не могла. До того ж, вона грубо порушувала трудову дисципліну, що стало причиною її звільнення з роботи.

Перевірка МОН констатувала серйозні недоліки в провадженні державної мови в навчальний процес. Та й не дивно. Оточення В. Савіна було всуціль російськомовне і намірів вивчати державну мову не виявляло. При новому ректорі ситуація змінилася. Питання про державну мову систематично розглядалося на раді університету. Щорічно проводився фестиваль української пісні. ЗНУ почав набувати образу українського вишу. Тон задавав ректор, який на фестивалі виступав зі своїм номером. Були і гості. На одному з цих фестивалів несподівано, поза програмою, виступив з українською піснею ректор Таврійського національного університету М. Багров, який гостював у Запоріжжі. І сьогодні пам'ятаю в його виконанні приспів до «Осіннього золотого» композитора Ігоря Шамо:

*Літа на осінь повернули,
Пливуть в осінній хмурості,
А я люблю, а я люблю,
Люблю, як в юності.*

Виявляється, М. Багров, якого я вважав прихованим українофобом, народився в Херсонській області і дитячі роки провів у селі.

Протягом 2005/2006 навчального року в ЗНУ відбулися серйозні кадрові зміни і перестановки. У колективі, де працювало 1500 осіб, це було неминуче. Однак В. Савін і його прибічники називали це «звільненням», очевидно, маючи на увазі відомі статті КЗОТа і адміністративний тиск. Що було насправді, мені, на той час першому проректору, добре відомо. Почнемо з трьох «звільнених» проректорів. Лише один із них пішов з університету не за власним бажанням – проректор з адміністративно-господарської роботи. Його діяльність виявилася настільки «ефективною», що за два роки роботи він, за свідченням зацікавлених осіб, купив дві квартири. Щодо керівників структурних підрозділів, то 7 звільнилися за власним бажанням, а 6 – через скорочення штатів (були ліквідовані надумані структури), 3 – за різними статтями КЗОТу України. Характерно, що серед тих, що пішли, – особи, що не працювали у вищій школі і не мали жодної уяви про її специфіку. Вони прийшли в ЗНУ з В. Савіним, але так і не стали кваліфікованими працівниками. Як і В. Савін, вони були відповідальні за недоліки і провали, які виявила комісія. Їхні імена фігурували в довідці МОН.

Урешті-решт, дійшла черга і до В. Савіна. Рік після виборів він залишався завідувачем кафедри прикладної фізики, якою керував під час перебування на посаді ректора. У травні 2006 р. Савін цілком демократично висунув свою кандидатуру на переобрання. Жодних перешкод ніхто йому не чинив. Була і альтернатива – доцент цієї кафедри Л. Шейко. Кандидатури В. Савіна і Л. Шейка обговорили на кафедрі. Фізики, колишні колеги В. Савіна, дружно проголосували проти нього. Після цього питання було винесене на раду університету. Голосування було таємним, з бюлетенями і скринькою, без будь-якого тиску з боку адміністрації. У таких умовах за професора В. Савіна проголосувало лише 12 з 68 членів ради. Рада надала перевагу доценту Л. Шейку, а не професору В. Савіну.

А в університеті тривали кадрові зміни. Серед запрошених на роботу був і мій аспірант Юрій Каганов. Юрій – історик за спеціальністю, але у 2005 році фактично очолив інформаційно-обчислювальний центр (ІОЦ) університету. Це був ризикований експеримент. ІОЦ традиційно був вотчиною математиків, тому недоброзичливці чекали провалу. Однак Юрій продемонстрував прекрасні здібності кризового менеджера і разом зі своїм товаришем, дипломованим комп'ютерником Олегом Лисенком – юридичним керівником ІОЦ, за рік навів порядок у колективі, який, здавалося, працював лише на себе, а не на університет. Центр почав функціонувати як годинник. Було налагоджено роботу інтернету, швидко відбувалося оновлення і ремонт техніки, її обслуговування. Кошти використовувалися раціонально, без порушень фінансової дисципліни. Усе було добре, але наукова робота Ю. Каганова загальмувалася. Разом із ректором пішли на радикальне рішення: Юрій повертається на кафедру, але пропонує собі оптимальну заміну, пише аналітичну довідку про стан структури з характеристикою співробітників і дорожньою картою розвитку. На цьому і розійшлися. Мій учень почав інтенсивно працювати над досить складною, але актуальною темою «Опозиційний рух в Україні і країнах Центрально-Східної Європи (1980-ті – 1991 рр.): компаративний аналіз». У 2009 році кандидатська дисертація була успішно захищена. Надходили позитивні відгуки з-за кордону. Головним опонентом був завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАН України О. Удод. Він високо оцінив дисертацію і в розмові зі мною сказав, що на захисті кандидатської дисертації такого рівня він уперше. Перед молодим кандидатом історичних наук Ю. Кагановим відкрилися нові перспективи.

Дев'ятнадцятого лютого 2007 року мені виповнилося шістдесят. Привітати прийшли ректор ЗНУ С. Тимченко, міський голова Є. Карташов, заступник губернатора М. Фролов, начальник управління освіти і науки облдержадміністрації О. Верозубов, голова Запорізького відділення спілки письменників України Г. Лютий, відомий письменник краю П. Ребро, головний редактор видавництва «Гене́за» (Київ) О. Удод та ще багато гостей. Микола Фролов від імені держадміністрації вручив мені медаль «За розвиток Запорізького краю». Я подякував і про себе згадав, що ще з часів СРСР у мене є державна нагорода «За трудове

отличие», яку вручив в 1986 році секретар обкому Компартії України О. Причкін. Потім було почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України», присвоєне Указом Президента України Л. Кучми 16 вересня 1997 року, орден «За заслуги» III ступеня, який у 2006 році вручив особисто Президент України В. Ющенко. Була також Грамота Верховної Ради України: «За заслуги перед Українським народом», що її 24 лютого 2006 р. підписав Голова Верховної Ради В. Литвин, Почесна грамота Кабінету міністрів України «За особистий внесок» від 1 листопада 2000 року, підписана Прем'єр-міністром України В. Ющенком, Почесна відзнака Міністерства культури і мистецтв України «За досягнення в розвитку культури і мистецтва» від 11 жовтня 2006 року, підписана Міністром Ю. Богуцьким. Було багато інших грамот і пам'ятних знаків, зокрема знак «Гвардія революції» № 2027, вручений за активну участь в Помаранчевій революції.

Я мав усі підстави для задоволення. Однак коли святковий бенкет закінчився, з'явилося і відчуття того, що слід пам'ятати, що всьому колись настає кінець. Про цю житейську істину мені ще раз нагадав М. Д. Некоз, якому у квітні 2007 року також виповнилося 60 років і який через два місяці помер. Ми були ровесниками і йшли поряд тридцять років. На моїх очах відбувалися його злети і падіння, уперті пошуки свого місця в житті. Не завжди ми ладили, але коли він відійшов у засвіти, на перший план вийшло те, що нас об'єднувало. Про це я й сказав на похороні.

Настало літо 2007 року. Життя тривало. Оформив наукову пенсію. Почалася вступна кампанія. Набір того року був рекордний. Після провального ректорства В. Савіна університет знову став лідером симпатій абітурієнтів регіону. Перед початком екзаменів ректор вирішив взяти відпустку на тиждень. «На господарстві» залишився я. Як завжди, змушений був «розривався» між університетом, наукою і політикою. Тоді чекали позачергових виборів до Верховної Ради України, призначених на 30 вересня 2007 року. Керівником пропрезидентського штабу Народного союзу «Наша Україна» в Запоріжжі був народний депутат П. Сабашук, у якого я залишався помічником-консультантом. Але 30 липня все раптом змінилося. Уранці я опинився в лікарні з діагнозом «інсульт». Я зрозумів, що це результат перенапруження останніх двох років, які мій організм не витримав. Було інтенсивне лікування – досить дороге, але ефективне. Через тиждень я відчув, що є шанс видужати. Головне – не здаватися. Почав знову вчитися говорити й ходити. Було нелегко, але відчував позитивну динаміку. Продовжував лікування в санаторії на Великому Лузі під Запоріжжям, а потім і в Трускавці.

У мене було багато часу, щоб подумати, як жити далі. Урешті-решт, дійшов висновку, що слід покинути посаду першого проректора і повертатися на кафедру. Залишалося багато нереалізованих наукових проєктів. Проте ректор був іншої думки. Розуміючи, що деякий час я не зможу працювати на повну силу, він наполягав, щоб я все-таки залишитися на посаді першого проректора.

Були довгі розмови з дружиною, яка наполягала закінчувати мою проректорську кар'єру. Зійшлися на компромісі: я погодився деякий час пропрацювати першим проректором з умовою, що будемо спільно шукати заміну. Заміну знайшли в червні 2008 року. Було вирішено перевести проректора з науково-педагогічної та навчальної роботи О. Г. Бондаря на посаду першого проректора, а мене на посаду, яку з 2006 року обіймав Олександр Григорович. Після довгих умовлянь він погодився, і відповідний наказ ректор підписав 9 червня 2008 року. Як потім виявилось, це було вдале рішення.

Тоді Прем'єр-міністром України була Юлія Тимошенко. У травні 2008 року головою ОДА призначили О. В. Старуха – мого колишнього студента, аспіранта і доцента кафедри новітньої історії України. У 1999-2001 рр. він був заступником декана з виховної роботи, у 2001-2005 рр. – вченим секретарем спеціалізованої ради на історичному факультеті. Під час Помаранчевої революції працював членом обласного штабу «Нашої України». Виявив себе здібним аналітиком і організатором. Керівник обласного штабу Сергій Соболев рекомендував його для роботи в секретаріаті Президента В. Ющенка, а пізніше й на посаду голови облдержадміністрації. Мені інколи доводилося контактувати з новим губернатором і виконувати деякі доручення. Однак, щоб університет відчув у роки першої каденції О. Старуха якийсь особливе ставлення до себе з боку облдержадміністрації, я не пам'ятаю.

Із дружиною Лідією Іванівною, 2007 р.

Із головою облдержадміністрації О. Старухом

Єдине, що добре закарбувалося в пам'яті, – після появи в Запоріжжі О. Старуха ексректор В. Савін втратив надію повернутися в університет і припинив тероризувати нас, хоча ще кілька років залишався в Запоріжжі. Місцеві регіонали, які домінували в обласній раді, прагнули використати його в боротьбі з помаранчевою ОДА і тримали «в запасі». У листопаді 2008 році керівництво облради влаштувало В. Савіна на посаду директора новоствореного обласного комунального підприємства «Запорізький інститут регіонального розвитку». Це підприємство, головним видом діяльності якого було «надання в оренду й експлуатацію власного чи орендованого нерухомого майна», було створене «під Савіна» і стало своєрідною конторою «Роги й копита». Зроблено це було всупереч облдержадміністрації, тому очікуваного бюджетного фінансування інститут не одержав. Як наслідок, інтерес В. Савіна до нього зник. Після цього В. Савіна влаштували проректором іншого комунального підприємства – Запорізького обласного педагогічного інституту післядипломної підготовки (КП «ЗОІППО»). У проректорському кріслі В. Савіну було тісно і він включився у боротьбу з директором інституту В. Пашковим за посаду керівника закладу. Це виявилось помилкою: В. Пашков був креатурою В. Богуслаєва і В. Савіна звільнили з роботи в ЗОІППО. Після цього бажаючих допомагати В. Савіну в Запоріжжі не залишилося, і він втратив роботу і підтримку.

Його дружина – фізик, кандидат технічних наук – усі ці роки працювала на економічному факультеті ЗНУ. Вона залишалася там доцентом доти, поки не покинула у 2013 року з чоловіком Запоріжжя.

У 2008-2009 році Україна переживала фінансово-економічну кризу, яка відбилася і на становищі університету. Щоб зменшити її руйнівний вплив, університет вжив низку антикризових заходів. Зокрема здійснювалася ефективна програма економії енергоресурсів, про яку вже говорилося і яка дала відчутні результати. Якщо сусідні виші з початку грудня і до кінця зими припиняли аудиторні заняття, то в нас графік навчального процесу не змінювався. Враховуючи скрутне матеріальне становище, студентам-контрактникам запропонували гнучку систему помісячної оплати за навчання. Активізувалася робота по залученню іноземних грантів. Перебудовувалася і ставала економнішою система студентського харчування. Усе це дало змогу без помітних втрат пережити кризовий період. В університеті тривали ремонтні роботи. Колектив жив повнокровним життям. За підсумками 2008 і 2009 років університет, як і раніше, виплатив своїм співробітникам «тринадцяту зарплату».

2009-й рік минув в очікуванні президентських виборів. Моє перебування на посаді проректора, а то й в університеті взагалі, залежало від результатів цих виборів. Головними кандидатами були діючий Президент В. Ющенко, лідер опозиції В. Янукович і Прем'єр-міністр Ю. Тимошенко. Помаранчевий табір виявився розколотим. Виборча кампанія Президента йшла кволо. На обласному телебаченні переважали матеріали, які пропагували В. Януковича. Я звернувся до голови облтелерадіокомпанії Євгена Сокульського, мого колишнього студента, із запитанням, чому на обласному каналі мало агітаційних матеріалів про Президента В. Ющенка. Виявилось, що від нашого штабу просто не було заявок. Як довірена особа В. Ющенка на нараді за участі голови ОДА О. Старуха, я запропонував цілу низку заходів, зокрема й медійних, спрямованих на активізацію нашої передвиборчої кампанії. На нараді був присутній народний депутат першого скликання О. Ф. Білосусенко, який погодився взяти участь у цих заходах. Молодий губернатор слухав і кивав головою, але реальних змін не відбулося. Напевне, не було відповідних вказівок із Києва. Я зрозумів, що шансів вийти у другий тур у В. Ющенка немає. У цьому я остаточно переконався, коли В. Ющенко напередодні першого туру виборів виступав у нашому університеті. Зібрався повний актовий зал і з промови Віктора Андрійовича випливало, що головна небезпека для України – «популістка» Ю. Тимошенко, а не промосковський В. Янукович.

Було очевидно, що все буде вирішуватися в другому турі, коли у двобої зйдуться В. Янукович і Ю. Тимошенко. Із погляду інтересів майбутнього України всім демократам необхідно було боротися з проросійським кандидатом В. Януковичем і ухилятися від критики один одного. Насправді, у пропрезидентському таборі більше критикували Юлію Тимошенко, ніж Віктора Януковича.

Після поразки в першому турі В. Ющенка у виступі на місцевому ТБ я закликав його прихильників у Запоріжжі віддати у другому турі свої голоси за Юлю Тимошенко. Це суперечило настроям у київському штабі В. Ющенка, де в боротьбі Тимо-

Прихильники Віктора Ющенка після передвиборчої зустрічі в ЗНУ

шенко і Януковича закликали зберігати нейтралітет. По суті, це означало підтримку Януковича. І хоча не всі прихильники В. Ющенка прислухалися до цих сигналів з Києва, Ю. Тимошенко у другому турі 7 лютого 2010 року зазнала поразки.

Почалася нова сторінка в історії України, а отже, і моєї біографії.

В УМОВАХ ПРОРОСІЙСЬКОГО РЕВАНШУ І ЙОГО ПРОВАЛУ (2010–2014)

Розділ 10

В опозиції

Я знав, що наступні роки будуть нелегкими. На моїх очах відбувався крах політичного проекту Помаранчевої революції, з якою я пов'язував багато надій. До того ж, коли тобі за шістдесят і на перший план виходить прагнення зберегти залишки здоров'я і себе, як особистість, – підстав для оптимізму стає все менше і менше.

Але несподівано в січні 2010 року відбулася приємна подія. «За вагомий особистий вклад у справу консолідації українців, розбудову демократичної, соціальної, правової держави та з нагоди Дня соборності» 20 січня 2010 року Указом президента України мене було нагороджено орденом «За заслуги» II ступеня. Згадали також мою активну роль у підготовці до видання обласної Книги пам'яті жертв Голодомору.

Однак це була чи не єдина радість цього року. Ніч з 7 на 8 лютого, коли відбувався підрахунок результатів виборів Президента України, мені довелося провести в присутності голови ОДА О. Старуха, його заступника О. Бережного і ще декількох представників «помаранчевої» адміністрації. Ближче до ранку почала вимальовуватися поразка Ю. Тимошенко, і хтось сказав: «Тепер хай подивляться, за кого вони голосували». Відчуття власної вини в цьому голосі я не відчув.

Характер нового режиму став зрозумілим, коли наступного дня із сайту президента України зникла інформація про Голодомор 1932-1933 років. За кілька днів регіонали перетягли на свій бік кількох народних депутатів з опозиції, сформували у Верховній Раді парламентську більшість, відправили у відставку Кабінет Ю. Тимошенко і затвердили уряд регіоналів на чолі з М. Азаровим. Міністром освіти і науки України призначили Д. Табачника. Говорили, що він – креатура Москви. Невдовзі з поста голови Запорізької ОДА звільнили і О. Старуха. Губернатором був призначений директор заводу «Укрграфіт», ідейний регіонал, чітко зорієнтований на Росію, Борис Петров. Головою обласної ради залишився Павло Матвієнко, мій колишній студент, також регіонал. Головою департаменту освіти і науки став інший мій колишній студент, член Партії регіонів, Микола Ярмошук. Обидва вони були етнічними українцями, але спілкувалися російською мовою і не протестували, коли їх називали «малоросами». Коли їм зауважували, що це все одно, що назвати «покручами», вони не розуміли.

Я все чекав, коли ж озветься експрезидент. І нарешті, 29 квітня, на радіо «Свобода» В. Ющенко заявив, що в Україні «тоталітарна модель» управління. «Зараз в руках однієї особи перебуває три інститути: парламентська більшість, уряд і, власне кажучи, офіс на Банковій». І знову-таки, з вуст експрезидента – жодного слова про те, чому так сталося і про власні помилки.

На початку травня 2010 року в Запоріжжі сталася ще одна резонансна подія: біля приміщення обкому Компартії було встановлено пам'ятник Й. Сталіну – одному з найжорстокіших тиранів в історії людства. Ніякого офіційного дозволу на встановлення не було. Але не було й реакції влади на цю протизаконну подію. Приїхав американський журналіст, і я супроводжував його на це дійство.

Тридцять першого грудня 2010 р. пам'ятник було підірвано невідомими. Однак наступного дня перший секретар обкому КПУ Олексій Бабурін заявив, що бюст Сталіна буде відновлено. При цьому він заявив, що «*Сталін жил, Сталин жив, Сталин будет жить, в том числе в форме памятника*». Почалися арешти підозрюваних, відбувся суд. Затримали студента історичного факультету ЗНУ Едуарда Андрющенка, який писав під моїм керівництвом дипломну роботу. У замаху він участі не брав, але з учасниками акції листувався, пустив їх на ночівлю і показав дорогу до обкому. Сьомого листопада 2011 р. був відкритий новий пам'ятник Сталіну. Усе це відбувалося при мовчазному сприянні місцевої влади. Здавалося, що вона разом з її прибічниками – комуністами і регіоналами чекали на «повернення своїх». Щодо Е. Андрющенка, то він відсидів півроку в СІЗО, вийшов, одержав диплом, був зарахований в аспірантуру, написав під моїм керівництвом кандидатську дисертацію і в нашій спецраді захистив її. В 2022 р. на підставі розсекречених матеріалів радянських органів держбезпеки опублікував монографію «Архіви КДБ. Невигадані історії». (Київ, 2022. 395 с.).

Нова влада почала кадрові чистки, які охопили всі сфери суспільного життя. Я був переконаний, що скоро черга дійде й до мене, але виявляв спокій. Було цікаво,

хто і в який спосіб запропонує мені звільнитися, чи будуть шукати статтю. Коли заговорив про це з ректором, то він зізнався, що йому з облдержадміністрації про мене жорстко говорили і П. Матвієнко, і М. Ярмошук. Я добре знав цих моїх колишніх студентів: самостійно на такий випад вони були нездатні. Без сумніву, вони одержали команду. Потім виявилось, що про мене знав і новий голова ОДА Б. Петров. Він показав ректору С. Тимченку автореферат кандидатської дисертації Володимира Панченка «Економічна платформа націоналістичних організацій в Україні в 1920-1950-ті роки». Дисертація 6 вересня 2009 року захищалася в нашій спецраді, а керівником у В. Панченка був я. Опонували професор С. Кульчицький і кандидат історичних наук В. Вятрович. На переконання Б. Петрова, усе це свідчило, що професор Ф. Турченко – український націоналіст, ворог регіоналів, а значить, йому не місце в ЗНУ. В університеті Б. Петров хотів створити первинну організацію регіонів з парткомом і контролем діяльності адміністрації, як і в роки радянської влади. Коли йому сказали, що це протизаконно, що виші «поза політикою», він здивувався.

Як потім з'ясувалося, у «темі» була і начальниця відділу кадрів Н. Котляренко. Я став помічати, що в їхніх розмовах з ректором часто згадується прізвище Грозовського. Подумав, що йдеться про доцента, кандидата юридичних наук, одного з керівників обласної організації Партії регіонів Ігоря Грозовського – мого колишнього студента. Колись його виставили з юридичного факультету ЗДУ, і я його взяв на істфак своїм заступником. Потім він перейшов до Класичного приватного університету. Склалося враження, що саме його готують мені на заміну. Я навіть поцікавився в першого проректора КПУ М. Фролова, де тоді працював І. Грозовський, яка там у нього репутація. Микола Олександрович відповів, що цілком позитивна, що він компетентний працівник і вмів працювати в команді. Це мене остаточно переконало, що Ігор – мій наступник на посаді проректора ЗНУ. Але коли я дізнався, що йдеться не про Ігоря, а про його дружину, кандидатку філологічних наук Наталю Грозовську, моєму здивуванню не було меж. На моє переконання, для виконання обов'язків проректора у неї не було ніяких здібностей. Я зрозумів, що, обіцяючи їй посаду проректора, ректор С. Тимченко із завкадрами Н. Котляренко запропонували регіоналам своєрідний хабар. Згадав, як на засіданні Атестаційної комісії, де звітувалася Н. Грозовська, Н. Котляренко якось улесливо, нехарактерно для себе, запитала, що їй більше подобається, наукова, чи організаторська робота. Грозовська відповіла, що організаторська. Мені здалося, що запитання і відповідь були узгоджені. Про все це я згадав, коли дізнався, що Н. Грозовську будуть рекомендувати на посаду проректора ЗНУ.

Усвідомлювати, що тебе так дешево продають і що це робиться за участю Сергія Михайловича, було нелегко. Але 6 червня 2010 року я все ж написав заяву на звільнення з посади проректора (завідувачем кафедри залишився), сподіваючись, що це дозволить зберегти університет від репресій з боку облдержадміністрації і Міністра Д. Табачника. Знаючи характер С. Тимченка і, зокрема, його вміння присто-

совуватися, я був упевнений, що він швидко дійде згоди з регіоналами і за мене не боротиметься. Принаймні, на той час у нього склалися хороші відносини з оточенням власника «Мотор-Січі» В. Богуслаєва. За згодою ректора В. Богуслаєв навіть залишив на території університету свою «мітку» – помпезний пам'ятник Йосипу Гладкому, постать якого пов'язують з посиленням російських впливів в Україні.

Ще один показовий випадок: ректор С. Тимченко приєднав Запорізький університет до престижної в СНД проросійської Євразійської асоціації університетів. У цьому йому допоміг ректор Таврійського університету М. Багров, у якого були тісні зв'язки з Московським університетом ім. М. Ломоносова. Міжнародна діяльність ЗНУ також була переорієнтована на встановлення партнерських контактів з відповідними структурами російських вишів. Декан нашого історичного факультету В. Ткаченко їздив для цього до Ростова-на-Дону, а звідти приїжджали представники Ростовського університету.

Я за всім спостерігав збоку, утримуючись від коментарів. Мені не хотілося заважати ректору інтегруватися в систему, яка вибудовувалася регіоналами. Був переконаний, що революціонером, яким у цей час себе показав ректор Києво-Могилянської академії С. Квіт, С. Тимченко ніколи не буде, хоча й ідейним регіоналом не стане. Сподівався, що протримається на посаді ректора «до кращих часів». Що ці часи не за горами, був переконаний.

Однак невдовзі я зрозумів, що мої розрахунки виявилися хибними. Інстинкт самозбереження у С. Тимченка спрацював несподівано. У січні 2011 р. він написав заяву на звільнення з посади ректора і виїхав до Києва. Тамтешні друзі підготували йому місце завідувача відділу освіти в одному з районів столиці. Я так і не зрозумів, що ним керувало. Ще раз згадав номенклатурну приказку: «Життя людині дається лише один раз і прожити його слід у Києві». Сергій намагався зробити кар'єру в столиці. Спочатку все йшло успішно. Став досить швидко налагоджувати контакти у владних «верхах». Але перестарався і не відчув, що наближається крах режиму В. Януковича. Мені телефонував дуже рідко. У мене також не було бажання нагадувати про себе. Після Революції Гідності С. Тимченко втратив роботу і перспективу повернутися у вищу школу. Виконувачем обов'язків ректора ЗНУ був перший проректор О. Бондар. Університетом він керував півтора року. Діяв за принципом: *«Старизни не рушимо, новизни не вводимо»*. Колектив був ним задоволений. Як я зрозумів, у Міністерстві до нього також не було претензій. Коли настав час передавати повноваження новообраному ректору, йому вручили грамоту облдержадміністрації.

Втративши посаду проректора, я не відмовився від політичної діяльності і залишався активним членом політичної партії «Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина». Ця партія виникла внаслідок злиття політичного об'єднання «Блок Юлії Тимошенко» (БЮТ) і партії «Реформи і порядок» (ПРП), керівником місцевої організації якої у Запоріжжі був С. В. Соколов. Я був членом ПРП з 2004 р., а потім разом із запорізькою структурою цієї партії увійшов до ВО «Батьківщина».

Поки ця партія була при владі (Ю. Тимошенко очолювала Кабінет міністрів України), до неї тулилися пристосованці – випадкові особи, далекі від її ідеалів. Однією з цих осіб був Таріел Васадзе, власник ВАТ «Авто-ЗАЗ». У 2007 році він був обраний до Верховної Ради і увійшов до фракції ВО «Батьківщина». До складу цієї партії тоді записали 5 тисяч працівників заводу. Головою обласної партійної організації ВО «Батьківщина» був В. Крайній, у недавньому минулому заступник директора «Авто-ЗАЗ». Він також став народним депутатом. Але після поразки Ю. Тимошенко Т. Васадзе у Верховній Раді став голосувати за пропозиції регіоналів, за що його виключили з фракції. У вересні 2011 року він перейшов у Партію регіонів. Щодо В. Крайнього, то він залишався у фракції ВО «Батьківщина». При цьому приміщення штабу обласної організації партії розташовувалося на площах «Авто-ЗАЗ», які належали Т. Васадзе.

У таких умовах у жовтні 2010 р. відбулися вибори депутатів до місцевих рад і міських голів. За участі В. Крайнього і С. Соболева – члена президії політради партії, були складені списки кандидатів на виборах в обласну і міську раду. У списки кандидатів до обласної ради включили й мене. Була бурхлива виборча кампанія. Перемогли регіонали, але до складу облради пройшло дев'ять кандидатів від ВО «Батьківщина». Три з них були працівниками «Авто-ЗАЗ», зокрема директор заводу М. Євдокименко, голова місцевому М. Палієнко і головний економіст І. Золотаревська. Решта не мали прямого відношення до заводу: М. Фролов, який до 2010 року був заступником голови ОДА О. Старуха, а у 2010-2012 роки – першим проректором Класичного приватного університету; М. Гуйтур – доцент медуніверситету, голова правління Народного Руху; О. Мних – приватний підприємець; Ф. Турченко – завідувач кафедри ЗНУ; В. Дудка – фермер; В. Рудик – підприємець, у недавньому минулому голова Веселівської райдержадміністрації, мій колишній студент.

Нашу фракцію розташували на першому ряді, у правій частині залу засідань обласної ради. Я був «крайнім серед правих». У лівій частині залу на першому ряді сиділи члени фракції комуністів. Пробував в'язати, випадково це, чи продумано. Відповіді не одержав. Але мені було зручно. Я досить часто виступав з трибуни, ставив запитання та робив короткі ремарки з робочого місця. Попри свою короткозорість, добре бачив реакцію голови і членів президії на виступи депутатів.

Кожен депутат працював в одній із постійних комісій ради. Мене включили в комісію з питань законності, боротьби з корупцією, депутатської етики, прав людини, інформації та свободи слова. Цією комісією керував молодий, років сорока, регіонал з дивним прізвищем – Олесь Запорожець. Цим прізвищем він привернув до себе увагу, і я почав придивлятися до нього. Виявилося, що цей О. Запорожець був колись Олексієм Якушевим і починав під цим прізвищем навчання на одному курсі історичного факультету ЗДУ з Олександром Старухом. Потім переїхав до Москви, там здобув вищу освіту і повернувся до Запоріжжя з новим прізвищем. Із чим була пов'язана ця метаморфоза, я у нього не питав. Пам'ятаю лише, що після Революції Гідності він кудись зник.

У залі засідань облради. Поряд зі мною –
депутат від фракції ВО «Батьківщина» О. Мних

Головою фракції ВО «Батьківщина» в облраді обрали М. Фролова. Тоді він ще був заступником голови обласної організації партії ВО «Батьківщина» і продовжував працювати проректором Класичного приватного університету. Але фактично фракцією керував директор заводу М. Євдокименко. Він давав команди, як нам голосувати. Перший раз він наказав підтримати кандидатуру регіонала П. Матвієнка на посаду голови ради. Лише чотири з дев'яти членів фракції не виконали його розпорядження і проголосували «проти». Серед них, звичайно, був і я. Стало ясно, що директор орієнтує нас на підтримку регіоналів. Це обурило членів фракції, але автозавівська меншість мовчала. У фракції намітився розкол.

Відкритий скандал спалахнув тоді, коли настала черга обговорювати мовне питання.

Дискусії про статус російської мови в регіоні в обласній раді почалися негайно після перемоги регіоналів у лютому 2010 р. Фракція ПР прагнула надати їй статус регіональної, спираючись на Закон України від 15.05.2003 р. «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». На обговорення сесії облради це питання винесли 8 вересня 2010 р. Перебуваючи в стані ейфорії після перемоги на президентських виборах, керівництво ради і губернатор вирішили проштовхнути питання про регіональний статус російської мови в Запорізькій області. Тоді проти проголосувала єдина в обласній раді депутатка від партії «Наша Україна» Валентина Манжура.

В умовах проросійського реваншу і його провалу (2010-2014)

У новому складі ради я неодноразово виступав з трибуни і в засобах масової інформації з критикою цього рішення депутатів-попередників¹⁸³. Я мав серйозні аргументи. Зокрема незаконними ці рішення змушені були визнати обласний прокурор і Запорізький обласний адміністративний суд. Подібні рішення обласних рад скасовувалися в Донецьку, Дніпропетровську, Луганську і навіть в «городе русской славы» Севастополі. Здавалося, все ясно. Закон обійти не вдалося. Тому першого березня 2011 року Запорізька обласна рада змушена була відкликати своє рішення від 8 вересня 2010 року і прийняти нове, де вже не говорилося про надання російській мові в Запорізькій області статусу регіональної.

Виходячи з того, що незаконне рішення відкликали і прийняли інше, яке не виходило за межі Конституції України, адмінсуд закрити справу про скасування рішення облради від 8 вересня 2010 року і залишив її без розгляду. Здавалося б, можна поставити крапку. Але не минуло і двох днів, як ошелешені відвідувачі сайту Запорізької облради і читачі газети «Запорізька правда» (а потім і усіх районних газет) із подивом прочитали маленьку замітку під заголовком, але без авторства: «Суд підтвердив правоту Запорізької ради в питанні російської мови». Виявляється, писав анонімний автор, «*регіональний статус російської мови повністю зберігається*»(?!). У різних виданнях, зокрема й київських, депутат від регіоналів В. Пашков повторив це. Коли для притомних людей стало зрозуміло, що це неправда, виступив губернатор Б. Петров. Він опублікував папірець, де на свій розсуд розтлумачив рішення обласної ради і адміністративного суду. Обидва ключові твердження Б. Петрова: «Облрада не проголошувала статус російської мови» і «Обласна рада виграла суди і довела легітимність свого рішення щодо розвитку російської мови в регіоні» – не відповідали дійсності¹⁸⁴. Усю цю словесну абракадабру я прокоментував у статтях «Запустили дурочку...» і «Закон – что дышло...»¹⁸⁵.

Моя дискусія з Б. Петровим набула широкого розголосу. На захист губернатора виступили О. Запорожець і В. Пашков – обидва ідейні українофоби. Про все це знали члени нашої фракції, її керівник М. Фролов і секретар обкому ВО «Батьківщини» В. Крайній. Ніхто не зробив мені зауваження. Я був переконаний, що в питанні про державний статус української мови – одному з ключових у програмі нашої партії і демократичного табору України взагалі – у нас повна одностайність.

¹⁸³ Див.: Турченко Ф. Г. Попереду паровоза... *Правда*. 10 лютого 2011; Турченко Ф. «Постой, паровоз...», або Про мовне питання замовити слово. *Запорізька правда*. 2001. 15 березня 2011; Турченко Ф. О языках, и не только... *Позиция (Запорожье)*. 2011. 17 марта .

¹⁸⁴ Петров Борис. «Громадянину повинно бути комфортно спілкуватися зі своєю державою». *Позиция (Запорижя)*. 2011. 31 березня.

¹⁸⁵ Турченко Ф. «Запустили дурочку...». *Искра-Ньюс*. 2011. 26 мая; Турченко Ф. Закон – что дышло... *Правда*. 2011. 4 марта.

Десятого серпня 2012 року Верховна Рада України під тиском регіоналів прийняла Закон України «Про засади державної мовної політики», сумнозвісний «Закон Ківалова – Колесніченка». Він відкрив зелене світло для реалізації антиукраїнської мовної політики на місцях. Але для його впровадження в життя необхідне було спеціальне рішення обласної ради. І ось на 16 серпня 2012 р. була призначена позачергова сесія облради, ключовим питанням якої було питання *«Про заходи, спрямовані на використання регіональних мов або мов меншин, передбачені Законом України «Про засади державної мовної політики», на території Запорізької області»*.

Розуміючи, що зазначений закон (а значить, і проєкт рішення ради) є антиконституційним і відверто провокаційним та таким, що суперечить програмним засадам партії ВО «Батьківщина», я не сумнівався, що на засіданні облради ми одностайно виступимо проти. Але яким же було моє здивування, коли виявилось, що це не так. Нашу фракцію викликали в офіс «Авто-ЗАЗ», де В. Крайній і М. Євдокименко в ультимативній формі повідомили, що є рішення бюро обкому ВО «Батьківщина» підтримати пропозицію регіоналів. Тобто наша фракція повинна була проголосувати за проєкт регіоналів. Цей ультиматум спричинив спалах обурення частини фракції. Почалася сварка, в ході якої якої виявилось, що три автозаводці погоджувалися голосувати «за» регіоналівський проєкт, решта – «проти», при двох – що готові були «утриматися».

Ніякі умовляння, посилання на вказівку керівництва партії, на совість, відповідальність перед виборцями – не діяли. Урешті-решт, зійшлися на компромісі, який запропонував В. Крайній, – проігнорувати сесію та провести зазначений день з виборцями, протестуючи проти ухвалення антиконституційного рішення на ТВ і радіо. Звичайно, з нашого боку це було не зовсім принципово, але на більше ми не могли домовитися. Усіх об'єднав аргумент: «не виносити сміття з хати» і не компрометувати фракцію.

Нас не здивувала позиція автозавців: вони і раніше постійно голосували за пропозиції регіоналів. Нас здивувало, що в нашій групі не було голови фракції М. Фролова. Як це трапилося? Для відповіді, як таке сталося, слід зробити невеликий відступ, пов'язаний з тим, що саме тоді вирішувалося питання, хто стане ректором ЗНУ.

Боротьба за посаду ректора почалася відразу ж після від'їзду С. Тимченка до Києва. Серед потенційних кандидатів був і М. Фролов, який свого часу працював ректором ЗОІППО, а у 2010-2012 рр. був першим проректором КПУ.

Трохи історії. До ректорського крісла в ЗНУ Микола Олександрович йшов поступово і цілеспрямовано. Під моїм керівництвом він написав кандидатську дисертацію про вихідців з різних політичних партій у складі в КП(б) України, яку захистив у 2003 році. Почав працювати над докторською і думав про професорство. Для цього необхідно було підготувати три кандидати історичних наук. Я порадив йому здобувачів, якими він почав керувати. Коли учні М. Фролова стали захищати кандидатські дисертації, тодішній ректор С. Тимченко почав дорікати мені, що я за його спиною готую заміну на посаді ректора. Ні про що таке я не думав, але стосунки між М. Фроло-

В умовах проросійського реваншу і його провалу (2010-2014)

вим і С. Тимченком погіршилися. Коли в 2011 р. С. Тимченко несподівано звільнився з роботи і відкрилася вакансія ректора ЗНУ, то Микола Олександрович активізувався в написанні статей і методичних посібників. Почав готувати пакет документів, які стали б підставою для присудження йому ВАКом звання професора і дозволили балотуватися на посаду ректора. Урешті-решт на час оголошення виборів М. Фролов став професором.

Водночас Микола Олександрович інтенсивно працював над докторською дисертацією. Тему дисертації, статей і монографії він узгоджував зі мною. Але не більше, хоча пішли розмови, що дисертацію йому пишу я. Щоб мати контраргументи, я порекомендував М. Фролову зберегти рукописи всіх його текстів. Я знав, що він не користується комп'ютером і все пише від руки. Цілком самостійно, від руки він написав і рукописи текстів дисертації, монографії і статей. Отож, зберігся цілий лантух рукописів.

Іншим кандидатом на посаду ректора став декан математичного факультету професор С. Гоменюк. У цьому протистоянні була й політична інтрига: М. Фролов – один із лідерів обласної організації опозиційної партії ВО «Батьківщина», а С. Гоменюк – син голови Запорізької районної ради, впливового регіонала, якого вважали пов'язаним з Євгеном Анісімовим – кримінальним авторитетом Запоріжжя. В останній момент заяви подали також Г. Брехаря, який працював в одному з академічних інститутів у Києві, і В. Савін – проректор ЗОІППО.

Керівники області і Міністерства освіти і науки не могли пустити ці вибори на «самоплив». Мова йшла про те, через кого можна ефективніше контролювати багатотисячний колектив ЗНУ. Тому вони не одразу визначилися, кого підтримувати – М. Фролова чи С. Гоменюка. Поза сумнівом, Микола Олександрович, як досвідчений керівник, для ролі ректора підходив більше, ніж молодий професор Сергій Іванович. Але у М. О. Фролова був один серйозний «недолік» – членство у ВО «Батьківщина». Подейкували, що він зумів переконати «верхи», що «вирішить» питання з партійністю.

Вибори ректора відбулися 3 червня 2012 року. Переміг М. Фролов, за якого проголосувало 128 осіб, а С. Гоменюк одержав 111 голосів. Експрекор В. Савін одержав 4 голоси, експроректор Г. Брехаря – 3 голоси. Я був серед тих, хто агітував і голосував за М. Фролова.

Але повернемося до «мовного скандалу» у фракції ВО «Батьківщина», у якому М. Фролов виступав ще як голова фракції і вже як ректор ЗНУ.

Уранці 16 серпня 2012 р., у день проведення сесії обласної ради, нам стало відомо, що автозавіська частина фракції і голова М. Фролов проігнорували рішення фракції не брати участі в обговоренні мовного питання. Добре пам'ятаю, що про це за годину до початку сесії мені телефоном повідомив сам Микола Олександрович. Потім довідалися, що недавно призначений губернатор О. Пеклушенко – свого часу працівник Запорізького обкому компартії, – вирішив добитися стовідсоткової підтримки в Запоріжжі «закону Ківалова-Колесніченка» і в такий спосіб продемонструвати

перед Києвом свою ефективність. Він «натиснув» на М. Євдокименка, і той пообіцяв переконати фракцію проголосувати «за».

Дізнавшись в останній момент про зміну позиції автозазівців, я і член нашої фракції О. Мних встигли на засідання ради і зареєструвалися. У президії зчинилася паніка, але я виступив з трибуни і закликав проголосувати проти мовного проекту регіоналів. «Проти» виявилось лише три голоси. Нас підтримав депутат від партії «Українське об'єднання патріотів – «Укроп»» М. Борзійон. Під час перерви я дав інтерв'ю, яке того ж дня поширилося багатьма телеканалами України. Отже, проти мовної постанови регіоналів в Запорізькій обласній раді проголосувало лише три депутати.

Розголос був широкий – дізналися в Києві – і партійному керівництву необхідно було щось робити з чотирма відступниками. Виходячи з очевидного, що такий вчинок членів фракції викликає незадоволення виборців ВО «Батьківщина», порушує програмні засади партії, бюро Запорізької обласної організації під головуванням В. Крайнього на своєму засіданні 13 вересня виключило зі складу партії М. Палієнка, М. Євдокименка, М. Фролова і І. Золотаревську. Тобто заводчанин В. Крайній закликав проголосувати за виключення з партії трьох заводчан і новообраного ректора ЗНУ.

Ми – члени фракції ВО «Батьківщина» М. Гуйтур, О. Мних, Ф. Турченко, В. Дудка і В. Рудик, підтримали це принципове рішення обласного бюро і на своєму засіданні того ж дня виключили зі складу депутатської фракції М. Палієнка, М. Євдокименка, М. Фролова і І. Золотаревську. На зазначеному засіданні, де був присутній В. Крайній, переобрали голову фракції. Замість М. Фролова ним став член партії ВО «Батьківщина», депутат обласної ради п'ятого та шостого скликань В. Рудик. Секретар обкому В. Крайній погодився з усіма рішеннями фракції.

Я був задоволений ще й тому, що новообраний керівник фракції свого часу був моїм студентом. З іншого боку, мене неприємно здивував вчинок М. Фролова. Я сприймав його як послідовного прихильника державного статусу української мови. Пам'ятаю мітинг, організований ще у вересні 1990 р. на Фестивальній площі запорізькою «Просвітою» під гаслом «Державну мову – у навчальні заклади». На мітингу виступив і молодий завідувач міського відділу народної освіти М. Фролов¹⁸⁶. Але тепер за лаштунками облради заговорили, що підтримка регіоналістського проекту дозволила йому утвердитися на посаді ректора ЗНУ. Опозиціонера на цій посаді не тримав би ні Міністр, ні губернатор.

Відповідно до регламенту роботи Запорізької обласної ради В. Рудик як уповноважений представник фракції і новий її голова направив голові Запорізької обласної ради П. Матвієнку листа від 26 жовтня 2012 р., у якому проінформував про зміни

¹⁸⁶ Див.: *Запорізька правда*. 1990. 25 вересня; Турченко Ф. Запоріжжя на шляху до себе... С. 144-145.

В умовах проросійського реваншу і його провалу (2010-2014)

у складі фракції. Згідно з регламентом, голова мав повідомити сесію про ці зміни. Здавалося, дрібниці. Але на наступній сесії голова обласної ради П. Матвієнко зазначений лист не озвучив. На запитання, що трапилося з нашим листом, П. Матвієнко повідомив, що виконавчим апаратом облради зареєстрований лист голови Запорізької обласної організації ВО «Батьківщина» В. Крайнього, у якому він звертається до голови обласної ради з проханням відтермінувати оголошення змін у складі фракції. Ми зрозуміли, що на В. Крайнього знову натиснули регіонали і він змушений діяти з ними спільно. Хто ним маніпулює, нам не важко було здогадатися.

Конфлікт наростав. В. Крайній і М. Євдокименко вимагали від нас відкликати рішення про виключення з фракції автозаводців. Ми відмовлялися, при цьому під час дискусії доходило до крику і лайки. Водночас ми продовжували «тиснути» на П. Матвієнка, погрожуючи заблокувати трибуну. Урешті-решт, він змушений був повідомити про зміни у фракції на черговій сесії. Це відбулося аж у лютому 2013 р. Але згідно з регламентом, про це слід було повідомити і на сайті облради. Та цього не було зроблено. Довелося писати до голови облради депутатське звернення, щоб нарешті на сайті було оголошено персональний склад фракції і прізвище її нового голови.

Інформація про скандал дійшла до Києва. Політрада партії визнала В. Рудика головою фракції. Від нашого голосування про виключення минуло чотири місяці. Здавалося, на цьому можна поставити крапку. Але справа не закінчилася. Дев'ятого квітня 2013 року зі столиці прибув В. Підгорний, який відрекомендувався як представник Виконкому партії. Було скликане бюро, на яке запросили нашу фракцію. Засідання почав В. Підгорний. Він говорив цілими блоками фраз, які ми чотири місяці підряд чули від Крайнього: *«9 депутатів краще, ніж 5»*, *«Вони дуже авторитетні»*, *«Вони вже передумали і покалися»*. І ще одна, ключова фраза: *«В кожній області своя специфіка»*. Я запитав В. Підгорного, чи не так ми повинні розуміти Вас: *«Специфіка нашої області полягає у тому, що партія і фракція повинні перебувати під повним контролем Васадзе (а значить, і Партії регіонів). Ми повинні прийняти це як даність і взагалі, це наша помилка, у тому, що ми виключили представників Автозазу?»*. У відповідь він сказав, що я його неправильно зрозумів. Тоді я подивився в бік В. Крайнього і несподівано запитав: *«А де виключені? Може вони не хочуть, щоб їх поновляли? Хай прийдуть, напишуть заяви і ми таємно проголосуємо»*. У відповідь Крайній запропонував: *«Постільки заяв все одно немає, проголосуйте питання про скасування вашого попереднього рішення про виключення автозаводців (без М. Фролова: він з виключенням погодився!?) без їх присутності»*. І показав підготовлені ними бюлетені: *«Ось вони, вже готові. Голосуйте таємно»*. Тобто, вони «прорахували» наперед нашу реакцію.

Ми попросили перерву, переговори між собою і погодилися. Зрештою слід іти на компроміс.

Проголосували. Результати: 4 – проти поновлення, 1 – за поновлення.

Голова фракції оголосив рішення, яке для бюро і київського гостя було сюрпризом.

Після бюро ми запропонували В. Підгорному і В. Крайньому поговорити у вузькому колі. Лунало багато претензій. Зокрема, чому ми не брали участі в акції у Києві 2 квітня, де була вся Україна? Чому В. Крайнього не було на антиурядовому мітингу в Гуляй-Полі, де зібралося три тисячі протестувальників? Чому під патронатом В. Крайнього до обласної і місцевих рад були проведені депутати, які відверто підтримують впровадження російської мови? Чому депутат від ВО «Батьківщина» М. Євдокименко сьогодні обіймає посаду першого заступника міністра в уряді Азарова?

Під час дискусії тон В. Підгорного почав змінюватися, втрачати наступальність, обличчя червоніло. Обличчя Крайнього також набувало якогось бурого кольору. Нам пообіцяли, що за тиждень розмова продовжиться. Стали розходитися. На прощання В. Підгорний несподівано простягнув нам руку. Усім по черзі. Секретар обкому В. Крайній застиг, як мумія. Після закінчення М. Гуйтур дав мені пігулку заспокійливого препарату «Нообут» – другу за довгу і виснажливу дискусію.

Нагадаємо, що Ю. Тимошенко в цей час перебувала в ув'язненні і не контролювала стан справ у партії.

Минуло ще пів року, перш ніж В. Крайнього відсторонили від керівництва Запорізької обласної організації ВО «Батьківщина» і виключили з партії. Випадки зради були і в інших областях, причому на бік регіоналів в деяких облрадах переходили цілі фракції. Уже після звільнення Ю. Тимошенко з ув'язнення київське керівництво змушене було оголосити кампанію «очищення партії». Ми зробили це самостійно, не чекаючи вказівки з Києва.

Голова депутатської комісії Ф. Турченко і голова фракції В. Рудик

В умовах проросійського реваншу і його провалу (2010-2014)

Звільнення нашої фракції з-під контролю регіоналів сприяло зростанню її авторитету в обласній раді. Наші виступи звучали на кожній сесії. Вони були присвячені соціально-економічним, політичним, освітнім питанням, охороні здоров'я тощо. Особливо активними були голова фракції В. Рудик, М. Гуйтур – керівник обласного осередку партії «Народний Рух України», і я. Ми звернули увагу керівництва ради на те, що опозиція не одержала керівництва жодною постійною депутатською комісією і не має свого представництва в Президії обласної ради. Ми запропонували створити постійну депутатську комісію з питань свободи слова та інформації і передати її керівництво нам. Свою пропозицію обґрунтовували тією обставиною, що в епоху інформаційного суспільства свобода слова та вільний доступ до інформації є запорукою успішного розвитку людства.

Як не дивно, але нам це вдалося. До певної міри, це було пов'язане зі зміною керівництва ОДА і обласної ради. Тоді головою облдержадміністрації вже був О. Пеклушенко. Своєю чергою новий голова ОДА ініціював переобрання голови облради. Замість П. Матвієнка був обраний В. Межейко, з яким у нового губернатора були давні бізнесові зв'язки. Водночас, він вирішив «задовольнити» і опозицію, дати їй керівництво новоствореною комісією. Головою комісії рада обрала мене. Серед її членів, крім мене, були М. Фролов (після виключення з ВО «Батьківщина» – безпартійний), а також чотири регіонали – В. Пашков, О. Мухін, О. Неділько і В. Попова. Серед цих депутатів особливо помітними були М. Фролов і В. Пашков.

Вихід М. Фролова з ВО «Батьківщина» дозволив йому зміцнитися на посаді ректора ЗНУ. Через деякий час він став головою докторської спеціалізованої вче-

Засідання спеціалізованої вченої ради.
Вчений секретар Ю. Каганов, голова М. Фролов, заступник голови Ф. Турченко

ної ради із захисту дисертацій з історії України та історіографії, джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін. Моя «відставка» була вимушеним рішенням: термін роботи нашої ради закінчився, і Міністр під різними приводами відмовлявся продовжувати її функціонування під моїм керівництвом. Але я залишився в раді заступником голови. За моєю рекомендацією вченим секретарем було призначено Ю. Каганова.

Коли все це відбувалося, мені зателефонував голова докторської спецради з історії Дніпропетровського університету В. В. Іваненко. Я був членом цієї ради з початку 90-х років. Професор повідомив, що одержав ультиматум від Міністра: або Турченка не включите до нового складу ради, або рада не буде затверджена. Для мене це повідомлення колеги не стало несподіванкою.

Але повернемося до нашої постійної депутатської комісії облради. Її член В. Пашков заслуговує на особливу увагу. Виріс він у Росії, де здобув освіту і захистив кандидатську дисертацію. У Запоріжжі з'явився вже в зрілому віці. Був викладачем філософії одного з вишів міста, потім працював керівником пресслужби «Мотор-Січі», а з 2006 р. – ректором Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (ЗОІППО). На цю посаду він обраний за рекомендацією самого В. Богуслаєва, який спеціально прийшов з цього приводу на сесію обласної ради. Тоді в облдержадміністрації були «демократи», призначені В. Ющенком і Ю. Тимошенко, але вони, всупереч протестам колективу інституту, не зробили нічого, щоб зупинити «просування» на цю важливу посаду переконаного українофоба. Протистояти В. Богуслаєву не вистачило політичної волі.

Депутата В. Пашкова часто бачили в компанії О. Запорожця. Щодо мене, то з початку роботи В. Пашкова в ЗОІППО я перебував з ним у постійному ідеологічному конфлікті. У мене було багато фактів для висновку, що він веде активну підривну антидержавну діяльність. Про це мені розповідали знайомі вчителі, які проходили перепідготовку в інституті, а також співробітники цього інституту, які не поділяли поглядів В. Пашкова. Одного з викладачів інституту, випускника ЗНУ, кандидата історичних наук, Владислава Мороко у 2010 році за патріотичні погляди було звільнено з роботи. Звільнили і кандидата технічних наук Ірину Гашенко через занадто непоступливий характер. Інші мовчали, боячись втратити роботу.

Я почав пильніше придивлятися до В. Пашкова. Його політична орієнтація формується чітко: прихильник «Русского мира», притому, в його суто політичному сенсі, який виключає визнання існування українського народу і Української держави. Свого часу він керував місцевим відділенням партії «За Русь единую», потім став головою запорізької організації партії «Русский Блок». Деякий час навіть очолював цю політичну партію «у всеукраїнському масштабі». Але вчасно зрозумів, що за її списками не вдасться потрапити навіть до місцевої ради, не кажучи вже про Верховну. Народ не знав і не хотів знати цю партію: на парламентських виборах 2012 р. «Русский Блок» отримав мізерний результат – 0,31 %. Оскільки дуже хотілося зберегти важелі

В умовах проросійського реваншу і його провалу (2010-2014)

громадського впливу, перейшов до Партії регіонів (туди таких охоче приймали), і в 2010 р. від цієї партії був обраний депутатом Запорізької обласної ради.

Очолюючи ЗОІППО, В. Пашков відкрив для проросійських організацій Запоріжжя широкий доступ до вчительської аудиторії та молоді. Так, протягом 2009-2013 рр. з використанням ресурсів інституту організовувалися щорічні «Летние школы патриотизма молодых соотечественников». Звичайно ж, йдеться про російських співвітчизників. Про спрямованість роботи цих шкіл свідчать два приклади. У 2012 р. слухачам школи розповідали про те, як наприкінці листопада 2004 р. члени «Ассоциации молодежных организаций российских соотечественников» протистояли в центрі Києва учасникам Майдану, який характеризувався як «помаранчева смута самотейших Смердяковых». Наводилася цитата з «Братів Карамазових» Ф. Достоєвського: «Вот хорошо было бы, кабы одна умная нация победила весьма глупую-с!»¹⁸⁷.

Доповню її інформацією про останню літню школу, яка відбулася 19-21 серпня 2013 року і була присвячена 230-річчю приєднання Криму до Росії. Був проведений конкурс творчих робіт, де розглядалася історія і «сучасні аспекти» цього питання. Засновниками конкурсу були заявлені: Запорізька молодіжна громадська організація «Акцент» і під тією самою назвою видавництво, ЗОІППО, «Русский культурный центр», Всеукраїнська громадська організація «Русская школа», регіональне представництво «Восток» всеукраїнської громадської організації «Русскоязычная Украина», міжвузівський дослідний центр «Політика та освіта» (ЗОІППО) та ін.¹⁸⁸ Нагадаємо, що до анексії Криму Росією залишалося менше року. Так що тема була надзвичайно актуальною.

Ця, як і решта акцій В. Пашкова, щедро фінансувалися місцевими та російськими спонсорами, в тому числі і з місцевого бюджету (так, діяла обласна програма підтримки російської (?) мови); їх рекламували в місцевих та центральних ЗМІ.

Але повернемося до виборів 31 жовтня 2010 року. Тоді в Запоріжжі, крім виборів до обласної ради, відбувалися вибори Запорізької міської ради і вибори міського голови. Очікувалася перемога регіоналів та їхнього кандидата – місцевого бізнесмена В. Кальцева. До речі, він був випускником історичного факультету і пройшов шлях від прихильника демократії до ідейного регіонала. На виборах до міської ради справді перемогли регіонали – 61 депутат з 90. ВО «Батьківщина» одержала лише 15 % депутатських місць. А коли підраховували результати виборів міського голови, то виявилася, що переміг кандидат від ВО Батьківщина» Олександр Сін, голова Запорізької міської організації ВО «Батьківщина». Він з 1999 до 2010 року працював заступником голів ОДА – останні два роки з О. Старухом. Причинами перемоги О. Сіна називають конфлікт у верхівці регіоналів у Запоріжжі і протестний електорат, який голосував не стільки за О. Сіна, скільки проти В. Кальцева.

¹⁸⁷ <http://vksors.org.ua/articles/lentyaya-shkola-patriotizma-molodyx-sootchestvennikov>

¹⁸⁸ <http://rusmirzp.com/2013/07/10/category/tribune>

Перед О. Сіном постала дилема: боротися в меншості до кінця, одержати вотум недовіри від регіоналів, з гордою головою покинути мерію і стати лідером опозиції в регіоні, чи залишитися мером, зрадити демократичну частину виборців. На бенкеті після підрахунку голосів О. Сін натхненно говорив про демократію і її обов'язкову перемогу. Після виборів він інколи зустрічався з представниками демократичних партій і організацій. Здавалося, він зорієнтований на боротьбу, але невдовзі стало зрозуміло, що вибрав зраду. На початку грудня 2010 року він вийшов із партії «Батьківщина», а в березні 2012 р. вступив у Партію регіонів і став керівником її міської організації. Його перебування на посаді мера запам'яталося зрощуванням місцевої влади з кримінальним авторитетом Анісімовим, появою «смотрящих» на підприємствах міста і глибоким розчаруванням жителів Запоріжжя.

Отже, після перемоги Партії регіонів для демократичних сил в Запоріжжі склалася складна ситуація. Усі керівники головної демократичної сили області – партії «ВО «Батьківщина», відійшли від неї і серед і колишніх однопартійців сприймалися як зрадники. Звичайно, такими вони себе не вважали, посилаючись на «регіональні особливості» Запоріжжя.

Сформувався міф про ці «особливості», у полоні якого перебуває місцева еліта. Але кожного разу, коли мені нагадують про нього, на пам'ять приходять два художні образи. Перший – «Премудрый пескарь» з циклу «Сказок для детей изрядного возраста» М. Салтикова-Щедріна. «Премудрый» пескарь, як відомо, «жил – дрожал, и умирал – дрожал». Згадується і його протилежність: образ з легендарного шлягера А. Макаревича «Однажды мир прогнется под нас...». Ці образи характеризують дві моделі поведінки, дві філософії життя. Для мене ближче модель А. Макаревича

*Пусть старая джинса давно затёрта до дыр,
Пусть хрипит раздолбанный бас.
Не стоит прогибаться под изменчивый мир,
Пусть лучше он прогнется под нас.
Однажды он прогнётся под нас.
Однажды он прогнётся под нас...*

Я завжди був впевнений, що одного разу так і буде.

На початку вересня 2013 р. виконуючим обов'язки голови Запорізької обласної організації ВО «Батьківщина» київське керівництво призначило О. Старуха, політична діяльність якого починалася в партії «Реформи і порядок» (ПРП). Пізніше на звітновибірчій партійній конференції його одноголосно обрали головою. Сім'я Олександра залишилася в Києві, і він «розривався» між столицею і Запоріжжям. Мене обрали членом бюро.

У жовтні 2012 р. відбулися чергові вибори до Верховної Ради України. На одному з округів м. Запоріжжя від ВО «Батьківщина» ми висунули О. Старуха. В умовах наростання незадоволення регіоналами і нашого «самоочищення» у нього були шанси на

В умовах проросійського реваншу і його провалу (2010-2014)

Після звітно-виборчої партконференції ВО «Батьківщина»

перемогу. Його головними конкурентами були підприємець, регіонал В. Кальцев і популярний журналіст Б. Василенко. Конкуренція між О. Старухом і Б. Василенком, політичні погляди яких мало відрізнялися, привели до того, що переміг регіонал.

Революція Гідності

Починаючи з 21 листопада 2013 р., Україну охопили події, що увійшли в історію як Євромайдан, який на початку грудня 2013 р. переріс у Революцію Гідності. У моїй пам'яті відклалася більш-менш чітка картина цих подій. Збереглося багато листівок, звернень, тез виступів і конспектів. Пам'ятаю, що в штаб ВО «Батьківщина» і на запорізький Майдан – Фестивальну площу, я, як і в університет, ходив після роботи щоденно. Пам'ятаю також, що єдиного центру, який би керував революцією в Запоріжжі, не було. Якщо спростити ситуацію, то таких центрів можна визначити три: політичні партії ВО «Батьківщина» і «Свобода», антикорупційний рух «Запорожье против беспредела» і громадсько-політичне об'єднання «Українська справа».

Запорізька обласна організація ВО «Батьківщина» виявилася на вістрі подій. Їй ще до початку революції вдалося очиститися від впливу влади, вона мала свої депутатські осередки в обласній і міській радах, і також свій офіс — штаб-квартиру недалеко від центру подій.

У нас були організаційні і фінансові ресурси, щоб забезпечити озвучку мітингів, організацію самооборони, зв'язок зі ЗМІ, виготовлення листівок, налагодження прямого зв'язку з Майданами в Києві, Львові та інших містах. Не хочу виділяти когось особисто, зокрема, себе, але, на моє переконання, центральними постатями

Актив Запорізької обласної організації ВО «Батьківщина»
напередодні Революції Гідності. Зустріч з народним депутатом О. Брагинцем

у плануванні і керівництві масовими виступами були Ігор Артюшенко («Українська справа»), Олександр Старух, Володимир Рудик, Ірина Костенко (ВО «Батьківщина»), Віталій Подлобніков («Свобода»), Ірина Лех і Олена Єрьоменко («Запорожжє против беспредела»).

Перша акція підтримки євроінтеграції та київського Євромайдану відбулася в Запоріжжі 24 листопада 2013 р. за участю громадських активістів, діячів політичних партій та організацій. На центральну площу Запоріжжя вийшли як молодь, так і літні люди, незадоволені українськими реаліями, низьким рівнем життя і корупцією. Усього близько тисячі осіб. Спікером був І. Артюшенко. Виступали всі бажаючі. Протестувальники скандували: «Україна – це Європа!». Учасники мітингу намалювали під вікнами ЗОДА прапор Європи. Прихильники європейської інтеграції України мали надію, що угода буде підтримана і прозахідний курс збережено.

Майже весь грудень мітинги відбувалися щоденно. Членам нашої депутатської фракції – по черзі – доводилося виступати на кожній акції. У мене залишилися конспекти виступів. Правда, лише на деяких позначені дати мітингів. Говорити доводилося про те, що відбувається в Києві, Запоріжжі, області, світі. Звертався до історичного минулого, проводив паралелі, цитував істориків, письменників і поетів. Кожен виступ закінчувався гаслом: «Слава Україні!». Площа відповідала: «Героям слава!».

Так, 1 грудня 2013 р. о 12.00 розпочався мітинг на знак протесту проти жорстокого розгону мирної акції на Майдані 30 листопада 2013 р. На площі Фестивальній, зібралося понад 1500 протестувальників. Міліції було близько 100 осіб – у формі та в цивільному. Коли дали слово мені, то я закликав негайно звільнити арештованих, покарати організаторів і виконавців кривавих розправ, здійснити повне перезавантаження влади, обмежити повноваження президента і повернутися до Конституції 2010 року, провести нові президентські вибори за Законом, який пройде експертизу

В умовах проросійського реваншу і його провалу (2010-2014)

Венеціанської комісії. Наприкінці я заговорив про вибір, який завжди стоїть перед людиною: *«Бог нам дав свободу вибору: між добром і злом, між правдою і неправдою, між законом і беззаконням, між свободою і рабством. Влада нав'язує нам зло, несправедливість, беззаконня і рабство. Ми боремося за добро, справедливість, свободу і правду. За нами буде перемога. Слава Україні!»*.

На моє запрошення виступити на мітингу відгукнулися і колеги, але, переважно, викладачі інших університетів. Пам'ятаю промови професорів Класичного приватного університету Наталії Торкут, Олега Богуславського, Зіновія Партики. Надзвичайно винахідливий і кмітливий Зіновій Васильович одного разу виручив нас, коли в останню хвилину виявилось, що не працює апаратура, яка відтворює гімн України. З цього починався кожен мітинг. Він взяв мікрофон і почав співати *«Ще не вмерла Україна...»*. Вся площа підхопила його дзвінкий заспів.

Викладачів ЗНУ, на відміну від студентів, на мітингах було небагато, а виступав, крім мене, лише один – доктор філологічних наук, професор ЗНУ П. Білоусенко. Проте, деякі інколи приходили на Майдан, але до трибуни не наближались. Одного разу перед початком зборів в актовому залі університету я звернувся до знайомого професора, декана факультету, дочка якого жила в Канаді і якого вважав демократом, з вітанням «Слава Україні!». Він знітився, і, збиваючись, неголосно відповів: «Навіки слава». Я так і не зрозумів цей феномен: власник КПУ В. Огаренко, якого вважали другом губернатора О. Пеклушенка, не забороняв своїм викладачам брати участь у Майдані, а наш державний університет застерігав їх від цього.

Зі студентами історичного факультету ЗНУ на Майдані

Грудень минув у мітингах, маршах протесту і акціях непокори. Одного разу ректор М. Фролов сказав мені, що губернатор О. Пеклушенко зауважив, що я «помітно активізувався» і що бажано знизити активність. Були особи, які щоденно доповіда-

ли губернатору про активістів Майдану, до яких він зарахував і мене. Я врахував інформацію ректора і на черговому мітингу справді не виступив. Але через два дні знову вийшов до мікрофона і заговорив, що вірити нашій владі про майбутнє «покращення» не можна, що ліміт довіри вичерпався: *«Адже вони дивляться тобі прямо в очі і говорять: «Ми за покращення», – і лізуть до твоєї кишені; «Ми за покращення», – і закривають школи; «Ми за покращення», – і б'ють по голові кийком; «Ми за покращення», – і звільняють з роботи за участь у Майдані; «Ми за покращення», – і знищують малий бізнес; «Ми за покращення», – і знущаються в СІЗО; «Ми за покращення», – і здають Росії Севастополь».*

Напередодні нового 2014 року в ресторані готелю «Інтурист» О. Пеклушенко зібрав усю обласну верхівку. Було запрошено не менше двохсот осіб. «Найнижчий рівень» – члени Президії обласної ради і керівники профільних комісій облради. Запросили і мене, голову комісії з питань свободи слова та інформації. Проголошувалися тости. Губернатор, серед іншого, поставив своїм клевретам завдання – забезпечити в області на парламентських виборах 2015 р. за Партію регіонів не менше 80 % голосів виборців. Я не думав, що виступатиму, але несподівано О. Пеклушенко сказав, що слово має «представник опозиції», і назвав моє прізвище. Я схопився за слово «опозиція» і почав з того, що демократичне суспільство неможливе без опозиції. *«Розвиток – це боротьба суперечностей, – продовжував я. – Існування опозиції – передумова нормального розвитку суспільства. Це знає кожен, хто вивчав філософію. Це необхідно враховувати політикам, особливо тим, які у більшості. За це варто випити».* І підняв келих. Голова спілки підприємців П. М. Ванат, який стояв поряд, сказав пошепки: *«Добре ти його підколов».*

Із Петром Михайловичем, колишнім кадровим партпрацівником, секретарем Запорізького міськкому партії, а на той час власником «Інтуристу» і головою Спілки підприємців, у мене склалися особливі стосунки. Здавалося, він симпатизував Майдану. Принаймні в лютому 2022 р. він передав мені флешку з детальною інформацією про запорізьку міліцію, яку командували до столиці для розгону Майдану. Правда, ця інформація, яку я передав до Києва, так нікого там і не зацікавила.

Перший у 2014 р. Майдан в Запоріжжі відбувся 5 січня. До мітингу приєдналися учасники автопробігу з Києва, з символікою ЄС. Шістнадцятого січня Верховна Рада в незаконний спосіб прийняла так звані «диктаторські закони». Запорізькі активісти відреагували на них акцією протесту. Дев'ятнадцятого січня 2014 р. протестувальники наділи на голови будівельні каски, друшляки, каструлі, закриваючи обличчя пов'язками з написом «цензура».

Двадцять шостого січня відбувся розгін запорізького Майдану – із масовим побиттям і затриманням протестувальників надвечір. Площу перед ОДА попередньо навмисно залили водою, утворивши суцільну ковзанку. Багато людей падали. Коли я вдруге невдало «приземлився» на «п'яту точку», зрозумів, що без допомоги не піднімуся. Поряд був мій товариш, член нашої фракції в облраді М. М. Гуйтур –

Підготовка до протесту проти «диктаторських законів»

лікар-невролог. Михайло Михайлович повіз мене до Шостої лікарні, де надав першу допомогу, а потім відвіз додому. Про розправу над майданівцями я дізнався з телефонної розмови. У ту ніч у Запоріжжі було арештовано 48 осіб, і близько 50 опинилися у лікарнях.

Через кілька днів влада зібрала в приміщенні актові зали обласної ради свій актив – депутатів-регіоналів облради, голів районних адміністрацій, голів районних і міських рад, керівників правоохоронних органів, приручених бізнесменів, деморалізованих представників деяких «громадських організацій» тощо. Вів збори О. Пеклушенко. Я стенографував виступи. Читаючи через вісім років свої записи, я жодного слова не побачив у виступах представників влади про соціально-економічні проблеми в області, бідність більшості і збагачення меншості, про корупціонерів, казнокрадів, продажних прокурорів, суддів, міліціонерів, про зрощування влади з криміналом. Зате лунали прокльони на адресу Майдану і його лідерів, які характеризувалися як «проект західних спецслужб». Зал почув багато нісенітниць про «проплачений» Майдан і терор «майданутих», про злих «западенців», екстремістів-бандерівців, фашистів. Виявляється, не було ніяких «тітушок», а 23 міліціонери звернулися до лікарні, з них 2 – госпіталізовані. Щодо 48 затриманих учасників Майдану, то 8 раніше були засуджені, 28 ніде не працювали, інші були наркоманами і алкоголіками та асоціальними елементами. Звучала «хвала Беркуту» і московським телеканалам і прокльони на адресу українських ЗМІ.

Мені нелегко було наважитися, але пересилив себе і попросив слово. Я вийшов на трибуну і заговорив про необхідність враховувати точку зору обох сторін конфлікту, готовності йти на реформи, які назріли, підписати Асоціацію з Європою, відмовитися

від використання сили і розпочати діалог з опозицією. На якомусь етапі промови мене почали перекикувати, свистіти. Я зупинився і подивився на О. Пеклушенка. Він звернувся до залу: *«Хай говорить»*. Закінчуючи, я сказав: *«У Києві вже лунають постріли. Не думайте, що ми від цього застраховані. Дійде й до нас. Коли почнуть летіти кулі і снаряди, не сподівайтесь, що хтось від них застрахований. Вони не розбираються, хто регіонал, а хто націоналіст. Думайте про це»*. Зал мовчав. І коли я йшов до свого місця, почув неголосне – «Молодець». Це була моя знайома, директриса однієї з приміських гімназій.

Після розправи над майданівцями перед штабом ВО «Батьківщина» постало питання: що далі. Переривати традицію проведення недільних мітингів не хотілося. Це означало б, що нас налякали. Але було очевидно, що політична активність жителів міста на деякий час справді ослабла. Деякі активісти покинули місто, чи пішли в підпілля. Один з організаторів Майдану І. Артюшенко був заарештований і сидів удома з «браслетом» на нозі. Площа біля ОДА для нас була на деякий час закрита. Влада заборонила на ній масові збори. Нею інколи бродив лише журналіст Володимир Москаленко – колишній випускник філфаку ЗДУ. Коли до нього підійшли міліціонери й запитали, чого він тут, Володимир показав посвідчення журналіста і цілком серйозно відповів, що шукає свій олівець, який загубив тут 26 січня 2014 року. Сказав, і продовжував ходити по площі. Інформація про цей випадок швидко поширилася містом, і вислів *«Шукаю олівець!»* став символом опору в нових умовах. Але влада також виявилася винахідливою. По відношенню до іншого журналіста, Богдана Василенка, який ходив вулицями міста з символікою Майдану, міський суд прийняв витончене рішення ...заборонити йому покидати своє помешкання.

У таких умовах штаб вирішив провести наступний Майдан 2 лютого на площі Поляка. Формальним приводом для зібрання була зустріч з депутатами обласної і міської рад від ВО «Батьківщина» для відзначення дня народження народного мера Запоріжжя Олександра Поляка. Влада змушена була дати дозвіл, але нашому штабу довелося взяти в руки лопати і очистити площу від снігових заметів. Боялися, що люди не прийдуть, але зібралося понад тисячу протестувальників. Спікером був О. Старух. Він сказав кілька слів про О. Поляка і від імені громади доручив мені покласти букет квітів до барельєфа мера. Я виконав доручення мітингу і повернувся до мітингувальників. Коли настала черга виступати, підійшов до мікрофону і розповів про мої зустрічі з О. Поляком, але як історик головну увагу зосередив на історії революцій. Учасникам мітингу необхідно було дати заряд оптимізму, і я сказав, що майже усі революції, перш ніж остаточно перемогти, проходять кілька етапів. Бувають і спади, після яких обов'язково настає революційне піднесення і перемога. Закінчив словами: *«Піднесення і перемога буде і у нас. Головне, що нас не залякали і ми на Майдані, що за нами правда. Слава Україні!»*.

Наступний Майдан, який відбувся 9 лютого 2014 року, запам'ятався тим, що у своїй промові я запропонував учасникам мітингу вшанувати хвилиною мовчання

В умовах проросійського реваншу і його провалу (2010-2014)

Мітинг 2 лютого 2014 р. на майдані Поляка

пам'ять Віктора Антоновича Чабаненка, який помер того дня. Я розповів про його життєвий шлях вченого і поета, історію з обговоренням повісті Олеса Гончара «Собор», про його заклик зберігати «Собори наших душ», про те, як Віктор Антонович організував у Запоріжжі Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка «Просвіта».

Тим часом боротьба в Києві досягла апогею. У Запоріжжі було тихо, і 19 лютого я на кафедрі відзначав день народження – 67 років. Був включений радіоприймач. Йшла пряма трансляція з київського Майдану. Диктор говорив про розстріл на Май-

З професором Віктором Чабаненком

дані: винесли восьмого, дев'ятого, десятого... Ми заціпеніли від жаху. Однак я ні на секунду не подумав, що це кінець. Але ці хвилини в пам'ять вкарбувалися назавжди. Після цього я п'ять років не святкував 19 лютого свій день народження.

Двадцять другого лютого революція перемогла, і Янукович утік з Києва, та боротьба в Запоріжжі не закінчилася. З одного боку, міліція і СБУ були деморалізовані, з іншого – ми боялися, що неконтрольована маса, серед якої були провокатори, увірветься в приміщення ОДА і облради і здійснить погром. Проблема ускладнювалася ще й тому, що до Києва поїхав О. Старух, а І. Артюшенко перебував під арештом. Інші активісти також покинули місто і ще не встигли повернутися. У нас не було керівника. Ініціативу на себе взяв В. Рудик, заступник О. Старуха, і я – член обласного бюро ВО «Батьківщина». До того ж, ми були депутатами облради, членами ради Всеукраїнського об'єднання «Майдан», створеного нещодавно. Зателефонували меру О. Сіну і запропонували йому організувати зустріч у складі нас двох, а також керівників міліції і СБУ. Зустріч відбулася пізно ввечері 22 лютого. Ми повідомили правоохоронцям, що завтра, під час Майдану, планується провокація з проривом учасників мітингу в приміщення ОДА і облради. Ми, організатори, будемо робити все, щоб цього не сталося. До приміщення зайде група активістів, делегована Майданом, і опечатає кабінети керівників. Буде працювати самооборона Майдану. Задача правоохоронців – діяти в контакт з самообороною. Недоторканість міліції ми гарантуємо. Ми хотіли почути від двох переляканих служак якогось конструктиву, а почули щось на кшталт того, що «будемо діяти відповідно до Закону».

Спікерами Мітингу, який почався опівдні 23 лютого 2014 р., довелося бути В. Рудіку і мені. Як і очікували, міліція стояла осторонь. Ми оголосили, що В. Янукович утік з Києва, а його місцеві поплічники О. Пеклушенко і В. Межейко невідомо де. Наше завдання – організовано зайняти приміщення ОДА і облради, опечатати

23 лютого 2014 р. Поліція зникла.
Справа від мене – Тимур Книш. Крайній справа – Сергій Дідик

В умовах проросійського реваншу і його провалу (2010-2014)

кабінети керівників і взяти документи під охорону. Для цього створили групу із семи представників Майдану. Ми зайшли в приміщення, правда, за нами прорвалося ще кілька десятків осіб, перш ніж зачинили двері. Свою місію ми виконали, а працівникам, які були на роботі, порадили продовжувати виконувати свої обов'язки. По суті після цього стихійно установився режим вільного входу в ОДА і обласну раду.

Через кілька днів «на роботі» з'явився і О. Пеклушенко із заступником В. Ємельяненком. Від нього вимагали написати заяву про відставку. Він відмовився і оголосив, що чекатиме рішення нової влади. У нас із ним відбулася перепалка, свідком якої стали В. Рудик і В. Ємельяненко. Я пам'ятаю лише один її момент, коли О. Пеклушенко зробив крок назустріч до мене і з надривом проговорив: «Історія мене виправдає». Я підійшов ще ближче і відчув, що в нього під білою сорочкою (був без костюма) бронжилет. Я йому різко відповів: «Не вам мене вчити історії!». Це була моя остання зустріч з останнім губернатором Запорізької області, призначеним В. Януковичем.

Після втечі Януковича з Києва, була спроба перенести сепаратизм до Запоріжжя. Півтора місяці відбувалися сутички між майданівцями і проросійськими силами, які прагнули дестабілізувати ситуацію, зайняти адмінбудівлі і проголосити Запорізьку народну республіку. Міліція була деморалізована і зберігала нейтралітет. Місто перебувало в стані психологічної напруги, яку витримали не всі. У середині березня 2014 р. Запоріжжя втратило ще одного свого патріота, поета, гумориста і сатирика Петра Ребра. Це трапилося тоді, коли РФ вже захопила Крим і почала агресію на Донбасі. Цього «від братнього російського народу» він не чекав. Здається, свого часу він щиро вірив у якісь особливі, теплі відносини між українцями й росіянами. Це відбулося в його творчості і він навіть був нагороджений орденом Дружби народів. У останньому його вірші, написаному з приводу ювілею Т. Г. Шевченка, є такі слова:

*Весь люд, обурений, лютіє,
Сам Бог гукає з висоти:
Росіє, пушкінська Росіє,
Чи з глузду зсунулася ти?*

Цей вірш прозвучав і на його похороні. Але мені П. Ребро більше запам'ятався як гуморист і сатирик. Він створив Асоціацію гумористів і сатириків «Весела Січ» і був її кошовим (головою правління). За його рекомендацією мене прийняли почесним членом Асоціації і видали посвідчення на «Веселого січовика».

Апогей боротьби за Запоріжжя припав на 13 квітня. Того дня в різних кінцях проспекту Леніна відбулися два мітинги – майданівців біля ОДА (до 5 тисяч осіб) і антимайданівців біля пам'ятника Леніну (до 1 тисячі). Після їх закінчення частина активістів з обох боків проспекту рушили назустріч одна одній. Коли зішлись біля «Алеї Слави», почалася перепалка. Могло дійти й до крові. Між ними стало кілька десятків міліціонерів. Виявилося, що сепаратистів залишилося близько 200, а майданівців – 500. Інформація миттєво поширилася містом. Досить швидко «тітушок» і

міліціантів оточували вже 2, а через годину-півтори і 3 тис. осіб. Вимагали арешту сепаратистів. Дехто брався за бруківку. Їх стримували. Приїхав прокурор, потім – губернатор. Хтось приніс два десятки яєць. Почали кидати в «тітушок». Через деякий час яйця вже підвозили машинами. У хід пішла і томатна паста, соки і пакетики з борошном. Це було публічне приниження і повний крах сепаратистських настроїв у місті. З'явилася оцінка дійства: *«Тітушки в клярі»*. Закінчилося тим, що пізно ввечері (а почалося все десь о 15 годині) «тітушок» провели через довгий «коридор ганьби» в міліцію і там переписали. Після цього стало ясно, що Запоріжжя – українське місто, яке не допустить сепаратизму.

Це була одна з останніх масових акцій, у яких я брав участь з В. Рудиком. Другого травня 2014 р. Володимир – мій побратим по Майдану – раптово пішов з життя. Для мене це була важка втрата. Та боротьба продовжувалася. Новим головою нашої фракції став О. Мних.

В області в цей час склалося своєрідне двовладдя. Держадміністрація представляла сили Майдану, а обласна рада на чолі з головою В. Межейком залишилася оплотом регіоналів. Як наслідок, на масових заходах голову ради і його заступників-регіоналів сприймали як залишки режиму В. Януковича, і вони боялися виходити на трибуну. Зверталися до мене – єдиного депутата від опозиції, який був керівником постійної комісії і мав хоч якісь повноваження, щоб говорити від імені обласної ради.

Голова ОДА Г. Самардак і голова постійної комісії облради Ф. Турченко.
Покладання квітів до меморіалу воїнам АТО

Політичні настрої депутатської більшості яскраво виявилися, коли постало питання про ставлення обласної ради до подій у Криму і на Донбасі. Щодо цього обласні ради України приймали звернення до населення. Запорізька рада голосувала за своє звернення однією з останніх в Україні. Коли я прочитав його, то здивувався: з тексту було незрозуміло, яким, власне, було ставлення запорізьких депутатів до російських агресорів і місцевої п'ятої колони. Я запропонував доповнити звернення кількома

В умовах проросійського реваншу і його провалу (2010-2014) словами – «Ми, депутати обласної ради...», які зробили б це ставлення гранично зрозумілим. Залом покотився шумок. Заступниця голови ради С. Абдурахманова, яка вела засідання, почала умовляти депутатів, пояснюючи, що цей текст довго редагувався, і жодних змін вносити до нього не варто, бо зал не проголосує.

Пізно ввечері у виступі по місцевому телебаченні я розповів глядачам про події в обласній раді і, зокрема, про антиукраїнські політичні махінації регіоналів і комуністів. Наступного дня я, М. Гуйтур і мій помічник по депутатській діяльності Д. Луц проінформували про це слухачів «Радіо Запоріжжя».

На Радіо «Запоріжжя». Праворуч від мене – помічник по депутатській роботі Д. Луц, далі – член фракції ВО «Батьківщина» М. Гуйтур

Лише новий склад Запорізької обласної ради 20 вересня 2016 р. прийняв повноцінну заяву про підтримку «Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором» від 27 січня 2015 р. У цій заяві все було розставлено на свої місця.

Отже, рада «самоочищатися» не збиралася. Особливо яскраво це виявилось по відношенню до комунальних підприємств і закладів, які були в підпорядкуванні обласної ради і керівництво яких підбиралося серед числа осіб, лояльних до злочинної влади. Коли губернатора О. Пеклушенка усунули від влади і виконуючим обов'язки голови ОДА на деякий час призначили Валерія Баранова, то він запропонував радикальний захід – замінити усіх керівників комунальних закладів і обрати нових, не пов'язаних із регіоналами. Але апарат обласної ради робив усе, щоб залишити «перевірених кадрів». Проілюструю це прикладом з В. Пашковим, ректором комунального закладу «ЗОІППО». Від цієї історії, безпосереднім учасником якої я був, у мене збереглося багато документів, на підставі яких я її і відтворюю.

Під час Революції Гідності інститут залишався одним із найміцніших оплотів регіоналів. Про це було відомо в місті, і я неодноразово пропонував створити авторитетну комісію для перевірки діяльності ЗОІППО і його ректора В. Пашкова. Спочатку на це ніхто не реагував. Але коли виявилось, що чутки про ймовірну антидержавну діяльність В. Пашкова і його фінансові зв'язки з криміналізованими чиновниками швидко поширюються, назріла необхідність якось реагувати. Урешті-решт, у грудні 2014 р. була створена комісія обласної ради під керівництвом О. Запорожця. До її складу включили й мене. Вперше комісія приступила до своїх обов'язків 18 березня 2015 р. Але, коли її члени з'явилися в інституті, їх не допустили до матеріалів, зокрема, фінансових. Комісія під тюкання працівників інституту походила коридорами, потупцювала в приймальній В. Пашкова і біля бухгалтерії, і розійшлася. Було дивно: власник — обласна рада — прислав свою комісію, а найнятий власником працівник не дозволяє комісії працювати! Було зрозуміло, що О. Запорожець і В. Пашков перебувають у змові з керівництвом ради і не хочуть правди про становище в інституті. Дивною була і позиція ОДА, головою якої у квітні 2014 р. став Григорій Самардак. Донедавна він був заступником голови правління «Індустріалбанку», добре знав становище в області, але повадився нерішуче, що давало підставу деяким активістам Майдану підозрювати його в залежності від місцевого криміналітету і проросійських сил, які спрямовували в Запоріжжі діяльність В. Пашкова і його компанії.

Розмова «по душам» з головою ОДА Г. Самардаком

Не чекаючи на результати комісії, у липні 2015 р. я звернувся з депутатським запитом до начальника управління СБУ в Запорізькій області щодо антидержавної діяльності ректора В. Пашкова. Як не дивно, але через декілька днів я одержав конкретну і змістовну відповідь, у якій В. Пашков характеризувався як (цитую відповідь) *«засновник, керівник та активний учасник низки регіональних та загальнодержавних громадських організацій проросійського характеру, що діяли в інтересах агресивної зовнішньої політики Російської Федерації стосовно України. Зокрема,*

В умовах проросійського реваншу і його провалу (2010-2014)

В. Пашков був керівником Запорізької громадської організації «Русский культурный центр», серед пріоритетів якої є розвиток та збереження цінностей т. зв. «Русского мира» – проекту, що використовується Російською Федерацією для просування свого ідеологічного впливу в Україні, в т. ч. надання нею в якості ідеології бойовикам терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», керівники яких відверто висловлюють наміри включити до «Русского мира» (т. зв. «Новоросії») і територію Запорізької області.

Так, у межах щорічних «Международных летних школ патриотизма молодых соотечественников», які організовуються В. Пашковим для активістів громадських організацій проросійської спрямованості, присутнім серед іншого доводяться напрямки бажаної діяльності в інтересах розвитку вказаного політичного проекту: 1) збереження єдиного руського мовного та культурного простору; 2) відстоювання законних прав російськомовної молоді в країнах СНД; 3) реалізація молоддю морально-духовних цінностей народів Росії.

На вказаних «літніх школах» В. Пашков проводить лекції, в ході яких розповідає про створення та існування «Русского мира», доносить до молоді ідеї про необхідність підтримання «Русского патриотизма» тощо. Слід відзначити, що організації, активісти яких є постійними учасниками «літніх шкіл» В. Пашкова, мають характерні назви – «Русское молодежное движение», «Русская семья», «Русский центр эстетического воспитания» тощо.

При цьому, зазначені заходи, які організовуються В. Пашковим, проходять за регулярної участі та під контролем дипломатичних представників РФ в Україні.

Я здивувався оперативності і компетентності працівників СБУ. Але, як пізніше стало відомо, УСБУ по Запорізькій області вже зібрало достатньо конкретних матеріалів, які переконливо свідчили про антидержавну діяльність В. Пашкова, тому і відповідь на мій депутатський запит по суті в них була.

І ще одна обставина, про яку я дізнався трохи пізніше. Вже чотири місяці перед цим, двадцять шостого березня 2015 р. Служба безпеки, не чекаючи мого запиту, вже зверталася до керівництва облради з листом «Про недопущення використання КЗ «ЗОІППО» Запорізької обласної ради у діяльності на шкоду Україні». У листі говорилося, що «діяльність Пашкова В. В. призводить до фактів використання КЗ «ЗОІППО» російською стороною у заходах, що мають ознаки дій на шкоду Україні». І висновок: «З урахуванням викладеного, вважається за доцільне здійснити в ЗОІППО заходи організаційного характеру, спрямовані на недопущення використання інституту у діяльності на шкоду Україні». На цей лист під номером 59/5/1-26 бнт 30 березня 2015 р. була заведена реєстраційна картка, і він зберігався в канцелярії. Із ним ознайомилися В. Межейко і його заступниця С. Абдурахманова. Жодних резолюцій цих посадових осіб на реєстраційній картці не має. Це означає, що про лист УСБУ вони нікому не повідомили і ніяких заходів щодо нього не здійснили. Чому цього не було зроблено, здогадатися було неважко.

Про те, що керівництво ради блокує ознайомлення депутатів із листом УСБУ та іншими матеріалами, які стосуються В. Пашкова, я дізнався лише 10 серпня 2015 року і негайно звернувся до С. Абдурахманової (В. Межейка в місті не було) з письмовою вимогою ознайомити депутатів зі змістом листа. При зустрічі з нею я заявив, що як голова постійної комісії з свободи слова та інформації буду змушений на черговій сесії озвучити зміст листа УСБУ. Я вимагав поставити лист УСБУ на обговорення сесії. Відбулася нервова розмова і врешті-решт було вирішено винести на сесію звіт ректора про результати роботи КЗ «ЗОІППО» за 2014 та перше півріччя 2015 року.

Звітування довго відкладали, але врешті-решт воно відбулося. Свою доповідь «головний учитель» області В. Пашков зробив на неймовірному російсько-українському суржику, і позбавив депутатів можливості будь-що зрозуміти. Через дві-три хвилини зал втратив інтерес до доповідача, і кожен почав копирсатися у своєму смартфоні.

Коли мені дали слово, то, перш ніж коментувати звіт ректора, я поставив риторичні запитання: чому немає співдоповіді Департаменту освіти, який контролює роботу інституту, затверджує бюджет, штатний розпис, премії, приймає звіти, проводить атестацію; чому немає звіту комісії обласної ради (керівник О. Запорожець), яка дев'ять місяців вивчала роботу КЗ «ЗОІППО»? Чому ми повинні вірити на слово В. Пашкову?

Мої коментарі були стислими. Звернув увагу на недоліки в організації навчально-методичної і організаційної роботи, зокрема на провал акредитації спеціальності «Технологічна освіта. (Перепідготовка)». Вказав на недопустимість формування міжнародних відносин інституту винятково на зв'язках з російськими вишами. Поставив під сумнів раціональність використання в інституті бюджетних коштів. Для цього порівняв бюджет ЗОІППО з бюджетами відповідних інститутів Львова, Дніпропетровська і Харкова, у яких він у півтора-два рази менший. «Куди йдуть гроші?», – запитав я. І спробував відповісти, посилаючись на голову фракції комуністів, який одного разу з трибуни ради сказав, що комунальні заклади – це «годиниця для корумпованих чиновників». Далі поставив запитання, чому в проєкті рішення сесії немає відповіді на відкритий лист Міністра освіти і науки з вимогою «невідкладно звільнити» В. Пашкова з посади? Чому немає реакції на вимогу обласного управління СБУ припинити «використання інституту в діяльності, спрямованій «на шкоду Україні і здійснити заходи організаційного характеру».

І останнє, що для більшості у залі пролунало як повна несподіванка. Це інформація про стан науки в інституті. Я озвучив матеріал про плагіат в докторській дисертації ректора В. Пашкова, яку він захистив. Вказав, що інформація про це розміщена на загальнодоступному сайті «Плагиат. Общественная доска позора». Експерти виявили, що В. Пашков переписав в інших авторів 152 сторінки тексту із загальної кількості 400 сторінок своєї дисертації. Що це так, я переконався, коли подивився висновки експертів сам. Це був скандал на всю Україну. Цією справою займалося Міністерство освіти і науки і особисто Міністр С. Квіт. Я був упевнений, що В. Пашкова негайно буде

В умовах проросійського реваншу і його провалу (2010-2014) позбавлено наукового ступеня доктора наук. Яка ж наука в інституті, якщо ректора підозрюють у крадіжстві?

Регіонали, які виступали після мене, намагалися «вигородити» В. Пашкова, звинувачуючи мене в упередженості, необ'єктивності. Запам'ятався виступ депутата-регіонала Анатолія Блохи — колишнього міліціонера, підприємця, голови Акимівської райдержадміністрації і, до речі, кандидата юридичних наук. Дисертацію захистив без навчання в аспірантурі у 56 років. Із виразом «святої наївності», яка межувала з кретинізмом, А. Блоха заявив: *«Какой плагиат? В алфавите 33 буквы. Все пишут этими буквами. Как тут можно украсть?»*. Слухаючи його, я згадав оцінку парламенту Великої Британії, яку приписують У. Черчиллю: «Парламент — це пряма кишка суспільства». Я не міг навіть уявити собі, якими б словами охарактеризував британський політик наш обласний запорізький «парламент», прослухавши виступ «кандидата юридичних наук» А. Блохи!

Щодо заступника губернатора Е. Гугніна, який виступав останнім, по суті доповіді ректора і обговорення він не сказав нічого, але повідомив, що в інститут для комплексної перевірки ЗОІППО їде комісія Міністерства освіти і науки.

Мої депутатські повноваження закінчувалися, і це був останній мій виступ з трибуни обласної ради. Я ним був цілком задоволений. І хоча ніякої комісії МОН, про яку Е. Гугнін говорив, що вона «їде», не було, але справа посунулася. Ректорська дисертація справді виявилася плагіатом і через деякий час вчена рада позбавила В. Пашкова ступеня доктора філософських наук. Голова спецради сказала, що *«тоді помилилися»*, бо не було технології для перевірки плагіату. При цьому, з'ясувалося делікатна дрібниця: писав роботу не ректор, а спеціально прийнята на роботу особа, якій з бюджету інституту виплачували зарплату і премії.

Узагалі, з того, що «на поверхні», можна було звільняти за статтею, та ще й порушувати кримінальну справу. Але на це не наважилися. Навіть новий губернатор,

1 вересня 2014 р. Першокласник Сергійко з сім'єю

генерал-майор СБУ Костянтин Бриль, який у деталях був обізнаний із ситуацією в ЗОІППО і фактами про антидержавну діяльність ректора В. Пашкова, не виявив рішучості в доведенні справи до її логічного завершення. В останню хвилину він зупинився. В інтернеті я висловив думку, що відомий у місті підприємець, який міг вплинути на губернатора, в останню хвилину йому зателефонував. Через день з губернаторського оточення я одержав підтвердження щодо моєї підозри. Говорили про В. Богуслаєва.

...Поки я боровся з В. Пашковим і його прибічниками, розпочався новий навчальний рік. Першого вересня 2014 року ми привели до школи нашого онука Сергія. Отже, мої контакти з українською шкільною освітою і її проблемами почали набувати конкретного наповнення. Це була Запорізька загальноосвітня школа № 107, яка вважалася зразковою українською гімназією. У січні 2014 року ця школа одержала від департаменту освіти і науки ОДА свідоцтво про атестацію з відзнакою. Але через декілька місяців батьки і ми з дружиною переконалися, що це справді зразкова, але в совдепівському розумінні школа. Я ще глибше переконався, що без радикального реформування загальноосвітньої школи майбутнє нового покоління українців опиниться під загрозою. Я добре розумів, що вкрай необхідне оновлення роботи ЗОІППО, яке продовжував очолювати українофоб В. Пашков.

Через призму боротьби з В. Пашковим мені стала зрозумілою справжня ціна патріотизму постмайданного керівництва області. Навіть після скандального позбавлення В. Пашкова докторського ступеня його не поспішали звільняти. Він ходив по кабінетах ОДА і облради і говорив усім, що подав у суд на Міністра. Навіть після перевірки ЗОІППО державною інспекцією навчальних закладів України, яка у 2016 році нарешті приїхала до Запоріжжя і прислала листа новому голові обласної ради Г. Самардаку (після виборів він пересів з крісла голови ОДА в крісло голови обласної ради) з проханням *«розглянути питання щодо доцільності перебування на займаній посаді ректора інституту Пашкова»*, останній продовжував керувати інститутом. Висловлюю припущення, що це робилося, щоб не ставити під загрозу фінансові схеми, за якими кошти з обласного бюджету через ЗОІППО перетікали до кишень чиновників облради і облдержадміністрації. В. Пашков знав ці схеми досконало і міг розкрити слідчим, коли б вони по-серйозному взялися за перевірку фінансової діяльності ЗОІППО, тому, мабуть, і дозволили В. Пашкову написати заяву «за власним бажанням».

Лише в середині 2016 року В. Пашков, його друг і соратник О. Запорожець, деякі інші регіонали-українофоби спокійно покинули Україну.

Колишній очільник Запорізької облради В. Межейко став єдиним, кого суд визнав винним. Йому присудили 5 років позбавлення волі з випробувальним терміном. Колишній голова ОДА О. Пеклушенко через деякий час після відсторонення від обов'язків наклав на себе руки. Цими подіями і закінчилася для мене Революція Гідності.

ТИЛОВЕ ЖИТТЯ В УМОВАХ НОВІТНЬОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Розділ 11

Політична повсякденність у постреволюційному Запоріжжі

У революціях зазвичай бере участь меншість, але шанс для змін отримує більшість. В умовах демократії цей шанс реалізується через вибори. Революція Гідності повернула Україні демократію і відкрила перспективу вільних виборів. Однак, як свідчить історичний досвід, демократія автоматично не приводить до покращення життя. Суспільний організм творять звичайні люди і їхні очікування часто виявляються завищеними. Починається розчарування з усіма його деструктивними наслідками. У зв'язку з цим В. Черчилль називав демократію «найгіршою формою правління, якщо не враховувати решту». Про «решту форм» я добре знав, тому з надією слідкував за політичними процесами у постреволюційному Запоріжжі.

Запорізька область з 2014 року межує із захопленим росіянами Кримом і частиною Донбасу. Рашисти оголосили про намір створити «Новоросію» і включити до її складу Запоріжжя. У цих драматичних умовах тривав політичний процес в регіоні, відбувалося переформатування політичного ландшафту, в якому поєднувалися елементи старого і нового.

Тон задавав Київ, а Запоріжжя реагувало на нього відповідно до своєї «специфіки».

У травні 2014 року відбулися президентські вибори. Новим Президентом України став Петро Порошенко, який обіцяв швидко закінчити Антитерористичну операцію, провести реформи, які покращать життя і відкриють для українців шлях до Європи. Юлія Тимошенко зазнала поразки, одержавши 12,8 % голосів, а у Запорізькій області – 9,3 %.

У жовтні 2014 року відбулися вибори до Верховної Ради. Майдан був представлений кількома партіями, які конкурували між собою. Перемогли «Народний фронт» Арсенія Яценюка і «Блок Петра Порошенка». Партія Юлії Тимошенко ВО «Батьківщина» опинилася в аутсайдерах, одержавши лише 5,4 % голосів, але увійшла до урядової коаліції. Народним депутатом став один із лідерів запорізького Майдану І. Артюшенко.

Результати виборів викликали розчарування прихильників Майдану. Не додавали оптимізму й події в Києві. Урядова коаліція розпадалася. Її покинули ВО «Батьківщина» і Радикальна партія. На місцях посилювалося незадоволення. Київські «верхи» звинувачувалися в корупції і зраді ідеалів Майдану. Особливо часто я чув про це від О. Старуха. Не хотілося вірити, але, як виявилось пізніше, він мав рацію.

З іншого боку, від керівництва парторганізації лунали вже знайомі слова про необхідність «враховувати регіональну специфіку» при вирішенні кадрових питань. Конкретно, це означало згоду нашого бюро на призначення на високу посаду відомого регіонала (до речі, мого колишнього студента), який у 2010 році вимагав від ректора ЗНУ звільнити мене з посади проректора, а на початку 2014 року, в розпал Революції Гідності, з трибуни облради називав мене пристосуванцем (!?). Після цього я публічно відмовився брати участь у засіданнях бюро і повернувся лише після початку нової президентської виборчої кампанії.

Однак мій демарш залишився непоміченим. На керівних посадах почали з'являтися особи, які ще недавно були звільнені на підставі Закону «Про очищення влади». Парторганізація на це ніяк не реагувала.

Усе це негативно відбилося на партійних рейтингах. Зокрема це продемонстрували вже перші після Революції Гідності вибори до місцевих рад. Перемогу в нашій області здобув «Опозиційний блок» – колишні регіонами, за яких віддали голоси майже 30 % виборців. Близька до них партія «Наш край» одержала 10 %. За основні партії Майдану – «Європейська Солідарність» і ВО «Батьківщина» – проголосували лише 24 % виборців. Депутатом став і О. Старух, який був першим у списку партії. Усього від ВО «Батьківщина» пройшло вісім кандидатів. Мене серед них не було.

Після Революції Гідності відбулися зміни і в ЗНУ. Проректор Н. Грозовська – креатура регіоналів, весною 2014 року пішла зі своєї посади. Зник із політичної арени і її чоловік, І. Грозовський. Замість Н. Грозовської на посаду проректора призначили доктора педагогічних наук О. Гуру. Свого часу він закінчив історичний факультет ЗДУ, але особливих успіхів у вивченні історії не досягнув. Працював у КПУ, де познайомився з М. Фроловим, який тоді був першим проректором цього приватного університету.

Тилове життя в умовах новітньої російсько-української війни

У ЗНУ з особою О. Гури пов'язують реформи в навчальній сфері, які наблизили систему державного університету до особливостей приватного вишу, де на передньому плані був прибуток, а не якість.

Ректор ЗНУ М. Фролов знову зацікавився політикою. У жовтні 2014 р. пішов самовисуванцем на вибори до Верховної Ради і виграв. Став безпартійним членом урядової депутатської фракції Верховної Ради «Блок Петра Порошенка». Водночас залишаючись депутатом, продовжував керувати університетом. У 2020 році став депутатом Запорізької обласної ради, пройшовши по списку партії «За майбутнє». У жовтні 2022 р. закінчився другий, останній, термін його перебування на посаді ректора.

Цілком прогнозовано піднімався службовими сходінками в ЗНУ і Ю. Каганов. Він виявився здібним організатором. Через деякий час, залишаючись вченим секретарем спеціалізованої ради, став завідувачем відділу аспірантури і докторантури, а з 2018 – проректором з навчально-педагогічної роботи, наймолодшим із проректорів. Швидко завоював авторитет у колективі. Під моїм керівництвом продовжував наукову роботу. У 2019 році блискуче захистив за монографією «Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія»¹⁸⁹ докторську дисертацію. На монографію надійшло багато схвальних відгуків, а професор С. Кульчицький надзвичайно оперативно опублікував розлогу рецензію на нову книжку в «Українському історичному журналі».

Після захисту докторської дисертації Ю. Каганова.
Ліворуч – голова спецради, проф. Ю. Котляр. Миколаїв, 2019

Щодо мене, то і після перемоги Революції Гідності я залишався завідувачем кафедри новітньої історії України, і заступником голови докторської спеціалізованої ради з історії України та історіографії, джерелознавства і спеціальних історичних

¹⁸⁹ Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя, 2019. 432 с.

дисциплін. Водночас після закінчення свого депутатства в обласній раді не відійшов і від громадсько-політичної діяльності. Залишався в активі місцевої організації ВО «Батьківщина» аж до президентських виборів 2019 року.

Головними кандидатами на посаду Президента України були П. Порошенко і Ю. Тимошенко. На початку виборчої кампанії нам здавалося, що Юлія Володимирівна має більше шансів на перемогу. Восени 2018 р. вона відвідала Запоріжжя і виступила перед викладачами і студентами ЗНУ.

Під час візиту кандидата в Президенти України Ю. Тимошенко до ЗНУ. 2018 р.

Наша парторганізація, як могла, агітувала за Ю. Тимошенко. Однак під час виборчої кампанії я все частіше став згадувати 2004 рік, коли конкуренція між В. Ющенком і Ю. Тимошенко привела до влади В. Януковича. Електоральний потенціал демократії в Україні був обмежений і усвідомлено «колоті» його на дрібні фрагменти було політичним самогубством. Ще до закінчення виборів 2019 року мені стало зрозуміло, що тепер переможцем також буде третій. Цей «Третій» – Володимир Зеленський – цілком несподівано увірвався на політичний ринг України, після короткого бою послав в нокаут свого конкурента і з тріумфом став новим Президентом України. Я один із тих 25 % виборців, які проголосували проти В. Зеленського. Голосував за П. Порошенка, добре розуміючи усі його недоліки. Я вважав, що політика, яка втілювалася в гаслі «*Армія, мова, віра*» в умовах російської агресії переважає явні і надумані недоліки, гріхи і помилки Петра Олексійовича. Я не міг припустити, що більшість виборців України можуть думати інакше. Це я зрозумів, коли згадав про книгу іспанського філософа Ортеги-і-Гассета «Повстання мас», яку колись прочитав у російському виданні.

Після президентських виборів керівництво обласної організації ВО «Батьківщина» змінилося. Олександр Старух пішов у відставку. Я підозрював, що до цього причетний С. В. Соболев, який у такий спосіб просував до керівництва запорізькою парторганіза-

цією молоду внутріпартійну фронду, опозиційну О. Старуху. Однак під час розмови зі мною Сергій Владиславович запевнив, що особисто довго умовляв О. Старуха залишитися в партії, але той відмовився. Я можу лише здогадуватися про його справжні мотиви. Молодий політик, перебуваючи в ВО «Батьківщина», уже не бачив перспектив свого кар'єрного росту. З іншого боку, він перестав відчувати істотну відмінність (як у позитивному, так і негативному сенсі) між партіями Ю. Тимошенко і В. Зеленського. У його оточенні з'явилися нові люди. Одного разу, коли серед однопартійців ще домінувало негативне ставлення до «Слуги народу», він оцінив нового Президента як такого ж, як і ми – за поглядами, характером і прагненнями. Саме тому для мене не стало несподіванкою те, що він був призначений головою Запорізької ОДА.

Поступово від партійної роботи відійшов і я. У мене були інші мотиви: вік, стан здоров'я, ненаписані книги, сім'я, друзі. Однак від громадської діяльності я не відмовився. Це було частиною мого єства.

Ще у квітні 2015 року були прийняті закони України про декомунізацію, і я став активним учасником їх реалізації в регіоні. Ці закони зчинили паніку серед більшості депутатів Запорізької міської і обласної рад, які орієнтувалися на настрої, що панували в проросійському і прокомуністичному середовищі. Із жахом вони сприймали перспективу перейменування вулиць і площ, демонтажу пам'ятників комуністичним вождям. І хоча після проголошення незалежності на території міста було реалізовано низку меморіальних проєктів, до української історії вони не мали жодного відношення. Так, у 1999 році, коли йшла чергова дискусія про необхідність увічнення в обласному центрі пам'яті Тараса Шевченка, у людяному місці на головному проспекті міста за кошти «Мотор-Січі» було споруджено пам'ятник російському поету Пушкіну. У 2010 році за кошти власника ОАО «Мотор-Січі» Богуслаєва на території ЗНУ був споруджений помпезний монумент Йосипу Гладкому, який у 1828 році перейшов на бік росіян, був нагороджений чотирма царськими орденами і став генералом. Золотом на постаменті було вигравіровано: *«Земле и преданіям верность»*. Саме *«верность»* імперії і її *«преданиям»*, а не січовикам, стала підставою для спорудження пам'ятника Йосипу Гладкому. Коштом В. Богуслаєва в області було встановлено ще декілька пам'ятних знаків, якими «мітилися» межі впливу «руського мира» в регіоні.

Із квітня до липня 2015 року був здійснений лише один захід, який можна охарактеризувати як недолугу спробу місцевої влади відгукнутися на закони про декомунізацію: невеликому безіменному закутку біля заводу «Мотор-Січ» і Шевченківської райадміністрації надали ім'я «Площа Тараса Шевченка». Громадськістю міста це було сприйнято як знущання над пам'яттю Кобзаря. Таким способом в умовах незалежності місцевим керівництвом, – часто усвідомлено, а інколи і стихійно, – робилося все, щоб остаточно переформатувати історичну пам'ять населення козацького краю на російсько-імперські коди, щоб у місті ніщо не нагадувало про славне минуле регіону. Своє бачення проблем декомунізації в південних областях України я висловив на

Всеукраїнській науково-практичній конференції в Кіровограді (тепер Кропивницький) у червні 2015 року¹⁹⁰.

Про ці проблеми я постійно говорив на засіданнях комісії з декомунізації, яка була сформована при Запорізькій міській раді, а також у виступах на телебаченні і в численних дискусіях, що проводилися з весни 2015 року в різних аудиторіях. Було підготовлено списки об'єктів, які підлягали перейменуванню, і перелік пам'ятників, меморіальних дощок та інших знаків, які підлягали демонтажу. Особливо активно в комісії працювали ексдепутат Верховної Ради О. Білоусенко і працівник обласного краєзнавчого музею В. Лініков. Однак декомунізація відбувалася повільно. Більшість наших ініціатив керівництво міської ради відкидало. Зокрема була зігнорована ідея розширення завдань цієї комісії заходами з деколонізації і дерусифікації.

Демонтаж пам'ятника Леніну.
Зліва направо: Ф. Турченко, С. Терно, В. Барков, В. Лініков

Представники радикальної громадськості міста по-своєму відреагували на позицію керівництва міста. Уже в жовтні 2014 року група членів партії «Демократична Сокира» на чолі з Юрієм Гудименком, випускником історичного факультету ЗНУ,

¹⁹⁰ Турченко Ф. Г. Російсько-імперські маркери на мапі і в історичній пам'яті жителів Запоріжжя. *Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 11 червня, 2015 рік.* Миколаїв, 2015. С. 27-31.

«вдягли» пам'ятник Леніну, який без спеціальної техніки повалити було неможливо, у вишиванку з банерної тканини. Невеликий монумент Леніну біля одного з корпусів ЗНУ був скинутий з постаменту.

Процес декомунізації набув конкретних рис лише тоді, коли керівництво міста постало перед перспективою кримінальної відповідальності за порушення законів про декомунізацію. Визначним стало 19 лютого 2016 року, коли міська рада прийняла рішення про демонтаж (протягом місяця) пам'ятника Леніну на площі Леніна перед Дніпрогесом. Із 20 лютого площа Леніна була перейменована на Запорізьку площу, а 17 березня після 30-годинних демонтажних робіт найбільший в Україні пам'ятник Леніну за допомогою спеціальної техніки і тросів було знято з постаменту.

За тиждень до того на Соборному проспекті (до декомунізації – проспект Леніна) був демонтований пам'ятник Ф. Дзержинському, який стояв навпроти п'ятого корпусу ЗНУ. У цьому корпусі був розташований наш історичний факультет. Ще напередодні Революції Гідності невідомий час від часу обливав цей пам'ятник червоною фарбою. Урешті-решт, був затриманий зловмисник. Ним виявився студент п'ятого курсу Юрій Гудименко. Юрія затримала міліція, він просидів декілька тижнів у СІЗО і був випущений на свободу з умовою його відрахування. І хоча при владі ще був В. Янукович, Ю. Гудименко не був відрахований і успішно закінчив університет.

Щодо дерусифікації, то лише окремі заходи для її реалізації в Запоріжжі були здійснені після широкомасштабного вторгнення російських військ, яке почалося після 24 лютого 2022 року. Однак цей процес зупинила влада, яка не змогла витравити зі свого єства малоросійські комплекси. На моє переконання, по-справжньому дерусифікація розгорнеться лише після закінчення війни і повернення додому переможців, які на фронті подолали всі прояви пієтету щодо Росії.

Коли декомунізація закінчувалася, у мене склалося враження, що моя активна громадська діяльність, нарешті, припиниться. Саме тоді, влітку 2017 року, я востаннє відвідав свою малу Батьківщину – прикордонне з Росією село Осоївка на Сумщині. Це була непланова поїздка – тяжко хворів Микола Олександрович Ігнатуша, чоловік моєї старшої сестри Люби. Домовилися, що приїде і наша молодша сестра Ніна, яка жила в Санкт-Петербурзі. До Революції Гідності вона з чоловіком-пенсіонером, колишнім полковником армії РФ і їхнім сином Володею щорічно приїжджала до Осоївки до старшої сестри. Володя після від'їзду батьків додому надовго залишався під наглядом тітки Люби в селі. Так було до 2014 року. Зустрічі супроводжувалися дискусіями і щодо оцінки політичного режиму в Росії, і щодо перспектив російсько-українських відносин.

Після Революції Гідності ці відвідини припинилися, але телефонні розмови продовжувалися. Із них Люба і я довідалися, що наші родичі перебувають у полоні російських міфів щодо подій у Криму і на Донбасі. Наші спроби розтлумачити, що відбувається насправді, не переконали їх. У 2017 році залізничний зв'язок між Україною і Росією ще зберігався, і після довгих вагань Ніна наважилася приїхати до Осо-

Рідня у гостях в Осоївці. 2013 р.

ївки. Це була остання зустріч з молодшою сестрою. Відвідали сусідню Тимофіївку, де ми народилися і минуло наше дитинство. Обійшли навколо нашої пустої хати, яка заросла бур'янами. Пішли в центр села, до наших шкіл. Спочатку до залишків «маленької» – тієї, що була біля зруйнованої церкви. Потім – до «великої школи», двоповерхової, де ми навчалися з 5 по 8 клас. Вона з 2003 року стояла пуста. Діти ходили до сусідньої, Осоївської середньої школи. Потім ми поїхали до райцентру Краснопілля, де жили два мої однокласники – Віктор Ігнатуша і Михайло Марченко. Однак, на жаль, обох вже не було серед живих. Зустрілися з Олександром Козирем, з яким минуло тимофіївське дитинство. Він до пенсії працював редактором районної газети.

Кілька днів з Ніною йшли довгі розмови сам на сам, але вони ні до чого не привели: Ніна була переконана, що *«іх там нєт»*, а ми перебуваємо в полоні американської пропаганди, невдовзі довідаємося всю правду і одумаємося. Із цим вона і повернулася до Санкт-Петербурга, а я – до Запоріжжя.

У кінці серпня О. Ігнатуша повіз своїх батьків до Запоріжжя. Планували помістити Миколу Олександровича в одну з лікарень Запоріжжя. Однак не судилося: вийшовши з машини, він втратив свідомість і помер біля будинку, де його чекала квартира. Не витримало серце. Останні його слова: *«Відпустіть мене...»*.

Праворуч від мене: сестра Ніна, Олександр Козир, племінник Олександр Ігнатуша

...Моя сестра Люба Ігнатуша і сьогодні живе поряд зі своїм сином, невісткою і онуками. Інколи ми гостюємо в неї.

Наприкінці 2018 року моя громадська діяльність активізувалася. У грудні 2018 року мені зателефонували з Українського інституту національної пам'яті (УІНП), директором якого був мій знайомий В. В'ярович, і запропонували очолити Запорізьку регіональну комісію з реабілітації. Такі комісії на громадських засадах створювалися відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років», прийнятого 13 березня 2018 року, у всіх областях України. Цей Закон передбачав відновлення політичних, соціальних, економічних та інших прав осіб, які були порушені в роки комуністичного тоталітарного режиму, і були засуджені в позасудовому порядку, а також засуджені за діяння, які не вважаються злочинними в цивілізованому суспільстві. Ці категорії осіб, засуджених у радянський період, у попередніх законах, прийнятих у часи перебудови і в попередні роки незалежності, не підлягали реабілітації.

Я погодився очолити регіональну комісію, до складу якої увійшли представники обласного архіву, УІНП, прокуратури, СБУ, Національної поліції, секретаріату уповноваженого Верховної Ради з прав людини, директор обласного краєзнавчого музею,

Із секретарем Комісії з реабілітації О. Зубченком

директор науково-дослідного центру «Спадщина». Секретарем комісії став керівник відділу внутрішньої політики облдержадміністрації Олександр Зубченко.

Виявилося, що в регіоні залишилися ще багато осіб, репресованих комуністичною владою, права яких не були відновлені. Заяви надходили і з-за кордону, зокрема з Казахстану і РФ. Більшість потерпілих померли, так і не дочекавшись реабілітації. Від їхнього імені в комісію зверталися діти і онуки репресованих. Переважно йшлося про незаконно виселених із регіону на Схід СРСР осіб німецької та інших національностей, учасників національно-визвольного руху часів Другої світової війни і післявоєнного періоду, безпідставно звинувачених за колаборацію з нацистською окупаційною владою тощо. Члени комісії робили все від них залежне, щоб відновити справедливість і, коли були на це законні підстави, оперативно готували документи, на підставі яких Національна комісія з реабілітації виносила обґрунтовані рішення щодо заявників.

Інформація про роботу комісії зацікавила ЗМІ. Пам'ятаю, як на засідання прийшли тележурналісти каналу «Алекс», який належав В. Богуслаєву. Вони цілком серйозно запитали, чи реабілітуємо ми поліцаїв і колаборантів часів німецької окупації. Довелося довго розповідати про зміст Закону і коло осіб, які підлягають реабілітації і саму процедуру відновлення справедливості.

Після президентських виборів і зміни керівництва Українського інституту національної пам'яті кількість заяв до комісії помітно зменшилася, а з початком широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну заяви взагалі не надходили.

Наука

Перебуваючи у 2010-2022 роках у вирі політичних пристрастей, я як завідувач кафедри і викладач ЗНУ не полишав науки.

Довго я досліджував загальноукраїнську тематику, але ще з кінця «нульових років» зацікавився історією Запорізького краю. Неможливо зрозуміти політичні особливості сьогодення в нашому регіоні, не усвідомивши їх історичних коренів. У 2009 році я опублікував монографію «Запоріжжя на шляху до себе...», у якій аналізуються соціально-політичні процеси в Запорізькій області напередодні і після проголошення незалежності України. Тоді ж виникла ідея написати книгу, присвячену історії Запорізької області в роки Другої світової війни.

У радянські часи сформувався ідеологічний міф, який став своєрідною калькою для всіх, хто писав про війну. У контексті будь-якої розповіді про воєнні події належало нагадувати про переваги соціалістичного ладу над капіталістичним, морально-політичну єдність радянського суспільства, дружбу народів СРСР на чолі з російським народом, керівну роль Комуністичної партії, талант радянських полководців і масовий героїзм рядових бійців. Ці абстрактні фрази створювали глобальне полотно, увінчане сакральним словом «Перемога». Те, що в нього не вписувалося, – реальні і штучні труднощі війни, мільйони невинуватих жертв і трагедії цілих народів, варварське насильство комуністичної влади над власними громадянами і багато іншого, «незручного», – вважалося другорядним, випадковим, дрібним, не вартим особливої уваги. Головне – ми перемогли.

Як наслідок, ще й сьогодні важко знайти тему, яка більше міфологізована і показана політичною кон'юктурою, ніж Друга світова війна. Чимало жителів Запоріжжя, читаючи цілком об'єктивні книжки про трагічні воєнні події в Україні, сприймають їх так, ніби вони не стосуються їхнього регіону. Мовляв: *«Так, це десь могло і бути, але не у нас, бо у нас, на землях Запорізького краю, все було зовсім інакше»*.

Свою книжку ми назвали «Запорізький рахунок Великій війні 1939-1945»¹⁹¹.

Над книжкою працював колектив авторів – професійних істориків, викладачів університетів Запоріжжя, краєзнавців, музейних і архівних працівників – усього 14 осіб. Варто згадати кожного: В. Бондар, Т. Винарчук, О. Ігнатуша, Ю. Князьков, В. Лініков, В. М. Мороко, В. В. Мороко, В. Орлянський, О. Попов, І. Спудка, Ф. Турченко, О. Штейнле, І. Щупак, Ю. Щур.

Читач побачить у монографії багато посилань на архівні матеріали. Автори використали фонди 15 українських і зарубіжних архівів, документи археографічних

¹⁹¹ Запорізький рахунок Великій війні 1939-1945. / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко, О. Ф. Штейнле, В. С. Орлянський [та ін.]: Ф. Г. Турченко (наук. ред.). Запоріжжя: Просвіта, 2013. 416 с.

збірників, мемуари радянських і німецьких воєначальників. Окрему групу джерел становлять документи, об'єднані загальною назвою, – «усна історія». Зауважимо, що багато документів, використаних у книзі, виявлено у фондах Державного архіву Запорізької області, а також документів, які до розпаду СРСР і проголошення незалежності України перебували в закритих «спецхранах» і для дослідника були недоступні. Це той бік інформації про минуле, який комуністична влада цілком свідомо приховувала від населення. *«Є дві правди, – писав 18 листопада 1942 року у своєму «Щоденнику» О. Довженко. – Одна дійсна, реальна правда. Друга – вигадана. Неіснуюча, така, якою хотіли би її бачити. Вона вважатиметься за дійсну, а дійсна – за ворожий наклеп».*

Хоча з розпадом СРСР загальносоюзний міф по Велику Вітчизняну війну став розвалюватися, після приходу до влади В. Януковича з його уламків почали ліпити новий, що за своїм змістом мало відрізнявся від свого сталінського попередника.

Офіційна версія цього оновленого міфу в запорізькому варіанті включала кілька складових.

Перша – легенда про героїчну оборону Запоріжжя восени 1941 року. При Сталіні і Хрущові нічого героїчного в подіях осені 1941 року не бачили. Почалися вони з висадження в повітря Дніпрогесу, внаслідок чого загинули тисячі червоноармійців, а закінчилися «котлом», у який потрапили 15 радянських дивізій, понад 140 тис. особового складу. Однак при Брежнєві місцеві «патріоти» почали називати Запоріжжя «Сталінградом на Дніпрі». У 2010 році комуністи проштовхували через Верховну Раду проєкт Закону України про почесне звання «Місто військової слави», одним із претендентів на яке було Запоріжжя.

Важлива складова міфу – історія з жителем Запорізької області Олексієм Єременком. Вважалося, що саме його на загальновідомій світліні «Комбат» зафіксував на момент підняття в атаку відомий фронтовий фотокореспондент Макс Альперт.

Помітне місце в запорізькій версії війни посідають розповіді про масову боротьбу з окупантами підпільників і партизанів.

У цій версії війни виділяється також прорив радянськими військами лінії «Вотан» восени 1943 року, нічний штурм Запоріжжя, оборона радянського плацдарму на правому березі в районі Дніпрогесу (так звана Запорізька «Мала земля»).

Як героїчна сторінка, у дусі брежнєвської брошури «Відродження», розглядалася післявоєнна відбудова.

Коли ми на основі конкретно-історичного матеріалу почали вдаватися в деталі подій Другої світової війни на території нашого краю, то постала картина, що ніяк не вписувалася в межі офіційного радянського міфу. Виявилося, що спотворення історії війни мало не поодинокий, локальний, а системний характер.

Не будемо розкривати змісту монографії. Вона опублікована накладом 600 примірників, є у всіх бібліотеках області і викладена в мережі Інтернет. Згадаю лише реакцію на один сюжет, який стосується плити-обеліска на Алеї Слави в Запоріжжі

біля горельєфа «Комбат». Ця скульптурна композиція (горельєф), виконана скульптором І. Носенком і, як пам'ятник місцевого значення, встановлена рішенням Запорізької обласної ради 9 травня 1975 року. Поряд з горельєфом на початку 1980-х років з'явилася гранітна плита-обеліск, на якій викарбувані слова: *«На монументі «Комбат» увековечен героический подвиг нашего земляка. Политрук Еременко Алексей Гордеевич. Погиб 12 июля 1942 г.»*.

Цей історичний сюжет досліджував науковий співробітник Запорізького обласного музею В. Лініков. У нашій монографії він описаний у невеликому підрозділі «Легенда про комбата». Автор переконливо доводить, що жодних документальних свідчень, що на світліні М. Альперта, за мотивами якої створена скульптурна композиція «Комбат», зображений О. Єременко, не існує.

Дванадцятого листопада 2013 року, через деякий час після виходу у світ нашої книжки, на сайті «Украинских ведомостей» з'явилася інформація *«Сын «Комбата» подает в суд на запорожских историков»*. Виявилося, що Іван Єременко, відставний офіцер і місцевий партійний працівник, у 1970-ті роки переконав керівництво області, що на світліні М. Альперта (а значить, і на горельєфі І. Носенка) зображений його батько. На цій підставі біля горельєфа і поставили плиту-обеліск з відповідним текстом. Коли запитали про моє ставлення до цього факту, то я сказав, що до світліни «Комбат» Олексій Єременко насправді не має відношення і що це *«ілюстрація міфотворчості на тему Великої Вітчизняної Війни»*¹⁹². Ми чекали, коли ж буде повістка до суду, але так і не діждалися. Думаю, що Іван Єременко і особи, які стояли за ним, зрозуміли, що доказів у них немає і суд може остаточно поховати легенду, яку вони плекали понад 40 років. Для мене ж особисто це стало приводом для створення двох популярних брошур щодо того, як створювалися новітні радянські міфи про війну і міф про «Комбата» зокрема¹⁹³. При оформленні обкладинки було використано полотно Франциска Гойї «Сон розуму породжує чудовиськ».

Не переказуватиму змісту свого нарису. Скажу лише, що творці міфу «Комбат» зробили багато, щоб надати йому рис реальності. Для цього, на їхнє переконання, необхідно було добитися від влади присудження О. Єременку (помертню) звання Героя. Зазначу, що визнати О. Єременка «Комбатом» і нагородити помертню званням Героя Радянського Союзу умовляли Леоніда Брежнєва перші секретарі Запорізького і Ворошиловградського обкомів партії М. Всеволожський і Б. Гончаренко. Розповідають, що генсек розчулився і назвав несправедливістю, що Єременко не має нагороди. Однак ретельно перевіривши надіслані із Запоріжжя матеріали, у

¹⁹² <https://operkor.wordpress.com/2013/11/12/сын-комбата-подает-в-суд-на-запорожск/>

¹⁹³ Турченко Ф. Міф про «Комбата» очима історика. Запоріжжя, 2017. 57 с.; Турченко Ф. Як творився міф про «Комбата». Науково-популярний нарис. Запоріжжя, 2017. 79 с.

Москві відхилили подання. В умовах незалежності, не розібравшись у суті справи, до президента В. Ющенка звертався з відповідним поданням голова Запорізької ОДА Є. Червоненко. І також безуспішно. Коли Президентом став В. Янукович, почалася нова кампанія «героїади». У 2010 році з пропозицією присвоїти О. Єременку звання Героя України виступив голова ОДА регіонал Б. Петров. Відповідне клопотання було направлено В. Януковичу. Після цього на адресу АП надійшло ще кілька листів запорізьких ветеранських та інших проросійських і прокомуністичних організацій, голів міських рад, керівників ЗМІ. Відповідні звернення до Президента підписали голова «Русского культурного центра» та інших проросійських організацій В. Пашков і верховний отаман козацького Війська Запорозького Низового, яке перебувало на утриманні В. Богуслаєва, О. Панченко¹⁹⁴.

Особливо активізувалася ця кампанія напередодні 12 липня 2012 року – перед гіпотетичним 70-річчям подвигу О. Єременка. Біля адміністрації Президента в Києві виставили пікет з вимогою негайно присвоїти О. Єременку звання Героя України. Деякі ЗМІ навіть повідомили, що Президент підписав Указ і назвали його число і номер. Але виявилось, що ніякого указу не було.

Коли після перемоги Революції Гідності почалася декомунізація, то ніхто не вимагав демонтувати горельєф «Комбат». Як член обласної комісії по декомунізації я говорив про необхідність прибрати гранітну плиту-обеліск з хибним написом. Однак цього не зробили, тому легенда продовжує жити. І сьогодні на Алеї Слави інколи збираються групи ностальгуючих посткомуністичних ветеранів на чолі з політиками-«ляльководами». Вони сподіваються, що їх час не минув і на допомогу закликають привидів минулого.

Із привидами минулого мені як професійному історику довелося боротися і пізніше.

У лютому 2014 року, коли в Україні перемогла Революція Гідності, в інформаційному просторі, немов нейтронна бомба, вибухнув термін «Новоросія». Він став сигналом до початку російсько-української війни, яка з самого початку набула неконвенційного, «гібридного» характеру. Із подачі російських ЗМІ місцеві представники «п'ятої колони» так почали називати південно-східні області України, де, на їхнє переконання завжди було російське і російськомовне населення, яке, начебто завжди прагнуло повернення до складу Великої Росії – «русского мира». Термін «Новоросія» паралізував свідомість багатьох лояльних до Української держави громадян, зокрема вихованих на російській культурі, на московському телебаченні і звиклих там шукати «правду». Український погляд на ідею Новоросії і «русского мира» ні в науково-популярній літературі, ні в ЗМІ не був представлений. У повсякденному житті про Новоросію не говорили, хоча про неї інколи згадували в історичних моно-

¹⁹⁴ Егорова И. Легендарному «Комбату» – Героя Украины. *Индустриальное Запорожье*. 2011. 22 февраля.

Тилове життя в умовах новітньої російсько-української війни графіях. Моя співавторка, доктор історичних наук, професорка Г. Турченко, у своїх працях, опублікованих ще на початку 2000-х років, описала «проект Новоросію» як імперський задум Катерини II, який вона сформулювала в 1764 році, тобто рівно 250 років тому. Коли Галина у 2006 році захищала докторську дисертацію, присвячену процесу українського націєтворення на Півдні України, то включила до тексту підрозділ про імперський проект «Новоросія». Уже в 2010 році вона дискутувала з місцевими прихильниками «русского мира», зокрема з доцентами ЗОІППО на чолі з В. Пашковим.

2010 рік. Доктор історичних наук Г. Турченко
на науковій конференції, присвяченій історії Півдня України

Здавалося, що спроба створити «Новоросію» залишилася назавжди в минулому. Однак, коли раптом почалася російська агресія і відбулася спроба реінкарнації цього явища, виникла необхідність розказати людям, що стоїть за цим російським проектом і що чекати від його реалізації. Ми відклали всі наші наукові плани і вже в травні 2014 року почали писати книжку, яка після роздумів одержала назву «Проект “Новоросія” . Ювілей на крові: 1764-2014 рр. ». За три з половиною місяці ця невеличка книжечка обсягом 140 сторінок була написана і восени 2014 року видана накладом 400 екземплярів¹⁹⁵.

¹⁹⁵ Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія». 1764-2014 гг.: Ювілей на крові. Запоріжжя, 2014 .140 с.

Книжка мала науково-популярний характер. Необхідно було переконливо і доступно розповісти, що Південь – це частина України, де жили українські козаки, які створили Запорізьку Січ, що у XVIII столітті ці землі потрапили під контроль Російської імперії, але були заселені переважно українцями, що в 1917-1920 роках на цих землях відбулася Українська революція, але після її поразки більшовики на чолі з Леніним змушені було визнати український характер регіону і включити його до складу Української радянської республіки. Щоб переконати читача в цьому, необхідно було навести дані демографічних переписів, історико-географічні карти, різноманітні документи і свідчення очевидців. Ми прагнули переконати читача в тому, що російська пропаганда спотворює історичне минуле і робить це для знищення незалежності України і відтворення Російської імперії в її дореволюційних кордонах.

Перше видання швидко розійшлося. Пам'ятаю 20-ту Всеукраїнську учнівську олімпіаду з історії, яка відбулася в березні 2015 року в Кропивницькому. Це була четверта олімпіада, де я був головою журі (перші – у 1995, 1996 і 1997 роках). Я привіз близько 100 примірників книжки, які особисто роздав учасникам олімпіади і вчителям, котрі привезли переможців обласних олімпіад з усіх регіонів України. Особливо багато книжок було розповсюджено в районах Антитерористичної операції. Книги були на кожному блокпості. Військові говорили, що непогано було б перевидати книжку російською, щоб розповсюджувати її серед російськомовного населення Донбасу. На початку 2015 року ми підготували російське видання, трохи доповнене з урахуванням сприйняття російськомовного читача південно-східних областей України¹⁹⁶. Майже все воно пішло на Донбас.

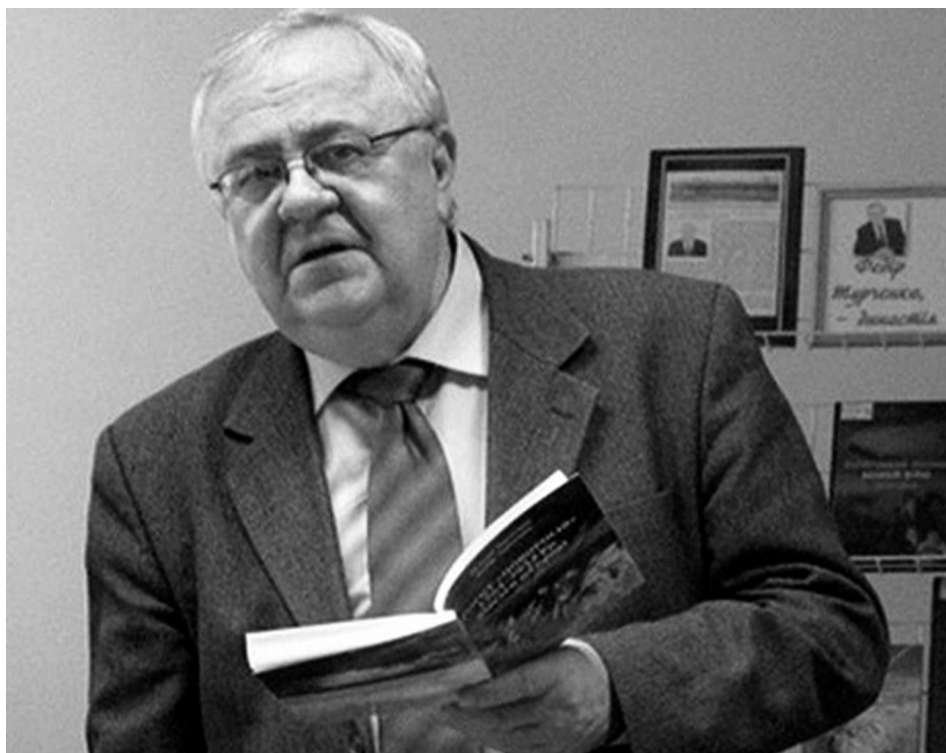
«Друге дихання» в нашого проєкту відкрилося, коли одну з книжок українського накладу я вручив народному депутату Лілії Гриневич, яка перебувала в ЗНУ. Вона дуже зацікавилася текстом і запропонувала написати скорочений варіант. Ми досить швидко зробили це і за її рекомендацією відправили макет Оксену Лісовому, керівнику Малої академії наук, яка діяла в структурі МОН. З ним була попередня домовленість. В Академії було швидко видруковано 400 екземплярів, який пані Лілія майже весь передала на Донбас. Потім надійшла пропозиція підготувати російськомовний варіант об'ємом 36 сторінок сторінок, що ми також оперативно зробили¹⁹⁷. а О. Лісовий розтиражував. Усе це було в 2015 році, у розпал Антитерористичної операції».

У 2016 році було ще два повноцінні видання українською мовою, доповнені¹⁹⁸.

¹⁹⁶ Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новороссия». 1764-2014 гг.: Юбилей на крови. Запорожье, 2015. 140 с.

¹⁹⁷ Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новороссия» и гибридная война на Востоке Украины. Запорожье, 2015. 36 с.

¹⁹⁸ Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ: Інститут історії НАН України, 2016. 180 с.

Презентація книги «Проект Новоросія 1764–2014 рр. Ювілей на крові»

Працюючи над додатковим матеріалом, я несподівано дізнався, що до формування московського проєкта «Новоросія» мав відношення мій однокурсник по історичному факультету ХДУ Л. Решетніков, який у Службі зовнішньої розвідки РФ дослужився до генерал-лейтенанта і 2009 року став директором Російського інституту стратегічних досліджень (РІСД), підпорядкованого адміністрації Президента РФ. Під його керівництвом інститут почав особливу увагу приділяти Україні. На початку 2014 року «напрацювання» РІСД та інших подібних установ почали втілюватися в практику – агресію Росії проти України. Частим гостем на інститутських заходах став Гіркін (Стрелков), якого Решетніков публічно називав «своїм другом»¹⁹⁹.

Як виявилось, із Решетніковим був пов'язаний і наш земляк В. Рогов – керівник проросійської структури в Запоріжжі – «Славянская гвардия». При Януковичі, як він сам говорив, «працював на громадських засадах радником Міністра освіти

¹⁹⁹ Сытин А. Анатомия провала. О принятии внешнеполитических решений Кремля royallib.com › book › sitin_aleksandr › anatomiya_provala_o_mehanizme.

і науки Д. Табачника»²⁰⁰. Я можу уявити, що він «радив» Міністру. Після втечі з Запоріжжя став співголовою «Народного фронту Новоросії». Він тісно співпрацював з РІСД і його директором Л. Решетніковом. Телеглядачам запам'ятався його пасаж про «наказ» школярам Запоріжжя годувати синичок, бо вони «українського», жовто-блакитного забарвлення, і знищувати снігурів, які породжують асоціації з російським триколомом²⁰¹. У 2022 році, з початком нового етапу агресії Росії, він зайняв важливу «посаду» в маріонетковій адміністрації на окупованій території Запорізької області.

Я не пам'ятаю, який загальний тираж двох останніх видань нашої книжки, опублікованих 2016 року. Гадаю, близько 600 екземплярів. Ми вдячні небайдужим людям, які фінансували наш проєкт. Була спроба зацікавити і Київ, щоб довидати цю книжку масовим тиражем. Через знайомих звернулися до міністра інформаційної політики Ю. Стеця («МінСтеця»). Він погортав книжку і сказав, що для реалізації цієї ідеї нам доведеться подолати багато бюрократичних перепон. До цього ми не були готові. До того ж, у 2017 році інформаційний голод у суспільстві щодо новітньої російсько-української війни був задоволений, і проєкт «Новоросія» на деякий час втратив свою гостроту. Про нього почали писати багато істориків.

Однак, відійшовши від цієї проблеми, ми відчували, що робота над нею стала ще одним кроком для нашого усвідомлення особливостей історичного шляху України. Вони яскраво висвітлилися через призму відносин з Росією і її імперіалістичну ідею «русского мира». Формулюючи наші висновки щодо цього, ми звернулися до спадщини двох мислителів ХХ століття – Д. Донцова і М. Бердяєва:

«В українській філософсько-політичній думці про російську імперську ідею (*російський месіанізм*) писалося неодноразово. Зокрема, Дмитро Донцов (до речі, народився і провів дитячі роки в Мелітополі, тобто – у самому центрі колишньої Новоросії) ще у березні 1921 р. писав: «Можна з упевненістю сказати, що ... ідеологія російського комунізму, як і царизму, – це різні форми однієї й тієї самої суті, одного з того самого явища загального характеру, що є нічим іншим, як воюючим з Заходом російським месіанізмом»²⁰².

Такі висновки в 30-ті рр. ХХ ст. в еміграції зробив і російський філософ М. Бердяєв, життєвий і творчий шлях якого розпочався в Києві. У книжці «Истоки и смысл русского коммунизма», написаної в еміграції в 30-ті рр. ХХ ст., він розкрив тісний взаємозв'язок між комунізмом (більшовизмом) й ідеєю російської великодержавнос-

²⁰⁰ Див.: Ненаучная фантастика. (Интервью с В. Роговым). *Русская история*. Москва, 2014. № 3. С. 28.

²⁰¹ Турченко Ф., Турченко Г. Проєкт «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ, 2016. С. 169.

²⁰² Донцов Д. Підстави нашої політики. Донцов Д. Твори. Геополітичні та ідеологічні праці. Львів, 2001. Т. 1. С. 96.

ті. Ця ідея сформувалася за кілька століть до виникнення більшовизму і глибоко вкорінилася в російській національній свідомості. Її суттю була ірраціональна віра в особливу *місію* Москви у світовій історії, яка (*місія*) перейшла до неї від Риму і Константинополя. Після ліквідації 1917 р. царизму цю ідею підхопили більшовики і модернізували в політичному проєкті Комуністичного Інтернаціоналу. Про нього М. Бердяєв писав, що насправді він *«есть не Интернационал, а русская национальная идея»*. Разом із комунізмом російська великодержавницька ідея прищеплювалася всім, хто опинявся у сфері впливу Росії, незалежно від національності і віри²⁰³. Свій висновок Бердяєв сформулював майже у математично вивірній формулі: «Як це не парадоксально звучить, але більшовизм є третє з'явлення російської великодержавності, російського імперіалізму, – першим явищем було московське царство, другим явищем – петровська імперія..»²⁰⁴.

Хто знає, коли б Д. Донцов дожив до сьогодення, чи не назвав б він проєкт «Русского мира», який прагне реалізувати сучасний режим РФ, *четвертим з'явленням російського імперіалізму*? Для цього в нього були б усі підстави і зокрема «гібридна війна», яку розв'язала Росія проти України.

Однак, як відомо, усі попередні з'явлення російського імперіалізму супроводжувалися територіальною експансією, кривавими війнами і мільйонами жертв, а закінчувалися крахом. Така доля чекає і четверте – *«Русский мир»*, який в образі *«Новоросси»* приніс в Україну кров і сльози. І є підстави сподіватися, що очікувати довго не доведеться. Адже історична епоха імперій закінчилася з розпадом СРСР і повернення до неї не хочуть ні народи, ні уряди – увесь цивілізований світ. Не хочуть, насамперед тому, що імперії – це війни, це ріки крові і сліз.

У кінцевому підсумку долю України, зокрема південного і східного регіонів, визначать її громадяни, більшість яких, незалежно від національного походження, рішуче відкидають імперський проєкт «Новоросія» і сприймають Донбас, Південь з Кримом невід'ємною частиною України – своєї спільної Батьківщини.

Цей висновок до останнього видання нашої книжки про російський проєкт «Новоросія» ми зробили в 2016 році²⁰⁵. Тоді я вже думав про нову книгу, актуальність якої диктував історичний календар: у 1917-1921 роках виповнювався столітній ювілей Української революції. Цим періодом я цікавився багато років. Особливо актуальною я вважаю проблему співвідношення національного і соціального начал в Українській революції. Щодо розуміння цієї проблеми я довгий час дискутував з В. Солдатенком. Настав час підбивати підсумки, і цьому була присвячена моя нова монографія

²⁰³ Бердяєв Н. Истоки и смысл русского коммунизма. (Репринт издания 1955 г.). Москва, 1990. С. 118.

²⁰⁴ Бердяєв Н. Истоки и смысл русского коммунизма. С. 99.

²⁰⁵ Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ, 2016. С. 158.

«Українська революція 1917-1921 рр. Погляд із Запоріжжя», яка побачила світ у 2018 році²⁰⁶. Наскільки мені вдалося зрозуміти В. Солдатенка, його концепція Української революції ґрунтувалася на поєднанні автономістсько-федералістичної ідеї і соціалістичного вектора соціально-економічного розвитку України. Якщо спростити питання, то мій критик вважає, що в Україні в 1917 році не було ніякого іншого шляху, ніж союз з більшовицькою Росією, побудованою на федеративних засадах.

Я поставив запитання, наскільки ця концепція відповідала тогочасним історичним реаліям. Повернувся до європейського досвіду. Він свідчив, що вихід із соціально-економічної і політичної кризи, у якій опинилася Європа після Першої світової війни, відбувався не шляхом відмови від ринку і введенні директивної економіки радянського зразка, а через проведення глибоких реформ в аграрному секторі, протиставленні всевладному диктату монополій державного регулювання і відтворення збалансованого ринкового товарообігу в усіх сферах народного господарства. Так поступово виходили з післявоєнної кризи європейські країни. Це означає, що подолання кризи не вимагало зміни соціально-економічної формації. Цим європейським шляхом могла йти і Україна, коли б вона стала на шлях незалежності. Як наслідок, у країні відбувалися зміни у відношенні власності, але ці зміни не виходили за межі демократизації ринкової економіки, звільнення її від напівкріпосницьких і ранньокapіталістичних нашарувань. У такому, і лише в такому розумінні Українську революцію можна називати соціальною. Виходити за межі цієї історичної реальності, орієнтуючись на більшовицьку програму корінної ломки соціально-економічного ладу з примарною перспективою комуністичного раю, означає будувати утопічну конструкцію і визнати фатальну неминучість усього того, що сталося з Україною в умовах панування російського більшовизму, прикритого фіговим листком радянського федералізму.

...Вважаю, що мені пощастило, коли на схилі років я знову повернувся до аналізу історичного феномену Миколи Міхновського. Після публікації у 2006 році монографії «Микола Міхновський: Життя і Слово» інтерес до цієї видатної постаті зростав. П'ятого квітня 2013 року в селі Турівка Згурівського району Київської області відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція на тему «Микола Міхновський і сучасна Україна», присвячена 140-річчю від дня його народження. У конференції взяли участь представники 12 науково-дослідних закладів і громадсько-політичних організацій. Учасники конференції стверджували, що в сучасній Україні, яка існує 21 рік як незалежна самостійна держава, ім'я та справа видатного українського громадсько-політичного та військового діяча, який заклав наукові основи українського державотворення, боровся за самостійну, соборну українську державу та віддав за неї своє життя, мало відоме широкому загалу українців. Одним із головних доповідачів на конференції довелося бути мені. Я виступив також на

²⁰⁶ Турченко Ф. Г. Українська революція 1917-1921 рр. Погляд із Запоріжжя. Запоріжжя, 2017. 187 с.

відкритті пам'ятника М. Міхновському на його малій Батьківщині в селі Турівка. Серед рекомендацій конференції були:

«1. Запропонувати видавництву «Смолоскип» видати найповніше зібрання творів Миколи Міхновського, включивши до нього також його листування з відомими діячами та спогади про нього.

2. Просити проф. Ф. Г. Турченка доопрацювати та перевидати монографію «Микола Міхновський: Життя і Слово»»²⁰⁷.

Повернувшись з конференції, я в розряд першочергових завдань поставив роботу над творами М. Міхновського і матеріалами про нього, які не увійшли до монографії «Микола Міхновський: Життя і Слово». Усього цього в мене залишилося багато. Насамперед це тексти суспільно-політичних творів М. Міхновського, написаних у різні роки. Зокрема це його брошура «Самостійна Україна», промови, відозви, програми, авторські листи, численні публікації з часописів «Самостійна Україна», «Сніп», Слобожанщина», «Запоріжжє» та ін. Збереглися тексти практично всіх його праць. Звичайно, у своїй монографії я прагнув проаналізувати їх, але було очевидно, що ніякі перекази й інтерпретації не змогли замінити авторських текстів. Була створена редколегія у складі Ф. Турченка, І. Гирича і О. Проценка. Видання було здійснене видавництвом «Смолоскип» за фінансового сприяння Фондації родини Чопівських (США). Збірник творів побачив світ 2015 року. Крім текстів М. Міхновського, збірник містить ґрунтовні статті різних авторів про життєвий і творчий шлях. Свою вступну статтю «Микола Міхновський: становлення світогляду» я написав, використовуючи доступні матеріали, зокрема раніше не опубліковані²⁰⁸.

Узагалі ненадрукованих матеріалів, які характеризують життя і творчий шлях М. Міхновського, у мене накопичилося немало. Один із них – унікальний. Це спогади Івана Марченка, якому з Миколою Міхновським довелося тісно спілкуватися в останній період його життя – 1922-1924 роки. Було це на Кубані (1922-1923 рр.) і в Києві (початок 1924 р.), куди доля закидала їх обох. Миколу Міхновського Марченко називав «своїм учителем». Глибокі враження від спілкування з ним залишилися на все життя. У 1920-1930-ті роки І. Марченко перебував на нелегальному становищі на Дніпропетровщині, а в 1944 р. опинився в Західній Європі. Там він почав писати спомини про формування свого національного світогляду. У центрі оповіді – його стосунки з М. Міхновським. Повний рукописний текст спогадів Івана Марченка передала в Україну його онука Ольга Марченко-Маринець. Упорядкування і підготовку спогадів до видання здійснював автор цих рядків²⁰⁹.

²⁰⁷ Див.: Рекомендації Всеукраїнської науково-практичної конференції на тему «Микола Міхновський та сучасна Україна». *Архів Турченко Ф. Г.*

²⁰⁸ Див.: Микола Міхновський. Суспільно-політичні твори. Київ, 2015. С. 8-77.

²⁰⁹ Марченко І. Корені мого патріотично-національного виховання / Упор. Ф. Г. Турченко. Київ, 2012. 114 с.

Революція Гідності і новітня російсько-українська війна підтвердили актуальність і реальність того, що в спадщині Міхновського деякими українськими істориками критиками трактувалося як неприйнятне, занадто націоналістичне і навіть ксенофобське. Про нього почали все частіше згадувати винятково позитивно і конструктивно. Я став працювати над другим виданням монографії про М. Міхновського і почав шукати видавництво, яке б погодилося взяти новий текст до роботи. У 2019 році до мене звернувся професор Ю. Шаповал, який був заступником голови редакційної серії видань «Політичні портрети». Ця серія з 2018 року виходила в Парламентському видавництві України коштом державного бюджету. У 2020 році в цьому видавництві була видана моя монографія під назвою «Микола Міхновський: “Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна...”». Цікаво, що до друку цю монографію рекомендувала Вчена рада Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України ім. І. Ф. Кураса. Інститут називався ім'ям саме того Івана Федоровича Кураса, який у співавторстві зі мною і моєю аспіранткою Тетяною Геращенко надрукував у 1993 році в «Українському історичному журналі» першу в умовах незалежності велику статтю про М. І. Міхновського.

Свою монографію я закінчив словами: *«Згадаймо у Міхновського головне, фундаментальне, окинемо його постать на тлі ХХ століття... Микола Міхновський з розряду тих діячів, які вимагають саме такого, масштабного підходу. Якщо ми зробимо це неупереджено, то мусимо визнати: те, чого прагнув М. Міхновський – незалежної України, модерного соціально-економічного ладу, всебічного розвитку в родині європейських народів, розвитку його мови, національної культури, духовності – всі його прагнення відповідають глибинним тенденціям історичного розвитку. І у цьому розумінні Микола Міхновський – наш сучасник»*²¹⁰. Коли б я закінчував монографію сьогодні, то ключове слово «СУЧАСНИК» я написав би великими буквами.

* * *

Ще зі студентських років мене цікавили проблеми методології історії. Пригнічувала зацикленість радянської історіографії на марксизмі в його радянській інтерпретації. Роль радянського історика зводилася до коментування на конкретному матеріалі правильності висловлювань класиків марксизму, постанов ЦК КПРС і виступів тодішніх керівників партії. Коли в роки перебудови з'явилися умови для освоєння нових теоретичних підходів, я, як і багато моїх колег в Україні, звернувся до зарубіжної історіографії і творчості дожовтневої когорти українських дослідників, зокрема М. С. Грушевського. Деякий час для мого розуміння історії України ХІХ-ХХ століть було достатньо теорії модернізації і пов'язаної з нею концепції

²¹⁰ Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: *“Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна”*. Київ, 2020. С. 418.

європейського національного відродження, розробленої Мирославом Грохом і пристосованої до національних умов діаспорними і вітчизняними дослідниками. Здавалося, що збирання і оприлюднення в контексті цієї теорії всього доступного матеріалу про події минулого України, які замовчувалися чи спотворювалися радянською історіографією, і є головним завданням історика. Адже це закриває «білі плями історії», тобто те у минулому, що від нас приховували. Це уявлялося важливим чинником оновлення історичної пам'яті українського суспільства, що мене особливо бентежило. Однак мене не залишала думка, наскільки об'єктивно за таких умов відтворюється минуле. Адже завжди є факти, які дослідник не зумів виявити і які могли б зруйнувати картину, що вимальовується на підставі залучених джерел. Залишається і проблема наукового аналізу історичних джерел, зокрема «проникнення» в їхню об'єкт-суб'єкту дихотомію. Виявилось, що ці питання давно хвилюють зарубіжних істориків, а після падіння «залізної завіси» почали збурювати свідомість вітчизняних науковців, спричинивши серед них гостру дискусію. У жовтні 1994 р. на науковій конференції у Львові Н. Яковенко виступила з гучною заявою: «...Історику ніколи не дано пізнати об'єктивно те, що він вивчає... Історик говорить тільки те, що виникає у нього [у свідомості] і не є фотографією об'єктивної дійсності»²¹¹.

На жаль, мені не довелося бути на цій конференції, але невдовзі після проведення про її перебіг дізнався від професора Ю. Мицика. На конференції він категорично заперечив точку зору Н. Яковенко, бо, на його переконання, «тоді історія втрачає своє призначення як наука»²¹². Юрій Мицик повідомив мені, що у виступі Н. Яковенко заявила про себе нова течія в українській історіографії під назвою «постмодернізм». Повідомив, що подібних поглядів дотримується Ярослав Грицак і ще деякі київські історики, а різко негативно до неї ставиться Ярослав Дашкевич.

Я почав «докопуватися», на чому ж ґрунтується переконання, що минуле не можна пізнати. Мені пояснили, що феномен «непізнаваності» минулого криється в самій природі історичних джерел, які відтворюють це минуле – їхній суб'єкт-об'єктний дихотомії. Тобто кожен історичний факт, відтворений у джерелах, має дві сторони – об'єктивну і суб'єктивну. Кожне джерело, окрім «об'єктивності» власного існування, має свого творця – «суб'єкта», наділеного волею, характером, поглядами тощо. Повністю очистити історичні джерела від суб'єктивних нашаруватись важко, адже для цього необхідно глибоко поринути у свідомість (суб'єктивність) авторів джерел.

²¹¹ Цитується за стенограмою, опублікованою в 1999 році: Михайло Грушевський і сучасна історична наука. Збірник матеріалів конференцій / ред. Я. Грицак, Я. Дашкевич ; Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка. Львів, 1999. С. 345.

²¹² Там само. С. 347.

Я зацікавив цією проблемою молодшого колегу, кандидата педагогічних наук Сергія Терна, який під моїм керівництвом почав працювати на докторській дисертацію про формування критичного мислення на уроках історії в загальноосвітній школі. Як наслідок, була написана стаття, епіграфом до якої автор взяв уривок зі знаменитого твору Льюїса Керола «Пригоди Аліси в Країні див», де героїня сказала: *«По-моєму, вони грають зовсім не так. Справедливості ніякої, і всі кричать так, що власного голосу не чути. Правил немає, а якщо і є, то їх ніхто не дотримується»*²¹³. У цій статті С. Терно солідаризується з Я. Дашкевичем, який визнавав, що постмодернізм зумів глибше за попередні історіографічні течії проаналізувати співвідношення: *історик-історичне джерело-історичний твір*. Однак ця, «ледве чи ця єдина історична грань не здатна реабілітувати течію в цілому», яка, на переконання Я. Дашкевича, «стала небезпечною для суспільства не лише національним індиферентизмом, але також застосуванням певного безвідповідального способу мислення в політиці й економіці»²¹⁴. У розмові зі мною він назвав постмодернізм інтелектуальною модою «молодих і незрілих істориків».

На статтю С. Терна звернули увагу Н. Яковенко і Я. Грицак. Серед моїх київських знайомих про статтю схвально відгукнувся і професор Ю. Мицик з Києво-Могилянської академії, який дискутував з приводу «пізнавальності в історії» з Н. Яковенко. Про наукову розвідку С. Терна я говорив з Я. Грицаком. Виявляється, він її читав і досить позитивно про неї відгукнувся, водночас обстоюючи свої позиції. Мене заспокоїло те, що він назвав себе «поміркованим постмодерністом». Наскільки я зрозумів, це означало, що Ярослав не бачив – навіть теоретично – можливості створення узагальнювальних досліджень (метатегств), які б претендували на об'єктивність відтворення минулого. Інша річ, мікроісторія, де така можливість, на його переконання, залишалася. Характерно, що його остання книжка – «Подолати минуле: Глобальна історія України» (Вид-во: «Портал», 2022 . 408 с.) – це класична метаісторія. Вона відповідає моєму баченню світового контексту історії України, який я вважаю науковим.

Питання пізнавальності в історії мене цікавило і у подальшому. У 2011 році в Дипломатичній академії України в Києві доцент кафедри всесвітньої історії ЗНУ Віталій Космина захистив докторську дисертацію «Методологія цивілізаційного аналізу історичного процесу». Я був його науковим консультантом. На якомусь

²¹³ Терно С. Нові підходи у вивченні історії: прогрес в науці чи шлях в нікуди? *Історія в школах України*. 2003. № 1. С. 45-51; Терно С. Вони грають зовсім не так, або постмодернізм у сучасній українській історіографії. *Гене́за. Науковий та суспільно-політичний журнал. Політологія. Історія. Філософія*. 2004. №1. С. 92-111.

²¹⁴ Див.: Терно С. Нові підходи у вивченні історії: прогрес в науці чи шлях в нікуди? *Там само*. С. 92-93; Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука. *Навчальний посібник з історії України для середніх шкіл*. Збірник статей. Київ, 2000. С. 20, 25.

З Ярославом Грицаком на науковій конференції. Київ, 2019 р.

етапі роботи постало питання про механізми використання цивілізаційної теорії при дослідженні історичних процесів. Я переконував свого докторанта, що теорія локальних цивілізацій А. Тойнбі залишиться гіпотезою, поки не буде апробована на рівні конкретно-історичних досліджень. А для цього він повинен дати своє розуміння проблеми пізнавальності на рівні конкретно-історичного аналізу. Після тривалої перерви, яку я сприйняв як його відмову від подальшої роботи над темою, він повідомив мені, що обґрунтував «дієву методологію цивілізаційного аналізу історичного процесу». Він написав невелику брошуру, а потім розвинув у повноцінну монографію, яка цікава тим, що в ній ученим-історикам (не лише «цивілізаційникам») пропонується один із можливих варіантів методології аналізу історичних фактів і джерел, історичного процесу загалом. Вихідні параметри цієї методології автор запозичив з постмодерністської соціології, зокрема із системної теорії класика сучасної соціології Ніколаса Лумана.

Я не буду детально зупинятися на особливостях цієї теорії. Пошлюся на автора, який вважає, що, якщо решта соціологічних теорій так чи інакше об'єднують в суспільство людей з їхніми унікальними, проте не доступними для спостереження системами свідомості, тобто зберігають ситуацію суб'єкт-об'єктної дихотомії, то в теорії Н. Лумана люди «виводяться» за межі соціуму, а суспільство розглядається з позицій комунікацій (актів спілкування) людей між собою. Комунікації вже не мають вказаної дихотомії: у них не можна й немає сенсу розділяти суб'єктивне і об'єктивне. Крім того, смислові комунікації неможливі як окремі, ізольовані операції, а виступають елементами смислових систем.

Із Віталієм Косминою

Віталій Космина вважає, що на цій основі можна реабілітувати метаісторію і «зупинити подальшу «втечу» від метаісторичних студій взагалі»²¹⁵. Свої враження від монографії я висловив у рецензії, опублікованій у 2010 році у XXIX числі «Наукових праць історичного факультету Запорізького національного університету»²¹⁶.

Через рік відбувся захист, на якому опоненти поставили здобувачу низку запитань, зокрема: «Чим викликаний дещо складний та недостатньо адаптивний стиль викладення теорії Н. Лумана?» і «Як Ви бачите входження Вашої теорії в широку практику історичних досліджень?». Відповідь на перше запитання така: *«У дисертації з методологічних питань існує ризик втратити точність у передачі смислів унаслідок адаптації термінології до звичайної мови. А ось у наступних навчальних посібниках для студентів намагатимуся це зробити»*. На наступне питання В. Космина відповів так: *«Якщо істориків, особливо тих, які шукають доказів зв'язаності проблем минулого, ці проблеми зацікавлять, то в їх публікаціях ця лінія буде продовжена. Цілком реально, вона з часом буде узгоджена з іншими методами, будуть розставлені крапки над «і». Адже можна*

²¹⁵ Космина В. Г. Проблеми цивілізаційного аналізу історичного процесу. Запоріжжя, 2011. С. 11.

²¹⁶ Турченко Ф. Г. [Рец.]. Космина В. Г. Проблеми цивілізаційного аналізу історичного процесу. Запоріжжя, 2011. 308 с. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2010. Вип. XXIX. С. 369-373.

Тилове життя в умовах новітньої російсько-української війни проводити системний аналіз не лише на цивілізаційному рівні, але на рівні конкретних подій. Ця методологія навряд чи витіснить інші, бо такого завдання я не ставив... Це один із варіантів вирішення окремих питань, якими є проблеми зв'язаності в історії».

Під враженням від захисту дисертації В. Космини, я опублікував у 2011 році статтю, де і навів ці фрагменти дискусії, від якої одержав глибоке інтелектуальне задоволення²¹⁷.

Історія у школі і в університеті

Як і раніше, після перемоги у 2010 році регіоналів, мені доводилося розвиватися між громадсько-політичною діяльністю, університетом і школою. Хоча в ті роки важко було зрозуміти, де закінчується політика і починається наука і школа.

На початку 2010 року побачив світ мій черговий підручник «Історія України» для 10 класу²¹⁸. Тоді ще діяв Закон України 1999 року «Про загальну середню освіту», який передбачав з 2001 р. перехід на 12-річний термін навчання. До 2009-2010 навчального року школа розвивалася в руслі цієї реформи, яка відповідала загальноєвропейському напрямку еволюції середньої освіти. У 10 класі (2010-2011 навчальний рік) програма передбачала вивчення історії України від початку XX століття до закінчення Української революції (1900-1921 рр.). Саме відповідно до цієї програми для 10 класу і готувався мій новий підручник з історії України. На мій погляд, це був найкращий з моїх підручників. У мене було чітке теоретичне бачення цього історичного періоду, яке я обґрунтував у багатьох наукових працях. Досвідчені вчителі-методисти дали позитивну оцінку книжці. Я думав про концепцію двох інших підручників історії України – для 11 класу (1922-1945 роки) і для 12-го, випускного класу (із 1946 року до наших днів).

Здавалося, все йде добре, але підручник так і не потрапив у школи. Новопризначений Міністр освіти Д. Табачник почав нову реформу системи освітньої сфери і однією з перших його акцій було повернення до моделі 11-літньої загальноосвітньої школи. Так було в Росії, на яку він орієнтувався з першого і до останнього дня свого перебування на посаді Міністра. Як наслідок, надруковані масовими накладами за новими програмами підручники для 10 класу з різних предметів виявилися непотрібними.

²¹⁷ Турченко Ф. Г. Сучасне українське історіописання: подолання кризи? *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. XXXI. Запоріжжя, 2011. С. 21-22.

²¹⁸ Турченко Ф. Г. *Історія України. (Профільний рівень)*, Рекомендовано Міністерством освіти і науки України. 10 клас. Київ, 2010. С. 301.

Отже, довелося і далі працювати за старою схемою вивчення історії і завершувати її в 11-му класі. У цій ситуації за домовленістю з видавництвом «Генеза» я почав готувати підручник з «Історії України» для 11 класу, який охоплював період з вересня 1939 до середини 2011 року. Ця книга готувалася в умовах, коли після перемоги регіоналів розгорнулася критика українських підручників, але підлаштовуватися під настрої нової влади в мене не було ні часу, ні бажання. Щоб мати уявлення про зміст підручника, процитую лише мою оцінку *позаблоковості України*, оголошену В. Януковичем: *«Не маючи твердих гарантій міжнародної безпеки, перебуваючи між НАТО і Росією з її союзниками по Ташкентському договору, Україна опинилася у «сірій зоні» – досить небезпечному міжнародному становищі»*²¹⁹.

Підручник потрапив у школи, де його добре зустріли. Але він з'явився і на міністерському столі Д. Табачника, який, схоже, його прочитав. При зустрічі з ректором М. Фроловим він сказав, що *«мене поважає, але концепцію підручника не поділяє»*. Тоді в Міністерстві вже говорили, що необхідно готувати нові підручники, які були б позбавлені впливу «оранжистської» ідеології. У 2011 році в інтернеті розійшлися світлина, як у Криму спалюють мої підручники для 11 класу. У цих умовах згадали про ідею *«спільного російсько-українського підручника»*, яка була нав'язана Україні в роки президентства Л. Кучми, а під час В. Ющенка зникла²²⁰. Тепер у цієї ідеї з'явилися могутні прихильники по обидва боки українсько-російського кордону, зокрема в українських владних кабінетах.

Промотором цієї ідеї в Україні був Міністр Д. Табачник. Президент НАУКМА С. Квіт ще в березні 2010 р. звернувся до освітянської громадськості із закликом *«публічно виступити проти Д. Табачника – особи, неприйнятної на такій відповідальній посаді, як Міністр освіти і науки»*²²¹. Однак Президент В. Янукович і Д. Табачник не звернули на це уваги. За ними стояла Москва. *«Ми домовилися про спільне засідання комісії істориків України і Росії, – повідомив Міністр освіти і науки України Дмитро Табачник. – І думаю, що одразу ж після візиту Дмитра Медведєва в Україну наприкінці травня чи на початку червня таке засідання комісії відбудеться в Києві»*. Міністр запевнив, що до кінця 2010 р. посібник буде готовий. *«Видамо ми його швидко, – зазначив Міністр, – а охоплювати він має період від початку стародавньої історії, утворення людського суспільства на території України та Росії і до XXI століття»*²²². Теоретично, зміст навчального

²¹⁹ Турченко Ф. Г. Історія України. (Профільний рівень), Рекомендовано Міністерством освіти і науки України. 11 клас. Київ, 2011. С. 332.

²²⁰ Турченко Ф. Г. Україна: Повернення історії. Київ, 2015. С. 90.

²²¹ Могилянська теж виступає проти «полковника історических наук» Димона // <http://obkom.net.ua/news/2010-03-16/1357.shtml>

²²² Україна й Росія розроблять спільні посібники для вчителів історії – Табачник

посібника для вчителів повинні були визначати обидві сторони. Проте в умовах президентства Януковича тон задавала російська сторона, яка представляла російську точку зору. Однак науковців України, які бажали працювати у спільній комісії, виявилось мало. Попередній досвід спілкування з офіційною російською наукою не давав бажання створювати спільний підручник. Про це відверто заявив заступник директора Інституту історії України НАН України С. Кульчицький, а співробітниця цього інституту Т. Бикова сказала кореспонденту газети «Сегодня»: *«Росія ніколи не визнає, що була в чомусь винна. Ситуація, що склалася, нагадує анекдот, коли герой остаточно переконаний, що у світі існує лише дві думки: його і невірна...»*.

Коли дійшла інформація, що, начебто, я збираюся взяти участь у проєкті, я відреагував украй різко. У газеті «День» на початку червня 2010 р. було опубліковано мою статтю під промовистою назвою: «“Краткий курс” для України писати не будемо». Була детально, з посиланням на джерела, описана історія появи і розвитку ідеї «Спільного підручника», охарактеризовано її антиукраїнський характер і зроблено невтішний прогноз: *«Перед нами проєкт нового «Краткого курса истории» для України. Спочатку буде посібник для вчителів із «правильним розумінням минулого» і грифом МОН, а потім на основі нього напишуть шкільні підручники. У Росії це вже було. Тепер наша черга?»*²²³. Цю статтю бачили на столі в міністра, а на нараді ректорів у Запорізькому національному машинобудівному університеті мене він назвав тим, хто «не хоче писати новий підручник». Проте, наскільки я розумію, прямої команди звільняти мене з роботи не було. Запитували, чи не заважаю я працювати новому ректору М. Фролову.

Спільну робочу групу по російсько-українському підручнику таки було створено, але лише в жовтні 2010 р.

До її складу з українського боку входили вчені академічних інститутів і Українського інституту національної пам'яті, який тоді очолював В. Солдатенко, та інших установ. Керувати цією групою призначили директора Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України О. Удода. Авторів українських підручників до складу комісії не включили, а ті науковці, які стали членами цієї групи, сьогодні неохоче згадують про свою участь у ній. Незважаючи на сприятливі політичні умови і ретельно підібраний склад авторів, робота над проєктом спільного підручника/посібника просувалася повільно. Однак все-таки йшла. У грудні 2012 року було оголошено, що першим продуктом українсько-російської групи стала книжка для вчителів під назвою «Україна і Росія на перехрестях історії». Книжка складається із чотирьох розділів-модулів, кожен з яких видано окремою брошурою. Темі модулів: «Культура Давньої Русі»,

<http://www.radiosvoboda.org/articleprintview/20>.

²²³ Див. : День. (Київ). 2010. 1 червня. С. 6.

«Російське дворянство і українська шляхта в повсякденні й соціально-політичному житті XV–XVII ст.», «Повсякдення радянської людини у другій половині XX століття», «Значення Києво-Могилянської академії у розвитку української та російської освіти». Назвати ці теми «перехрестям історії» можуть лише великі фантазери від політики. Про жодну подію, що справді могла претендувати на статус історичного «роздоріжжя», автори вирішили взагалі не згадувати. Пізніше я написав про ідею «спільного підручника» так: *«Поки Україна є незалежною державою, бажання створити «спільну» з РФ історію слід розглядати в контексті прагнення позбавити її незалежності. Не більше і не менше. Не відходячи від науки, знайти ту «середню лінію», на якій би поєдналося українське і російське бачення складних сторінок історії (а саме вони становлять її суть), не вдалося. І у цьому немає нічого дивного. Історія – особлива дисципліна. Це – не фізика чи математика. Написані спільно з росіянами підручники із цих наук залишаться лише підручниками з фізики чи математики. Можливо, тому такі проекти в Росії нікого не цікавлять. Інша справа – «спільна історія» України і Росії, яка насправді виявиться історією Російської держави і кроком до позбавлення України її незалежності. І така точка зору домінувала в українському академічному середовищі і поза ним. По суті, російський проект створення спільного підручника/посібника на самих початках його реалізації виявився ізольованим».*

Однак, схоже, Міністерство освіти і науки України не захотіло чекати, коли ж російсько-українська група узгодить тексти і подасть свої пропозиції. Мета була вже визначена, і Міністр Д. Табачник крокував до неї форсованим маршем. У повній компетенції Міністерства було визначати зміст програм, якими повинні керуватися автори книжок. Для розроблення навчальних програм з історії була створена робоча група, очолювати яку доручили члену-кореспонденту Національної академії педагогічних наук України, доктору педагогічних наук, професору, завідувачі лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України О. Пометун. У 2012 р. ця група внесла зміни до програми з історії України для 5–9 класів. Проаналізувавши програму для 5 класу, кандидат педагогічних наук С. Терно констатував: «Замість «Київської держави» – «київські князі»; замість «Козацької республіки та Української козацької держави» – «Українське козацтво у битвах і походах»; замість «Відродження Української держави в 1917–1920 рр.» – «Українці в революції 1917–1920 рр.» тощо. Отже, зникає поняття «Українська держава», натомість постають окремі знеособлені фігури князів, козаків тощо». Текст нової редакції програми навіював думку, що не існувало ніякої української держави, не було видатних українців, які обстоювали ідею української державності. А сама держава постала лише в 1991 р. з проголошенням незалежності, що породжує відчуття штучності та випадковості цієї події. А згідно із закономірностями сприйняття, перше враження

часто буває найсильнішим і таким, що нерідко визначає усе подальше сприйняття історії України²²⁴.

Сергій Терно поставив питання: а як у Росії, з якою збиралися узгоджувати текст спільного посібника? Виявилось, що відповідно до державних програм на уроках історії в РФ уже в 4-5 класах учні засвоюють поняття «Давня Русь», «Давня Москва», «Давньоруська Держава». У контексті історії Росії вони знайомляться з такими історичними постатями, як Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Дмитро Донський, Іван Грозний, Мінін і Пожарський та ін.²²⁵

У Росії і не думали відмовлятися від своєї версії вітчизняної історії, де питання державотворення у їхньому імперському розумінні стояли чи не на першому плані. Про це свідчить зміст колективної монографії, написаної на замовлення влади, – «Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств» (М., 2009. – 382 с.). Це так зване «нове бачення історії Росії», де чимало місця відводиться Україні. Однак ніякої самостійної історичної ролі за нею не визнається. Як цілком очевидна, неспростовна істина, говориться про «триединство русской нации (великороссов, малороссов и белорусов)»²²⁶. Тобто етнонім «русский» охоплює не лише росіян, а й українців, білорусів. Концепція «трех ветвей русского народа», як відомо, зняряддя з арсеналу дореволюційної великодержавної історіографії. Тепер ця концепція всерйоз береться на озброєння авторами російських підручників. Це відхід навіть від радянських підходів, які все-таки вважали Давню Русь «колискою трьох братніх східнослов'янських народів».

У контексті концепції «триєдинства» російськими експертами розглядаються всі вузлові сторінки української історії. Зокрема на її підставі вибудовується, по суті, імперіалістична теорія «собирания русских земель». У цій концепції Переяславська рада 1654 р. перетворюється в один з етапів цього «собирания», а Українська козацька держава, створена під час Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, – це лише «вымысел» українських істориків²²⁷.

²²⁴ Терно С. Хто голосніше за всіх кричить: «Тримайте злодія!»? (відповідь на статтю члена-кореспондента НАПН України, доктора педагогічних наук, професора, завідувачки лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України, члена робочої групи Міносвіти О. Пометун «Історія однієї фальсифікації»). *Українська правда*. 07.02.2013 // <http://www.historians.in.ua/index.php/dyskusiya/583-serhii-terno-khto-holosnishe-za-vsikh-krychyt-qtrymaite-zlodiiiaq>.

²²⁵ Терно С. Нова програма з історії – повернення в тоталітарне минуле? <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/675-serhii-ternonova-prohrama-z-istorii-povernennia-v-totalitarne>

²²⁶ Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств. Москва, 2009. С. 65.

²²⁷ Там само. С. 7.

За такого тлумачення «спільної історії» у ній, звичайно, не залишається місця й для історичного виправдання автономії України XVII–XVIII ст. Російські автори дають пораду українським авторам: *«Вместо мифа о ликвидации «украинской автономии» политику монархии следует рассматривать в контексте унификации и модернизации империи»*²²⁸. Тобто той, хто виступав (і виступає!) проти русифікації, – ретроград.

Можна ще довго цитувати російських авторів, але ні на що принципово нове не натрапимо. «Нове бачення історії Росії» виявиться нічим іншим, як недоброї пам'яті старе. Однак саме з цим баченням вони йшли працювати в спільній російсько-українській комісії.

Отже, нові програми з історії України передбачали внесення до підручників змін методологічного, політико-ідеологічного характеру, які йшли врозріз з національною науковою концепцією. Не кожен може погодитися на це. Тому слід було особливо потурбуватися і про авторів. Це було складне завдання. Наприклад, я автоматично випадав з їх переліку. Міністерство сформувало нову групу авторів підручників. Ними стали члени робочої групи зі складання навчальних програм з історії, які були згодні реалізовувати гласні й негласні пропозиції Міністра освіти і науки. Тобто те, на що не наважилися члени групи під керівництвом О. А. Удода, повинні були зробити повністю підконтрольні Міністерству освіти і науки України автори нової програми.

Про готовність деяких колег рухатися цим шляхом засвідчили тексти двох нових підручників для 5 класу, які вийшли друком у 2013 р. і отримали гриф МОН України. Їхніми авторами були О. Пометун, І. Костюк і Ю. Малієнко. Я їх ретельно вивчив. Однак, щоб уникнути звинувачення в упередженості, пошлюся на відомого вчительській громадськості авторитета, доцента, заслуженого вчителя України В. Мисана: *«Історія в авторському тексті підручника О. Пометун, І. Костюк, Ю. Малієнко подана настільки фрагментарно, куцо, що просто диву даєшся. А де ж задекларовані й обіцяні багатоперспективність, багатоаспектність, полікультурність? Автори згадали про національну трагедію євреїв у роки Другої світової війни – Голокост, але жодним словом не обмовилися про Голодомор, депортацію кримських татар, утім як і про інші, не менш знакові, національні трагедії... Перед школярами з підручника, назва якого «Історія України. (Вступ до історії)», постає ампутована історія, обрізана, понівечена в авторській інтерпретації, з помилками»*²²⁹.

Подібні тенденції до перегляду історії проглядаються в інших підручниках, опублікованих у 2011–2013 рр., зокрема в «Історії України» для 10 класу і «Історії

²²⁸ Там само. С. 65.

²²⁹ Див. : Мисан В. «ІСТОРИЯ» БЕЗ ІСТОРИЇ, або у що ВСТУПИЛИ сучасні п'ятикласники (education-ua.org).

України» для 11 класу, авторами яких були О. Пометун і Н. Гупан²³⁰. Зайвим доказом курсу на радикальний перегляд історії було, серед іншого, і рішення вилучити з переліку осіб, про яких потрібно знати, щоб скласти у 2013 р. ЗНО з історії України, імен Степана Бандери та Романа Шухевича. Натомість до переліку історичних персоналій додано секретаря ЦК Компартії (більшовиків) України Георгія П'ятакова і відомого більшовика Миколу Щорса.

Отже, Міністерство освіти і науки України взяло курс на шлях перегляду програм з вітчизняної історії, створення на їх підставі нового покоління підручників, а в перспективі – єдиного для України і Росії навчального посібника. Однак це ідеологічне маніпулювання зустріло опір професійних істориків, педагогів, діячів культури, широкої громадськості. Один із керівників провідної наукової установи в Україні – Інституту історії України НАН України так прокоментував підсумки роботи спільної російсько-української комісії: *«Єдиного погляду на історію немає і бути не може! Створення спільного посібника – це спроба знову повернути нас до єдиної держави без урахування національної ідентичності. Те, що співробітники інституту брали участь у написанні посібника, – їхній особистий вибір і особиста відповідальність»*²³¹. Ця точка зору відбивала переконання більшості професійних українських істориків.

В Росії історія перетворилася на важливий інструмент державної політики. На неї покладено завдання переконати суспільство в необхідності відновлення імперії, у тому числі і з допомогою сили. Російські історики, у своїй більшості, погоджуються з такою роллю. Окремі голоси протесту звучать рідко. Пошлюся на О. Черкасова, члена правління «Меморіалу», який в інтерв'ю «Радіо Свобода» ще у 2008 р. говорив про російські підручники з історії таке: *«То, что нам предлагают – это растление умов. Кого можно взрастить таким образом?.. Неужели школьникам, которые будут учиться по этим пособиям, уготована судьба бывших солдат бывших империй»*.

Цілком природно, що підтримки в українському науковому середовищі такі тенденції не одержали. А крах режиму Януковича у лютому 2014 р. взагалі поставив жирний хрест на цьому антиукраїнському проєкті.

Однак знову – укротре за роки незалежності, постало питання, яким повинен бути підручник з історії. Це питання вирішувалося у контексті реформи загальноосвітньої школи, яку проводило нове керівництво України після Революції Гідності.

Міносвіти і науки створило нову робочу групу, яка підготувала свої пропозиції. Розглянемо ці пропозиції на прикладі програми експериментального курсу «Історія:

²³⁰ Пометун О., Гупан Н. Історія України. 10 клас. Київ, 2012. 228 с.; Пометун О., Гупан Н. Історія України. 11 клас. Київ, 2012. 336 с.

²³¹ Турченко Ф. Г. «Общая история»: наука чи політика. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід* / За загальною редакцією проф. Ю. Шаповала. Київ, 2013. С. 446.

Україна і світ» для 10 і 11 класів. Вважається, що цей курс буде вводиться в школах поступово і в недалекому майбутньому витіснить самостійні курси історії України і всесвітньої історії. Орієнтувалися на провідні країни ЄС, де такий варіант вивчення історії вже запроваджено. Авторами нової програми були М. Мудрий і О. Аркуша. Не можу утриматися від нагадування, що М. Мудрий був членом робочої групи, яка свого часу під керівництвом Наталії Яковенко вже готувала програму з історії України. Восени 2018 року ці автори підготували підручник для 10 класу і видрукували у видавництві «Генеза». Було дуже цікаво, що ж у цьому підручнику, який вийшов в умовах російсько-української війни, нового. Його я також уважно прочитав і зрозумів, що підстав для його критики буде немало. Але, ще раз нагадую, що від висловлення точки зору на сучасні підручники утримуюсь. Коли я й аналізую їх, то посилаюся на авторів, які дотримуються поглядів, що близькі до моїх.

Як не дивно, особливо бурхливий резонанс викликало висвітлення в підручнику (який, до речі, написали львівські автори), проблематики ОУН-УПА. Як наслідок, Міністерство освіти і науки зобов'язало видавництво та авторів внести ясність у питання, які стосуються прирівнювання головного командира УПА Романа Шухевича до колаборантів. Пошлюся на професора Віктора Брехуненка: *«Годі говорити, що у підручнику нічого немає про бодай найбільші битви УПА проти військ НКВД та армійських частин, ні слова про героїзм та самопожертву. Герої, які віддали життя за Україну, не заслужили в підручнику жодної теплої згадки. Де у світі мислиме подібне? Де принципово не шанують борців за незалежність, якщо їхні ідеологи чи практики викликають сьогодні застереження? Чи наснажить цей факт нинішнє покоління на захист Вітчизни? Цього хотіли автори?»*.²³²

Рецензенти виявили в тексті підручника М. Мудрого і О. Аркуші низку випадків свідомого, цілеспрямованого перекручення фактів і маніпулювання ними. Професор В. Брехуненко констатував порушення авторами одного з основоположних принципів, яких повинні дотримуватися автори підручників: *«...Значення шкільного курсу історії виходить за межі опанування учнями системи знань. Історія є ключовим предметом формування світогляду, а новітня російсько-українська війна граничною відвертістю відтінила той факт, що світоглядні орієнтири суспільства – це першорядне питання національної безпеки»*.²³³

Зазначене В. Брехуненком – аксіома, яка зрозуміла більшості науковців, учителів і пересічних українців. Багаторазово на цьому наголошував і я. Виходячи з цього принципу, я писав свої підручники з історії, наукові, науково-популярні монографії і підходив до оцінок доробків своїх колег. Мені, як і моїм однодумцям, було

²³² Брехуненко В. Толерантність чи яловість українським коштом. Фахові роздуми з приводу свіжоспеченого шкільного підручника. 01.11.2018 <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2544>

²³³ Там само.

незрозуміло, чому на це не звертають належної уваги в Міністерстві. Лише тоді, наприкінці лютого 2022 р., коли почалося широкомасштабне вторгнення російських військ в Україну, стало нарешті очевидно і для київських чиновників, що інформація про минуле, яка концентровано акумулюється в підручниках, – це зброя у гібридній війні. Наявні підручники не відповідали потребам нинішнього драматичного часу. Нарешті, і для Міністра освіти і науки, і для чиновників МОН стало зрозуміло, що програми і шкільні підручники з історії необхідно оновлювати. Пам'ятав, що не в останню чергу саме завдяки програмам і підруникам з історії України «першого покоління», до створення яких я виявився залученим ще у першій половині 1990-х років, вдалося в умовах гострої політичної боротьби з проросійськими силами зберегти незалежність держави.

У квітні 2022 р. у МОН України повідомили, що створена комісія, яка працює над змінами в шкільних програмах з історії. Як одного з авторів перших програм з історії України запрошували і мене. Однак, довідавшись про склад комісії, зрозумів, що цього разу впораються і без мене. Я тоді з моїм давнім співавтором В. Мороко продовжував працювати в групі, яка готувала підручник з історії України для 9 класу.

Однак за розмовами про необхідність оновити шкільні програми з історії і написати нові підручники в МОН, забули про стан викладання історії України у вишай держави. Уважали, що це прерогатива автономних університетів. Проте мене бентежило те, що в Україні так і не створено комплексу університетських підручників з історії України і всесвітньої історії. Деякі мої колеги і сьогодні вважають, що він і не потрібний – достатньо методичних посібників викладачів. На нашій кафедрі склалася інша точка зору. Як наслідок, у 2021 році був зроблений перший крок: у видавництві «Гельветика» вийшов друком підручник «Історія України (1914-1945 рр.)» для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра в галузі гуманітарних наук. Автори підручника – професори Ф. Турченко, Ю. Каганов і Г. Турченко²³⁴. Підручник зорієнтований на існуючі державні стандарти. У ньому на підставі новітніх досягнень вітчизняної та зарубіжної історіографії подано систематичний виклад тем, присвячених минулому України з 1914 по 1945 рік. Автори запропонували методичний матеріал з розгалуженою системою запитань і логічних завдань. Застосовано методику формування здатності до абстрактного мислення, аналізу і синтезу, умінь і навичок із використанням досліджень науковців, різноманітних історичних джерел, зокрема свідків і активних учасників подій, карт, схем, графіків, ілюстрацій. У комплексі запропоновано методичну базу для формування системи компетентностей, досягнення яких передбачено Державним стандартом для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня. Книжка добре ілюстрована.

²³⁴ Турченко Ф., Каганов Ю., Турченко Г. Історія України. Частина перша. 1914-1945 рр. Підручник для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра у галузі гуманітарних наук. Запоріжжя. 2021. 360 с.

До видання готувалася і друга частина підручника, яка охоплює період з 1945 року до кінця 2021 року. Половина обсягу цього підручника присвячена аналізу розвитку України в умовах незалежності. У січні 2022 року у руках авторів уже був макет підручника. У підручнику є все, що необхідно для формування системи компетентностей, передбачених нормативними документами. Війна зупинила роботу над книжкою. Сподіваємося, що ми її все ж побачимо, і заключною буде тема – «Перемога».

Однак доля наших нових підручників залежить не лише від війни, у перемозі в якій ми не сумніваємося. Багато визначатиме хід реформування вищої освіти в Україні.

Почну з того, що реформування відбувається на моїх очах з початку незалежності України. Серед реформаторських ініціатив найважливішими були приєднання до Болонського процесу (2005 р.), запровадження зовнішнього незалежного оцінювання при вступі до ВНЗ (2008 р.), ухвалення після перемоги Революції Гідності нової редакції Закону «Про вищу освіту», який проголошував інституційну і академічну автономію університетів. Усе це вважалося кроками до входу до європейського освітнього простору. Було багато сподівань, навіяних переважно розповідями колег, які стажувалися в західних вишах. Однак коли ми побачили наслідки цих реформ у себе, то розчарувалися. Виявилось, що всі спроби «європеїзувати» вищу школу в незалежній Україні, наражаються на опір пострадянського середовища, зокрема на архаїчну структуру управління у вишах, яка, мімікрізуючись залежно від політичної ситуації, прагне залишити все в незмінному стані.

Я згадую початок 2014 року, коли до Запоріжжя приїхала Лілія Гриневич – голова постійної депутатської комісії Верховної Ради з питань освіти і науки. Вона виступала перед групою депутатів обласної і міської рад, викладачами і студентами вишів міста і розповідала про необхідність прийняття нового Закону про освіту, який надасть університетам автономію і стане поштовхом до їхнього розвитку. Водночас посилалася на європейський і світовий досвід. У своєму виступі мені як представнику партії Майдану ВО «Батьківщина» належало рекламувати проєкт Закону. Однак я висловив сумнів, що Закон виправдає очікування. Сказав, що проблема університетів не лише в тому, що вони залежать від Міністерства. Проблема й у тому, що їхні колективи повністю залежать від університетської адміністрації. Це показав хід Революції Гідності, коли ректори всіляко стримували участь студентів і викладачів в акціях протесту. В умовах пострадянської України, у якій громадянське суспільство ще не склалося, а профспілки викладачів повністю залежні від адміністрації, запропонований проєкт Закону розширить повноваження ректорів з проректорами і керівниками структурних підрозділів. Маючи тоді майже 40-літній досвід роботи в університеті, я висловив побоювання, що це буде автократія вузького кола університетської верхівки, яка вирішуватиме за колектив, що для

нього (чи пак, для себе?) добре, а що – ні. Пані Лілія, майбутня Міністерка, відповіла, що «на те й колектив, щоб поправляти ректора». Я назвав її ідеалісткою, і запитав, як вона уявляє це на практиці. Вона заговорила, що згідно з новим Законом голова ради університету буде незалежним від ректора і урівноважуватиме його вплив. Мені відповідь сподобалася, але цю новелу я назвав недостатньою. Я запропонував подумати про створення надійнішого механізму, який би розподілив повноваження керівництва і відповідальність між кількома центрами, які залежать від колективу університету і роботодавців взаємно урівноважують впливи один одного.

На жаль, мої побоювання виправдалися. Широко розрекламована інституційна та академічна автономія вишів, яку проголошує чинний Закон «Про вищу освіту», формально розширює права і свободи університетів, але в реальному житті лише збільшує обсяг повноважень університетської адміністрації, відкриваючи перед нею можливості використання засад автономії у своїх інтересах. Спроби внести зміни до Закону, або розробити конкретні підзаконні акти, які б обмежували ці можливості і сприяли розвитку внутрішньоуніверситетського самоврядування, а значить, і контролю діяльності адміністрації, були відкинута ректорським корпусом. Як наслідок, університети перетворилися на удільні князівства з необмеженою владою ректорів над викладачами.

І це не алегорія, яка дуже не подобається керівництву сучасних вишів. Ідея незалежного від ректора голови ради університету була знівельована поправкою до Закону, згідно з якою ректор може бути обраний головою ради. У більшості вишів так і сталося. Ректори-голови рад, як і раніше, замикаються в межах власних інтересів, забуваючи, що мають орієнтуватися на загальнодержавні. У цьому суспільство ще раз переконалося, коли навесні 2022 року, в умовах смертельної загрози для держави, ректорське лобі влаштувало обструкцію рішення про зміст національного мультипредметного тесту (НМТ) на 2022 рік, до якого вводилася історія України. Ректори і Міністр освіти зігнорували вимогу Закону про освіту, згідно з якою національне виховання, формування національної ідентичності має здійснюватися на всіх етапах навчання. Що це саме так підтвердив 2023 рік, коли історію України взагалі вилучили з переліку обов'язкових предметів НМТ.

Була надія на Національне агентство забезпечення якості освіти (НАЗЯВО), яке діє як повністю незалежна державна структура, покликана впроваджувати європейські стандарти в освітній процес. Однак досвід роботи цього Агентства засвідчив, що його вплив на рівень підготовки спеціалістів обмежений. Європейські критерії, з якими НАЗЯВО підходить до оцінки якості освіти, наштовхуються на відсталу організацію навчального процесу, зорієнтованого не на якість, а на економію фінансових ресурсів вишів. Водночас університетська адміністрація посиляється на принципи Болонського процесу, зокрема на кредитно-модульну систему організації навчального процесу.

Формально всі виші України при реалізації тієї чи іншої освітньо-професійної програми використовують однакову кількість навчальних кредитів, кожен із яких становить 30 годин. Це державний стандарт, і його наші університети змушені неухильно дотримуватися. Однак річ не в тім, яка кількість кредитів, а в тім, яка їхня структура. Із загальної кількості 30 годин в одному кредиті на лекції і семінарські заняття відводиться менша частина, а інша, більша, – реалізується студентом у вигляді самостійної роботи. У реальному житті це співвідношення коливається: лекцій і семінарських занять – 8-10 годин (до 30 %), самостійної роботи студентів – до 70 %. До того ж контроль самостійної роботи студента викладач проводить неоплатно.

Без сумніву це життєво важлива проблема, яка зрештою визначає і рівень фахової підготовки студента (як правило, недостатній), і рівень завантаженості викладача (як правило, надмірний). Урешті-решт, значною мірою через механізм маніпулювання співвідношенням між аудиторними заняттями і самостійною роботою студентів в університетах проводиться лінія на надмірне навантаження викладачів. Отут би підключитися громадськості, радам університетів, чи навіть зборам трудових колективів. Адже це питання, які стосуються кожного. Однак у наших умовах це вирішують «автономні» виші, вірніше, адміністрація. Ні викладачі, ні завідувачі кафедр, ні декани до цього не допускаються і робиться все це негласно. Отже, тут широке поле для зловживання навчально-методичної служби, ректорату.

Від структури навчальних модулів залежить і графік навчального процесу, у межах якого реалізується кредитно-модульна система. Я порівнював ці графіки в ЗНУ й інших університетах України. Відмінності разючі: у Запорізькому університеті для академічної роботи (лекції і семінари) передбачено на 20-25% годин менше, ніж в інших університетах держави. Наприклад, якщо в ЗНУ загальна кількість тижнів теоретичного навчання бакалаврів у 2017 році за чотири роки становить 103 тижні, то в Дніпровському національному університеті – 128 тижнів, Харківському – 123 тижні, тобто наші студенти за чотири роки мають на 420-600 годин лекцій і практичних занять менше, ніж їхні колеги з інших університетів. На цю аномальну ситуацію викладачі історичного та інших факультетів університету неодноразово звертали увагу проректорів і ректора. Конкретної відповіді на ці незручні питання ми не отримували.

Складається враження, що винахідливості (*анти*)навчального відділу (а саме у його компетенції графіки навчального процесу) немає меж. Кілька років тому в його надрах виникла абсурдна ідея – скоротити термін навчання бакалаврів до 3 років. Водночас основних параметрів бакалаврської програми, які контролює держава, ініціатори цієї ідеї обіцяли не порушувати: 240 кредитів, 7200 годин. Однак змінюється «дрібниця», яка перебувала в компетенції адміністрації автономних вишів, – кількість академічних годин (саме вони йдуть у навантаження викладачів) зменшується, а кількість годин самостійної роботи студентів збільшується. Співвідношення аудитор-

них годин і годин, які плануються на самостійну роботу, держава не регламентує! Як наслідок, можна скоротити ще кілька десятків викладачів. Реалізувати цю абсурдну ідею ректорату ЗНУ не дозволило Міністерство освіти і науки, хоча декани деяких факультетів, орієнтуючись на ініціативу ректорату, поставилися до неї схвально.

Про сучасних деканів розмова особлива. Мій досвід роботи на посаді декана історичного факультету – 14 років. Однак тоді статус декана був іншим. Декан залишався викладачем і виконував повне навантаження. За роботу декана нараховували надбавку 15 % до основного окладу. Фактично, моєю основною роботою була викладацька – читати лекції, вести семінарські заняття, керувати підготовкою семінарських і дипломних робіт тощо. По суті, деканами тоді були на громадських засадах, тому вони добре знали проблеми викладачів факультету і, виходячи з них, будували свої відносини з керівництвом, сміливо захищаючи інтереси колег. Принаймні, у такій ролі себе уявляв я. Сучасний декан на освітній ниві «не оре, і не сіє». Його завдання – керувати факультетом, виконуючи розпорядження ректорату. Якщо раніше декан хоча б обирався колективом, то тепер ректор лише узгоджує з факультетом його кандидатуру.

На практиці в ЗНУ за останні роки свідомо реалізувався варіант моделі навчального процесу, який свого часу був апробований у приватних вишах. Невипадково структура ЗНУ, яка планувала навчальний процес, пройшла вишкіл у Класичному приватному університеті та інших приватних вишах міста. Там головна мета – прибуток. Проте подивимося, до чого призвела ця політика. Сьогодні приватні виші втратили студентів. У нашому державному ЗВО, де, здавалося, повинні домінувати пріоритети якості, головна увага також зосереджена на економії фонду заробітної плати. І ЗНУ у цьому відношенні не виняток.

Особливо яскраво ця хибна політика керівників вишів проявляється у їхньому ставленні до питання про місце і роль історії України і історії української культури в освітньо-виховному процесі. Для неупередженої людини аксіомою є твердження, що в умовах гібридної війни студенти, майбутні спеціалісти усіх професій повинні одержувати необхідний обсяг знань, щоб мати поглиблені і чіткі уявлення про історію України і Російської Федерації – держави, з якою у нас йде війна за виживання. Саме в умовах вищої школи кристалізується національна ідентичність молоді людини. А тим часом у багатьох вишах історія України і історія української культури виведена з переліку обов'язкових дисциплін і не викладається взагалі. В інших – вона поступово зводиться до мінімуму – сім лекцій і сім семінарських занять, які проводяться для зведених потоків по 100-150 студентів. У курсі історії української культури взагалі не передбачено семінарських занять, проте контрольні заходи викладачів зобов'язують виконувати на волонтерських засадах. Усе це обґрунтовувалося посиленням на чинне законодавство, згідно з яким запроваджено кредитно-трансфертну систему накопичення балів. Ця скалькована з європейських зразків система в наших умовах не діє. На практиці значна частина студентів за рівнем своєї підготовки не здатна набрати необхідний мінімум балів. У Європі ці студенти відраховуються, а в нас це неможливо.

Щоб зберегти «контингент», викладачів штовхають на порушення педагогічної етики. Це – не Європа.

У моєму архіві залишилася робоча програма з історії України для неісторичних факультетів, розроблена і затверджена нашою кафедрою ще в 1997 році. Викладання цього навчального предмета тоді забезпечували доценти Т. Геращенко, В. Мороко, і В. Ткаченко. На стаціонарі історії України відводилося 36 лекційних годин і 18 семінарських, усього – 54 години. Тоді була мирна ситуація, а питання про формування патріотичного виховання так гостро не стояло. І все ж, вважалося, що 54 години для історії України – це занадто мало. Тоді ми і уявити не могли, що через чверть століття, в трагічних умовах російсько-української війни, цей предмет скоротиться до 28 годин. Я неодноразово усно і письмово звертався до проректорів і ректора, виступав на раді університету із закликом змінити ставлення до історії України і історії української культури, акцентуючи увагу на ролі цих навчальних предметів для формування національної ідентичності. Однак в ректораті тоді не звертали уваги на мої заклики.

На початку своєї діяльності НАЗЯВО у 2018 році несміливо нагадало ректорам про необхідність належного ставлення до дисциплін соціально-гуманітарного циклу, зокрема до історії України, історії української культури. Однак у мене немає жодної інформації, що в якомусь університеті Агентство позбавило акредитації освітньо-професійну програму, яка ігнорувала вимогу належного ставлення до курсу історії України чи історії української культури. Ректори і гаранті програм посилаються на автономію вишів, яка формально дає на це дозвіл.

Восстаннє, у червні 2022 року, у розпал агресії РФ проти України, Агентство ще раз звернулося до українських університетів із закликом уважніше поставитися до гуманітарної складової вищої освіти при формуванні освітніх програм, зокрема забезпечити посилення історико-культурного та соціально-гуманітарного компонента дисциплін як обов'язкової складової вищої освіти. Ці дисципліни, зазначалося у зверненні, повинні *«вивчатися на порівняно вищому рівні і в глобальному вимірі, аналізуючи закономірності, наслідки та значення історико-культурних явищ та процесів в Україні, вписуючи їх у європейський і світовий контекст. Вивчення історико-культурних процесів має забезпечувати такі програмні результати навчання, щоб здобувач вищої освіти був готовий самостійно визначати закономірності і аналізувати суспільні процеси, що відбувалися в минулому та відбуваються нині, розуміти їхні зв'язки та проводити історичні паралелі»*.

На цей документ НАЗЯВО наша кафедра і я звернули увагу ректора М. Фролова і профільного проректора О. Гури. Саме тоді відбувалося затвердження навчально-методичної документації на наступний навчальний рік. Ми запропонували ґрунтовно доопрацювати свої програми з історії України і представити їх для обговорення і затвердження. Нам було очевидно, що для істотного підвищення рівня викладання історії України необхідно більше часу.

Кафедра новітньої історії України 2022 р. Справа наліво: доц. Гвоздик В. С., доц. Грушева Т. В., проф. Турченко Ф. Г., доц. Винарчук Т. В., проф. Каганов Ю. О., лаборант Сахно О. В., к.і.н. Буренков В. М.

Я був упевнений, що Запорізький університет, де при керівництві переважали випускники історичного факультету, належно зреагує на цей лист. Зокрема про-реktor ЗНУ Юрій Каганов звернувся щодо цього до ректора Миколи Фролова з про-позицією збільшити кількість аудиторних годин з історії України. Ми були впевнені, що ректорат підтримає цю ініціативу. Однак яким було моє здивування, коли при розгляді питання на вченій раді щодо планування навчально-методичної роботи на новий 2022-23 навчальний рік не було жодного слова про ініціативу НАЗЯВО і нашу пропозицію! Я зрозумів, що ректор чомусь не звернув увагу на цю проблему. Довелося підніматися на трибуну і в обговоренні доповіді О. Гури нагадати, що наш університет працює в умовах гібридної війни, перебуває у прифронтовій зоні, що значна частина наших студентів – жителі окупованих районів, що ворог прагне нав'язати нашому народу хибне уявлення про минуле України і на цій підставі паралізувати його волю до опору. Питання викладання історії України і української культури постає, як ніколи, гостро, – це питання національної безпеки. Ректор схвально відгукнувся про мій виступ і запропонував внести до рішення ради відпо-відне доповнення.

Напередодні навчального року на виконання рішення вченої ради був виданий наказ ректора ЗНУ М. Фролова, який передбачав збільшення вдвічі аудиторних годин (28 годин лекцій і 28 годин практичних занять) для викладання історії України як обов'язкової дисципліни на освітніх програмах усіх факультетів університету,

модернізацію курсу та удосконалення робочих програм. Наказ був виставлений на сайті ЗНУ і на сторінці проректора Ю. Каганова у фейсбуці.

Несподівано для нас цей документ викликав у соціальних мережах бурхливу реакцію, на яку звернув увагу Голова НАЗЯВО А. Бутенко. Дванадцятого вересня 2022 року у своєму блозі він охарактеризував цю реакцію як *«відверте цькування університетів, які відгукнулися на цю ініціативу, або поділилися своїми підходами до імплементації в освітній процес історичних, культурологічних, філософських компонентів»*. Голова нагадав нашим критикам, що *«...відповідно до частини 5 ст. 1 Закону України «Про вищу освіту», вища освіта в Україні є сукупністю не лише «систематизованих знань, умінь і практичних навичок», а й «способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей...»*. Голова поставив риторичне запитання: *«Чи є носіями цінностей, що має формувати вища освіта, наші співгромадяни, що чекають визволення від «нацистського режиму» і повторюють безглузді, алогічні тексти розпропаганди... А скільки просто байдужих до всього, не здатних до саморозвитку, що сповідають мантру «виробляй і споживай». Носіями яких цінностей є вони?»*²³⁵. У нас є чіткі відповіді на ці питання і наша позиція продиктована цією обставиною.

Після ініціативи ЗНУ, інформація про яку миттєво поширилася по всій Україні, та її підтримки головою НАЗЯВО, ми чекали подібних рішень інших університетів. Однак минуло пів року і ніякої обнадійливої інформації щодо цього ми не одержали. Мовчав, неначе набрав у рот води, і Міністр освіти і науки С. Шкарлет. Знаючи психологію ректорського корпусу України, я оцінюю мовчання МОН як заклик проігнорувати нашу ініціативу. Ця обставина ще раз переконала мене в тому, що і нинішній склад ректорів, і керівництво МОН необхідно негайно змінювати. Вони, цитуючи А. Бутенка, не є *«носіями цінностей, що має формувати вища освіта»*. А це вже питання національної безпеки. Звичайно, ці питання в компетенції вищих органів державної влади України, хоча звернути на них увагу високопосадовців – право кожного громадянина.

²³⁵ Бутенко Андрій. Вища освіта – це про ідентичність і патріотизм. *Освіта: UA*. 12 вересня 2022.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Про що пишуть у післямовах до спогадів? Зазвичай згадують про основні етапи свого життєвого шляху. Коли на початку 2022 р. я почав писати свої спогади, то саме так і планував їх завершити. Дев'ятнадцятого лютого 2022 р., в день свого 75-річчя, я подав заяву на звільнення з посади завідувача кафедри новітньої історії України. Це було цілком усвідомлене і відповідальне рішення. Улітку 2021 р. стався інфаркт, і було зроблено судинне стентування. Хоча за пів року відновився і почувався відносно нормально, усе ж розумів, що на повноцінну організаторську роботу на посаді завідувача вже не здатний. Зі згоди ректора залишився на посаді професора кафедри. Сподівався, що у мене буде час для спокійного підбиття підсумків і заслуженого відпочинку. Почав писати спогади.

Але 24 лютого 2022 р. почалося широкомасштабне вторгнення російських військ в Україну.

Я не вірив у реальність російської агресії. Напередодні, під час лекції для студентів 4 курсу, я висловив думку, що, якщо В. Путін залишається при здоровому глузді, усе закінчиться шантажем і погрозами. Звичайно, я добре знав про ставлення Путіна і його клеветів до України. Читав і прогнози американської розвідки, яка попередила, що РФ найближчим часом здійснить вторгнення, але був майже впевнений, що до цього не дійде. Та коли почалася війна і Путін оголосив головною її метою «денаци-

фікацію, демілітаризацію і зміну керівництва України», то відчув, що наша держава опинилася на межі загибелі. Мої побоювання ще більше посилювалися, коли за кілька днів більша частина Запорізької області, зокрема Бердянськ, Мелітополь, Василівка, Приморськ, Енергодар і Запорізька атомна електростанція (ЗАЕС) були окуповані. Російські танки, які довгими колонами сунули з Криму, майже не зустрічали опору і зупинялися лише для дозаправки. У повітрі висіло жакливе: «зрада». Тепер зрозуміло, що, до певної міри, так воно і було. Колись у цьому розберуться відповідні служби і стане ясно, чому рашисти без належного опору ЗСУ захопили Херсонську і майже всю Запорізьку області. Добре, що вдалося зберегти під українським контролем обласний центр – Запоріжжя – з його жителями, підприємствами, структурами управління. Але під окупацією опинилася ЗАЕС, і виникла загроза ядерної катастрофи. В умовах паніки ми з дружиною, дочкою, її чоловіком і онуком виїхали у Львівську область. Свої оселі тоді полишили мільйони українців. За кордон і на Західну Україну переїхало багато викладачів і студентів університету. Два місяці наша сім'я перебувала в статусі «внутрішньо переміщених осіб» у Трускавці.

Дуже скоро почала надходити інформація про перші кроки російських окупантів на захоплених територіях, про «п'яту колону» і заходи рашистів по знищенню всього, пов'язаного з українством. Я згадав історію. У XVII столітті російські царі, приєднавши Україну, залишили їй на деякий час гетьманське управління і внутрішню автономію. Після поразки Української революції 1917-1921 рр. більшовики погодилися на створення квазидержавної структури – Української РСР, визнавши українців (також на певний час!) окремою нацією з їхньою історією, мовою і культурою. Рашистський режим у 2022 році забирав в українців на окупованій території все і негайно – і державу, і мову, і культуру, і історію, і національність. Отже, проблема виживання українців набула екзистенційного характеру. Реакцією на небезпеку втратити Вітчизну став спалах патріотичних почуттів українців. Загарбники думали, що їх будуть зустрічати на наших землях з квітами, як визволителів. Але цього не сталося. Були, звичайно, зрадники, – їх виявилось немало. Дехто почав працювати в окупаційних адміністраціях; хтось погодився викладати в школах і вишах за російськими програмами. Ще більше було байдужих, які не розуміли, що відбувається і керувалися принципом, «не в сьомо лі равно». Тисячі чоловіків, щоб уникнути мобілізації, покинули Батьківщину, виїжджаючи за кордон. Неприємно здивували Запорізька обласна і міська ради, які не спромоглися зібратися, щоб висловити своє ставлення до агресії РФ, закликати земляків до опору. Деякі депутати обласної, міських і районних рад перейшли на бік агресорів і брали участь в організації псевдореферендумів щодо приєднання до РФ. Таке було і в сусідніх областях. Не хотілося вірити чуткам про розкрадання в Запоріжжі гуманітарної допомоги, яке відбувається за участі чи при мовчазному сприянні обласного і міського керівництва. Але, як виявилось, ці чутки мали підстави. Наприкінці січня 2023 р. президент відправив у відставку ряд високопосадовців, серед яких був і голова Запорізької ОДА О. Старух. Поки не буде неспростовних фактів, не

повірю, що *особисто* він причетний до зловживань. Однак попри все це опір України, яка одержала підтримку всього прогресивного світу, наростає. Серед жителів області домінувало переконання, що в цій війні ми обов'язково переможемо.

З іншого боку, не дає спокою питання, чому нам не вдалося уникнути війни. Які обставини внутрішньоукраїнського життя дали Путіну підставу для висновку, що Україну можна швидко і без особливого напруження перемогти? Залишимо за межами помилки російських розвідувальних служб і структур, на утримання яких Росія витрачає величезні суми і які дезінформували Путіна. Зосередимося на питанні про те, чи правильно будувалися нашим державним керівництвом відносини з північним сусідом України, чи об'єктивно розуміли ми ставлення до нашої країни пересічних росіян, російського суспільства взагалі? Відповідь на це питання зрозуміла: наші відносини з РФ недостатньо враховували національні інтереси України, наше сприйняття російського суспільства було неадекватним. На його зміст значно впливали ще не подолані ілюзії минулого, зокрема міфи про «братерство», «спільну колиску», «добросусідство», «ментальну близькість» росіян і українців тощо. Звідси, політика стратегічного партнерства з Російською федерацією, яка на практиці зводилася до підпорядкованості північному сусіду. У кінцевому підсумку – усе це елементи національної хвороби меншовартості і малоросійства, до боротьби з якою закликали наші видатні попередники. Їхній заклик адресувався, насамперед інтелігенції, яка покликана формувати світоглядні орієнтири нації. Але й сьогодні ми натрапляємо на прояви байдужості і національного нігілізму в її середовищі.

Поки я перебував на Західній Україні, це питання мало дещо абстрактний характер. Після повернення на початку червня 2022 року додому воно почало наповнюватися суворими реаліями прифронтової зони. Ледве зійшли з дружиною з поїзда, почули канонаду. Пройшли через паспортний контроль і вийшли з вокзалу. Спустилися вулицями ходили стурбовані перехожі. Ми вдивлялися в їхні обличчя і намагалися вгадати їхній настрій. Коли приїхали додому, то виявилось, що в будинку новий керівник кооперативу – попередній із сім'єю виїхав за кордон. Наступного дня я вийшов у місто. Звернув увагу на військових в одностроях ЗСУ, Національної гвардії і територіальної оборони. Серед них зустрів і мого колишнього студента. Пішов в університет і побачив вибиті від вибуху російської ракети вікна в головному корпусі і в гуртожитках, що стоять поруч.

Почав знову і знову перебирати подумки, що я зробив особисто, щоб у ворога не було спокуси нападати на нас. Згадав, що в Запорізькому університеті працюю 45 років, і за цей час мої лекції прослухали тисячі студентів. За моїми підручниками історію України вивчали мільйони школярів. І в радянські часи, і в роки незалежності я ніколи не підтримував ідей «спільної коліски» і «єдиної давньоруської народності», концепції «радянського народу як нової історичної спільності людей», «багатовекторності» в зовнішній політиці незалежної України тощо. Під моїм керівництвом понад 20 аспірантів і здобувачів захистили кандидатські дисертації. Я був консультантом

чотирнадцяти істориків, які стали докторами наук. Прагнув передати їм своє бачення минулого і сучасного України. Часто виступав перед масовою аудиторією, дискутував з політичними опонентами в телеефірі і на радіо, з трибуни обласної ради. Брав активну участь в декомунізації. Багато писав, і у своїх підручниках, і науково-популярних книгах переконував своїх читачів, що Україна – це Європа і її місце в ЄС і НАТО. Виступав проти проєктів «спільного підручника», за якими я вбачав прагнення відібрати в нас не лише минуле, але й майбутнє. Сподівався, що цю інформацію мої земляки чули не лише від мене і вона закріпилася в їхній свідомості.

А ще згадав, що мої ідеї в Росії вважають ворожими, екстремістськими, а книжки і статті про Революцію Гідності і агресію РФ проти України, опубліковані і виставлені в Інтернеті, заборонені. Згадав також про численних російських критиків моїх підручників, які переписали багато сторінок, щоб довести «антинауковість» моїх поглядів на історію України і Росії і «єдино правильний» їхній підхід до минулого своєї і нашої країни. Пам'ятаю виступ постійного представника Російської федерації при ООН В. Небензі, який назвав один із моїх підручників з історії України серед книг, які, на його переконання, мають антиросійську спрямованість і призвели до війни. Таку претензію з боку «ватного середовища» України мені висловлюють вже 30 років. Я відповідав і продовжую відповідати чітко: *мої книги – не «анти», мої книги «про». Вони проукраїнські, й іншими бути не можуть. Це моє кредо.*

Повернувшись до Запоріжжя, я жадібно вловлював інформацію про події на фронті, про знайомих та їхніх рідних, що воювали з рашистами. Вразила інформація про героїчну смерть лейтенанта Дениса Максишка – сина мого колишнього студента Кості Максишка і Наталії Максишко, колежанки, професорки ЗНУ. Посмертно Денису Максишку було присвоєно звання Героя України.

Потім дізнався про смерть нашого випускника, кандидата історичних наук Сергія Гузенкова, який добровільно пішов в армію. Йому виповнилося 30 років. Був спокійним, урівноваженим, задумливим. Довго не одружувався. Перед війною освідчився в коханні, але побратися вирішили після Перемоги. Не судилося.

Наступним було повідомлення про смерть Артура Овдієнка – старшого матроса, який служив у морській піхоті України. Його підрозділ дислокувався біля Маріуполя. Артур навчався на історичному факультеті, спеціалізувався на нашій кафедрі і заочно закінчив ЗНУ у 2021 році. На прапорі, який він подарував факультету, був девіз морської піхоти – «Вірний завжди» і проникливі слова:

*Вede нас в бій борців упавших слава,
Для нас закон найвищий – то наказ:
Соборна українська держава –
Вільна й міцна від Сяну по Кавказ.*

А ще на прапорі дев'ять прізвищ побратимів Артура, з якими він у лютому 2022 року зустрів під Маріуполем ворога. Де вони тепер?

Дізналися і про смерть ще одного випускника історичного факультету Ігоря Паршакова. Учасник запорізького Майдану 2014 р. Писав глибокі аналітичні статті про події в Україні і Запоріжжі. Добре пам'ятаю, як у лютому 2014 р. він з Майдану добровільно пішов на фронт і провоював два роки. На початку широкомасштабного вторгнення, не вагаючись ні секунди, знову пішов захищати Україну. Залишилися дружина і син Влад Паршаков, аспірант історичного факультету ЗНУ.

Артур Овдієнко серед членів нашої кафедри
зі штандартом від морських піхотинців. 2021 р.

Важко описати враження, які справив похорон ще одного нашого випускника – В'ячеслава Зайцева, що загинув на Донбасі. Це той самий Зайцев, який у листопаді 2004 р. був арештований і відрхований з університету за «осквернення» білборда із зображенням Януковича, і на захист якого історичний факультет оголосив страйк протесту. На початку російсько-української війни 2014 р. Славко пішов на фронт, був учасником героїчної оборони донецького аеропорту. Демобілізувавшись, «кіборг» почав працювати в історико-культурному заповіднику «Запорозька Січ»; двічі обирався депутатом Запорізької міськради від «Європейської Солідарності». На початку широкомасштабного вторгнення рашистів він знову пішов на фронт.

На похороні я зустрів десятки знайомих, які прийшли попрощатися зі Славком. Багатьох я не бачив з часів Майдану 2014 р. Цілком очікувано було багато військо-

вих. Із деякими перекинувся словами. До мене підійшов Сергій Дідик в однострої з відзнаками Національної гвардії. Разом зі своїм другом В. Зайцевим Сергій у 2004 р. «оскверняв» Януковича, а після закінчення ЗНУ навчався в аспірантурі, став кандидатом історичних наук, працював у Запорізькому державному медичному університеті і мав «бронь». Але він відмовився від відстрочки. Дома залишилися дружина і дочка.

Поховання В'ячеслава Зайцева пройшло відповідно до сучасних канонів, за участю військового капелана. Процедура вже була напрацьована. На цвинтарі –

Таким був Славко Зайцев

два довгі ряди свіжих могил військових, які загинули після 24 лютого 2022 року. В одній із них – Славко Зайцев. Побратими і ветерани Майдану запропонували назвати його іменем одну з вулиць міста. Герої не вмирають.

Було все це в неділю, 9 жовтня 2022 р. Напередодні, 8 жовтня, підірвали Кримський міст, а 10 жовтня відбулася масована ракетна атака рашистів на українські міста. Запоріжжя атакували і в наступні дні, переважно вночі. Нищиться інфраструктура, багатоповерхові і одноповерхові житлові будинки. Із початку вторгнення в області загинули сотні

цивільних осіб. Жителі Запоріжжя знову почали виїжджати з міста. Але куди поїдеш, коли червоним кольором повітряної тривоги покривається вся карта України? Ми з дружиною вирішили нікуди не виїжджати, а покласти на ЗСУ і заступництво Бога.

У середині жовтня телеглядачі побачили власника «Мотор-Січі» В. Богуслаєва, який виступив на своєму каналі «Алекс» з черговою провокаційною промовою. Він критикував гуманітарну політику влади, зокрема рішення про демонтаж у Запоріжжі пам'ятника Пушкіну, спорудженого коштом «Мотор-Січі», засудив наміри перейменувати вулиці, які називалися іменами російських діячів. Заговорив і про необхідність зміни керівництва ЗНУ, який назвав «Гуманітарним університетом» і діяльність якого вважав націоналістичною. Ставив за приклад «Запорізьку політехніку», де, як він говорив, «за нашого сприяння» до керівництва прийшли «конструктивні люди». Глядачі знали, що означає це «сприяння»: за багато років жодне призначення на значні посади в місті і області не відбувалося без «благословіння» В. Богуслаєва. Цей виступ викликав обурення представників демократичної громадськості і піднесення у «ватному» середовищі міста. Перші не чекали такого нахабства від 84-річного геронтократа, інші – раділи, вважаючи, що «хазяїн» все ще при силі. Як і раніше в таких випадках, місцева влада мовчала.

Але ось, цілком несподівано, 22 жовтня В. Богуслаєв був арештований. Йому інкримінували колабораціонізм і діяльність на користь держави-агресора. Стаття – «Державна зрада». Арешт провели співробітники столичного СБУ, і його, разом із заступником із зовнішньоекономічних зв'язків «Мотор-Січі», під конвоєм доставили до Києва. Багато жителів міста, які добре знали про антидержавну діяльність В. Богуслаєва, згадали вислів: «Скільки ниточці не витися, а кінець все одно буде». Щодо проросійського середовища, то воно використало цей арешт колаборанта для спроби політичної дестабілізації. Почали поширюватися чутки, що тепер підприємство і весь Шевченківський район стануть мішенню для ракетних атак росіян. Була спроба навіть збирати підписи працівників «Мотор-Січі» на підтримку директора, звинуваченого в державному злочині. Провокатори стверджували, що «Мотор-Січ», який «годує пів міста і має домовленість із Путіним про збереження заводу», припинить працювати. А все це через те, що влада заарештувала В. Богуслаєва. Спостерігаючи це, я зробив висновок, що «ватне» середовище в Запоріжжі ще досить сильне і навіть щоденні обстріли міста рашистами не змінюють його проросійської орієнтації. І якщо В. Богуслаєв у розмові зі своїм московським замовником авіадвигунів, перехоплений СБУ, сказав, що з розумінням ставиться до випадку з двома «Іскандерами», які впали на територію «Мотор-Січі», то висловлював не лише особисту точку зору. Про те, що «Мотор-Січ» працює на РФ і в умовах широкомасштабного вторгнення рашистів, без сумніву, знали багато працівників підприємства.

Інформація про арешт В. Богуслаєва швидко поширилася в Україні. Коментували всі, але жодних роз'яснень від місцевих владних очільників громадяни не почули. Бо довелося б пояснювати, чому цей українофоб так довго керував важливим оборонним підприємством стратегічного значення, чому кілька десятиліть підряд, не приховуючи своїх поглядів, підтримував корупційні стосунки з усіма губернаторами області і міськими головами Запоріжжя. І всі вони, незалежно від своїх партійних орієнтацій, охоче йшли назустріч В. Богуслаєву, подавали йому руку.

А тим часом війна тривала. На початку листопада в стадію завершення вступила третя – після Київської і Харківської – успішна операція українських військ. Загарбники відступили з Сумщини, і над будинком старостинства на моїй малій Батьківщині в Осоївці знову замайорів жовто-блакитний прапор. Закінчився розгром правобережного угруповання російських військ у нижній течії Дніпра. Одинадцятого листопада українські війська з тріумфом увійшли в Херсон. Було очевидно, що Росія програє, і Путін почав вимагати від українського керівництва згоди на переговори на його умовах. Президент В. Зеленський відмовився, і Росія почала шантажувати світових лідерів, щоб ті стали схилили Україну до переговорів. П'ятнадцятого листопада, коли на острові Балі в Індонезії зібрався Саміт G 20, Путін з Москви «привітав» керівників 19 держав світу новою атакою 90 крилатих ракет на інфраструктуру України. Після цього авіаційні удари по об'єктах енерго-

Замість післямови

системи нашої держави стали повторюватися щодвятижні. Настала зима, і рашисти вирішили, залишивши українців без світла і тепла, поставити нас на коліна. Але ці наміри агресорів провалилися. За допомогою західних союзників Україна успішно протистоїть агресору.

...Війна колись закінчиться. Іншого результату, ніж наша перемога, я не уявляю. У цій війні ми вже багато втратили і продовжуємо втрачати. Нас покидають найкращі. Але якими ми вийдемо з війни? За що наші герої пожертвували своїм життям? Що компенсує ці втрати, яких зазнало наше суспільство, щоб наступні покоління впевнено йшли далі? На моє переконання – лише національний катарсис, очищення нашого народу від скверни меншовартості і внутрішніх суперечностей. Інакше, *«для чого у світі живемо, народжені для чого...»*? Вічне питання, на яке немає відповіді. Поет Микола Лукив твердить, що живемо для щастя і *«треба вірити в майбуть, для неї жить на світі»*.

Я завжди вірив у майбутнє. Вірю і сьогодні. Сподіваюся на новий етап національного Відродження, яке охопить усе українське суспільство і оновить його – від верхів до самих низів.

Із надією на це ставлю три крапки у своїх споминах...

Запоріжжя, березень 2023 р.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абдурахманова С. 333, 335
Авторханов А. 121
Азаров М. 308, 318
Айбабін С. 138
Айсфельд А. 220
Алтунян Г. 71
Альєнде С. 87
Альперт М. 351
Амальрик А. 84
Ангеліна П. 107
Андрієнко В. 120
Андрухович Ю. 125
Андрух С. 176, 215
Андрущенко О. 253
Андрющенко Е. 308
Анісімов Є. 315, 322
Анненков П. 255
Арістархов М. 103

Аркуша О. 372
Артеменко Ю. 285, 286, 287, 294
Артюшенко І. 324, 328, 330, 340
Асадов Е. 52
Астахов В. 75, 80, 112
Бабіч Д. 65
Бабурін О. 308
Багалій Д. 116
Багров М. 300, 310
Байда 146
Бандера С. 259, 371
Баранов В. 333
Бархаєв Ю. 70
Бердичевський Я. 258
Бердута М. 116
Бердяєв М. 356
Бережний О. 307
Беренштам В. 218

Іменний покажчик

- Бех В. 208
Бєдний Д. 19
Бєлінський В. 50, 255
Бєлов О. 149
Бикова Т. 367
Биковський В. 276, 277, 288
Бисов Л. 62
Бібіков І. 36
Біловол В. 90
Білодід В. 9, 10
Білодід Г. 9, 10, 11
Білодід Є. 10
Білодід М. 9
Білодід Н. 9
Білодід Ф. 9, 10, 17
Білоусенко О. 298, 305, 344
Білоусенко П. 282, 287, 288, 325
Білоусько О. 258
Бірюльов І. 136, 140, 141, 149, 151, 152, 160, 167, 168, 176
Блоха А. 337
Бобильова С. 220
Богуславський О. 325
Богуслаєв В. 203, 204, 230, 233, 234, 237, 239, 305, 310, 320, 338, 343, 348, 352, 386, 387
Бойко А. 175, 213, 221
Болюбаш Я. 285, 296
Бондар В. 349
Бондар О. 43, 300, 303, 310
Боплан Г. 215
Борзійон М. 316
Бочарнікова З. 30, 35
Брагінець О. 324
Брежнєв Л. 150, 155, 163, 351
Брєхаря Г. 276, 285, 286, 287, 288, 291, 292, 293, 294, 295, 315
Брєхуненко В. 372
Брєжнєв Л. 350
Бриль К. 338
Бродський М. 281
Бронєвой Л. 140
Буйнов Ю. 137
Булах В. 51
Бульба Т. 146
Бурєнков В. 379
Бутенко А. 380
Бухалов Ю. 131
Вакарчук І. 259
Ванат П. 198, 298, 326
Васадзе Т. 311
Василенко А. 43
Василенко Б. 323, 328
Василенко В. 49, 50, 90, 111
Василенко Ю. 180
Василець А. 44
Величенко С. 226
Вєнжега С. 90
Вєрозубов О. 302
Вєрстюк В. 158, 173, 249
Винарчук Т. 349, 379
Винниченко В. 184, 187, 188, 190, 224, 225
Висоцький В. 48, 157
Волков В. 300
Воловик В. 155, 156, 197, 201, 207, 250
Всеволожський М. 137, 146, 161, 162, 163, 166, 351
Вятрович В. 309, 347
Гагарін Ю. 37, 39
Гаєв Ю. 70
Галємбо Л. 138, 152
Галич О. 48
Галкіна І. 88
Гальперін Б. 182
Гамрецький Ю. 174
Гарбарєць Б. 141, 147, 152
Гароді Р. 56
Гарчева Л. 223, 224

Гарчев П. 134, 136, 142, 143, 147, 190, 206, 245
 Гашенко І. 320
 Гвоздик В. 200, 201, 222, 379
 Гегель Г. 88
 Герасимов І. 257
 Геращенко Т. 190, 191, 192, 200, 201, 208, 212, 213, 222, 223, 360, 378
 Гирич І. 262, 359
 Гіржон В. 287, 300
 Гіркін (Стрелков) І. 355
 Гітлер А. 238
 Гладкий Й. 310, 343
 Говорухін С. 157
 Гойя Ф. 351
 Голінко Г. 99
 Головка В. 47, 65, 78, 90, 104, 118, 253
 Гончаренко Б. 351
 Гончарик А. 255
 Гончар О. 15, 31, 36, 37, 50, 51, 116, 145, 329
 Горбань О. 206
 Горбачов М. 194, 279
 Горбачов С. 254
 Горпинич В. 136, 139, 156
 Горький М. 19, 25, 88
 Гофман А. 140
 Гошовський В. 275
 Гранін Д. 36
 Гриневич Л. 354, 374
 Грицак Я. 222, 223, 226, 256, 361, 362
 Грозовська Н. 309, 340
 Грозовський І. 309, 340
 Грох М. 189, 192, 212, 361
 Грушева Т. 379
 Грушевський М. 159, 184, 190, 191, 225, 260, 268, 360
 Грушова Т. 201
 Гугнін Є. 337
 Гудзь В. 269
 Гудименко Ю. 344, 345
 Гузенков С. 384
 Гузенко С. 109, 110
 Гузь І. 93, 94, 98
 Гузь Л. 38, 43, 92
 Гуйтур М. 311, 316, 318, 319, 326, 333
 Гуменюк С. 287, 315
 Гунчак Т. 190
 Гупан Н. 370
 Гура О. 340, 378, 379
 Гурвіч Ж. 61
 Гюго В. 17
 Давидович В. 74
 Даніель Ю. 71
 Дашкевич Я. 211, 246, 265, 361, 362
 Дашкієв М. 29
 Денисенко В. 38
 Денисенко Г. 36
 Денисенко І. 26, 35
 Денисенко Н. 35
 Денисова Л. 92
 Денисова Т. 287, 294
 Джилас М. 121
 Джонсон Р. 220
 Дідик С. 281, 386
 Дік Х. 220, 221
 Довгань С. 243
 Довгопол В. 69, 124
 Довженко О. 350
 Донської Д. 369
 Донцов Д. 180, 190, 209, 214, 356, 357
 Дорошенко Д. 209, 225
 Дорошенко П. 147
 Достоєвський Ф. 321
 Дровосєкова О. 257
 Дрожинець А. 9, 10
 Дрожинець Н. 10
 Дубас О. 256, 259, 265
 Дудка В. 316
 Дуров Б. 157

Іменний покажчик

- Ельберт Е. 167
Енгельс Ф. 53, 59
Євдокименко М. 311, 312, 314, 316, 318
Євтушенко Є. 36, 71
Єсельчик С. 192, 212, 222
Єльніков М. 257
Єльцин Б. 194, 195, 196
Єлютін В. 163
Ємельяненко В. 331
Єпішев О. 32
Єременко І. 351
Єременко О. 324, 350, 351, 352
Єфименко Г. 163
Жаботинський В. 218
Жебрівський Б. 294
Жовтяк Є. 267
Журавський В. 82
Забіла Н. 22
Заболотний С. 103
Загорулько Т. 7
Заїка К. 35
Заїка П. 33, 35
Зайцева В. 294
Зайцев В. 281, 385
Зайчук В. 249
Заліська Н. 190, 191, 192, 212, 213, 218, 222
Заліський М. 181, 182
Залюбовський І. 125
Запорожець О. 311, 313, 320, 334, 336, 338
Затонський Д. 92
Захаров Є. 72
Звягільський Ю. 251, 252, 253
Згуровський М. 246
Зеленський В. 342, 343, 387
Золотаревська І. 311, 316
Золотарьов В. 27
Зорін Л. 92
Зубченко О. 348
- Іван Грозний 369
Іваненко В. 243
Іваницька С. 191
Іван IV 53
Іващенко Ю. 156, 165
Івонін Ю. 168, 201, 207
Ігнатуша А. 271
Ігнатуша В. 346
Ігнатуша Л. 347
Ігнатуша М. 19, 134
Ігнатуша О. 185, 190, 192, 206, 212, 222, 223, 271, 345, 346, 349
Іотко О. 269
Ісаєвич Я. 283
Іскра 146
Кавка О. 149
Каганов Ю. 70, 301, 319, 320, 341, 373, 379
Кадєєв В. 52
Калита І. 54
Калнишевський П. 147
Кальцев В. 321, 323
Капустян А. 148
Карагодін А. 142, 152, 169, 206, 220
Карелов Є. 157
Карл-Євгеній де-Круа 44
Карташов Є. 219, 276, 283, 284, 298, 302
Квашко Г. 89
Квіт С. 310, 336, 366
Керрол Л. 362
Кириченко В. 158
Киценко М. 146
Кияшко С. 87, 96
Кінах А. 258
Книш З. 209, 266
Князьков Ю. 148, 349
Ковалевська В. 205
Ковалівський А. 46
Коваль А. 55
Коваль М. 210

Ковальова І. 57, 59, 66, 70, 71, 81, 120
 Коган А. 150, 153, 154, 160, 197
 Коган С. 154
 Козир І. 13
 Козир О. 84, 346
 Коллард Ю. 209
 Колосов С. 157
 Коляда В. 281, 288, 295
 Кондуфор Ю. 140, 174
 Кон І. 61
 Коржавін Н. 54
 Корнфорт М. 61
 Короленко В. 268
 Королівський С. 62, 82
 Космина В. 143, 364, 365
 Костенко І. 324
 Костюк І. 370
 Котляр А. 58
 Котляренко Н. 309
 Котляр Ю. 341
 Кочетов В. 91
 Кочубей 146
 Кравченко Б. 192
 Кравченко В. 181
 Кравченко Т. 298
 Кравчук Л. 269
 Крайній В. 311, 313, 314, 316, 317, 318
 Красняков Є. 244
 Кремень В. 167, 252, 280, 282
 Кривонос М. 147
 Крижанівський О. 246
 Кузнецов 158
 Кузьєв В. 244
 Кульчицький С. 122, 170, 175, 210, 220, 221, 226, 249, 253, 309, 341, 367
 Курас І. 190, 213, 218, 280, 360
 Курелла А. 59
 Курінський Ф. 115
 Курносов Ю. 210
 Кучер О. 82, 127, 129, 175, 224
 Кучма Л. 250, 251, 257, 275, 283, 366
 Кушнір Д. 107, 108
 Кушнік А. 287
 Ладиченко Т. 258
 Лазня П. 38
 Лазутін О. 158
 Лапшин А. 71
 Ларін М. 8, 9, 18
 Латун О. 148, 208
 Лебедь Д. 86
 Лебедь М. 209
 Левадна Н. 53
 Левченко Т. 33, 35
 Ленін В. 41, 62, 67, 69, 71, 72, 89, 113, 142, 147, 173, 222, 238, 345
 Лепський М. 287
 Летеле М. 55
 Лебедев В. 168
 Лєх І. 324
 Лизогуб Ю. 231
 Лимар Я. 80
 Липа Ю. 209
 Липинський В. 159, 160, 212, 213
 Лисенко О. 301
 Лисяк-Рудницький І. 222
 Литвин В. 286, 298, 302
 Литвиненко Ю. 45, 72, 73
 Лихолат А. 175
 Лініков В. 344, 349, 351
 Лісовий О. 354
 Луків М. 388
 Луман Н. 363, 364
 Луц Д. 333
 Лучко М. 90
 Лютий Г. 302
 Лямцев К. 194, 197
 Лях К. 220
 Лях Р. 44, 231, 254
 Лях С. 147, 154, 169, 177, 200, 206, 213, 222, 223, 265, 268, 269

Іменний покажчик

- Магочій П. 193
Мазепа І. 160, 209, 268
Макаревич А. 322
Максишко Д. 384
Максишко К. 384
Максишко Н. 384
Маланчук В. 62, 163
Маланюк Є. 209
Маленко Л. 264
Малієнко Ю. 370
Маліков М. 287, 292, 293
Мальований М. 216, 217
Мальований О. 136, 140, 169, 207
Манакін В. 287
Манжура В. 312
Маркс К. 59, 60, 62, 66, 67, 74, 117, 219
Марченко Б. 36
Марченко І. 359
Марченко М. 36, 346
Марченко-Маринець О. 359
Матвієнко Л. 110
Матвієнко П. 308, 309, 312, 316, 317, 319
Махно Н. 180, 215, 216
Маяковський В. 88
Меграбян Л. 117
Медведєв Д. 366
Межейко В. 319, 330, 332, 335, 338
Межова Л. 57
Мещеряков В. 47, 48, 50, 54, 78, 90, 104, 118, 119, 253
Мигаль Б. К. 135
Мисан В. 370
Мицик Ю. 265, 361, 362
Мільчев В. 206
Мінін К. 369
Мірошніченко Н. 35, 98
Мірчук П. 209
Міхновський М. 190, 191, 213, 214, 218, 266, 267, 268, 280, 358, 359, 360
Міхно Є. 100
Міщенко Б. 89
Міщик Л. 165, 287, 290
Мних О. 311, 316, 332
Мокренко А. 86
Мономах В. 369
Морган Л. 53
Мороз О. 284, 286, 297
Мороко В. В. 349
Мороко В. М. 182, 200, 217, 257, 320, 349, 373, 378
Москаленко В. 328
Мосяков В. 149, 150, 152
Мудрий М. 372
Мудрий Я. 369
Мухін О. 319
Мюнх Г. 67
Назаренко М. 280
Найдовська М. 32
Найдовський Д. 32
Наливайко С. 146
Небензя В. 384
Недєлін М. 49
Неділько О. 319
Некоз М. 139, 169, 202, 275, 277, 281, 284, 287, 289, 291, 293, 294, 296, 302
Некрич О. 73
Неруш Л. 65
Нестеренко Л. 300
Нестеренко М. 38, 43, 45
Нехай В. 113
Нечуй-Левицький І. 146
Нешко В. 65
Ніколаєнко С. 231, 259, 284, 286, 295
Німчук В. 265
Нірінг С. 83
Носар І. 36
Носенко І. 351
Овдієнко А. 384
Овчаренко В. 106

Огаренко В. 280, 291, 325
 Огнев'юк В. 252, 259
 Окуджава Б. 48
 Олійник Б. 166
 Омелянчик Л. 287, 292
 Орлянський В. 219, 349
 Орлянський С. 139, 149, 150, 151, 153,
 197, 216, 217, 219, 239, 274
 Ортагеа-і-Гассет Х. 342
 Осіпов О. 287
 Остапенко Л. 90
 Острівний М. 100, 107, 110
 Островський О. 88
 Павличко Д. 194
 Палах Я. 69
 Палієвський П. 92
 Палієнко М. 311, 316
 Палій 146
 Панкратов В. 183
 Панченко В. 309
 Панченко О. 352
 Панченко П. 175, 244, 246, 251
 Партика З. 325
 Пархоменко В. 165
 Паршаков В. 385
 Паршаков І. 385
 Пашков В. 305, 313, 319, 321, 333, 334,
 335, 336, 338, 352, 353
 Пеклушенко О. 315, 319, 325, 326, 327,
 328, 330, 331, 333, 338
 Пеленський Я. 213
 Песін О. 76, 79
 Петлюра С. 184
 Петренко О. 101, 109, 110, 114
 Петрикін В. 154, 155
 Петро І 44, 64
 Петров Б. 308, 309, 313, 352
 Пиріг (Венжега) О. 120
 Пиріг Р. 6, 47, 51, 52, 54, 69, 75, 76, 77, 78,
 79, 80, 83, 87, 90, 99, 110, 111, 119,
 127, 166, 174, 280
 Підгорний В. 317, 318
 Підпригора Г. 35
 Пілін Д. 143
 Пінчук Ю. 190
 Плахотний О. 74
 Плохій С. 137
 Подлобніков В. 324
 Пожарський 369
 Полонська-Василенко Н. 209
 Полошкин 8, 9
 Поляк О. 328
 Померанц Г. 54, 80
 Пометун О. 368, 370
 Понеділко В. 237, 238, 239
 Попова В. 319
 Попов Г. 57, 62
 Попов О. 349
 Порошенко П. 342
 Поспелов П. 73
 Потье Е. 90
 Похвальський В. 231, 232
 Приходько А. 287
 Приходько Н. 290, 300
 Причкін О. 154, 185, 195, 302
 Прицак О. 192
 Проектор Д. 89
 Пронштейн О. 142
 Проценко О. 359
 Пугач Є. 132
 Путін В. 381, 383, 387
 Пушкін О. 254, 268
 П'ятаков Г. 371
 Раковський Х. 184, 253
 Рачковська М. 166
 Ребро П. 302, 331
 Решетніков Л. 48, 49, 50, 61, 62, 355, 356

Іменний покажчик

- Рибалка І. 6, 44, 62, 63, 65, 67, 69, 75, 78, 103, 104, 111, 112, 113, 116, 124, 127, 129, 131, 132, 140, 169, 170, 171
- Рильський М. 34
- Рогов В. 355
- Роговенко Л. 53, 56
- Романцов В. 129
- Романчук О. 186
- Рохас Л. 56
- Рубан О. 76
- Руденко М. 136, 141, 142
- Рудик В. 311, 316, 317, 318, 319, 324, 330, 331, 332
- Рудницька К. 200
- Рудницький І. 192, 212
- Руткевич М. 121
- Рюриков Б. 92
- Рябовол В. 78
- Сабашук П. 263, 302
- Савін В. 276, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 315
- Савченко О. 246, 247
- Садовський Г. 57, 58
- Саєнко В. 100, 101, 102, 106
- Сазонов А. 166
- Сало О. 243
- Салтиков-Щедрін М. 322
- Самардак Г. 334, 338
- Самарін А. 244, 245
- Сарбей В. 190, 210
- Сахно О. 379
- Сверстюк Є. 80
- Світлицький А. 257
- Секеринський Д. 183
- Селунська В. 121
- Семенюк М. 165
- Сердюк А. 194
- Сидельников О. 47, 65, 78, 90, 118, 119, 126
- Сидельников С. 46, 82, 90, 111, 128
- Симоненко П. 286
- Синиця Н. 88
- Сисин Ф. 216
- Сисоєв Ю. 291
- Ситник О. 148
- Ситницький О. 70, 71
- Сич О. 267
- Сін О. 321, 322, 330
- Скаба А. 131
- Скворцов О. 200, 213
- Скиба А. 131
- Скідін О. 274, 291, 293
- Сковорода Г. 146
- Скоропадський П. 8, 160, 179
- Сліпий Й. 259
- Слюсаренко Л. 241
- Смеляков М. 89
- Смолій В. 190, 210, 253
- Соболев С. 144, 184, 194, 275, 276, 285, 304, 311, 342
- Соколов І. 120
- Сокульський Є. 305
- Солдатенко В. 186, 225, 226, 267, 357, 367
- Солдатенко О. 189
- Солженіцин О. 36, 80, 91
- Сосюра В. 34
- Сотник Д. 94
- Сотник Є. 93
- Софінов П. 141
- Спудка І. 349
- Стадниченко О. 271
- Сталін Й. 5, 21, 22, 24, 31, 39, 54, 91, 175, 238, 252, 308, 350

- Старух О. 200, 201, 222, 223, 271, 281, 303, 305, 307, 308, 311, 321, 322, 324, 328, 330, 340, 342, 343, 382
- Стахів М. 209
- Степко М. 285, 286
- Стець Ю. 356
- Стобарт М. 256
- Субтельний О. 188, 192, 220, 221
- Суворов О. 34
- Сумароков 117
- Суслов М. 163
- Сухий Я. 236, 237, 238, 239
- Сухомлинський М. 90
- Табачник Д. 294, 308, 309, 355, 365, 366, 368
- Таланчук П. 233
- Таранік В. 120
- Тарапов І. 128
- Тарасюк Б. 297
- Тарковський А. 157
- Твардовський О. 91
- Тейвз П. 221
- Темірова Н. 254
- Теплоухова Н. 240, 246, 248, 255
- Терещенко Ю. 158, 159, 160, 170
- Терно С. 258, 362, 368, 369
- Тетерятник Б. 230, 233, 238, 239, 240, 241, 242
- Тимофеев В. 269
- Тимошенко І. 149, 152
- Тимошенко Ю. 281, 285, 286, 292, 303, 305, 306, 307, 308, 311, 318, 320, 340, 342, 343
- Тимошик В. 298
- Тимченко Ж. 174
- Тимченко С. 175, 200, 208, 213, 244, 246, 277, 292, 293, 294, 296, 297, 302, 309, 310, 314
- Тичина П. 34
- Ткач В. 26
- Ткаченко В. 148, 200, 201, 271, 274, 291, 295, 310, 378
- Тойнбі А. 363
- Толок В. 164, 166, 167, 169, 197, 202, 203, 204, 208, 220, 263, 265, 274, 275, 277, 292, 293
- Толочко П. 279
- Торкут Н. 285
- Тоцький І. 136
- Тощев Г. 176, 177, 215
- Трегуб П. 185
- Тригуб П. 231, 233
- Тронько П. 265
- Трясило Т. 146
- Турченко (Білодід) Г. Ф. 9
- Турченко Г. 11, 12, 14, 15, 16, 206, 207, 222, 223, 353, 373
- Турченко Л. 19
- Турченко Н. 17, 19
- Турченко Ф. 7, 17, 19, 61, 76, 97, 147, 151, 152, 169, 181, 183, 200, 213, 219, 221, 223, 237, 238, 241, 244, 246, 257, 258, 268, 280, 281, 287, 288, 293, 297, 311, 316, 318, 319, 320, 349, 359, 373, 379
- Турчин А. 11, 19
- Турчина Г. 11, 12
- Турчина Л. 12
- Турчина Н. 11
- Турчина О. (Є.) 11
- Турчина П. 11
- Турчина Ф. 11
- Турчин Г. 11, 12, 13, 15
- Удод О. 144, 236, 239, 267, 301, 367, 371
- Українка Л. 19
- Фархунд І. 55
- Федина В. 102
- Федоров К. 152, 168
- Федосеев П. 66
- Федосов Д. 183

Іменний покажчик

- Федунов В. 206
Фітцджеральд С. 49
Фоменко А. 204
Фоменко М. 162, 163
Франко І. 8, 190
Фрізер Р. 221
Фролов М. 256, 280, 297, 302, 309, 311,
312, 313, 315, 316, 317, 319, 325,
340, 341, 366, 367, 378, 379
Фукуяма Ф. 42
Хамходько В. 91
Харченко Г. 137, 180
Хатаєвич М. 270
Хейфец Й. 157
Химка Дж.-П. 192, 212
Хікмет Н. 91
Хіргій М. 116
Хміль І. 158
Хоменко А. 123
Хомовська В. 25
Хоружинська О. 8
Хоткевич В. 76, 112, 127
Хоткевич Г. 77
Хо Ши Мін 117
Христюк П. 224
Хрущов М. 24, 27, 37, 39, 350
Хряпінський В. 288
Цеткін К. 19
Ципола Г. 50
Чабаненко В. 145, 146, 180, 184, 282,
329
Чаплигін О. 6, 28, 50, 51, 53, 57, 70, 74,
80, 84, 90, 99, 117, 120, 145, 212
Челишев В. 184
Червоненко В. 298
Червоненко Є. 352
Черкасов О. 371
Черненко А. 136
Черниш О. 142, 182, 184, 197, 202
Черноватий Л. 117
Чернявський В. 96
Чернявський Г. 118
Черчілль У. 337
Чехов А. 37
Чичибабін Б. 71
Чмир С. 190, 212, 218, 224
Чмирь С. 222
Чортенко А. 114
Чортенко В. 106
Чортенко М. 100, 101, 102, 103, 105, 107,
109, 110, 113
Чугуєнко В. 73, 74
Чуркін В. 65
Чучман Ю. 148
Шавкун І. 287
Шамо І. 300
Шаповал М. 225
Шаповалов Г. 145, 221
Шаповал Ю. 218, 219, 360
Швидько Г. 26, 41, 190, 231, 254
Шевченко В. 243
Шевченко Т. 50, 84, 182, 255, 275, 331,
343
Шевченко. Т. 181
Шейко Л. 288, 301
Шелест П. 70
Шелохаєв В. 224
Шепітько Л. 157
Шеремет І. 110
Шиловцева В. 52
Шиловцев Ю. 81, 82, 120, 128
Широконіс Ю. 231, 238
Шиян К. 46, 53
Шкарлет С. 380
Шкварець В. 243
Шмідт В. 217
Шоу Б. 19
Шпорлюк Р. 192, 193
Штейнле О. 271, 349
Шугальова І. 271

Шухевич Р. 259, 371, 372
Щербак І. 150
Щербань П. 118, 125
Щорс М. 34, 371
Щупак І. 257, 349
Щур Ю. 349
Щусь О. 174
Ювас І. 230
Ющенко В. 102, 259, 260, 261, 271, 275,
276, 281, 282, 283, 284, 285, 290,
302, 304, 305, 306, 308, 320, 342,
352, 366
Яковенко Н. 260, 261, 262, 361, 362
Яковлева Н. 372
Якушев О. 311
Янаєв Г. 195
Янукович В. 259, 280, 281, 283, 297, 305,
306, 310, 330, 331, 332, 342, 345,
350, 352, 355, 366, 385
Ярмошук М. 308, 309
Ярова Г. 159

Ярош А. 275
Яценюк А. 340

Турченко Ф. Г.

Перед викликами епохи: спогади історика

Коректор А. Надь
Дизайн, верстка В. Лініков

Підписано до друку 15.03.2023. Формат 70X100/16
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Arial
Ум. друк. арк. 32,5. Обл.-вид. арк. 29,25
Наклад 300 прим. Замовлення № 0223-014

Видавничий дім «Гельветика»
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.